

GL SANS 891.21

KAL

125638
LBSNAA

श्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

— 125638

अवाप्ति संख्या

Accession No.

~~14547~~

वर्ग संख्या

Class No.

Sans

891.21

पुस्तक संख्या

Book No.

KAL

कालिदा

THE
VIKRAMORVAŚĪYA
OF
KÂLIDÂSA.

WITH
The Commentary Styled 'ARTHAPRAKĀŚĪKA'.

EDITED
WITH AN ENGLISH TRANSLATION, CRITICAL AND
EXPLANATORY NOTES, AND VARIOUS READINGS,
BY
M. R. KÂLE, B. A.

Author of "Higher Sanskrit Grammar" &c. &c.,

Fifth Revised Edition.

1915.

SOLD BY
THE ORIENTAL PUBLISHING COMPANY,
Girgaon Bombay.

Price Rs. 2-12-0

[*All rights reserved by the Author.*]

PRINTED BY CHINTA'MA'N SAKHA'RAM DEOLE, AT THE
BOMBAY VAIBHAV PRESS, SERVANTS OF INDIA
SOCIETY'S BUILDINGS, SANDHURST ROAD,
GIRGAON, BOMBAY

AND
PUBLISHED BY VA'MAN YASHAVANT & Co., BOOKSELLERS
AND PUBLISHERS, GOPINA'TH'S CHA'WL, GIRGAON
BACK ROAD, BOMBAY.

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

विक्रमोर्वशीयम् ।

मयूरेश्वरकृतयार्थप्रकाशिकयोद्धासितम् ।

मोरेश्वर रामचन्द्र काळे इत्यनेन

विषमपदविमर्शिष्टिप्पण्यादिभिः पाठान्तरैश्च

संयोज्य संस्कृतम् ।

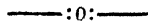

तस्येयं पञ्चमावृत्तिः ।

मुम्बापुर्या

मुम्बईवैभवमुद्रायन्त्रालये मुद्रापितम् ।

शकाब्दाः १८३७.

मूल्यं सपादं रूपकद्वयम्

INTRODUCTION.

* I. THE SANSKRIT DRAMA.

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskrit Drama, without a knowledge of which the remarks on the construction of the present play here, as well as those made in the notes, will not be intelligible to the general reader. † Poetry in Sanskrit, from its inherent nature as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—दृश्य 'what is capable of being seen or exhibited, and श्रव्य 'what can only be heard or chanted.' The drama falls under the first division. 'Rūpaka' is the general term in Sanskrit for all dramatic composition, which also comprises a subordinate class called *Uparūpaka*. The 'Rūpaka,' which has Rasa or sentiment for its substratum is divided into ten classes viz. नाटकं सप्तकरणं भाणः प्रहसनं हिंसः । व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्कुहामृगा इति ॥ Of the Uparūpakas or minor dramas there are eighteen species, the most important of which are 'Natikas' such as the *Rātnāvali*, *Viddhaśalabhañjikā* &c., *Trotakas* such as the *Vikramorvasīya*, and *Sattakas*, such as the *Karpuramañjari*,—all differing very little from the general features of a *Nātaka*.

Having thus disposed of the division into which the whole of the scenic art is capable of falling we turn to the principle of division among the *Rūpakas* themselves, which is threefold §. (1) वस्तु (*Res-business*) or the Plot of the play, (2) नेता or the Hero, (3) and रस or the Sentiment. These three are the essential constituents, nay, the very life blood, of every dramatic piece. Each of these we shall succinctly deal with in its order.

† The first two sections are the same as those prefixed to the S'āk.

‡ The information given here is mainly called from the *Dasarūpaka*. The minor particulars not noticed here will be found in my *Sāhityasārasaṅgraha* (Nir. Ed.).

§ अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते । रूपकं तत्समावेशादृशयैव रसाश्रयम् । D. R.; रूप्यतेऽभिनयैर्यत्र वस्तु तद्रूपकं विदुः । नाटकाद्यैर्दशाविधम् ।

Nāṭya is another and perhaps a wider term for the drama or the dramatic art and is so called because it represents the different situations in (the science presented by) life. The sage Bharata is the founder of the science of music and dramaturgy and his work is styled *Nāṭya Sāstra*. *Nāṭya* is also called *Rūpa* in as much as it has *dṛiṣyatā* or the capability of being seen, and *Rūpaka* in as much as its subject matter is represented by actors assuming particular characters.

§ वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः ।

1. VASTU OR PLOT.

Vastu is primarily of two kinds: आधिकारिक or 'principal' and प्रासंगिक or 'accessary.' The principal is that which relates to the chief characters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The accessary is that which appears in furtherance of the main topic and is concerned with characters other than the Hero or the Heroine. This latter is of two kinds; viz. *Patākā* and *Prakarī*. *Patākā* or 'banner' is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered or hindered! (so as to give additional interest to it). It is of a considerable length and some times extends to the very end of a play. The *Prakarī* is also an episodical incident, of limited duration and minor importance, one in which the principal characters take no part. Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, बिन्दु or the drop, and कार्य or the final issue. *Bīja* is circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which, as the plot develops, bears multifarious results,* and which is, as it were, the seed of the plot. *Bindu* is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident†. *Kārya* is the final object of the plot which being attained the whole is finished. These five are technically called *Arthaprakritis* (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu* which is thus divided into five classes may again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history or tradition, or it may be fictitious, or mixed i. e. partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nāṭaka* belongs to the first class, a *Prakaraṇa* to the second.

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Avasthās*. They are (1) आरम्भ beginning or setting on foot of the enterprise, (2) यत्न effort, (3) प्राप्ति prospect of success, (4) निवृत्ति certain attainment through the removal of obstacles, and (5) क्लृप्ति obtainment of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Sandhis*. They are five in number answering to the five *Arthaprakritis*, each

* स्वल्पोद्विष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं विस्तार्यनैकधा ।

† अवान्तरार्थविच्छेदं बिन्दुरच्छेदकारणम् ।

of which they join with its corresponding stage, *vi.* सुख, प्रतिमुख, गर्भ, अवमर्श and निर्वहण (also called उपसंहृति or उपसंहार). Thus *Mukhasandhi* is the combination of the *Bija* and *A'rambha* i. e. wherein the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas*. In the *Pratimukha* there is the means (*gatna*) to the chief end as originally implied by the *Bija* in the *Mukha* which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired end, implying a further sprouting up of the original *Bija*. There are impediments but the main plot gains ground under resistance. The *Avamarshasandhi* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha*, being accompanied by *Niyulāpti* of the end but whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts, (as in the *S'akuntala* the king's forgetting *S'akuntalā* after marriage owing to *Durvāsa*'s curse). The *Nirvahaṇa* or consummation is the harmonious combination of all the a fore-said parts in the final catastrophe.

The subject-matter, whether historical, fictitious or mixed, is, from its inherent nature, capable of a two-fold division. It is divided into (1) सूच्य deserving to be suggested or implied only, as being of a dry and otherwise unfit character; and (2) दृश्यव्यय fit to be represented and heard as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways—निष्कम्भचुलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः। (1) For *Viś'kambha* see notes, Act III. (2) *Chūlikā* is the suggestion of some incident from behind the scenes (नेपथ्ये). (3) An अङ्कास्य* is one wherein is suggested by the actors at the time of their *exit* the connection between the act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected, as the speech of *Kāmandaki* and others at the end of the 3rd Act of the *Māl. Mād.* (4) अङ्कावतार† consists in implanting the seed of the subject-matter of an act in the previous act before it has drawn to its close, so that the Act following is a continuation of the one preceding; e. g. the sixth Act of *S'āk.* 'the germ of which is cast at the end of the fifth Act. *Māl. II.* and *Māl. Mād. II.* are other instances. (5) A प्रवेशक or 'Introducer' is one which being interposed between any two Acts suggests like the *Viś'kambhaka* some

* अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात्।

† अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोङ्कस्यविभागतः।

The distinction, however, between an *Ankāśya* and an *Ankāvātara* is considered by some as merely imaginary. *Viś'vanātha* actually supplants the latter by *Ankamukha* which he defines as that where the substance of all the other acts is suggested in one Act.

past or future event to show the connection between the parts of the story through the conversation of *low* characters. It can never introduce the first Act. According to Jagaddhara the language in a Prá. is generally S'auraseni or any similar dialect, as opposed to the Sankṛt found in S'uddhavis'kambhaka.

The subject-matter is further divided into three kinds—सर्व-
श्राव्यं or प्रकाशं, अश्राव्यं or स्वगतं and नियतश्राव्यम्. The terms are
explanatory of themselves. The last is of two kinds. जनान्तिक
and अपवारितक (which are explained in the notes). Independent
of these divisions there is one called आकाशभाषित (आकाश) or
speech from the void (explained in the notes).

2. NETA OR THE HERO.

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munifi-
cent, civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble fami-
ly, &c.* Heroes are mentioned to be of four kinds; viz. धीरो-
दात्त, धीरललित, धीरशान्त and धीरोद्धत. *Dhirodatta* or the Hero
of sublime qualities is one who is magnanimous, very profound,
patient, not given to boasting, self-possessed, of firm resolve,
whose high-spirit is concealed and who is true to his engage-
ments. We are not concerned with the other three classes of
Heroes here. Each of these Heroes may be of one or other of
the four sorts. He may be दक्षिण or gallant *i. e.* equally devoted to
many women though principally attached to one; or शट
'sly' *i. e.* one who being attached to one lady covertly acts in a
way unpleasant to her; or he may be भृष्ट 'bold' openly making
his professions to another, and not ashamed even when reproach-
ed; or lastly he may be अनुकूल favourable, devoted to one
Heroine only. The धीरोदात्त hero has eight manly qualities—शोभा
विलास, माधुर्य, गांभाय, धैर्य, तेजस्, ललित्य and औदार्य.

Among the assistants of the Hero, the principal is पौठमर्द, the
hero of the Patāka or episode, clever in discourse, devoted to his
master, and a little inferior to him in qualities. Next comes
the Vidús'aka, his constant companion, whose business consists
in the repartees of wit, in helping his friend in his love intri-
gues, and thus assisting in the general *dénouement* of the play.
The third and of equal rank with the Vidús'aka, is Vita, who
knows one art only and is thereby useful to the Hero. The
Hero thus equipped may still take into his service ministers of

* नता विनीतो मधुरस्यागी दक्षः प्रियंवदः । रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रुढवंशः
स्थिरो युवा । बुद्धयुत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः । शूरो दृढश्च तेजस्वी
शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः । भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ॥

state and ministers of religion, ascetics, allies &c. as well as eunuchs, mutes, barbarians (Yavanas) &c. Sometimes there may be a Rival-hero called प्रतिनायक who is avaricious, bold, impetuous, criminal and of evil conduct.

Nāyikā or the Heroine who must be possessed of qualities similar to those of the Hero is of three kinds. She may be the wife of the hero (स्त्रीया) as Sītā in the Uttar.; or one belonging to another (अन्या or परकीया) or a common woman सामान्या or साधारणस्त्री as Vasantasenā in the Mrch. The परकीया may be a maiden (so called because she is in the power of her guardian) or the wife of another. But the latter must not be introduced as the Heroine in a play†. The maiden's love, however, better helps the *Rasa* and is, therefore, the most favourite theme with many of the Sanskrit poets. Further divisions and subdivisions of the *Nāyikā* are not introduced here as they have very little to do with the construction of the drama. For her assistants the Heroine may have a सखी, दासी, धात्र्या, प्रतिवेशका and others, possessing qualities corresponding to those of the friends of the Hero.

3. RASA OR SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression or feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic sensibility by the proper action of the *Vibhāvas*, and *Anubhāvas* as well as the *Sātrika* and the *Vyabhichārībhāvas*‡. Bhāva (भाव) or feeling is the complete pervasion of the heart by any emotion, whether of pleasure or pain, arising from the object under sight. Vibhāva (विभाव) or an excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into *Ālambana*, that which is as it were the support or substratum of the *Rasa*, the person or thing with reference to which a sentiment arises—such as the Hero or the Heroine and *Uddipana* or what chances (adds to the development of) the

* स्वान्या साधारणस्त्रीति तदृणा नायिका त्रिधा ।

† अन्यस्त्री कन्यकोटा च नान्योदाङ्गिरसे क्वचित् ।

‘We may observe, however, the honour of the Hindu drama, that the *Parakiyā* or she who is the wife of another person is never to be made the object of dramatic intrigue; a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit of Dryden and Congreve. Wilson. Select Specimens &c. Vol. I. P 45.

‡ विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनं । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकः । आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा ॥ अनुभावं विकारस्तु भावससूचनात्मकः ।

sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season &c. beauty, decorations &c. of the principal characters, in the case of Sṛṅgāra. *Anubhāva* is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c. The Sātvika or natural *bhāvas* are a subdivision of the *Anubhāva*. They are usually mentioned as eight in number—स्तम्भप्रलयरोमाञ्चः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्यामित्यष्टौ । The *Vyabhichāris* or the Accessories are those *bhāvas* which are not strictly confined to any *Rasa*, but appearing and disappearing, like waves in the ocean, they serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways.* *Sthāyibhāva* (स्थायीभाव) or the Permanent Sentiment of a composition is one, the ocean melting all salt into water, which, not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature. Now a *Rasa* would prove contrary to another if the अश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्गी (principal) and अङ्ग (subordinate) *arśas* may be mixed with one or more of others.

There are eight *Sthāyibhāvas*, रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा and विस्मय on which are based respectively the eight sentiments—शृङ्गार The Erotic, हास्य The Comic, करुण The Pathetic, रौद्र The Furious, वीर The Heroic, भयानक The Terrible, बीभत्स The Loathsome, and अद्भुत The Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्त The Quietistic, having शम 'tranquillity' for its *Sthāyibhāva*. But it is not suited to dramatic purposes and rarely occurs as a main sentiment in a drama. Of these eight sentiments शृङ्गार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीभत्स and भयानक, and रौद्र and करुण are akin to each other as they proceed from the same condition of the mind. As we are concerned with the Erotic alone, that being the prevailing sentiment in Kālidāsa's plays, we will say something about it here. शृङ्गार is mainly divided into विप्रलम्भ or Love in separation, and सम्भोग or Love in union. The former, the *Daśarūpaka* subdivides into two kinds, अयग the Non-consummation of marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love (after marriage). The former which arises from the dependent position of one or the other of the parties or through distance or through the intervention of adverse fate, has ten stages अभिलाष, चिन्ता &c. mentioned in the com.; the latter occurs through मान, प्रवास or some such cause मान or jealous anger, arises from a breach in the duties of love (प्रणयभङ्ग) and may be on both sides (rarely; however, the *Nāyaka* is *mānī*).

* विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्तः स्थायी लवणाकरः ॥

This मान has several varieties, such as इर्ष्यामान, अनुमानिकमान &c. it is capable of being dispelled in six ways—साम्रा भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरेः, and is called गुरु लघु or मध्यम according to the greatness or the smallness of the effort required to make the Nāyikā give it up. सम्भोग is when the two lovers are in the enjoyment of each other's company engaged in looking at each other, kissing each other &c.

4. THE GENERAL CONDUCT OF THE NĀTAKA.

Every dramatic piece opens with a prelude or prologue (प्रस्तावना) itself introduced by what is called the Nāndī. This Nāndī, according to some, must suggest the gist of the whole plot. The Sūtradhāra may sometimes retire after the recital of the Nāndī, in which case, another actor, called रथापक (for he *establishes* as it were the topic of the play) takes his place. In the prelude which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy &c. the Sūtradhāra or the Sthāpaka suggests the subject in the form of the Bija, or by a simple beginning, or by naming the character just to enter as in the S'ākuntala. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bhārativṛtti. The प्रस्तावना is of two kinds. (1) प्ररोचना as in the Rat., and (2) आमुख in which the Sūtradhāra holds conversation with the actress or assistants bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds of which one is प्रयोगातिशय. When the entry of a character is directly indicated by the Sūtradhāra saying 'here he enters', that is Prayogātis'aya.

The prelude being over the piece is commenced, being here after arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A Nāataka may consist of from five to ten Acts. The Hero should be Dhīrodātta. The prevailing sentiment should be शृङ्गार or वीर or sometimes करुण others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbecomes the Hero or is discordant with the main sentiment. An Act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa* and introduced by *Viś'kambhaka* &c. according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars &c., should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monto-

nous character of Sanskr̥t plays and the absence of tragedies in Sanskr̥t. *The play should end, as it began, with a benediction or prayer, called the *Bharatavākya*, which is repeated by the principal personages and contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in Classical Sanskr̥t, while female and other minor characters speak in the different Prakrit, dialects. The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian drama are mainly three (1) its peculiar structure; (2) absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of language to be spoken by the characters.

The above mentioned general characteristics of a *Nāṭak* belong with certain modifications to the other divisions of the *Rūpaka* as well. Of these we may notice the *Prakarāṇa* and the *Trotaka*. The plot of a *प्रकरण* should be fictitious and drawn from real life in a reputable class of society. The Hero who must be *धीरपुमान्* may be of ministerial rank, or a *Brāhmaṇa* or a merchant (*Vaiśya*). The Heroine may be a maiden of a noble family, or a courtesan. The most appropriate sentiment is the Erotic. Gamblers and other low characters should be introduced. there should be ten Acts. The *Māl. Mād.* and the *Mrch.* belong to this species. A *Trotaka* may consist of 5, 7, 8 or 9 Acts. the characters to be represented should be celestial as well as human, as in the *Vik.* The *Vidūśāka* should take a prominent part in it and be present in every Act. The prevailing sentiment should be *शृङ्गार*. In other particulars it does not differ from the *Nāṭaka*.

Wilson observes—They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which as Johnson remarks, was enough to constitute a Tragedy in Shakespear's days, and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy..... The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such catastrophes prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup.

II. THE POET.

1. HIS LIFE, WORKS AND POETRY.

His Lives. AT the outset it must be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the personal history of Kālidāsa, the brightest jewel of the mine of Indian poets. The curiosity of the querist who would ask—‘Where and when was he born’? ‘who were his parents’? ‘When did he die? &c.’—must ever remain unsatisfied. The poet has studiously observed utter silence about himself in his works. Read them howsoever we may, we find no allusion, no incident mentioned, that may directly shed any light either on his person or any remarkable event of his life. In the words of Hazlitt ‘he was the least of an egotist that it was possible to be.’ His poetical productions alone stand as an immortal monument of his surpassing poetic excellence. And we must content ourselves with gathering what little information we can about a poet of such world-wide repute from external sources and a few incidents found here and there in his works which have a distant bearing upon the history of his life. Reserving for a future section the question about the date of the poet, we proceed here to state the few facts that can thus be known about him. A time-honoured tradition supported by internal and external evidence associates the name of Kālidāsa with that of the epoch-making king Vikramāditya of Ujjayinī. The keen interest and the filial love with which the poet describes the Mahākālā, and Sīprā, and the other beauties of Ujjayinī unmistakably point to the conclusion that he must have been a native of that city. And the various covert references to the name of Vikrama in fully eulogistic terms, which are doubtless meant to immortalise King Vikramāditya, are inexplicable if that monarch be not regarded as the poet’s patron. Kālī. betrays also considerable acquaintance with court-life in his works. This circumstance, coupled with the fact that there is no allusion in his writings to the Goddess of Wealth having ever frowned upon him, shows that he was in affluent circumstances and had not the misfortune ever to drink the bitter cup of poverty. He was a Brāhmaṇa by caste and was

a devout worshipper of S'iva though by no means a sectarian. He seems to have travelled a good deal, at least in Northern India. For, as Dr. Bhāu Dājī remarks, he is the only poet who describes a living saffron flower, the plant of which grows in Kāshmira. His graphic description of the Himālayan scenes looks very much like that of one who was an eye-witness. Unlike Bhavabhūti and many another brother poet he appears to have enjoyed great popularity during his lifetime. He was 'an admirer of field-sports and describes their beneficial effects with the exactness of a true sports-man.' Though fond of pleasures he was not the unscrupulous voluptuary he is supposed to be by some critics, as is clear from the many noble sentiments expressed in the S'ākuntala (*cf.* अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं &c. S'āk. V. and our note *ad loc*). It also appears from the same play that he was against love-marriages though always actuated with the most generous sentiments towards the fair sex. His works bear further testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upanishads, the Bhagavatgītā, the Purāṇas, the systems of Sāṅkhya, Yoga and Vedānta as propounded by Bādarāyaṇa, medicine and the rudiments of astronomy. Beyond these few facts nothing is known for certain about our poet at present. A few conjectures have been advanced as to some other particulars but to test their correctness or otherwise falls within the province of the antiquary.

His Works. The poet's silence about himself in his works gave an opportunity to many unscrupulous inferior poets to father their own works upon him. The following are notable among the works attributed to him:— (1) कृतसंहार (2) कुमारसंभव (3) रघुवंश, (4) मेघदूत, (5) शाकुन्तल, (6) विक्रमोर्वशीय, (7) मालविकाग्निमित्र, (8) श्रुतबोध, (9) शङ्करतिलक, (10) शङ्कररसाटक, (11) सेतुकाव्य, (12) कर्पूरमञ्जरी, (13) पुष्पबाणविलास, (14) श्यामलादण्डक, (15) यशोत्तरमाला, and (16) ज्योतिर्विदाभरण. Of these the first seven are acknowledged by all critics to be his. The authorship of 8—11 is doubtful* (though opinion has been drifting to the conclusion that they are not his), while the rest are to be dismissed as the productions of some inferior hands. Here, therefore, we are

* See Mr. Chiplunkar's essay on Kāli. in Marāṭhī. pp. 28-29.

concerned with the first seven alone. The most convenient and reliable method of studying the development of the poet's mind and its relation to his productions would be to read his works in their chronological order. But we have no external evidence whatsoever to ascertain the chronology of Kālidāsa's works. It must, therefore, be based wholly on internal evidence. Judged as such the works would stand in this order—Poems—ऋतु०, कुमार०, मेघदूत and रघुवंश, -Plays—माल०, विक्रमो० and शाकुन्तल; or both indiscriminately as—ऋतु०, कुमार०, मालविका०, विक्रमो०, मेघदूत, शाकुन्तल and रघुवंश. Space will not permit us even to refer to these briefly. We will only remark in passing that the last three are the outcome of the poet's matured poetic faculties and riper years. Of course we shall deal fully with the Vik. in a separate section.

His Poetry. KĀ'LIDĀ'SA, the immortal bard of the land of Bharata is indisputably the greatest master mind in Sanskṛt poetry. His genius has been recognised in India from very early times.* He has been and will ever be enshrined in the hearts of his countrymen as the prince of Indian poets. That his countrymen place him at the head of all the Sanskṛt poets, unparalleled and unsurpassed by those who have preceded or followed him, is natural enough; but he has evoked spontaneous outpourings of praise and manifestations of admiration from the foreign scholars and poets who had access to his works either directly or through translations. Goethe has voluntarily bestowed the highest meed of praise on him—so much was he enraptured by the charms of Kālidāsa's Muse and struck with his poetic genius. This is what he says about the S'ākuntala—

“ Would'st thou the young year's blossom and the fruits of its decline.

And all by which the soul is charmed, enraptured, fed?

Would'st thou the earth and heaven itself in one sole name combine?

I name thee, O S'ākuntalā and all at once is said.†”

* For the opinions of the Native Pandits and cries see our introduction to Raghu and the Sanskṛt introduction to this play.

† As translated from the German by E. B. Eastwick.

When we remember that Goethe himself was the greatest poet of Germany and one of the greatest of the world, we realise the importance of his estimate of our poet. The well-known philosopher and traveller, Humboldt, pronounces the following judgement—"Kālidāsa, the celebrated author of the *S'ākuntala*, is a marsterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lover.*". Tenderness in the expression of feeling and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations. The celebrated critic Schlegel has also assigned him a very high position amongst the glorious company of the 'Sons of Song.'

Several eminent Orientalists have also offered their tribute of praise to our Indian Shakespeare, as Sir William Jones was the first to call him—the very comparison of Kālidāsa to Shakespeare is the highest form of eulogy that could be bestowed upon him by foreign critics. Sir Monier Williams while writing about the *S'ākuntala* thus expresses himself—"No composition of Kālidāsa displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions his familiarity with the workings and counterworkings of its conflicting feelings—in short more entitles him to rank as the Shakespeare of India." Prof. Lassen—we are sorry for want of space we cannot quote him fully—calls him 'the brightest star in the firmament of Indian artificial (?) poetry'.* We thus find that Kālidāsa has established his sovereignty in the hearts of all alike. Now it may be asked 'what is there in Kālidāsa which establishes his undisputed claim to the highest honour which is thus bestowed upon him?' Unless this question is answered satisfactorily, Kālidāsa's merits as a poet cannot be said to be determined. We have discussed this question in the last section of our introduction to the *Śākuntala* to which the student is referred.

Now we shall briefly consider Kālidāsa's poetry, his style

* Lassen's *Alterthumskunde*, Band ii. p. 458; for the quotation see Dr. Bhāu Dājī's *Literary remains* p. 2

and diction in general. His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest elegance and refinement. His style is peculiarly pure and chaste. It has neither 'the laxity of the Purāṇas nor the extravagant colouring of later poems.' It is unartificial and characterised by brevity consistent with perspicuity. An unaffected simplicity of expression and an easy flowing language mark his writings which are embellished with similes unparalleled for their beauty and appropriateness, and pithy general sayings. His diction is marked by absence of long compounds, involved constructions, and overwrought rhetoric, and by very few puns. Kālidāsa excels other poets in his description of the sublime and the beautiful. It is a principle recognised by all modern critics that 'Nature must be the life and essence of poetry'; and in respect of this Kālidāsa may be said to be essentially a poet of Nature (of course in the limited sense of the term which it is possible to attach to it in those times of gay luxury and general prosperity). He describes with most effective touches the gorgeous scenery of the mountain Himālaya—its snow-clad and mineral-covered summits, the peaks where sunshine ever reigns, the fragrant and cool breezes blowing there the wilds with the hunters, the musk deer, the potent herbs shedding lustre at night, the *Chāmara* deer, the *Mānasa* lake &c.; and his description of the Ganges and the peaceful hermitage life is very striking and life-like. His descriptive powers are great and some of the scenes in the *S'ak.*, the *Meg.* and the *Raghuvamśa* are so enchanting as to hold his readers spell-bound.

2. KA'LIDA'SA AND BHAVABHU'TI.

The only dramatic poet whom we can compare with Kālidāsa is Bhavabhūti; and although as a poet on the whole we may place Kālidāsa above Bhavabhūti, as a dramatic poet the palm is certainly disputed with him by the later. Nay, the tide of opinion among the Pandits once ran so high as to decidedly declare in favour of Bhavabhūti, as the author of the *Uttara*.* These two poets are justly regarded as the

* Cf the memorable line उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते । For an interesting anecdote which makes the two poets exist contemporaneously with each other see Dr. Sir Bhāṇḍārkar's preface to *Māl. Mād.* pp. 6-7.

leading dramatists in Sanskrit. Both are most original poets gifted with genius of the highest order. Both are masters of the natural style of poetry and both are equally happy in their choice of words. True that Bhavabhūti's style is rather elaborate and in a few places marked by long compounds, but in that the poet was unconsciously yielding to the tendency of his age. If Kālidāsa has more fancy and imagination Bhavabhūti is more sentimental and passionate. Kālidāsa excels in depicting the sentiment of Love (शुद्धार), while Bhavabhūti is in his element when depicting the sentiments of Pathos (करुण) and Heroism (वीर). Neither, however, is much inferior to the other in depicting what may be called the other's *forte*. As Dr. Sir Bhāṇḍārkar remarks, 'the former *suggests* or *indicates* the sentiment which the latter *expresses* in forcible language. In the words of Sanskrit critics Kālidāsa's *Rasa* is conveyed or *Abhivyakta* by the *lakshya* or *vyāṅgya* sense of words, while Bhavabhūti's is conveyed by the *Vāchya* sense. Kālidāsa's may be described as the synthetical method of poetry as opposed to Bhavabhūti's, which is analytical. We shall give a few quotations in illustration of what we have said above. When Dush sees Śakuntalā after love has wounded his heart, he simply says—'अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम्' p. 70 (see also our note on this); but *cf.* Bhavabhūti (Māl. Māl. III. 16)—

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः

स्त्रपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ।

कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन

प्रसभममृतमेवेनेव सान्द्रेण सिक्तः ॥

Here the feeling is the same but the different forms of it are forcibly described. Compare the scene between Dushyanta and Śakuntalā when left alone with what Māl. says when Mālātī embraces him in the disguise of her friend Lavāṅgikā.

एकीकृतस्त्वाचि निषिक्त इवावपीड्य

निर्भुमपीनकुचकुड्मलयानया मे ।

कर्पूरहारहरिचन्दनचन्द्रकान्त-

निष्यन्दशैवलमृणालहिमादिवर्गः ।

Cf. also, and as instance of Bhavabhūti's forcible style, the first effect produced on Mādhava on seeing Mālātī. He

says

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यास्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

Compare further the meeting of Dushyanata and Sākuntalā (p. 86. भवतु । मोक्ष्यामि &c.) with that of Mādhava and Mālātī- (ततः प्रविशतः &c.) माधवः—(सानन्दम्) इत्यति परिशुष्यत् &c., निश्च्योतन्ते सुतनु &c. VIII. 1. 2. Again he says—अयि निरनुरोधे—

जीवयन्निव समूदसाध्वसस्वैरबिन्दुरधिकण्डमर्प्यताम् ।

बाहुरैन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥

and

दग्धं चिराय मलयानिलचन्द्रपादै-

निर्वापितं तु परिरभ्य वपुर्न नाम ।

आमत्तकोकिलरुतन्ययिता तु हृद्या-

मय श्रुतिः पिबतु किन्नरकण्ठ वाचम् ॥

We have drawn upon the Māl. Mad. because like the S'āk. it is a love play*. It may be, as Sir Bhāṇḍārkar remarks, that Bhavabhūti has modelled the love of Mādhava and Mālātī upon that of Dushyanta and Sākuntalā. But the love of Mādhava is more ætherial than that of Dushyanta and perhaps Bhavabhūti as a poet is more ætherial than Kālidāsa. Bhavabhūti's delineation of the sentiment of pathos is simply unparalleled (*cf.* कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते). As a poet of nature and as a describer of the picturesque he is not inferior to Kālidāsa. The plays of Kālidāsa on the whole do not much aim at giving a realistic picture of the life of the society of his times; Bhavabhūti's do. The characters of Kālidāsa are more romantic and idealistic in their conception, those of Bhavabhūti more realistic and varied.

3. THE DATE OF THE POET.

We turn now to the much vexed question of the date of Kālidāsa and thank to the labours of Prof. R. N. Apte and Mr. Nandargikar, it may now be said to have been finally established. But we have neither the time nor space at

* Marāṭhī students will do well to read Mr. Chiplunkars essays on the two poets.

our disposal even to fully quote their arguments on the point. We will, therefore, give a brief summary of the main arguments on which they (and especially the former) have based their conclusion. Tradition mentions Kālidāsa as a contemporary of king Vikramāditya, as one of the nine gems at his court, King Vikramāditya, who was an epoch-maker, founded the era known after him, which is almost universally accepted as commencing with 56 B. C. A few antiquarians,* however, do not accept this as the correct date of that monarch but bring him down to A. D. 544 propounding a theory of their own which is known as

THE KORUR THEORY.

544 A. D. The battle of Korur† marks a turning point in Indian history, Vikramāditya having defeated in it the Mlecchas. Fergusson held that, to commemorate this important event, an era was invented and that its beginning was placed back six hundred years. So he supposed the true date of Vikramāditya to be A. D. 544; and this theory for a time held sway. For, for a long time after the researches of scholars had commenced in the field of ancient Indian chronology, no inscription was discovered bearing a date prior to 600 of the Vikrama era. Such an inscription, however, has been lately discovered,‡ viz. the Mandasor Inscription, dated the year 529 of the Vikrama era. Its great support being thus taken away the Korur Theory collapses and the time honoured authority of the traditional account remains unshaken. Then there is

THE THEORY OF THE NINE GEMS.

Nine eminent men called 'the nine gems' adorned the court of Vikramāditya. Of these Amaradeva or Amarasimha

* Kālidāsa was once unscrupulously dragged to the 11th century A. D. by some Western Scholars. But the discovery of the *Aihole* inscription at once furnished the 7th century A. D. as the downward limit of the poet's date.

† About this battle there is no evidence other than of Albiruni; but Dr. Max Müller says Albiruni does not invent battles, but tells us what he was told.

‡ Dr. Peterson's Essay on Pāpini.

is said to have lived between the visits to this country of Fa Hian and Hiouen Tshang in 414 A. D. and 642 A. D. respectively. For in Fa Hian's time the great shrine at Gayâ, which an inscription says was built by Amaradeva, was not in existence while it has been referred to in the account of the travels of the second Chinese pilgrim. Varâhamihira is supposed to have died in 587. On the evidence of these dates of the contemporaries of the poet, Dr. Kern, who is a strong supporter of this theory, places Kâlidâsa in the latter half of the sixth century. Next there is

THE THEORY OF RENAISSANCE

propounded by Dr. Max Müller. He divides the whole Sanskrit literary period into two parts, the first beginning with the Vedas and ending with the first century of the Christian era. Then comes what the great Doctor calls 'an *interregnum*' a period during which foreigners invaded India and so the literary genius was dormant. Dr. Max Müller places the Renaissance of Sanskrit learning in the 6th century A. D. with the reign of Vikramâditya. The period called '*Interregnum*' was really speaking not destitute of literary productivity, as has been shown by Drs. Peterson and G. Buhler, and therefore if Kâlidâsa is to be considered as the first poet of the new school, he must be placed considerably earlier than Dr. Max Müller does. This theory also is weakened by the fall of the Korur Theory. Thus these two theories cannot be regarded as perfectly sound, whereas the theory of the nine gems is but imperfectly put forth and not without many *a priori* conclusions and speculations as to probabilities. If the tradition about the nine gems proves any thing beyond doubt it proves the connection of Kâlidâsa with king Vikramâditya, being corroborated by other kind of evidence, such as the covert allusions to that king in the Vik. &c. As for the contemporaneity of the nine gems the tradition cannot be true.

There are some minor things which have been pushed into the controversy.* These are the alleged covert references

* For some of the anecdotes referring to Kâlidâsa in connection with this point see Intro. to Raghu.

to Dingnāga and Nichula in the Meghadūta, the former a foe and the latter a friend of Kālidāsa. The identity of Mātṛgupta, a king of Kāshmir and Kālidāsa (for, names in Sanskrit are often titles and Mātṛgupta lit. 'protected by the mother' may also be taken as Kāligupta or Kālidāsa,) and the supposed astronomical references* in the works of Kālidāsa to the astronomical theories of A'ryabhaṭṭa who lived in 476. A. D. Prof. Apte has examined all these at some length and on the first point he comes to the conclusion that Dingnāga and Nichula were not contemporaries of the great Kālidāsa, but must have been contemporaries of some other Kālidāsa. On the second point he observes that Mātṛgupta and Kālidāsa were two different persons, since they are differently quoted by Kshemendra and other writers and Commentators (and among them Rāghavabhaṭṭa). The supposed astronomical references have really no astronomical significance at all and it cannot be said that Kālidāsa was acquainted with the astronomical works of A'ryabhaṭṭa. Mr. K. B. Pāthak, the latest exponent of the 6th century theory repeats the arguments given above but principally grounds his conclusion on his theory about the Hūṇa kings, allusion to whom is made by the poet in the Raghuvamśa. He argues that since there is no mention made of the Hūṇas in the Rāmāyaṇa, the conclusion follows that Kālidāsa unconsciously refers to the Hūṇa kings of his own time who held sway over the Punjab and Kāshmir, and especially to Mihirakula who, about, the year 532-533, retired to the Punjab after his overthrow by Yaśodharavarman and Balāditya. But this rests merely on assumption; for there are references to the Hūṇas even in Mah. Bhār. Prof. Apte has also shown that just beyond Bactria or the threshold of ancient India, the Hūṇas had constituted a powerful empire from the middle of the 3rd century B. C. to the end of the 1st or the 2nd century A. D.

* Notable among these is छाया हि भुमेः शशिनो मलस्येनारोपिता बुद्धिमतः प्रजामिः where छाया is wrongly translated as 'the shadow of the earth, its correct significance being 'a reflection' as clearly interpreted by Malli. The word छाया is similarly used in S'ak. VII. 37.

Vatsabhūti, the author of the Mandasor inscription, copies several ideas from Kālidāsa. The latter must, therefore, have lived prior to 472 A. D. Again Āsvagoṣa, the author of a life of the great Buddha in Sanskrit, has numerous passages similar to those occurring in the works of Kālidāsa. Now Kālidāsa was an original poet, borrowing his subjects from Vālmiki and other ancient authors. Āsvagoṣa was more of a philosopher than a poet and may, with greater probability, be supposed to have borrowed his ideas from Kālidāsa. The date of Āsvagoṣa is given as 78 A. D., and if we suppose him to have borrowed from Kālidāsa the latter will have to be placed earlier than 78 A. D. And in this view Dr. Peterson also concurs when he says 'Kālidāsa stands near the beginning of the Christian era, if, indeed, he does not overtop it.'

There is also internal evidence pointing to the same conclusion. We have first the evidence obtained from the state of the law of inheritance and the penalty for theft as they are indicated in passages in the Śāk. The passage in the Sixth Act of the drama announcing the death of the merchant Dhanamitra, who is dying heirless, seems to Prof. Apte to refer to a period when the widow of a deceased person could not inherit his estate. Such a period is to be found only before the Christian era, when Manu, Āpastamba and Vasishṭha held sway, and Bṛhaspati, Śaṅkha, Likhita and Yājñavalkya had not yet written their codes. The penalty for theft, as indicated in the prologue to the Sixth Act, seems to have been the extreme one, it being the theft of a jewel. There is also a passage of similar import in Vik. (आत्मनो वधमाहर्ता &c. V. 1.) in which the feathery thief that had stolen away the king's favourite gem is referred to. The penalty for theft has been from time to time mitigated with the progress of civilisation. Manu and Āpastamba lay down the extreme penalty, the option of fine being introduced later on as we find it in the Smṛti of Bṛhaspati. These two circumstances tend to show that Kālidāsa flourished at a period which is anterior to Bṛhaspati, the latter being generally placed in the first century A. D.

Prof. Apte further calls attention to the fact that there

is no reference to the Nyáya philosophy in the works of Kálidása (except perhaps in Rag. XIII. 1. in which the word शब्दगुणं आकाशं occurs but which the poet might have borrowed from the Sāṅkhyas) and concludes that he must have lived before the development of that philosophy. Then again we have the evidence of style. The artificiality of diction and the fondness for long compounds and double-meaning words which mark the writings of Daṇḍin (who in his Kāvyaḍarśa says that an abundance of compounds forms the very vigour of poetry), Bāṇa, Bhavabhūti (7th century A.D.) and other mediæval writers, are entirely absent in Kálidása, a fact which shows that he must be placed some six or seven centuries before them—a period necessary to cause such a revolution in the art of literary composition considering the scanty means of the propagation of learning in those times. From the above mentioned few facts it is abundantly clear that Kálidása lived in the first century B. C. at the latest (the upward limit of his date being 300 B. C. according to some writers),

III. THE PLAY.

1. GENERAL REMARKS.

THE Vikramorvaśīya is the second of the three dramas attributed to Kálidása. That the play is an emanation from the same hand as the Abhijnánaśākuntala is doubted by no critic. It is a love drama and belongs, according to the Sāhityadarpaṇa, to that subdivision of dramatic compositions which are known as 'Trotakas, (a division not perhaps known to the poet himself). The language employed in it displays all the elegance and the beauties of Kálidása's style though less perfect than those in the S'ākuntala. H. H. Wilson thus compares the two plays—"The subject of each is taken from heroic mythology, and a royal demi-god and nymph of more than human mould are the hero and heroine of either; there is the same vivacity of description and tenderness of feeling in

both, the like delicate beauty in the thoughts and extreme elegance in the style. It may be difficult to decide to which the palm belong (that it belongs to Sak. nobody now doubts—Ed.); but the story of the present play is perhaps more skilfully woven and the events rise out of each other more naturally than in *S'ākuntala*, while on the other hand, there is no one personage in it so interesting as the heroine of that drama." We may further observe that we notice in both almost the same elevation of the poet's genius, the same richness of imagery, the same chaste style of composition and the absence of any forced construction or offensive conceit, the same command of language and felicity of expression, the same ardent love of the beautiful and the same power of penetration into the inmost recesses of the human heart and its conflicting feelings. The *Vikramorvaśīya* abounds in beautiful descriptions especially of scenery. Popular sayings and pithy maxims season the conversational portion, and its language though less refined and elaborate than that of the *S'āk.* is neither tumid nor low. The metres which are mostly of the shorter kind are very musical and full of variety.

The mastery of Kālidāsa in the choice of comparisons* is conspicuously seen in this play. Among the most striking passages are to be noted his comparison between the king and the sun as to their work and mid-day rest (II. 1.), further between the king and the leader of the elephant herd (IV. 25), between *Urvaśī* carried away by anger and the foaming torrent (IV. 28) and between *Urv.* and the creeper (IV. 38). Other similes of exquisite taste and gracefulness are those with which he illustrates the recovery of *Urv.* from the swoon (I. 7), the anxious waiting of her friends (I. 10), and her expected meeting with them (I. 12), the aspect of the East at moon-rise (III. 6), the approach of *Nārada* (V. 19) and others too numerous to note here but which we have taken care to point out in the notes. We cannot, however, close these remarks without referring to

* The similes of Kālidāsa are considered to be the happiest in the language. Cf. the traditionary opinion of the *S'āstris*—

उपमा कालिदासस्य भारवेरथगौरवम् । दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

the passage in which the royal dignity shared by father and son is compared with the Ganges dividing its waters between the Himálaya and the ocean.

It will be found that the Vikramorvaśīya satisfies most of the conditions laid down in the first section of the introduction. The play opens with a benediction which also suggests the subject matter

Technical
Remarks.

and closes with the usual *Bharataśāstra*. The मुख्यसन्धि introduces the heroine to the hero and love germinates between them. The final object is their union in wedlock. The ground for the seed was prepared, in the case of the king, when the Apsarases gave him a lively description of Urvashī's charms. The seed is cast when the king and Urvashī see each other (see pp. 15, 16). It takes up the whole of the first Act and the prologue to the second Act. The प्रतियुखसन्धि fills up the whole of the second Act and a portion of the third Act, as far as p. 72. The seed sprouts up in this which is marked by the Vidūṣaka and Chitrakṣhā, and by the Chetī and the queen. The effort or *Prayatna* is implied in आदर्शनात् &c. II. 2 The search for means to the desired end, Urvashī's departure at the summons from her lord and the queen's interference notwithstanding, forms the Bindu. The गर्भसन्धि begins from where the *Pratimukha* closes and ends with the departure of the queen (p. 84). The seed is shown to grow further in as much as the king hears from Urvashī an actual confession of her love. There is hope of success (प्राप्त्याशा) as the obstacle from the queen is removed. This Sandhi, however, is characterised by the absence of the Patākā. The अवमर्शसन्धि actually begins with Urvashī's entrance (p. 84) and extends to the close of the fourth Act. There is नियतासि or certain attainment but it is obstructed by Urvashī's metamorphosis. The निर्वहणसन्धि occupies the last Act of our play. In it all the fore-going arrangements terminate in the happy union of the husband, wife and son.

The action which is less varied than that of the Śāk. is progressive in its main parts and sustains the interest to the last although not with the same degree of intensity throughout. The introduction of a rival wife, and the love-

meeting and their interruptions which form a necessary ingredient of love plays excepting in a few cases, the description of female beauty and the feelings of two lovers, the contrivance of making one party overhear the conversation or the soliloquy of the other, are much the same in this as in other plays. In making the queen give up her jealousy apparently without an adequate cause, the poet has perhaps counted a little too much on the nobility of her mind and the good sense of the audience. A curious feature of Kālidāsa's plays is that the Viduśaka plays a conspicuous part in the *Māl.*, is a mediocre in this play and almost a nonentity in the *Sākuntala*.

With regard to the extraordinary number of the *Prākṛta* passages found in the fourth Act in some Editions, it must be observed that they are not genuine. We have shown these to be interpolations (see notes to परिशिष्ट. p. 143) It is a strange coincidence that both, the third Act of the *Sāk.* and the fourth Act of the present play, should have been tampered with by meddlesome critics or poets.

2. THE PLOT.

Purūravas, the son of Budha and Ilā and king of Pratishthana is the hero of the play. His queen is Ausinari, daughter of Kāśiraja. Urvaśī, a nymph of heaven, is the heroine.

Prelude—After the *Nandi* and the announcement of the play, the shrieks of heavenly nymphs crying for help are heard.

ACT I.

SCENE—*Peak of the HEMAKU'TA Mountain.*

King Purūravas while driving back to the earth after having paid his respects to the divine Sun hears the shrieks of the nymphs and asks them what kind of help they need. Learning from them that the seizure of their friend, Urvaśī, along with Chitralkhā by Keśin was the cause of their distress he sets out against the demon, the nymphs promising to wait for him on the peak of the Hemakūta mountain. Presently the king returns successfully with Urvaśī and Chitralkhā. On their way back Urvaśī recovers from her swoon; the king is captivated with her peerless charms; she

with his nobility; neither, however, knows the real feeling of the other. They meet the other nymphs. Chitraratha, the Gandharva king, who was deputed by Indra to rescue the nymphs, arrives, congratulates the king and invites him and Urvaśī to heaven. The king very courteously excuses himself; the nymphs depart. Urvaśī pretends to be caught by a creeper and casts a longing glance at the king which the latter returns with equal affection.

ACT. II.

SCENE I. *Environs of the VIMA'NAPARICCHANDA palace.*

The king returns to his city but his heart is wounded by Love. His queen marks the altered state of his mind and asks one of her maids to learn the king's secret from his intimate friend, Mānavaka. The foolish Viduśaka betrays the love of his friend.

SCENE II. *The private garden of the palace of PURU'RAVAS at Prayāga.*

The king, on his part pining after Urvaśī, seeks, with Viduśaka, rest in the pleasure garden. There he unbosoms the real state of his mind to his friend. At about the same time Urvaśī, irresistibly drawn by her own heart, comes, accompanied by Chitralkhá, to the garden, where the two remaining invisible by their divine power, overhear the conversation between the king and Viduśaka. Urvaśī discovering that the king is uncertain as to her own feeling avows her love to him by means of a birch-leaf and then delights him with her presence. She is, however, suddenly called away by a summons from the lord of the gods about to witness a performance. In the meanwhile the queen being apprised of the king's love for the heavenly courtesan by her maid Nipuniká comes, accompanied by her, in search of the king in order to ascertain the fact herself. Through Mānavaka's carelessness the birch-leaf, which was committed to his care falls into her hands and she enters, burning with jealous anger. The king endeavours in vain to pacify her; but hopes that she may soon relent as she has openly slighted his prostration.

ACT III.

SCENE I—*Hermitage of BHARATA.*

In the performance exhibited by the sage Bharata before the heavenly assembly Urvaśī, who played Lakshmi, stumbles in her speech. For, when questioned by Menakā who acted the part of Vārūṇī—'on whom hast thou set thy heart' the words 'on Purūravas' instead of 'on Puruṣhot-tama' escape her lips. Enraged at this the sage denounces a curse upon her, depriving her thereby of her residence in the upper world. She, however, finds favour with Indra who graciously allows her to repair to the monarch, his ally in battles, and remain with him till he beholds the offspring she shall bear him. Some time after this Urvaśī, dressed as an *Abhisārikā*, comes, with Chitrālekṣhā, to the Maniharmya palace to pay a visit to the king but remaining invisible watches the business going on there.

SCENE II.—*Part of the garden of the PALACE.*

The queen, as was anticipated by the king, feels remorse and wishes to make amends for her conduct under the pretext of a religious performance which she names 'Priyānu-prasādana'. She sends word to the king requesting him to be present at the Maniharmya palace where she wishes to worship the moon. The king consents and repairs to the terrace of the palace accompanied by the Vidūśaka. The queen duly appears, performs the ceremony and at its conclusion gives her consent to the king's marriage with Urvaśī. The king assures her that he will be ever true to her. But the queen departs to take her meal after a whole day's fast.

Urvaśī, who was a witness of the whole scene, now steps forward visibly and is happily united with the king. Thereupon Chitrālekṣhā requesting the king to treat her friend kindly returns to *swarga*. Vidūśaka, too withdraws under some plea and the king and Urvaśī retire to rest.

ACT IV.

This Act is a kind of melodrama and is quite exceptional in dramatic plays.

SCENE—*The groves of GANDHAMA'DANA mountain.*

After years are gone in happy union Urvaśī goes with the

king to the Gandhamádana-forest to sport. There the king happens to fix his glance for a moment upon a *Vidyádhara* girl. This rouses the jealous wrath of *Urvaśi*, who disdain-
ing the king's apologies, leaves him and unmidfully enters the proscribed environs of the grove sacred to *Kartikeya*. The curse of the deity at once takes effect and she is transformed into a creeper. Ignorant of this, the king, mad with grief, roams through the forest asking every object he meets with, animate or inanimate, to give him some tidings of his beloved or to restore her to him. In the course of his rambles he finds the gem *Śaṅgamanīya* (the uniter of separated lovers). With that jewel in hand he embraces a certain creeper which he fancies to be his beloved, and, O wonder! the very instant the metamorphosis is undone and the creeper retransformed into the lovely nymph. With eyes closed the king enjoys the touch and when he opens them after some time, whom should he behold but the darling of his heart! *Urvaśi* excuses herself in suitable terms and then they go back to *Pratishthāna* riding a cloud which *Urvaśi* changes into a balloon by her superhuman power.

ACT V.

SCENE. — *Palace of PURU'RAVAS.*

The king was hailed back to the city with rejoicing by the citizens. He ruled peacefully over his subjects securing their affection and loyalty; and excepting a son there was nothing wanting to complete his happiness; and even this blessing he was soon to have. A few days after the king's return the jewel of re-union is carried away by a vulture. The king tries to shoot the bird but it escapes. Soon after, report is brought to the king sitting in company with the *Vid.* of the bird's being shot by an arrow from an unknown hand. The gem and the arrow are produced and from the inscription on the arrow the shooter is found to be none else but the king's own son, *Âyus*. The king is lost in wonder mingled with joy, but does not know how to account for the fact. He, however, remembers that on one occasion, when he performed a sacrifice in the *Nimisha* forest, he was separated from *Urvaśi*, before which time she had betrayed some

faint marks of pregnancy. The Vid. attributes the fact to the mystic nature of divine beings. Just at the time the arrival of a female ascetic with a boy from the hermitage of the sage Chyavana is announced; they are immediately admitted to the royal presence. At the sight of the boy the king feels a strange emotion rise within him. Urvaśi is sent for. When she arrives the female ascetic hands over the boy to her and repairs to the forest. Urvaśi then explains to the king how she was commanded by Indra to stay with him till he should see the face of a son born of her, and how, afraid of early separation, she handed over the boy to sage Chyavana for being educated, and adds 'now that you have seen the face of your son, separation is inevitable; I must go back to my master.' The revelation plunges all into sorrow. In this heaviness of heart the king determines upon leading a forest life after putting his son in his place. At his crisis Nārada arrives from Indra with a message to the king that he should not lay down the sceptre so soon and that Urvaśi should bear him company till death. The message is received with heart-felt thanks. After the delivery of the message, Nārada, in accordance with Indra's wishes, instals the young prince a *yuvārāja* and unmixed joy crowns the whole business. The usual *Bharatarākya* terminates the drama.

The chief points in the development of the plot are:—(1) The rescue of Urvaśi and the agitated state of the hearts of the two lovers; (2) the obstruction in the nymph's upward passage which deepens the feeling of love; (3) Viduśaka's betrayal of the king's love; (4) the curse of Bharata; (5) the interference and permission of Indra; (6) Urvaśi's avowal of her love; (7) the falling of the birch-leaf into the hands of the queen; (8) the queen's indignant scorning of her husband's prostration and her consequent remorse; (9) the consent of the queen; (10) Kārtikeya's curse and Urvaśi's transformation into a vine; (11) the gem of union and Urvaśi's restoration; (12) the vulture; (13) the Tāpaśi's arrival with the boy; (14) and the final favour shown by Indra.

It is very difficult to determine the exact time required by the events represented in the play. The approximate age of the king's son is given in the fifth Act which is about twelve years. The business of the first three Acts, each of which describes a day's events, is accomplished in about twenty days. From the many references to the spring season in these three Acts (विशाखासमीपगत इव चन्द्रः &c. p. 18; II. 4,6; III. वसन्तानन्तरे उष्णसमये &c. p. 59. &c.) the events in the first Act seem to refer to the first or second day of Chaitra as the creepers have not yet fully resumed their vernal beauty (लताभिः श्रीरिवार्तवी I. 12). The description of moon-rise in the third Act evidently refers to the fourth day of the dark half of a month (probably Chaitra) which is a fasting day and on which the moon appears like a *Khandamodaka*. About a fortnight's interval seems to have gone between Urvaśi's first meeting with the king and her second visit to him. The events in the third Act immediately succeed those related in the previous Act. A very long period, about thirteen years, seems to separate the fourth Act from the third. The incidents mentioned in the fifth Act follow closely upon the king's return to his capital.

3. THE SOURCES OF THE PLOT

AND THE CHANGES EFFECTED BY KA'LIDĀSA.

Purūravas is mentioned for the first time along with Manu in *R̥gveda* I. 31. 4, where he is called beneficent (सुकृते) and a friend of Agni. His love to the *Apsaras* Urvaśi is described in language very obscure in *R̥g.* X. 95 in which he requests the nymph once more to bless him with her company, thus implying his previous separation. In the 18th verse the gods address him as the son of Idā (Ilā) and promise him happiness in heaven and their company if he would propitiate them with oblations. See Muir, *Sanskṛt Texts* Vol. V. pp. 236, 421. In the *Śatapatha Brāhmaṇa* II. 5. 1. an interpretation of hymn 95 is given which is itself not much clear either. The student will get an idea of the Vedic version of the story from Sayana-chārya's introduction to the hymn above referred to given in the *Sanskṛt* introduction which follows.

The account of the love of Purúravas and Urvas'î differently given in different Purāṇas is based more or less on the Vedic version. According to the Mahābhārata, Adip. Purúravas had a contest with the Brāhmaṇas fetched the three fires from the world of the Gandharvas and had six sons from Urvas'î, the eldest of whom was A'yus. Nothing is mentioned there of his separation from Urvas'î and re-union with her.

The story is very fully and connectedly given in the Vishṇu P. as also in the Pad. P. We give in brief the story as related in the former Purāṇa, which in its part closely follows the Vedic version. Urvas'î, a nymph of Indra's court, incurred the anger of Mitra and Varuṇa who cursed her to become the consort of a mortal, forfeiting the pleasures of heaven. On beholding her descended to the earth in a human form of exquisite beauty, Purúravas, a king of the lunar race, was inspired by fervent love. She became his wife after exacting from him his consent to two conditions. These were—(1) that he should take under his charge her two pet rams and keep them safe; (2) that she should never see him divested of his raiment. The denizens of heavens, deprived of the enlivening society of Urvas'î, felt their pleasures stale in heaven and attempted to recover her as soon as the curse ended. Some Gandharvas undertook to effect this object. They entered the sleeping chamber of the monarch and carried off the goats. Their bleat woke Urvas'î and the king. The latter, fancying that the darkness of the night would screen him from the eyes of his wife, leaped naked out of his bed in order to pursue the ravishers. Thereupon the Gandharvas produced a flash of lightning which revealed him to Urvas'î view, who, her stipulations being broken, at once disappeared accompanying the Gandharvas to the heaven of Indra.

When Purúravas came to know his loss, his grief was intense and his intellect being affected he wandered over the world for several years in quest of his wife until he came to a lake in Kurukshetra where he saw Urvas'î sporting along with other nymphs. Recognising her he implored her return. She refused to return but promised to pay him a early visit provided he resumed his station and kingly duties. Her annual visits were regularly repeated and the result of these was the birth of six sons—A'yus, Dhīman, Amā-

vasu, Viswávasu, Śatáyu, and Śrutáyu. The king, however, sighed for the permanent enjoyment of the nymph's society and the Gandharvas at last pitying his distress gave him a brazier charged with fire to perform a sacrifice, as a means of attaining his wishes. He put the vessel in a thicket and went in search of Urvaśi. Not finding her he came back to the spot where, in the place of the brazier, he found two trees grown up, Śami and Áśvattha. Purúravas broke a branch from each and returning to his palace rubbed them together and generated fire.* With this primeval fire he performed a series of sacrifices and getting the rank of a Gandharva and being elevated to the heavenly regions, there enjoyed the eternal society of his beloved nymph.

The story of the two lovers is also told in the *Bṛhathkathā* (see *Kathā. Taraṅga* 17), but in a manner totally different from both the play and the Purāṇas. Purúravas, a great devotee of Viṣṇu, while once taking a stroll in the *Nandana* grove, chanced to see Urvaśi when both were enamoured of each other. Knowing the state of the king's heart Viṣṇu sent word by Nārada to Indra asking him to bestow me nymph on the monarch. They were then united and lived happily. Then there was a war in the upper sphere in which the gods gained a victory mainly through the prowess of Purúravas. There were great festivities at Indra's court accompanied with music and dancing in celebration of the victory. Rambhā who was dancing there, while Tumburu, the heavenly preceptor of dancing was superintending the affair, committed a mistake whereupon the king laughed at her. Angry at what seemed to him a piece of audacity on the king's part, Tumburu cursed him to be separated from Urvaśi until he would propitiate Viṣṇu. When the king came down to the middle world he found Urvaśi carried away by the Gandharvas. He then went to Badarikās'ram to gain the favour of Viṣṇu by penance. He succeeded in this and by the order of that deity, Urvaśi was restored to him by the Gandharvas.

* The latter circumstances of this legend seem to indicate the introduction of fire worship into India by Purúravas, considered as a historical personage. Wilson.

According to Wilson the whole plot of *Vikramorvaśīya* is an allegory. The hero is the Sun and the heroine is the Dawn. They are together for a time and then they are separated. The sun alone wanders over hills and dales and rivers and then at the close of the day they are again united.

The account of the *Matsyapurāṇa*, however, comes nearest to the plot of the play. We, therefore, give it here in the words of Wilson:—"Budha was the son of the royal Soma by Tārā. His father conferred upon him the dominion of the earth and inaugurated him supreme over the world. The holy *Budha* begot by *Ilā* a son who performed by his own might a hundred *Aśwamedhas*. He was named Purūravas, and was revered by all worlds. He worshipped *Vishṇu* on the peaks of Himālaya, and thence became the monarch of the seven-fold earth. Keśi and myriads of *Daityas* fell before his prowess, and *Urvasī*, fascinated by his personal graces, became his bride.

"*Virtue*, *Wealth*, and *Desire*, once paid this monarch a visit, curious to ascertain which of them held the first place in his esteem. The king received them with respect, but paid to *Virtue* his profoundest homage. *Wealth* and *Desire* were offended by the preference shown to their companion. *Wealth* denounced a curse upon him, that Avarice should occasion his fall; and *Desire* declared that he should be separated from his bride, and on that account suffer distraction in the forest of Kumāra on the Gandhamādana mountain; but *Virtue* declared he should enjoy a long and pious life, that his descendants should continue to multiply as long as the sun and moon endured, and should ever enjoy the dominion of the earth. After this the divinities disappeared.

"Purūravas was in the habit of paying a visit to *Indra* every day. Having ascended his car, accompanying the Sun in his southern course, he beheld on one occasion the demon Keśi seize and carry off the nymphs *Chitrālekṣā* and *Urvasī*. The king attacked the demon, and destroyed him with the shaft of *Vāyu*, by which he not only rescued the nymphs, but established *Indra* on his throne, which the Demon had endangered. For this service *Indra* repaid the

monarch with his friendship, and gave him additional power, splendour, and glory.

“Having invited the king to a festival, at which was represented the celebrated story of *Lakshmi*’s election of a husband, the invention of Bharata, Indra commanded Menakā Rambhā and Urvaśī to perform their respective parts. Urvaśī, who represented *Lakshmi*, being engrossed by admiration of the king, forgot what she had to enact, and thereby incurred the high displeasure of the sage, who sentenced her to separation from the prince on earth, and condemned her to pine fifty-five years transformed to a Vine, until restored to the regrets of Purūravas. Urvaśī, having made the king her lord, resided with him, and after the term of the curse had expired, bore him eight sons; *A’yas*, *Dhritāyu*, *Aśwāyu*, *Dhanāyu*, *Dhritimān*, *Vasu*, *Dirijāta*, and *Satāyu*, all endowed with more than human power.”

Thus it will be seen that the theme of play claims a high antiquity and must have been well known among the educated class of Kālidāsa’s times. Whether we take one version or other of the story we find that the poet has introduced many changes into the story so as to give it a dramatic character and we think they are such as greatly heighten the stage effect. We will here mention the principal of them; they are—(1) The king’s marriage with Ausinari prior to his love for Urvaśī. The Mahābhārata and the other sources of the plot mentioned above do not refer to his marriage with Ausinari. The Harivamśa rather calls Urvaśī his only wife. The rivalry of the queen thus forms the chief factor in the development of the plot in the second Act as also in the third, and seems to be entirely an invention of the poet. (2) The curse of Bharata and the favour of Indra which smoothen the further path of the lovers. (3) The reversing by Indra of his first decree as to Urvaśī’s residence with the king. The tale of the two lovers as told in the Purāṇas ends with their melancholy separation; such a tragic end did not suit both the requirements of the Indian drama and the taste of the Hindu audience. Kālidāsa’s genius at once found a way out of the difficulty.

Just at the moment when separation is imminent, Nārada arrives with the joyful news that lord Indra graciously allows the hero and heroine to live together until death would put an end to their mortal career. The other changes which are less important can be easily marked.

4. THE POETICAL MERITS OF THE PLAY.

As regards its poetical merits and artistic finish the Vikramorvaśīya ranks but second to the Śākuntala. We shall give an estimate of the two plays in a subsequent section, wherein also we mean to point out the defects of the present play. Considered by itself the Vikra. does ample credit to Kālidāsa's poetic powers. The love story is simple; the incidents are few and easily intelligible even to those not acquainted with the social life and the thoughts of the Hindus. From the foregoing section it is abundantly clear that in this play as in the other, with the exception of the central story of the Plot—the love of the hero and the heroine—everything owes its birth to the creative imagination of our poet; and we may observe that in the construction of the plot of the present play the poet has shown great originality of conception and imagination. All the Acts of this drama are original in their conception and in the creation of some of the incidents the poet's imagination is at its best. Wilson (and also Bohlenson) seems to see a special beauty in this that "both persons and events are subject to an awful control, whose interference invests them with a dignity superior to their natural level. Fate is the ruling principle of the narrative; and the monarch and the nymphs, and the sovereign of the gods himself, are portrayed as subject to the inscrutable and inevitable decrees of destiny." And if by 'the decrees of destiny' he means the carrying away of Urvaśī by Keśin, the curse of Kumāra, the conditional favour by Indra &c., the justice of his remark may be admitted. 'The chief charm of this piece', Wilson further remarks 'is its poetry. The story, the situations, the characters, are all highly imaginative and nothing can surpass the beauty and justice of many of the thoughts. To select one as an example were to disparage a

number of other passages and they may be left to the critical acumen and taste of the reader.'

Most of the situations of this drama are highly dramatic and picturesque; and comparatively the first and fourth Acts possess greater dramatic charms than the rest. The incidents in the first Act are most artistically arranged and managed with perfect dramatic skill. The poet's love to dwell on the beautiful scenes of the *Himālayas* is apparent from the fact that he had laid the opening scene of the present drama on the peak of the same *Hemakūta* mountain on which the meeting of *Dushyanta* with his wife and son is arranged in the *Śākuntala*. At the very beginning of the play the spectators are introduced to pleasing incidents, pleasing both on account of their tragic beginning and happy termination. The poet is extremely happy in thus bringing the two lovers together. The seed of love has been sown. Then follows the grief of the king caused by the heroine's temporary separation. But as she is a common woman (a courtesan) with superhuman powers the union of the lovers presents no difficulty. The poet then brings together the two lovers but only to be separated again. This doubles the pangs of the love-affected heart of the king. The expedient used by the poet does credit to his imagination and then we find in the fourth Act that the slip committed by *Urvaśī* in her excessive passion for the hero is a nice trick, by which the poet has simply managed to make the union of the lovers lasting and unbroken. The second and third Acts, however, fail to create the expected interest in the audience. Their construction is rather imperfect and they do not fit in well with the other parts of the play. They are long but without proportionate dramatic effect. They help to lengthen the plot but the effect has been the diminution of dramatic interest on the whole. We shall, however, return to this point in the next section.

The fourth Act is highly pathetic and in it the imagination of the poet is in full swing. Nothing could be more poet-like than the way in which *Urvaśī* has been made to undergo metamorphosis, and the consequent lamentations of

the hero are heart-rending and produce the greatest tragic effect on the mind. Throughout the Act the audience looks sympathetically to the king, shares in his sorrows and wishes him to be happy in the end. In delineating this part of the king's character the poet seems to have had before his mind's eye the great Vālmiki's picture of the similarly situated Rāma after the kidnapping of Sītā by Rāvaṇa. The fifth Act also is charming by its very simplicity. It helps to bring together the parents and their child, and the situation after the unexpected meeting threatens to be tragic, but the poet exercises his imagination and brings Nārada on the scene with a message from Indra which removes the difficulty and the lovers are happily united never to part again till death. The poet's sublimity of thought is visible throughout this drama. We have already offered our remarks on the language and diction of this play as well as on its general merits.

5. ŚĀKUNTALA AND VIKRAMORVAŚĪYA.

THEIR RESPECTIVE MERITS &c.

These two dramas of the Prince of Indian Dramatists when compared, appear to bear analogy in certain features and to possess wide marks of difference as to the nature of their plots, their construction, and dramatic merits. We are of opinion that this is the second dramatic composition of Kālidāsa, the first being the Mālvikāgnimitra and the third, the Śākuntala. For this chronological order there is no historical evidence as such, but the development which the poet's mind and intellect undergo in the course of his active career furnish us with much reliable ground to try to establish a chronological order of his works. The Mālvikāgnimitra is evidently the first manifestation of that poetic and dramatic genius which shows decisive marks of development in the Vik. and has reached its climax in the Śāk. We now proceed to compare the last two plays.

Both are, then, love dramas. The heroes are both kings of the lunar race, eminent for their kingly virtues. Purūravas is the grandson of the Moon after whom is the race named. Dushyanta is the seventh descendant of the former king and is described by Kālidāsa as पुरुवंशप्रदीप. The heroines

are both peerless beauties, young and lovely. Urvaśī is one of the celestial courtesans, while Śakuntalā is the daughter of Menakā, another celestial courtesan and friend of the heroine Urvaśī. Both strike the heroes with their charms and rouse in them the passion of love to which they themselves are alive. The first meeting of the lovers in each drama is sudden, the heroes being introduced to their loves as their protectors. But it is not gratitude which produces love; it is the blooming youth which is susceptible to such impressions. There is then separation for some time caused in both cases by a curse, during which the love-lorn state of heroes makes them restless. After this period of separation and mental affliction on the parts of the lovers, they are happily united by equally strange and unexpected circumstances. Use is made in both the dramas of superhuman power. In the Vik. we find greater latitude in this respect. The introduction of the sons of the heroes in the last Act is another noteworthy similarity. There is also analogy in the expression of feelings to a certain degree. These are, we think, the only points of likeness in the dramas, but the differences are many and important and at once establish the superiority of the Śāk. over the Vik. The late Prof. Wilson seems to give the palm to the latter but with due deference to the learned scholar we demur to his opinion. Our remarks, if properly considered, will leave no doubt as to the determination of the comparative merits of the two dramas. We must not be understood to mean that the Vikramorvaśīya is a failure as a drama. As the composition of Kālidāsa's genius it is highly interesting and possesses many merits which we have pointed out in their proper places, but comparatively it is less interesting. There is, we think, clumsiness about the plot, certain incidents seem unnecessary as they do not help to develop the *denouement*. The characters of the principal dramatic persons are not as fully developed as we find them in the Śāk. The hero of the Vik. is less imposing and less scrupulous than Dushyanta, the heroine is decidedly less attractive and does not produce as much interest in her fate as does Śakuntalā. These points we shall make clear by somewhat enlarging on them.

As regards the two kings, Purûravas' love for a courtesan, however beautiful she may be, makes him a less interesting personage than Dushyanta. In the case of the former, no difficulties, based on moral considerations, are experienced since he knows that the object of his person is a heavenly harlot whom such considerations do not hinder from satisfying her desire. The very fact that a साधारणस्त्री (साधारणस्त्री गणिका कलापागल्भ्ययधैर्ययुक्) is made the heroine of the Vik. detracts much from its merits. Technically there is no such objection (for which *vide* sec. I, and com.) but on higher grounds a courtesan is decidedly inferior to a heroine like Śakuntalâ and fails to evoke sympathy from the audience unless she presents some unique trait of character as in the case of Vasantasenâ, the heroine of the 'Toy-Cart (मृच्छकटिक)'. Such considerations, therefore, as for a time arose in the mind of Dushyanta are absent in Purûravas. The question of union presents no moral objections to him. Judged by the strict principles of monogamy both are culpable, but the social condition of those days allowed polygamy in the case of kings, which acquits them of this charge; but Purûravas is comparatively more blamable than Dushyanta, since the former appears to have taken the utmost advantage of this social sanction. The whole situation, therefore, in the case of the hero and heroine of the Śāk. is extremely charming and we feel drawn towards the heroine whose fate, we are on the tiptoe of expectation to know, and whose dismissal by the King and whose love-lorn condition irresistibly excite our sympathy, and we pray to see her ultimately happily joined to her husband. There is no such feeling roused in us by the heroine of the Vik.; we feel something for the king but we derive immense pleasure from the love story of the former. In the delineation of character the poet shows decided superiority in the Śāk. Purûravas shows some traits of his kingly character as a धीरोदात्त hero, but the poet succeeds better in his picture of Dushyanta. The student who carefully reads the two dramas will not fail to mark that more kingly traits of character present themselves in Dushyanta. Dushyanta's moral sense, his solicitude for the welfare of his subjects &c. are distinctly shown in

the Śak., while there is no such express allusion to these in the Vik. We are of opinion that a fair comparison of the two kings is in favour of Dushyanta. We cannot be more lengthily on this one point only.

Let us now turn to the two heroines. The picture of Śakuntalā is a thousand times more charming than that of Urvaśī. In this matter this difference is palpably felt. From the beginning to the end of the plot, Śakuntalā's character engages our attention and the various traits of her womanly character influenced by a life in the penance-grove are so masterly delineated that Urvaśī's picture is at once thrown into the back-ground. The innocent and pure life, the modesty, the secret pangs of love, the sympathetic nature, the womanly sense of virtue, the life of resignation, these features of perfect woman-hood, the poet has taken special pains to develop in the course of that play, of which there is conspicuous absence in Urvaśī. She is a paragon of beauty, but as a सद्धारणस्त्री the poet felt no necessity to make her character as noble and feminine as that of Śakuntalā. Her jealousy due to a slight cause makes no favourable impression on us, but who will not be affected by the picture of sadness and resignation, presented by Śak. ever cherishing the image of her husband who has given sufficient cause for anger. When we look on this picture (Śakuntalā) and on that (Urvaśī) we are forced to acknowledge that the former is by far more attractive and sympathy-inspiring than the latter.

In conclusion, a few words on the execution of the two dramas. In the Vik. the play of fancy and imagination is at its work as in the other drama, but the latter is a perfect type of dramatic construction. Though consisting of seven Acts it is so perfect in its execution and the development of the plot that not a single incident do we find which we may well desire to omit. All the incidents are so necessary for the completion of the plot that the execution is entirely faultless. But Vik., though shorter by two Acts, is somewhat faulty in its execution. The second and third Acts are to some extent encumbrances, the introduction of the queen,

her jealousy and anger and subsequent repentance help very little, if they do so at all, to develop the plot. These are a superfluous addition, which can be expunged from the drama without in the least spoiling the general effect. The fifth Act also seems to be somewhat disjointed from the main story of the drama and does not look to be a natural outcome. The tragic element is thoroughly sustained to the end in the Śāk which thus produces greater stage effect than the Vik. The poet's imagination is decidedly at its highest and the dramatic genius is in its perfection in the Śākuntala. In the other play the poet has given evidence of these marks of his masterly mind, but perfection is reached in the former. Goethe's words of admiration are so deservedly bestowed on the Śākuntala that to apply them to the other drama would be scarcely justifiable. In this brief introduction we cannot dwell longer on this point. We have proved to our satisfaction that comparatively the Vikramorvas'īya is greatly inferior to the other drama, which alone is the highest expression of Kālidāsa's genius.

6. CHARACTERS OF THE DRAMATIC PERSONÆ.

PURU'RAVAS, the chief figure in the play, an expert bowman, chivalrous, bold and noble in his bearing
Purūravas. commanding the love of his subjects and the favour of Indra, unreserved and open towards his daily companion, reverent towards the gods and the Brāhmaṇas and gentle towards all, presents in many respects a pleasing picture of a Dhirōdātta hero. And if his picture as delineated by the poet is less interesting and noble than that of Dushyanta, it seems to be so intended. In Purūravas the poet perhaps wanted to present to us the picture of a king who, having nothing else to engage his attention seriously, thinks of love matters. In the rescue of the heroine the king has shown his prowess. In attributing his success to Indra's power (I. 15) he shows his humility. In his treatment of the queen who is angry with him through womanly jealousy he is very courteous and shows his great regard for her though the other tie is too powerful. True that he is insincere in his professions to the queen; but having once given his heart

to Urvaśi he could not have acted otherwise. In the expression of his feelings and in his general observations he shows refinement and culture.

URVAŚI, the heroine of the play, a mixture of the human and superhuman qualities, a perfect model of beauty, natural in her behaviour and hearty in attachment to Chitralekhā and the other *apsarases*, forms a worthy counterpart of the hero. Her character is especially marked by her tender and sincere love for Purūravas. The intensity of her ever-growing affection is clearly proved by the sensibility displayed by her in the fourth Act, which entailed so bitter a retribution upon her, and by the heroic self-denial with which she separated herself from her child in order to prolong her stay with the king. Another very important trait in her character is that she evinces no jealousy towards the queen in proof of which we cite the following references—Act III. (pp. 79, 80), where she praises the queen; (p. 82), the words of the queen console her; (p. 84), she observes that the king loves his first wife and yet she does Chitralekhā praises her good disposition towards the queen not withdraw her heart from him; (p. 96), when approaching the king she appeals for her conduct to the permission of the queen. Act V. (p. 138), she asks her son on his coronation-day to pay his respects to his elder mother. No other traits of her character are clearly displayed. She is modest to a certain extent but her modesty cannot compare with that of Śakuntalā. She is a *Sādhāranastree*, and as such her sense of honour is not very great in the visits she pays to the king before they are wedded. Her friends are all attached to her and are solicitous for her welfare.

THE character of the queen, though not marked with bold touches, presents the picture of an unhappy wife who is painfully made aware of the fact that her husband's heart is alienated from her and whose only consolation, therefore, is virtuous resignation in her fate. Though unable to suppress the feeling of anger and grief she comforts herself in a becoming way. Seeing the king bent upon another marriage notwithstanding her in-

direct remonstrances, she gives at last her consent to the match, though not without evident signs of anguish and

Other minor Characters. displeasure. About other minor characters we may observe that the chamberlain is patient and dignified; Nipunikâ faithful to her mistress, ever watchful of her interest and wily towards others; Vidûshaka, in keeping with the part assigned to him, ever ready with some witty remark, the confidant of the king assisting him to the best of his ability and yet managing to be on good terms with the queen also.

THE PRESENT EDITION.

The text of the play now offered to the public is based on three of the original MSS. consulted by the late Mr. Pandit for his edition, and now in my possession, the variants given by him in the foot-notes, and the Nirṇayasāgar Ed. with the com. of Rāṅganātha. The text, together with the com., was published five years ago but owing to the pressure of other works then undertaken I was obliged to postpone the work of adding the translation and notes till the present time. An attempt has been made to write a new com. such as would suit the wants of the modern university students. The introduction and notes have been written with a proper regard to the tenor of the University Ex. questions, so that their careful study will enable the student to answer all sorts of questions he may reasonably expect at the hands of the examiners. My object in editing the present work is to show to the student how to study a drama. It is not meant that he should cram the various questions discussed under different heads in the introduction, or in the notes, but that he should write his own notes on the model shown and so fit himself to answer similar questions independently. How far this object has been achieved I leave it to the readers to decide. The points touched upon in the com. have been omitted in the notes, references only being given.

In writing out the notes I have availed myself of the labours of my predecessors and to them I make due acknowledgements. ॐ

Girgaon,
1st November, 1898.

M. R. Kāle.

October, 1903.

SECOND EDITION.

THIRD EDITION.

This, like the 2nd, is almost a reprint of the 1st Ed., only a few changes being made in the translation and the notes here and there. The criticism on some of the inaccuracies &c. found in Mr. Pandit's 2nd Ed. of the play has been removed, as the necessary correction and improvements have been made by Prof. Arto in the 3rd Ed. Any suggestions as to improvements, correction &c. will be thankfully received.

1st January 1912.

M. R. Kāle.

FOURTH EDITION.

A mere reprint of the 3rd one.

1st December, 1914.

M. R. Kāle.

Fifth Edition. 1915.

ABBREVIATIONS.

(Common grammatical abbreviations are omitted.)

A. G.—Apte's Guide to Sanskrit Composition.	Kāv. Pr.—Kāvya-pradīpa.
Amarsa.—Amarakoś'a.	Kir.—Kīrātārjunīya.
Amaru.—Amaruś'ataka.	Kum.—Kumārasambhava.
Bg.—Bhagavadgītā.	Mah. Bhār.—Mahābhārata.
Bh.—Bhārṭṛhari (Nītiś'ataka and Vairāgyas'ataka.).	Māl.—Mālavikāgnimitra.
Bhav. P.—Bhavis'ya Purāṇa.	Māl; Mād.—Mālatīmādhava.
Bha. D.—Bhānujī Dikshit.	Manu.—Manusmṛti.
Bhaṭṭ.—Bhaṭṭikāvya.	Meg.—Meghadūta.
Bra. Sū.—Brahmasūtras of Bādarāyaṇa.	Mṛch.—Mṛcchhakatika.
Chap.—Chapter.	Mud.—Mudrārākṣha.
Com.—Commentator; com.—commentary.	M. W.—Prof. Monier Williams.
Comp. Cf.—Compare.	Nai. ch.—Naishadhacharita.
Das. Kum.—Daśakumāracharita.	Pāṇ.—Pāṇini.
D. R. or Das. Rū.—Daśarūpa (Nirṇayasāgar Ed.)	Pt.—Panchatantra.
Gīt.—Gītāgovinda.	Rag.—Raghuvams'a.
H.—Hitopades'a.	Rag.—Raghuvams'a.
Hariv.—Harivams'a.	Rang.—Ranganātha.
Hem.—Hemādri (a Commentator on Kālidāsa's Raghuvams'a.)	Rāghav.—Rāghabhaṭṭā, a commentator on the Śakuntala.
K. P.—Kāvya-Prakāśha.	Ratn.—Ratnāvali.
Kād.—Kādambari.	Rtu.—Rtusamhāra.
Kat.—Kāṭayavema (The Commentator).	Ruk.—Rukmiṇiswayamvara.
Kathā.—Kathāsaritsāgar.	S'a.—The Commentator Śaṅkara.
Kāv.—Kavyādars'a of Daṇḍin.	S'āk.—S'ākuntala.
	Sāh. Dar.—Sāhityadarpaṇa.
	Sid. Kau.—Siddhānta-Kaumudi of Bhaṭṭojī Dikṣita.
	Sk. P.—Skandapurāṇa.
	Va'y P.—Vāyu Purāṇa.
	Vik.—Vikramorvasiya.
	Vish. P.—Viṣṇu Purāṇa.

Other abbreviations are easily intelligible.

DRAMATIS PERSONÆ.

—:0:—

MEN.

- सूत्रधार—The chief manager of the play.
पारिपार्श्वक—An actor.
पुरूरवस—King of Pratishthāna, the Hero of the play.
माणवक—The Vidûs'aka, confidential companion of the king.
आयुस्—The sons of Purûravas.
नारद—The divine sage, son of Brahmā.
चित्ररथ—King of the Gandharvas.
कञ्जुकी—The chamberlain.
पल्लव, गालव—Two disciples of the sage Bharata.

WOMEN.

- उर्वशी—A nymph of heaven, the Heroine of the play.
चित्रलेखा—Another nymph, her friend.
सहजन्या, रम्भा,
मेनका, अप्सरसः } Other nymphs, companions of Urvas'î.
देवी—The queen of Purûravas and daughter of the king of Kâs'î.
निपुणिका—A maid in service of the queen.
तापसी—A Female ascetic.
परिजनः—Maid servants of the queen.
यवनी—A Female attendant of the king.

PERSONS SPOKEN OF.

- इन्द्र—The lord of the gods and king of heaven.
केशी—A demon.
भरत—A holy sage, the father of the Indian drama.
-

उपोद्घातः ।

ॐ नमः शिवाय ॥

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सृक्तिषु
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

बाणः ।

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेपि मुदे रतलीलाकालिदासांस्ती ॥

गोवर्धनाचार्यः ।

इह खलु सकलविद्याकलापादिर्पीठे श्रीसरस्वत्योरेकत्र संगतत्वात्त्रिभुवनललाम-
भूतेऽस्मिन्भारते वपे निजकीर्त्याऽभितः सुरभीकृतदिगन्ता एकरसामृतलाभश्रुत्याग-
र्वितनिर्जरासूययेव साहित्यपाथोनिधिमन्यनेन नवरसमपूर्वं कर्णामृत निष्पाद्य श्रुति-
विवरं पूरयन्ते वैदर्भ्यादिरीतिकृतादराः प्रतिभाशालिनः परःशता महाकविपदमा-
रूढाः कवीश्वराः स्वकृतिमण्डनैर्वाग्वधूं परम्परया मण्डयन्ति स्म । तेषां सुधांशु-
रिवोड्डुपुञ्जमध्यगतः कालिदासोऽग्र्यपदमारोहतीति सर्वेषां प्राक्तनार्वाक्तनानां पण्डि-
तानामभ्युपगमः । 'पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनमिका सार्धवती बभूव ॥' इति सुभाषितमेवात्र निद-
र्शनम् । अयं कविकुलमुकुटमणिर्मालविकाग्निमित्रविक्रमोर्वशीयशाकुन्तलरूपं सर्वो-
त्तमं परस्परापेक्षयावरमध्यमोत्तमगुणं दृश्यकाव्यत्रयं रघुवंशकुमारसंभवरूपं सर्वो-
त्तमं महाकाव्यद्वयं ऋतुसंहारमेघदूतादिरूपं चोत्कृष्टं खण्डकाव्यद्वयं निबबन्ध ।
नलोदयादिरूपं यमककाव्यं श्रुतबोध्यादिरूपं छन्दःशास्त्रं ज्योतिर्विदाभरणादिरूपं
ज्योतिःशास्त्रमन्ये च बहवो ग्रन्था अनेनैव निर्मिता इति नामसादृश्यविप्रलब्धाः
केचिन्मन्यन्ते । तत्पण्डिता न सहन्ते तेषु कालिदासीयकाव्यलक्षणानुपलम्भात् ।
अनेन कविनोपनिबद्धाः केचिदन्य उत्कृष्टग्रन्थाः कालवशमित्वा विनष्टाः स्युरि-
त्येदपि कल्पयितुं शक्यम् ।

एवं सत्यप्ययं महाकविः कं देशं स्वजनुपालं चकार कस्य महात्मनोऽयं तनूजः
का धन्यास्य जनयित्री कस्मात्कवा विद्यावगाहनं कृतवानित्यादि याथातथ्येन नैव
ज्ञातुं शक्यते । केवलमयं कृतविद्यो लब्धमहाकवियशा विक्रमादित्यस्य सदसमलं-
चकारेति सम्प्रदायविदो मन्यन्ते ॥ महाप्रभावस्य विक्रमादित्यस्य सदसि कालिदा-
सप्रभृतानि नवरत्नान्यासन्ति सुप्रसिद्धमेतत् । एतानि नवरत्नानि केनाप्येकस्मि-

नपथे प्रथितान्युपलभ्यन्ते । तत्पथं यथा—धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्खवेताल-
भट्टघटकपर्पकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररु-
चिर्नैव विक्रमस्य ॥’ इति ॥ तथाह्ययं कविरस्मिन्नाटके विक्रममेव वर्णयितुं सयत्न
आसीदिति ‘महेन्द्रोपकारपर्याप्तेन विक्रममहिम्ना वर्धते भवान्’ । ‘अनुत्सेकः खलु
विक्रमालंकारः’ इत्यादिवाक्येभ्योऽवसीयते । अस्य नाटकस्य च विक्रमोर्वशीय-
मिति नामाकरोत् । विक्रमादित्यश्च शालिवाहनशकात्प्राक् १३५ मिते वर्षे राज्य-
पदमारुरोहेति निश्चितप्रायम् । तथाप्यस्मिन्विषये पण्डितेषु नैकमत्यं वर्तते ।

कालिदासेनात्मनो ग्रन्था वैदर्भीरीतिमाश्रित्य लिखिताः । वैदर्भीरीतिं च
विह्वणो विक्रमाङ्कदेवचरिते इत्थं वर्णयति—“अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्प सरस्वतीवि-
भ्रमजन्मभूमिः । वैदर्भीरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभुः पदानाम् ॥ ”
ईदृश्यस्य कवेर्गार्णाणवाणीवशंवदता यत् ‘श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥’ इति दण्डधुक्ताः सर्वे काव्यगुणा अस्य
ग्रन्थेषु समुल्लसन्ति । तत्र प्रसादोग्रेसरः । तथा च कालिदासीयकाव्येषु शृङ्गाररसो
हि प्राधान्येन स्फुरति । अन्ये च करुणादयोङ्गभावोपलभ्यन्ते । मुनिद्वयं वर्जयि-
त्वोपमाचातुर्यं कल्पनाया विशालत्वे च न कोप्यन्यः कविरस्य तुलामारोहति । एत-
त्सर्वमाङ्गलभाषाप्रस्तावनायां विस्तरश उक्तमित्यत्र विरम्यतेऽस्माभिः ।

एतद्विक्रमोर्वशीयं नाटकं शाकुन्तलापेक्षया हीनगुणमित्युक्तं प्राक् । अस्य
पञ्चाङ्काः । तत्र प्रथमचतुर्थौ यथाक्रममुत्कृष्टतमोत्कृष्टतरौ । शाकुन्तलोक्तार्थानां केषां-
चित्पुनरुदाहरणात्पुनरुक्तिदोषः कचित्सहृदयानां वैरस्यमापादयति । अस्मिन्नाटके
शृङ्गाररसः प्राधान्येन करुणस्तदङ्गत्वेन वीराद्भुतौ च छट्टामात्रेणोपलभ्यन्ते । अस्य
वस्तुभूता कथा प्रायो मत्स्यपुराणादुद्धृता । अत्र वर्णितौ नायिकानायकावुर्वशी-
पुरूरवसावुषासासूर्यविव रूपकविन्यस्तावत्रोपनिबद्धाविति केचित् पण्डिता मन्यन्ते ।
अस्मिन्नाटके वर्णिता विषयाः क्रमेण यथा—

प्रथमोऽङ्कः—पुरा किल सोमकुलावतंसः पुरूरवा नाम राजा बभूव । तस्यो-
पगङ्गायमुनासङ्गमं प्रतिष्ठानं नामर्द्धिमत्पुरं राजधान्यासीत् । स राजैकदा सूर्यो-
पस्थानात्प्रतिनिवर्तमानः कमप्यार्तरवं श्रुत्वा तद्दिशि प्रहितेक्षणोप्सरसो ददर्श ।
ताभिश्च ‘स्वर्गस्यालंकारभूता नः प्रियसख्युर्वशी समापत्तिदृष्टेन केशिना बन्दिप्राहं
गृहीतेत्यसुरावलेपाद्वयं परित्रातव्याः’ इति निवेदिताकन्दनकारणस्ता आश्वास्य
प्रतिपालनस्थलसंकेतं विधाय तं मघोनोपकारिणमेव जवेनानुससार । ताश्च
यावत्संकेतस्थानं हेमकूटशिखरं गच्छन्ति तावदुर्वशीं दैत्यहस्तान्मोचयित्वा राजा
प्रत्याययौ । रथस्थोर्वशीं चित्रलेखया प्रतिबोध्यमाना शनैः शनैः संज्ञां प्रतिपेदे ।
प्रकृतिस्थायास्तस्या अप्रतिमलावण्यं दृष्ट्वा राजा मोहितोऽभूत् । उर्वश्यपि
राजानं दृष्ट्वात्मानं कृतार्थाममन्यत । अथ हेमकूटशिखरमवतरतोश्च-

क्रोद्धातेनांससंघट्टनं जातं । येनोभयोः कामो लब्धाकुरो बभूव । अनन्तरमु-
र्वेश्यात्मनः सखीजनं सस्वजे तामिश्च परिष्वङ्गेनाभिननन्दे । अत्रान्तरे मघव-
तोर्वेशीप्रत्यानयनार्थमादिष्टो गन्धर्वराजश्चित्ररथः पुरुरवसमेत्याह—‘महत्खलु
मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवता । स भवानुर्वेशीं पुरस्कृत्य सहास्माभिर्भगवन्तं
द्रष्टुमर्हति’ इति । ततो राजा ‘सखे नायं ममावसरः शतक्रतुं द्रष्टुम्’ इत्युक्त्वा
न ययौ । पश्चात्स्वर्गं गच्छन्त्युर्वेश्यपि सव्याजं विलम्ब्य राजानं सस्पृहं विलो-
कयन्ती सखीभिः सह प्रस्थिता । गतासु तामु राजापि मारमार्गणविद्वहदयः
स्वं नगरमियाय ।

द्वितीयोऽङ्कः—स्वपुरं निवृत्तो राजानङ्गपरवश उर्वेशीमेवानुदिवसं ध्यायन्न
कुत्रापि निवृत्तिं लेभे । एकदा मदनशरविधुरः स पर्युत्सुकत्वविनोदनार्थं प्रम-
दवनं गतः । किंतु वसन्ताभिनवावतारसूचकं प्रमदवनस्याभिरामत्वं पश्यतस्तस्य
कामस्य संधुक्षणमेव जातम् । ततोतिमुक्तलतामण्डप आसीनो राजा ‘वयस्य
उपायश्चिन्त्यतां येन सफलप्रार्थनो भवेयम्’ इति माणवकमादिदेश । उपायचि-
न्तापरे माणवके निमित्तं सूचयित्वा स्वयं जाताशो बभूव । अत्रान्तरे मदनेन
तरलतां नीतोर्वेशी चित्रलेखाद्वितीया तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना भूत्वा राजान-
मभिसरन्ती तदेवोद्यानं प्रविवेश । प्रविश्य च तिरस्करिणीप्रतिच्छन्नैव पार्श्वव-
र्तिना वयस्येन सह राज्ञो विश्रम्भामन्त्रितानि श्रोतुकामा पार्श्वगतास्य भूत्वा
स्थिता । तत आत्मनो मदनकृतां दुरवस्थां निवेदयतो राज्ञो मुखात् ‘वयस्य सा
[उर्वेशी] मम मानसीं नितान्तकीठनां रुजं न वद प्रभावविदितानुरागमपि
मामवमन्यते वा । अतो मम मनोरथानलब्धफलनीरसान्विधाय पञ्चबाणः सुखं
भवतु’ इति निर्वेदाक्षराणि श्रुत्वा प्रभावनिर्मितं भूर्जपत्रमादाय तुल्यानुराग-
पिशुनेनोदाहरणेन संपादितोत्तराभवत् । तेनाश्वासितो राजा ‘धार्यतामयं प्रि-
यायाः स्वहस्तः’ इति तद्विदूषकस्य हस्ते ददौ । अतन्तरं तिरस्करिण्यपनयनेन
राज्ञः पुरत आविर्भूय तं जयशब्दोच्चारणेन वर्धयन्तीमुर्वेशी यावद्राजा हस्ते
गृहीत्वा स्वासन उपवेशयति तावदाकाशे कस्यचिद्देवदूतस्य वचनमश्रावि-चित्र-
लेखे भरतेन भवतीषु नियुक्तं प्रयोगमय मरुतां भर्ता द्रष्टुमना वर्ततेऽतो त्व-
रयोर्वेशीमिति । तद्देवदूतवचनमाकर्ण्य राजानं सखीमुखेनामन्त्र्योर्वेशी वियोग-
दुःखं वहन्ती दिवं प्रस्थिता । गतायां तस्यां पर्युत्सुको राजा भूर्जपत्रेण दृष्टिवि-
लोभनं कर्तुमिच्छन्विदूषकप्रमादात्प्रभ्रष्टस्य तस्यान्वेषणव्यग्रोऽबभूव । अत्रान्तरे
राजानं विचिन्वती देव्यांशीनरी मारुतेन नीयमानं तद्भूर्जपत्रमासाद्य तदेवोपा-
यनं कृत्वा राजानमुपेत्य ‘आर्यपुत्र अलमावेगेनेदं तद्भूर्जपत्रम्’ इत्यभिदधाना
तत्सस्मारयर्पयत् । ततोऽनयोर्वेशीव्यतिकरो ज्ञातः स्यादिति मन्यमानो राजा तस्याः
पादयोः पपात । तथा पादपतितमपि तं विधूय कुपिता राज्ञी सपरिवारः

निश्चक्राम । ततः खिन्नो राजापि दिवसार्धं गतमवलोक्य स्नानभोजनं सेवितुं गृहाभ्यन्तरं प्रविवेश ।

तृतीयोऽङ्कः—भर्तुः प्रणिपातलंघनाजातपश्चात्तापा राज्ञी चन्द्रसाक्षिकं प्रिया-
नुप्रसादनं नाम व्रतं चचार । प्रतिजज्ञे च 'अद्यप्रभृति यां स्त्रियमार्थपुत्रः कामयते
यार्यपुत्रसमागमप्रणयिनी तया मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यम्' इति । एवं च
भर्तारं प्रसाद्य मा मेति वदत्येव तस्मिन्सपरिजना निरगात् । अत्रान्तरे कृताभि-
सारिकावेषोर्वशी चित्रलेखा च राज्यागमनात्प्रागेव तत्रोपस्थिते तद्राज्ञीवचनं श्रुत्वा
मुमुदाते । यातायां राज्यामुर्वेश्यात्मनः समागमायोत्कण्ठमानस्य राज्ञो नयने
उपगम्य हस्ताभ्यां पिहितवती । समनन्तरं च हस्तावपनीय पुरो भूत्वा जयश-
ब्दमुदीरयामास । ततश्चित्रलेखा राजानमामन्त्र्य स्वर्गलोकं प्रतस्थे । राजापि
लब्धनिष्प्रत्यूहप्रियासमागमो मुहूर्तं प्रदोपरमणीयांश्चन्द्रपादान्सेविता प्रियया
सहान्तःपुरं विवेश । ततः परं तावभिमतान्योन्यसमागमोपाहितमुखावानन्देन
कालं नयतः स्म ।

चतुर्थोऽङ्कः—एकदोर्वशी रतिसहायं राजार्पि गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहर्तुं
गता । तत्र मन्दाकिन्यास्तीरे क्रीडन्ती काचिद्विद्याधरदारिका तेन राजर्षिणा
निध्यातेति कुपिता सती भर्तुः प्रणयमप्रतिपद्यमाना स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं
प्रविष्टा । समनन्तरं च वासन्ती लता संवृत्ता । प्रियाया अतर्कितोपनतविनाशा-
द्विस्मितो निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेनोन्मादितः पुरुरवा अपि तस्मिन्नेव
कानने प्रियतमां विचिन्वन्वनं प्रियोदन्तं याचमानोहोरात्रानत्यवाहयत् । एकदा
मुनिप्रसादलब्धसंगमनीयमणिः प्रियानुकारिण्याः कस्याश्चिन्नतायाः परिष्वङ्गप्रणयी
भूत्वा यावत्तामालिङ्गति तावत्तत्स्थान एवोर्वशी प्रादुर्बभूव । अनन्तरं परं मुदित-
स्तया सह प्रतिष्ठानं प्रति निवृत्ते ।

पञ्चमोऽङ्कः—नगरं प्रति निवृत्तो राजा प्रकृतिभिरनुरज्यमानो राज्यमक-
रोत् । एवं वहति काले कदाचित्तिथिविशेषे गंगायमुनयोः संगमं स्नानार्थं
गतस्य सदारस्य राज्ञः केनापि परिजनेन तालवृन्ताधारे निक्षिप्य नीयमान
उर्वशीलाभाद्राज्ञो बहुसंमतः स संगमनीयमणिरामिषशङ्किना गृध्रेणाक्षिप्या-
नायि । परिगतार्थो राजा यावच्छरासनं गृहीत्वा तं हन्तुं गृहाद्वहिर्याति तावत्स
विहगदस्तुर्दृष्टिपथमतीत्य गतः । पश्चात्कञ्चुकिनागत्य 'देव कस्यापि नामाङ्कितेन
बाणेन विद्धः स विहगतस्करः समौलिरत्नो लब्धः' इत्यावेदिते नामाक्षराण्यनु-
वाच्यात्मन एव पुत्रस्योर्वशीसंभवस्य स बाण इति ज्ञात्वा विस्मयमाप । अत्रा-
न्तरे च्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसी राजानमुपस्थिता । तदोर्वश्यपि तत्रा-
गत्य महाराजवियोगपरिजिहीषैव मम पुत्रसंवरणे कारणमेतदवधिश्चावयोः समागम
इति राज्ञेनिवेदयामास । तत उर्वशीविरहं सोढुमसमर्थः पुरुरवा वनगमनाय मतिं

व्यधत् । इत्थं गतेऽकस्माद्भगवान्नारदस्तत्रागत्य ' न त्वया शस्त्रं संन्यस्तव्यम् । इयं चोर्वशी यावदायुस्ते धर्मचारिणी भवतु ' इति महेन्द्रसन्देशं राजानं श्रावितवान् । स्वयं च कुमारमायुषं यौवराज्येऽभिपिबेच । एवं यावदायुर्वशीलाभेन सम्पन्नमनोरथः पुरुरवा अभिमतभर्तृलाभेनोर्वशी पुत्रस्य यौवराज्यलाभेन तावुभौ मातापितृप्राप्त्या राज्यलाभेन चायुः इति सर्वेऽपि ते आनन्दस्य परां कोटिमध्यगच्छन् ।

अस्य नाटकस्याधारभूताः कथाः ।

ऋग्वेदे मं. १०, सू. ९५.

अत्र सायनाचार्यः ।

ऐलोर्वशीतिहासोत्र वैशद्यार्थं प्रवर्ण्यते । मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ॥ रेतः सिपिचतुः सद्यस्तत्कुम्भे न्यदधुस्तदा । तां शप्तवन्तौ मनुज-भोग्या भूमौ भवेति तौ । अत्रान्तर इलो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः । मृगयां संचरन् साश्चो देवीक्रीडं विवेश ह ॥ यत्र देवं गिरिसुता सर्वैर्भोवैरतोषयत् । अत्राविशन्पुमान् स्त्री स्यादित्युक्त्वा तत्र चाविशत् ॥ स्त्री भूत्वा व्रीडितः सोगाच्छरणं शिवमञ्जसा । इयं प्रसाद्यतां राजन्नित्युक्तः शंभुना नृपः ॥ जगाम शरणो देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये । अकरोत्सा नृपं देवी पण्मासात्प्राप्तपुंस्त्वकं ॥ ततः कदाचित्क्रीकाले बुधः सौन्दर्यमोहितः । अप्सरोभ्यो विशिष्टां तामिलां संगतवान्मुदा ॥ तदेलायां सोमपुत्राज्जातो राजा पुरुरवाः । तमुर्वशीं तु चकमे प्रतिग्रानपुरे स्थितं ॥ तल्पादन्यत्र नमं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतं । सुताचुरणकौ त्वं च समीपे कुरु मे द्रुतं ॥ इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपं । चतुरब्दे गते रात्रौ देवैरुरणकद्वयं ॥ हतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नम्र एव स भूपतिः । उत्थाय जित्वा तावागच्छेत्येवं जल्पको नृपः ॥ विद्युतादर्शितोऽस्यै स नम्र एव पुरुरवाः । अथ सादृष्टसमया ह्युर्वशी तु दिवं ययौ ॥ तत उन्मत्तवद्राजा दिदृक्षुस्तामितस्ततः । कुर्वन्नन्वेषणं तीरे सरसो मानसस्य तां । विहरन्तीमप्सरोभिः सहापश्यत्पुरुरवाः । पुनः स चकमे भोक्तुमुर्वशीं च पुरुरवाः । साश्रुं सापश्यदुक्त्वा च प्रत्याचष्ट ब्रजेति तं ॥ इत्युर्वश्यैल-संवादमिममेषोप्यसूचयत् ॥ इति । अत्र वाजसनेयकं—उर्वशी ह्याप्सराः पुरुरवसमैलं चकमे तं हाविन्दमानोवाच त्रिः स्म माहो वेतसेन दण्डेन हतादकामास्म मा निपद्यासे मा स्म त्वा नम्रं दर्शमेष वै नः स्त्रीणामुपचार इति । साहास्मिन् ज्योगुवासापि हस्माद्रभिण्यास तावज्ज्योग्वास्मिन्नुवास । ततो ह

गंधर्वाः समूदिरे ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरा-
गच्छेदिति । तस्यै हाविद्वर्धुरणा शयने उपबद्धास । ततो ह गन्धर्वा अन्यतरमुरणं
प्रमेथुः । सा होवाचावीर इव बत मे जन इव पुत्रं हरन्तीति । द्वितीयं प्रमेथुः ।
साह तथैवोवाचाथहायमीक्षांचक्रे कथं नु तदवीरं कथमजनः स्याद्यत्राहः स्यामिति
स नम्र एवानूपपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत । ततो ह गन्धर्वा विद्युतं
जनयांचक्रुस्तं यथा दिवैवं नम्रं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव । पुनरैनमीत्येत्तिरो-
भूताः स आध्याजल्पन्कुरुक्षेत्रः समया चचारान्यतः लक्षेति बिसवती तस्यैहाध्य-
न्तेन वव्राज तद्धता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुष्टुविरे । तः हेयं ज्ञावोवाचायं वै
स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति । ता होचुस्तस्मै वा आविरसामेति । तथेति तस्मै
हाविरासुस्ताः हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद—हये जाये मनसा इति ।

पुरू०—‘ हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु । न न
मंत्रा अनुदितास एते मयस्करन् परतरे चनाहन् ॥ ’ **उर्व०**—किमेता वाचा
कृणवा तवाहं प्राक्मिपमुषसामग्रियेव । पुरुरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वात
इवाहमस्मि ॥ **पुरू०**—इपुर्न श्रिय इपुधेरसना गोपाः शतसा न रहिः
अधीरे क्तौ वि दवियुतन्नोरा न मायुं चितयंत धुनयः ॥ **उर्व०**—सा वसु
दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्टयंतिगृहात् । अस्तं ननक्षे यस्मिन्नाकन्दिवा
नक्तं श्रथिता वैतसेन ॥ त्रिः स्म माहः श्रथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै
पृणासि । पुरुरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वस्तदासीः ॥
पुरू०—या सुजृग्भिः श्रेणिः सुम्रआपिर्हदेचक्षुर्न ग्रंथिनी चरण्युः । ता अंजयोऽ-
रुणयो न सल्लुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त ॥ **उर्व०**—समस्मिन्नायमान
आसत मा उतेमवर्धन्नयः खगूर्ताः । महे यत्त्वा पुरुरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय
देवाः ॥ **पुरू०**—सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे । अपस्म
मत्तरसंती न भुज्युस्ता अत्रसन्नथस्पृशो नाश्वाः ॥ **पुरू०**—यदासु मर्तो
अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृक्ते । ता आतयो न तन्वः शुंभत स्वा
अश्वासो न क्रीळयो दंदशानाः ॥ **पुरू०**—विद्युन्न या पतंती दवियोद्भरंती
मे अग्या काम्यानि । जनिष्ठो अपो नर्यः मुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥
उर्व०—जज्ञिष इत्या गोपीध्याय हि दधाथ तत्पुरुरवो म ओजः । अशासं
त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आशृणोः किमभुग्वदासि ॥ **पुरू०**—कदा सूनुः
पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन् । को दंपती समनसा वि यूयोदध
यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥ **उर्व०**—प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न कंद-
दाध्ये शिवायै । प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः ॥
पुरू०—सुदेवो अद्य प्रपतेदनाश्रुत् परावतं परमां गंतवा उ । अथा शयीत
निर्ऋतेरुपस्थेऽपैनं वृका रभसासो अशुः ॥ **उर्व०**—पुरुरवो मा मृथा मा

प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् । वै खैणानि सख्यानि संति साला-
वृकाणां हृदयान्येता ॥ **उर्व०**—यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।
घृतस्य स्तोकं सकृदह्म आश्रां तादेवेदं तातृपाणा चरामि ॥ **पुरू०**—अंत-
रिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वासिष्ठः । उप त्वा रातिः सुकृतस्य
तिष्ठान्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥ **उर्व०**—इति त्वा देवा इम आहुरैळ
यथैमेतद्भवसि मृत्युबंधुः । प्रजा ते देवान्हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि
मादयासे ॥”

मत्स्यपुराणे, अ० २४.

इलोदरं च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् । अश्वमेधशतं साग्रमकरोद्यः स्वते-
जसा । पुरूरवा इति ख्यातः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ अहन्यहनि देवेन्द्रं द्रष्टुं याति
स राजराट् । कदाचिदाहूय रथं दक्षिणाम्बरचारिणम् ॥ सार्धमर्केण सोपश्यन्नी-
यमानामथाम्बरे । **केशिना** दानवेन्द्रेण **चित्रलेखामथोर्वशीम्** ॥ तं विनि-
र्जित्य समरे विविधायुधपाणिना । बुधपुत्रेण **वायव्यमखं** मुक्त्वा यशोर्धना ॥
तथा शकोपि समरे येन चैव विनिर्जितः । मित्रत्वमगमद्देवैर्ददाविन्द्राय चोर्वशीम् ॥
ततः प्रभृति मित्रत्वमगमत्पाकशासनः । **लक्ष्मीस्वयंवरं** नाम **भरतेन** प्रवर्ति-
तम् । मेनकासुर्वशीं रम्भां नृत्यतेति तदादिशत् ॥ ननर्त सलयं तत्र **लक्ष्मारूपेण**
चार्वशी । सा पुरूरवसं दृष्ट्वा नृत्यन्ती कामपीडिता ॥ विस्मृताभिनयं सर्वं
यत्पुरा भरतोदितम् । **शशाप भरतः** क्रोधाद्वियोगादस्य भूतले ॥ पञ्चपञ्चा-
शदब्दानि **लता** सुक्ष्मा भाविष्यसि । पुरूरवाः पिशाचत्वं तत्रैवानुभाविष्यति ॥
ततस्तमुर्वशीं गत्वा भर्तारमकरोच्चिरम् । शापान्ते भरतस्याथ उर्वशीं बुधसूनुतः ॥
अजीजनत्सुतानष्टौ नामतस्तानिबोधत । आयुर्दृढायुरश्वायुर्धनयुर्धृतिमान्वसुः ।
शुचिविद्यः शतायुश्च सर्वे दिव्यबलौजसः ॥

भागवते, स्कं. ९, अ. १.४

अथातः श्रूयतां राजन् वंशः सोमस्य पावनः । यस्मिन्नैलादयो भूपाः की-
र्त्यन्ते, पुंष्यकीर्तयः ॥ सहस्रशिरसः पुंसो नाभिहृदसरोरुहात् । जातस्यासी-
त्सुतो धातुरात्रिः पितृसमो गुणैः ॥ तस्य हृग्न्योभवत्पुत्रः सोमोमृतमयः
किल । तस्या (बुधपुत्रस्य) त्मयोनिरकृत बुध इत्यभिधां नृप । ततः पुरूरवा
जज्ञे इलायां य उदाहृतः । तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणाविकमान् ॥ श्रुत्वोर्व-
शीन्द्रभवने गीयमानान्सुरर्षिणा । तदान्तिकमुपेयाय देवी स्मरशरार्दिता ॥
मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकताम् । निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कन्दर्पमिव
रूपिणम् ॥ धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदान्तिके ॥ स तां विलोक्य नृपति-
हर्षेणोत्फुल्ललोचनः । उवाच श्लक्ष्णयां वाचा देवीं हृष्टतनूरुहः ॥ स्वागतं ते

वरारोहे आस्यतां करवाम किम् । संरमस्व मया साकं रतिनीं शाश्वतीः
 समाः ॥ उर्वस्युवाच । कस्यास्त्वायि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुन्दर । यद-
 ज्ञान्तरमासाद्य च्यवते हि रिरंसया ॥ एतावुरणकौ राजन्यासौ रक्षस्व मानद ।
 संरंस्ये भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ घृतं मे वीर भक्ष्यं स्यान्नेक्षे
 त्वा..... । विवाससं तत्तथेति प्रतिपेदे महामनाः ॥ अहो रूपमहो भावो
 नरलोकविमोहनम् । को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् ॥ तथा स
 पुरुषश्चेष्टो रमयन्त्या यथार्हतः । रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु ॥ रममाण-
 स्तया देव्या पद्मकिञ्जल्कगन्धया । तन्मुखामोदमुपितो मुमुदेऽहगर्णान् बहून् ॥
 अपश्यन्ननुवर्शामिन्द्रो गन्धर्वान् समनोदयत् । उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नातिशो-
 भते ॥ त उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते । उर्वश्या उरणौ जहन्नर्थस्तौ रा-
 जनि जायया । निशम्याकन्दितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः । हतास्म्यहं कुनाथेन
 नपुंसा वीरमातिना ॥ यद्विश्रम्भादहं नष्टा हतापत्या च दस्युभिः । यः शेते
 निशि संत्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान् ॥ इति वाक्सायकैर्विद्वः प्रतोत्रैरिव कुञ्जरः ।
 निशि निश्चिंशमादाय विवस्त्रोऽभ्यद्रवद्रुपा ॥ ते विस्तृज्योरणौ तत्र व्यद्योतन्त स्म
 विद्युतः । आदाय मेपावायान्तं नम्रमैक्षत सा पतिम् ॥ ऐलोपि शयने जायामप-
 श्यन्विमना इव । तच्चित्तो विह्वलः शोचन्बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ॥ स तां वीक्ष्य
 कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखाः । पद्म प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरुरवाः ॥ अहो
 जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि । मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ॥
 सुदेहेऽयं पतत्यत्र देवि दूरं हतस्त्वया । खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य ना-
 स्पदम् ॥ मा मृथाः पुरुषोसि त्वं मा स्म त्वाद्युर्वका इमे । क्वापि सख्यं न वै
 स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ॥ स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ।
 घ्नन्त्यल्पार्थेपि विश्रब्धं पतिं भ्रातरमप्युत ॥ विधायालीकविश्रम्भमज्ञेषु त्यक्त-
 सौहृदाः । नवं नवमभीप्स्यन्त्यः पुंश्चल्यः स्वैरवृत्तयः ॥ संवत्सरान्ते हि भवाने-
 करात्रं मयेश्वर । वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यन्त्यपराणि भोः ॥ अन्तर्वलीमुपा-
 लक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरम् । पुनस्तत्र गतोऽब्दान्त उर्वशीं वीरमातरम् ॥ उप-
 लभ्य मुदा युक्तः समुवास तथा निशाम् । अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरम् ॥
 गन्धवानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यान्ति मामिति । तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थालीं
 ददुर्नृप । उर्वशी मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत चरन्वने ॥ स्थालीं न्यस्य वने गत्वा
 गृहानाध्यायतो निशि । त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्रय्यवर्तत ॥ स्थालीस्थानं
 गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः । तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ॥
 उर्वशीं मेन्त्रतो ध्यायन्नधरारणिमुत्तराम् । आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत्प्रजननं प्रभुः ॥
 तस्य निर्मेथनाज्जातो जातवेदा विभावसुः । त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे क-
 ल्पितस्त्रिवृत् ॥ तेनायजत यज्ञेशं भगवन्तमधोक्षजम् । उर्वशीलोकमन्विच्छन्स-
 र्वदेवमयं हरिम् ॥ एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः । देवो नारायणो

नान्य एकोऽभिर्वर्णे एव च ॥ पुरुरवस एवासीन्त्रयी त्रेतामुखे नृप । अग्निना प्रजया
राजा लोकं गन्धर्वमेयिवान् ॥

विष्णुपुराणे अं. ४. अ. ६.

ततः स्फुरदुच्छसितामलकपोलकान्तिर्भगवानुदुपतिस्तमालिङ्ग्य कुमारं साधु साधु
वत्स प्राज्ञोसीति बुध इति नाम चक्रे । स चाख्यातमेवैतद्यथेलायां पुरुरवसमुत्पादया-
मास । पुरुरवास्त्वतिदानशीलोऽतितेजस्वी यं सत्यवादिनमतिरूपस्विनं मित्रावरुण-
शापान्मानुषे लोके मया वस्तव्यमिति कृतमतिरुर्वशी ददर्श । दृष्टमात्रे च यस्मि-
न्नपहाय मानमशेषस्वर्गसुखाभिलाषमपास्य तन्मना भूत्वा तमेव चोपतस्थे ।
मोऽपि च तामतिशयितसकललोकस्त्रीकांतिसौकुमार्यलावण्यातिविलासहासादिगु-
णामवलोक्य तदायत्तचित्तवृत्तिर्वभूव । उभयमपि तन्मनस्कमनन्यदृष्टि परित्यक्त-
समस्तान्यप्रयोजनमासीत् । राजा तु प्रागल्भ्यात्तामाह । मधु त्वामहमतिकामोऽ-
स्मि प्रसीदानुरागमुद्वह । इत्युक्ता लज्जावरुण्डितमुखमुर्वशी प्राह । भवत्वेवं यदि
मे समयपरिपालनं भवान्करोति । आख्याहि मे समयमित्यथ पृष्टा पुनरब्रवीत् ।
शयनसमीपे ममोरणकद्वयं पुत्रभूतं नापनेयम् । भवांश्च मया नष्टो न द्रष्टव्यः ।
धृतमात्रं च ममाहार इति । एवमेवेति भूपतिराह । तया च सहावनीपतिरल-
कायां चैत्ररथादिवनेष्वमलपद्मखण्डेषु सरःस्वभिरममाण एकपृष्टिं वर्षसहस्राण्यनु-
दिनप्रवर्धमानप्रमोदोऽनयत् । उर्वशी च तदुपभोगादनुदिनप्रवर्धमानानुरागामर-
लोकवासेऽपि न स्पृहां चकार । विना चोर्वश्या सुरलोकोऽसरसां सिद्धगन्धर्वाणां
च नातिरमणीयोऽभूत् । ततश्चोर्वशीपुरुरवसोः समयविद्विश्वावसुर्गन्धर्वसमवेतो
निशि नयनाभ्यासादेकमुरणकं जहार । तस्य चाकाशे नीयमानस्योर्वशी शब्दम-
श्रणोत् । आह च । ममानाथायाः पुत्रः केनाप्यपहियते । कं शरणमुपयामि ।
इत्याकर्ण्य राजा नग्नं मां देवी द्रक्ष्यतीति न ययौ । अथान्यमप्युरणकमादाय
गन्धर्वा ययुः । तस्याप्यपहियमाणस्य शब्दमाकर्ण्यकाशे पुनरप्यनाथास्म्यहमभ-
र्तुका कुपुरुषाश्रयेत्यार्तवाणी बभूव । राजाप्यमर्षवशादंधकारमेतदिति खड्गमादाय
दुष्ट हनोसीति व्याहरन्नभ्यधावत् । तावच्च गन्धर्वैरतीवोज्ज्वला विद्युज्जनिता ।
तत्प्रभया चोर्वशी राजानमपगताम्बरं दृष्ट्वापवृत्तसमया तत्क्षणादेवापकान्ता ।
परित्यज्य तावुरणकौ गन्धर्वाः सुरलोकमुपगताः । राजापि च तौ मेषावादाय
हृष्टमनाः स्वशयनमायातो नोर्वशीं ददर्श । तां चापश्यन्नपगताम्बर एवोन्मत्तरूपो
बभ्राम । कुरुक्षेत्रे चाम्भोजसरस्यन्याभिश्चतुर्भिर्रप्सरोभिः समवेतामुर्वशीं ददर्श ।
ततश्चोन्मत्तरूपो “ जाये ह तिष्ठ मनसि घोरे तिष्ठ वचसि ” इत्यनेकप्रकारं सूक्तं
(ऋग्वेद १०-९५) अवोचत् । आह चोर्वशी । महाराज अलमनेनाविवेकचेष्टिते-
न । अंतर्वन्त्यहम् । अब्दान्ते भवतात्रागन्तव्यम् । कुमारस्ते भविष्यति । एकां
च निशामहं त्वया सह वत्स्यामि । इत्युक्तः प्रहृष्टः स्वपुरमाजगाम । तासां चा-

प्सरसामुर्वशी कथयामास । अयं पुरुषोत्कर्षो येनाहमेतावन्तं कालमनुरागाकृष्टम-
नसा सहोषिता । इयेवमुक्तास्तामप्सरस ऊचुः । साधु साध्वस्य रूपम् । अनेन
सहास्माकमपि सर्वकालमभिरन्तुं स्पृहा भवेत् । इत्यब्दे च पूर्णे स राजा तत्राज-
गाम । कुमारं चायुषमसौ तदोर्वशी ददौ । एकां च निशां तेन राज्ञा सहोषित्वा
पञ्चपुत्रोत्पत्तये गर्भमवाप । उवाचैनं राजानम् । अस्मत्प्रीत्या महाराजाय सर्व
एव गन्धर्वा वरदाः सन्तुष्टाः । तस्माद् त्रियतां वर इति । आह राजा च विजित-
सकलारातिरविहतेन्द्रियसामर्थ्यो बंधुमानमितबलकोशः । नान्यदस्माकमुर्वशीसा-
लोक्यादप्राप्यमस्ति । तदहमनया सहोर्वश्या कालं नेतुमभिलषामि । इत्युक्ते
गन्धर्वा राज्ञेऽभिस्थालीं ददुः । ऊचुश्चैनम् । अभिमात्रायानुसारीभूत्वा त्रिधा
कृत्वोर्वशीसलोकतामनोरथमुद्दिश्य सम्यग्यजेथाः । ततोवश्यमभिलषितमवाप्स्यसि ।
इत्युक्तस्तामभिस्थालीमादायाजगाम । अंतरटव्यामचिन्तयत् । अहो मेतिमूढता
यदभिस्थाली मयानीता नोर्वशीति । अथैनामटव्यामेवाभिस्थालीं तत्याज । स्वपुरं
चाजगाम । व्यतीतार्धरात्रौ विनिद्रश्चाचितयत् । ममोर्वशीसालोक्यप्राप्त्यर्थमभि-
स्थाली गन्धर्वैर्दत्ता । सा च मयाटव्यां परित्यक्ता । तदहं तत्र तदाहरणाय या-
स्यामि । इत्युत्थाय तत्राप्युपगतो नाभिस्थालीमपश्यत् । शमीगर्भं चाश्वत्थम-
भिस्थालीस्थाने दृष्ट्वाचिन्तयत् । मयात्र स्थाली निक्षिप्ता स चाश्वत्थः शमीगर्भोऽभूत् ।
तदेतदेवाहमभिरूपमादाय स्वपुरमभिगम्यारणि कृत्वा तदुत्पन्नाग्रेरुपास्ति करिष्या-
मीति । एवमेव स्वपुरमुपगतोऽरणिं चकार । तत्प्रमाणं चाङ्गुलैः कुर्वन् गायत्रीम-
पठत् । पठतश्चाक्षरसंख्यान्येवाङ्गुला [न्य] रण्यभवत् । तत्राग्निं निर्मथ्यामित्रय-
मात्रायानुसारी भूत्वा जुहाव । उर्वशीसालोक्यं चेदफलमभिसंहितवान् । तेनैवा-
ग्निविधिना बहुविधान् यज्ञानिष्ट्वा गन्धर्वलोकान्प्राप्योर्वश्या सह वियोगं नाप ।
एकोमिरादावभवदैलेन त्वत्र मन्वन्तरे त्रेता प्रवर्तिता ॥ १७-४६ ॥

कथासरित्सागरे लं. ३ त० ३.

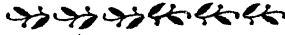
आसीत्पुरूरवा नाम राजा परमवैष्णवः । अभूद्भूवीव नाकेऽपि यस्याप्रतिहता
गतिः ॥ भ्रमन्तं नन्दने जातु तं ददर्श किलाप्सराः । उर्वशी नाम कामस्य मो-
हनास्त्रमिवापरम् ॥ दृष्टमात्रेण तेनाभूत्सा तथा हृतचेतना । यथा सभयरम्भादि-
सखीचेतांस्यकम्पयत् ॥ सोऽपि तां वीक्ष्य लावण्यरसनिर्झरिणीं नृपः । यत्र प्राप
परिष्वङ्गं तृषाक्रान्तो मुमुर्च्छ तत् । अथादिदेश सर्वज्ञो हरिः क्षीराम्बुधिस्थितः ।
नारदाख्यं मुनिवरं दर्शनार्थमुपागतम् । देवर्षे नन्दनोद्यानवर्ती राजा पुरूरवाः ।
उर्वशीहृतचित्तः सन्स्थितो विरहनिःसहः ॥ तद्वत्त्वा मम वाक्येन बोधयित्वा शत-
क्रतुम् । दापय त्वरितं तस्मै राज्ञे तामुर्वशीं मुने । इत्यादिष्टः स हरिणा तथेत्या-
गत्य नारदः । प्रबोध्य तं तथाभूतं पुरूरवसमब्रवीत् ॥ उत्तिष्ठ त्वत्कृते राजन्प्रहि-
तोऽस्मीह विष्णुना । स हि निर्व्याजभक्तानां नैवापदमुपेक्षते । इत्युक्त्वाश्वासिते-

नाथ स पुरुरवसा सह । जगाम देवराजस्य निकटं नारदो मुनिः ॥ हरेर्निदेश-
 मिन्द्राय निवेद्य प्रणतात्मने । उर्वशीं दापयामास स पुरुरवसे ततः ॥ तदभूदुर्व-
 शीदानं निर्जीवकरणं दिवः । उर्वश्यास्तु तदेवासीन्मृतसंजिवनौषधम् ॥ अथाज-
 गाम भूलोकं तामादाय पुरुरवाः । स्वर्वधूदर्शनाश्चर्यमर्पयन्मर्त्यचक्षुषाम् ॥ ततो-
 नपायिनौ तौ द्वावुर्वशी च नृपश्च सः । अन्योन्यदृष्टिपातेन निबद्धाविव तस्थतुः ॥
 एकदा दानैः साकं प्राप्तयुद्धेन वज्रिणा । साहाय्यकार्यमाहूतो ययौ नाकं पुरुरवाः ॥
 तत्र तस्मिन्हृते मायाधरनाम्न्यमुराधिपे । प्रवृत्तस्ववधूसार्यः शक्रस्याभवदुत्सवः ॥
 ततश्च रम्भां नृत्यन्तीमाचार्यं तुम्बुरौ स्थिते । चलिताभिनयां दृष्ट्वा जहास स
 पुरुरवाः ॥ जाने दिव्यमिदं नृत्तं किं त्वं जानासि मानुष । इति रम्भापि तत्कालं
 सासूयं तमभापत ॥ जानेऽहमुर्वशीसङ्गात्तद्यद्वेत्ति न तुम्बुरुः । युष्मदुत्तरपीत्ये-
 नामुवाचाथ पुरुरवाः ॥ तच्छृत्वा तुम्बरुः कोपान्तस्मै शापमथादिशत् । उर्वश्या
 ते वियोगः स्यादा कृष्णाराधनादिति ॥ श्रुतशापश्च गत्वैव तमुर्वश्यै पुरुरवाः ।
 अकालाशनिपातोऽग्रं स्ववृत्तान्तं न्यवेदयत् । ततोऽकस्मान्निपत्यैव निन्ये क्वाप्य-
 पहत्य सा । अदृष्टैस्तेन भूपेन गन्धर्वैरुर्वशी किल ॥ अवेत्य शापदोषं तं सोऽथ
 गत्वा पुरुरवाः । हरेराराधनं चक्रे ततो बदरिकाश्रमे ॥ उर्वशी तु वियोगार्ता ग-
 न्धर्वविषयस्थिता ॥ आसीद मृतेव मुप्तेव लिखितेव विचेतना ॥ आश्चर्यं यत्र सा
 प्राणैः शापान्ताशावलम्बिनी । मुक्ता विरहदीर्घासु चक्रवाकीव रात्रिषु ॥ पुरुर-
 वाश्च तपसा तेनाच्युतमतोषयत् । तत्प्रसादेन गन्धर्वा मुमुचुस्तस्य चोर्वशीम् ॥
 शापान्तलब्धया युक्तः पुनरप्सरसा तया । दिव्यान्स राजा बुभुजे भोगान्भूतल-
 वर्त्यपि ॥ ४—३०.

अथ

विक्रमोर्वशीयम् ।

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च सुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्नृण्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥१॥

निर्माणं जगतां करोति रजसा हीनं यदानन्दकं
सत्त्वेनापि न लिप्यते तदपि यद्रक्षासुदक्षं सदा ।
अस्पृष्टं तमसापि नाशयति यत्सर्वं च सार्वत्रिकम्
कस्मिंश्चिन्महसि स्ववासमधुना धेत्तां मदीयं मनः ॥ १ ॥

कृपासान्द्रं चक्षुर्भगवति पतेच्चेत्तव जडे
सकृत्प्रज्ञोन्मेषात्स भवति कवीनां कुलगुरुः ।
प्रबध्नन्काव्यार्थं सरसरुचिरालंकृतिजुषं
न कस्तद्वाणि त्वां स्तुतिभिरुपतिष्ठेत् जडधीः ॥ २ ॥

अथ सकलकविकुलगुरुः सरस्वत्या देव्या विलास इव तत्रभवान् कालिदासः
“काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्ता-
सम्मिततयोपदेशयुजे ॥ ” “चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव
यतः ” इत्याद्यर्थकालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्य प्रचुरश्रेयोहेतुकत्वमवधार्य ता-
त्पर्यतो धर्मार्थादिपुमर्थचतुष्टयसाधनान्युपादिदिक्षुः श्राव्यप्रबन्धेभ्यो दृश्यप्रबन्धानां
प्रकर्षं विभाव्य तत्राभ्यर्हितत्वात्नाटकं रिरचयिषुः विक्रमोर्वशीयं नाम त्रोटक-
मातेने । तत्र त्रोटकादीनां नाटकान्तःपातित्वादादौ नाटकलक्षणं साहित्यदर्पणोक्तं
दृश्याव्यवस्थापूर्वकं—“दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम् ।” तस्य भेदाः—
“नाटकमथ प्रकरणं भागव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्गवीथ्यः प्रहसन-
मिति रूपकाणि दश ” ॥ किंच “नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ” ।
इत्यादि । तत्र नाटकलक्षणं यथा—नाटकं ख्यातवृत्तं स्थापञ्चसंधिसमन्वितम् ।
विलासद्वर्षादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूतानानारसनिरन्तरम् ।
पञ्चाधिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः । प्रख्यातवर्षो राजर्षिर्धोरोदात्तः
प्रतापवान् । दिव्योथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी
शृंगारो वीर एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्ये निर्वहणेद्भुतम् ॥ चत्वारः पञ्च वा

मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः । गोपुच्छाप्रसमाप्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ त्रोटक-
लक्षणं—‘सप्ताष्टनवषष्ठाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् । त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यङ्कं सवि-
दूषकम्’ ॥ इति । प्रत्यङ्कं सविदूषकत्वाच्छृङ्गारोन्नाङ्गी । ‘प्रत्यङ्कं सविदूषकम्’ इति
प्रायोवादं द्रष्टव्यम् । तेनात्र प्रथमाङ्के विदूषकाभावेऽपि न लक्षणहानिः ।

तत्र प्रारिप्सितप्रन्थस्य निष्प्रत्यूहसमाप्तिकामनया शिष्टाचारपरिप्राप्तं मङ्गलं वि-
दधन्नाटकादौ पूर्वङ्गाङ्गभूतामाशीरूपां चतुष्पदां नान्दीमवतारयति सूत्रधारमुखेन ।
वेदान्तेष्विति—स स्थाणुः शिवः । स्थाणुपदस्य शिवाभिधेयत्वं सुप्रसिद्धमेव ।
वः युष्माकः सामाजिकानामित्यर्थः । निश्रेयसाय मोक्षाय कल्याणाय वा अस्तु ।
मोक्षं वितरतु इति यावत् । ‘स्थाणू रुद्र उमापतिः’, इत्यमरः । नित्यमव्यय एव
तिष्ठतीति स्थाणुः । स्थाणुवन्निश्चलावस्थानात्स्थाणुरिति वा । तथा च श्वेताश्वतरे
‘वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः’ इति । पुराणेषु च ‘ततः प्रभृति विश्वात्मा न
प्रसूते शुभाः प्रजाः । स्थाणुवन्निश्चलो यस्मात्तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः’ ॥ इति ।
शिवस्य मोक्षहेतुत्वं च सुप्रतीतमेव । तथा च “तमीशानं वरदं देवमीशं निचा-
य्येमां शान्तिमत्यन्तमेति” । ‘य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति’ इति च श्वेता-
श्वतरे । ‘नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमः’ इति च तैत्तिरीये । ‘तदेतत्सकलं
विश्वं स हि विश्वाधिकः शिवः । स एव जगतां नाथः स हि संसारमोचकः’ । इति
पराशरस्मरणं च । स्थाणुश्चेत्किं तस्य सेवया इत्याकांक्षायामाह—स्थिरभक्तियोगसु-
लभः स्थिरा चासौ भक्तिस्तस्या योगस्तेन सुलभः सुप्रापः । यद्वा स्थिरा भक्ति-
योगो ध्यानं च ताभ्यां सुलभः । योगः चित्तवृत्तिनिरोधः पातञ्जलोक्तो वा
प्राह्यः । भक्तिश्च योगश्च भक्तियोगौ स्थिरौ भक्तियोगौ ताभ्यां सुलभः इति
वा । तथा चोक्तं कैवल्योपनिषदि—‘श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि’ इति ॥ योगस्व-
रूपं चोक्तं कठोपनिषदि पञ्चवल्ग्यां—‘यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् । तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरा-
मिन्द्रियधारणाम्’ ॥ इति । भगवद्गीतास्वपि ‘तथैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रिय-
क्रियः । उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये’ इत्यादि । स क इत्यपेक्षा-
यामाह—वेदान्तेषु यं रोदसी व्याप्य स्थितं एकपुरुषं आहुः । वेदान्ताः वेदाना-
मन्ताः अवसानभागाः उपनिषदः ॥ ता एव वेदेषु ब्रह्मविद्याधिगमे अन्त्यं
प्रमाणमिति वा वेदान्तसंज्ञाः स्युः । तेषु यं रोदसी द्यावापृथिव्यौ वाप्य
आवृत्य स्थितं अधिष्ठितम् । ‘स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यातिष्ठद्दशाङ्गुलम्’ इति
श्रुतेः । एकम् । अन्यव्यावृत्त्यर्थमिदं । अद्वितीयं पुरुषमाहुः । अध्यात्मविद्या-
वेदिन इति शेषः । तथा हि—‘स एको य एकः स रुद्रो यो रुद्रः स ईशानो य
ईशानः स भगवान्महेश्वरः’ । इति अथर्वशिरउपनिषदि । ‘एको हि रुद्रो न द्विती-
याय तस्थुर्य इमाल्लोकाग्नीशत ईशनीभिः ।’ इति श्वेताश्वतरे च । पुरि शेते असौ
पुरुषः । पृषोदरादिस्वात्साधुः । ‘स वायं पुरुषः सर्वासु पूर्षे पुरुषायो नैतेन किञ्च-

नानावृत्तं नैतेन किञ्चनानसंवृतम्' । इति श्रुतेः । पुरुषत्वव्यापकत्वे चास्य 'पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमः' । 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूत-
गुहाशयः । सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥ महान्प्रभुर्वै पुरुषः सर्वस्यैव प्रवर्तकः' ॥ 'पुरुषात्र परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' । 'यो रुद्रो अग्नौ योऽप्सु य ओषधीषु । यो रुद्रो विश्वाभुवना विवेश' । इत्यादिश्रुतिभ्यः प्रतीयते । रोदसी इति रोदःशब्दस्य सान्तस्य द्विवचनम् । 'भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते' । इत्यमरः यस्मिन्निति-यस्मिन् स्थाणौ ईश्वर इति शब्दः अन्यस्य विषयः न भवतीति अनन्यविषयः तन्मात्रवाचक इत्यर्थः । यथार्थाक्षरः यथार्थानि अक्षराणि यस्य । यौगिक इत्यर्थः । लील्येव ब्रह्माण्डकोटीः सृजतः पालयतः प्रत्याहरतश्च तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् । ईष्टे असौ ईश्वरः । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच् प्रत्ययः । 'ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्र-
शेखरः' । इत्यमरः । तथा च 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः' 'ईशानः सर्वभूतानां' 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमश्च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीज्यम्' ॥ इत्याद्यनेकश्रुतयोस्येश्वरत्वं दर्शयन्ति । अन्तरिति-चः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः । यः नियमितप्राणादिभिः नियमिताः प्राणादयः । आदिशब्देन अपानसमानव्यानोदानानामपि ग्रहः । यैस्तैस्तथोक्तैः । 'अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेपानं तथापरे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः' इति भगवद्वचनात् पूरकार्ख्यं कुम्भकार्ख्यं च प्राणायामं कुर्वद्भिरिति यावत् । मुमुक्षुभिः मोक्तुमिच्छुभिः । 'सनाशंसभिक्ष उः' इति सन्नन्तान्मुच्लृधातोः उप्रत्ययः । अन्तः हृदये मृग्यते अन्विष्यते । एतेन स्थिरप्रज्ञानां परिपक्वसमाधी नामेव तस्य साक्षात्कारयोग्यत्वं ध्वनितम् । अन्तरित्यनेन तस्य हार्दिकाशान्तः स्थत्वं सूचितम् । तथा च श्रुतयः—'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् दन्तस्तदन्व वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' । इति च्छान्दोग्ये । 'हृत्पुण्डरीकं विरजं...विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् । अचिन्त्यमव्यक्तमनेकरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम्' । इ० कैवल्या । 'दहरं विषाप्तं परमेश्वरस्य यद्वेश्मभूतं सकलं पुरस्थम् तत्रापि दहं गगनं विशोकं तदेव नित्यं सकलैरुपास्यम्' ॥ इति । तैत्तिरीये । ईश्वरगीतास्वपि ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति' इति । एतेन वेदान्तेषु एकत्वपुरुषत्वेश्वरत्वान्तःस्थत्व-
निश्रेयसहेतुत्वादिधर्मैरात्रातः शिवो वः परं श्रेयो ददात्विति पिण्डितोर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । तल्लक्षणं तु 'सूर्याश्चैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलवि-
क्रीडितम् ।' इति । भूमिदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगात् शुभलाभः सूचितः । 'क्षेमं सर्वगुरुर्देते मगणो भूमिदैवतः' इति भामहोक्तेः । 'शुभदो भो भूमिमयः' इत्यन्यत्रापि । नान्दीत्वादेवास्यादौ मगणः वकारस्यामृतबीजत्वात्प्र-
चयगमनादिसिद्धिः ।

(नान्द्यन्ते)

वक्ष्यमाणान्दीलक्षणप्राप्तं काव्यार्थसूचनमप्यत्र प्रदर्श्यते “ अत्र वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं इत्यादिभिर्विशेषैर्वक्ष्यमाणः कथानायकः पुरुरवा नाम राजा सूच्यते । कुतः ‘उर्वश्यासि पुरुरवा अति घृतेनाक्ते वृषणं दधाथाम्’ इत्यादिवेदवाक्येषु कथनाच्च जस्स वाम्बरतले गदी अत्थीत्यादिवाक्यप्रतीयमानरोदः—लंचारवत्वाच्चानन्यसाधारणैश्वर्यवत्वाच्चोर्वश्या मोक्षार्थिभिर्मृग्यमाणत्वाच्च । ” इति काट्यवेमः । ‘ अनन्यसामान्यप्रजापालनदयादाक्षिण्यादियोगार्थं पुरुषमेकं मुख्यमाहुर्वर्णयन्ति । बुधा इति शेषः । रोदसी द्यावाभूमी व्याप्य स्थितम् । निजक्रीत्येति शेषः । यस्मिन् राजनीश्वरशब्दो यथार्थाक्षरो निग्रहानुग्रहादिप्रभुशक्तिसंपत्तेरिति भावः । चोऽप्यर्थे । तथा च नियमितप्राणादिभिर्मुक्षुभिरपि समलोछाश्मकाश्चनैरत्युदासीनैरपीत्यर्थः । यो राजा अन्तः अन्तःकरणे मृग्यते चिन्त्यते । नैतादृशो धर्मशीलो जगति दृष्टपूर्व इति सर्वदा चेतस्यनुसंधीयत इति भावः । स्थाणुः स्थिरतरः । अतिधीर इति यावत् । यद्वा स्थाणू रुद्ररूपः । तदंशत्वात् । स्थिरा भक्तिर्यासां प्रजानां ताभिर्योगेन चित्तानुसरणरूपेणोपायेन सुलभो भिगम्यः । यद्वा ‘ स्थाणुस्थिर—’ इति निर्विसर्गान्तं पाठमङ्गीकृत्य स्थाणुवस्थिरः केनाप्यनुच्छेद्यो भक्तियोगेन सुलभश्च । पश्चात्कर्मधारयः । यद्वा भक्तिर्मागो राजप्राहस्तद्योगो यस्य स चासौ सुलभश्च । भागरूपेण वा योगेनोपायेन सुलभः । यद्वा स्थिरा भक्तिरर्थाद्वाजनि यस्या उर्वश्यास्तया योगेनार्थात्सङ्गमनीयाख्यमणिसम्बन्धेन सुलभः सुप्रापः तस्या वा योगेन पूर्वोक्तोपायेन सुलभः । एतेनास्योर्वशीकामुक्तत्वं लतारूपायाश्चास्याः सङ्गमनीयद्वारा सङ्गम इत्याद्यसूचि । ‘ योगश्चारे पूर्वलभे सूत्रे विस्मयघातिनि । उपाये सङ्गतौ ध्यानौषधसन्नाहयुक्तिषु ॥ ’ इति त्रिकाण्डशेषः । एवं विशेषणगुणविशिष्टः स प्रसिद्धविभवो विशेषणमहिम्ना विशेष्यालाभात्पुरुरवाः । वो युष्मार्कं सभासदां निःश्रेयसाय योगक्षेमादिरूपकल्याणायास्तु भवतु । ’ इति रङ्गनाथः ।

सूत्रधारः पठेन्नान्दमित्युक्तेः सूत्रधारलक्षणं मातृगुप्ताचार्योक्तं यथा— ‘ चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभूषासमावृतः । नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ वेशोपचारचतुरः पौरेषणविचक्षणः नानागतप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः । छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः । तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः । अवधाय प्रयोक्ता च योक्तृणामुपदेशकः ॥ एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोभिधीयते ’ इति । नान्द्यन्ते इति—नान्दीलक्षणं साहित्यदर्पणे—आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्वस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजन्पादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ मङ्गल्यशब्दचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी । पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैस्त ॥ इति । तथा चादि-

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।)
मारिष इतस्तावत् ।

भरत—‘ आशीर्नमस्किरारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः । नान्दीति कथ्यते’ इति । नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता नाट्यप्रदीपे—‘ नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशी-
लवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥ ’ इति । तत्र भरतः ‘ सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीपदेद्वादशभिरष्टभिर्वाप्यलंकृताम् ॥ ’ इति । पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङ-
न्तानि सुबन्तानि वा श्लोकतुरीयांशरूपाणि वावान्तररूपाणि वा तदुक्तं नाट्यप्रदीपे—‘ श्लोकपादः पदं केचित्सुप्तिङन्तमथापरे । परेवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥ ’
इति । सङ्गीतकल्पतरावपि—‘ हरोत्तमाङ्गस्थितवस्तुवर्णनैर्वाक्यार्थभूतार्थपदैस्त्रिसंख्यैः । षड्भिश्चतुर्भिर्नृपविप्रसंपत्समाशिषा संप्रवदन्ति नान्दीम् ॥ ’ इति । अत्र श्लोक-
तुरीयांशः पदम् । तेन चतुष्पदेयं नान्दी* । अत्र च समासोक्त्या पूर्वोक्तप्रकारेण काव्यार्थप्रकाशनात्पत्रावलीसंज्ञेयं नान्दी । तदुक्तं नाट्यदर्पणे—‘ यस्यां बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या नाम्ना पत्रावलीति सा ॥ ’ इति । सूत्रधारपदनिश्चिततावत्—सूत्रं सबीजकं नाट्यानुष्ठानं धारयति प्रवर्तयतीति सूत्रधारः । तदुक्तम्—‘ नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकम् । रङ्गदैवतपूजाकृतसूत्रधार उदीरितः ॥ ’ इति । ‘ दिव्यमर्थे स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ॥ सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमयापि वा ॥ ’ इत्यभिधानात् ‘ रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । ऋतुं कंचि-
दुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः । पदैः प्ररोचनायुक्तैर्वाचीप्रहसनामुल्लैः ॥ ’ इत्युक्तलक्षणां वाग्व्यापारामकभारतीरूपाम् । ‘ अलमतिविस्तरेण ’ इत्यारभ्य ‘ प्रस्तावना ’ इत्यन्तां प्रस्तावनामवतारयति **अलमित्यादिना**—अति विस्तरेण पूर्वैरङ्गाङ्गानामित्यर्थः । अलं आस्तां स इत्यर्थः । अन्यथा प्रयोगदर्शनसमुत्सुकानां सामाजिकानामौत्कण्ठ्यं विहतं स्यादिति भावः । **नेपथ्याभिमुखमिति**—नेपथ्यं जवनिका

* यत्तत्र साहित्यदर्पणकृदाह—‘ कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च वेदान्तेष्विवत्यादौ नान्दीलक्षणात्पूर्वरङ्गस्यैव रङ्गद्वाराख्यमङ्गमारभ्य कविः कुर्यादित्युक्तत्वाच्च रङ्गद्वारमेवेदं न नान्दी’ इति तन्मूलदर्शनादिबन्धनम् । यतः प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विज्ञोपशान्तये ॥ इत्यादि वचनेनास्या अवश्यकर्तव्यत्वात् । श्रव्येद्वादशभिः पदैरथ समैर्यद्वाष्टभिर्निर्मिता इत्यादिनाट्यलोचनकारोक्तनान्दीलक्षणेऽस्याः समपदत्वेनाप्युक्तेन च श्लोकपादे पदाभिधाननयेऽवान्तरवाक्यपदाभिधाने च चतुष्प-
ष्टात्वेन तत्पदमते स्थिरभक्तीति क्रियाविशेषणान्तपदविधानतः षड्विंशतिपदात्वेन चाति-
स्पष्टतया नान्द्या विद्यमानत्वान्नान्दीलक्षणायोगाभिधानं गजनिमीलिकया मौल्यमात्र
मित्यास्तां विस्तरेण । इति रङ्गनाथः

(प्रविश्य ।)

पारिपार्श्वकः—भाव अयमस्मि ।

सूत्रधारः—मारिष बहुशस्तु परिषदा पूर्वेषां कवीनां दृष्टाः प्रयोगबन्धाः । सोऽहमद्य विक्रमोर्वशीयं नाम नाटकमपूर्वं प्रयोक्ष्ये । तदुच्यतां पात्रवर्गः स्वेषु स्वेषु पाठेष्वसमूहैर्भवितव्यमिति ।

पारिपार्श्वकः—यथाज्ञापयति भावः । (इति निष्क्रान्तः)**सूत्रधारः—**यावदिदानीमार्यामिश्रान्विज्ञापयामि ।

(प्रणिपत्य)

यदन्तर्हिता नटा वेषग्रहं प्रसाधनं च कुर्वन्ति । तदभिमुखमवलोक्येति कविवचनम् । ' नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम् । ' इत्यजयः । **मारिषेति—**मारिषः सूत्रधारादीषकयूत्रः पारिपार्श्वकाभिधो नटविशेषः । तल्लक्षणं भरते—“सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रवचनकुरुतेर्धनाम् । काव्यार्थसूचनालापं स भवेत्पारिपार्श्वकः ” इति ॥ ' मान्यो भावेति वक्तव्यः किञ्चिन्न्यूनस्तु मारिषः ' ॥ इत्यमरः । मारिष एव मर्षणान्मार्षः । सूत्रधारोक्तनिर्वाहसहिष्णुरित्यर्थः । इतस्तावत् [आगम्यतां] इति कालक्षेपांसहमानस्योक्तिः । भाव मान्यनट इति सूत्रधारं प्रति पारिपार्श्वकस्योक्तिः । तदुक्तं—“ सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्वकः । सूत्रधारो मारिषेति । ” इति । परिषदा परिपत्सभा । ' सभज्या परिपद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः । ' इत्यमरः । प्रयोगबन्धाः—प्रयोगोऽभिनयो बध्यतेऽस्मिन्निति प्रयोगबन्धः नाटकम् । **सोहम्** एतज्ज्ञानमित्यर्थः । **विक्रमोर्वशीयं** विक्रमेण लब्धा उर्वशी विक्रमोर्वशी तामधिकृत्य कृतं नाटकं । ' अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ' इति छः । अस्य त्रोटकत्वेऽपि नाटकान्तः पतित्वात् नाटकसंज्ञायाः सर्वैः सौलभ्येन ग्राह्यत्वान्नाटकमित्युक्तिः । यद्वा नटवृत्तावित्यस्य घञि स्वार्थे कनि नाटकमिति । तेन नाटकं नाट्यमित्यर्थः । अथवा त्रोटकमिति पठनीयम् । अपूर्वं नूतनं प्रयोक्ष्ये । प्रयोगेणाभिनेष्यामि । पात्रवर्गः नटमेलकः । पाठेषु भुभिकाभिनेयेषु । असंसृष्टैः सावधानैः कर्तव्यदक्षैः । यथाज्ञापयति भवदाशामनुवर्तते इत्यर्थः । आर्यमिश्रान्—आर्याश्च ते मिश्राश्च तान् । आर्याः अभ्यर्हिताः साध्वचारा इति वा । तदुक्तम्—“कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वै आर्य इति स्मृतः” ॥ यद्वा सत्कुलादिसम्पन्ना यदाह भरतः—“कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्योन्संप्रचक्षते” ॥ मिश्राः पूज्याः । पूज्ये मिश्रवचनं नित्यं बहुवचनान्तम् । ' मरीचिमिश्रैर्दक्षेण ' इति विष्णुपुराणात् लोकेषु व्यवहारदर्शनाच्च । आराध्याताः दूरं गता प्राम्यत्वादिदोषेभ्य

प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथ वा सद्ब्रह्मपुरुषबहुमानात् ।
शृणुत मनोभिरवहितैः क्रियामिमां कालिदासस्य ॥ २ ॥

(नेपथ्ये)

परित्रायतां परित्रायतां यः सुरपक्षपाती यस्य वाम्बरतले गतिरस्ति ।
(परिताअदु परिताअदु जो सुरपक्षवादी जस्स वा अम्बरअले
गदी अत्थि ।)

सूत्रधारः—(कर्णे दत्त्वा) अये किं नु खलु मद्भिज्ञापनानन्तरं
कुररीणामिवाकाशे शब्दः श्रूयते ।

इति आर्याः । इति मालतीमाधवटीकायां जगद्धरः । आयाता दूरं गता भ्रान्त-
त्वादिदोषेभ्यः इति आर्याः । इति रङ्गनाथः । प्रणयिष्विति—प्रणयःप्रीतिः
नम्रता वा सोस्त्येषामिति प्रणयिनः । ' अत इनि ठनौ ' इति इनिप्रत्ययः । तेषु
युष्माकं नम्रसेवकेषु । अस्माकमभिनयो द्रष्टव्य इति प्रार्थयमानेषु वास्मासु । दाक्षि-
ण्यादानुकूल्याद्धेतोः । अथ वा पक्षान्तरे । एतदूक्तहेतोरस्य प्राशस्त्यं दर्शयति ।
शोभनं यद्वस्तु इतिवृत्तं तस्य पुरुषो नायकः तस्यादरातिशयात्प्रशस्तकथानायकगौ-
रवात् । वस्तु च पुरुषश्च तयोरादरातिशयादिति वा । इमामधुनैव प्रयोगेऽधिक्रिय-
माणां कालिदासस्य क्रियां त्रोटकरूपामवहितैरनन्यासकैर्मनोभिः शृणुत । कालि-
दासस्येति नामनिर्देशः कविप्रशंसायै । सद्ब्रह्मत्विति रूपकप्रशंसा । उक्तं च भाव-
प्रकाशिकायाम्—इत्थं रङ्गविधानस्य सम्बन्धादिप्रसिद्धये । गोत्रं नाम च बध्नीयात्पू-
जावाक्यं सभासदाम् ॥ इति । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं ' काव्यलिङ्गं हेतो-
र्वाक्यपदार्थता ' इति आर्या छन्दः । तल्लक्षणम्—यस्याः प्रथमे पादे द्वादश
मात्रास्तथा तृतीयेपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥ इति । इह
वस्तुतदुपकारकसन्ध्याद्यङ्गानां लक्षणानि विस्तरभयान्नोच्यन्ते । तानि दशरूपकादौ
द्रष्टव्यानि । नेपथ्ये सुरपक्षपाती पक्षे पातः अस्यास्तीति पक्षपाती सुराणां
पक्षपाती सुरपक्षपाती देवकार्यक्रांतीत्यर्थः । यो वाकाशे संचरितुं समर्थः ।
अत्र प्रसङ्गादिदमुच्यते—इतिवृत्तं द्विविधम् । ' सूच्यमेव भवेत्किंचिद् दृश्यभ्रव्य-
मथापि वा ' ॥ इति भेदात् । तत्र ' अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।
विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ' ॥ एतन्मध्ये ' अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चू-
लिकार्थस्य सूचना ' । इति लक्षणात् ' नेपथ्ये ' इत्यारभ्य ' अम्बरतले गदी अत्थि '

१ शब्दः श्रूयते इत्यनन्तरम् ।

मत्तानां कुसुमरसेन षट्पदानां शब्दोऽयं परभूतनाद एष धीरः ।

आकाशे सुरगणसंविते समन्तार्त्कि नार्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः ॥ ३ ॥
इत्यधिकं श्लोकं रङ्गनाथः पठति व्याचष्टे च ।

(विचिन्त्य) भवतु । ज्ञातम् ।

उरुद्धवा नरसखस्य मुनेः सुरक्षी

कैलासनाथमुपसृत्य निवर्तमाना ।

बन्दीकृता विबुधशत्रुभिरर्धमार्गे

कन्दत्यतः शरणमप्सरसां गणोज्यम् ॥ ३ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

प्रस्तावना ।

इत्यन्तेन कुबेरभवनाभिवर्तमानायाश्चित्रलेखाद्वितीयाया उर्वशीया दानवापहरण-
रूपनाटकीयार्थस्य सूचनाप्रस्तावनान्तर्गतैव चूलिका कृतेति बोध्यम् । एवं यत्र
यत्र ' नेपथ्ये ' इत्यादिना यद्यत्सूच्यते सा चूलिकेति ज्ञेयम् । **मद्भिज्ञापना**०-
' प्रणयिषु '...इत्यादि विज्ञापनानन्तरम् । कुररीणां-कुरलीणां । ' उत्कोशकुररौ
समौ ' इत्यमरः । ' टिटवी ' इति ख्यातानाम् । **उरुद्धवेति**—नरस्य तदाख्यस्यर्षेः
सखा नरसखः । ' राजाहःसखिभ्यष्टृन् ' इति टच्प्रत्ययः । मुनिनारायणस्तस्य
ऊरोरुद्धवो यस्याः सा सक्तथुपन्ना । ' सक्थि क्लीबे पुमानूरुः ' इत्यमरः । सुरक्षी
दिव्याङ्गना उर्वशी । तदुक्तं हरिवंशे—“नारायणोर्हं निर्भिद्य संभूता वरवर्णिनी ।
ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी” ॥ कैलासनाथं कुबेरमुपसृत्य सेवार्थ-
मुपगम्य । ' उपनृत्य ' इति पाठे तत्समीपे नृत्यं कृत्वेत्यर्थः । ' विवक्षातः कारक-
विभक्तयो नाना भवन्ति ' इति शाब्दिकोक्त्यनुसारेणाधिकरणविवक्षायां कर्मत्वम् ।
निवर्तमाना प्रत्यागच्छन्ती सती अर्धमार्गे मार्गस्यार्धमर्धमार्गः तस्मिन् मार्गान्तराले

किमिति वितर्के । स च सर्वत्र षट्पदादिशब्दादिष्वन्वेति । कलान्यव्यक्तानि मधुराणि
चाक्षराणि यस्यां क्रियायामिति यथा तथा । यद्यपि कलशब्देऽप्युक्तमधुरवाचकः तथापि
मधुरपदस्य वर्तमानत्वात्केवलाव्यक्तपरो ग्राह्यः यद्वा कं चित्रं लान्तीति । कलानि आश्चर्य-
कारीणि मधुराणि अक्षराणि यत्र यस्यां क्रियायाम् । यद्वा कं युतिं लान्ति तानि । अनुप्रा-
सादिघटनाच्छोभमानानीति यावत् । तेन च ' प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्स प्रसादो निगद्यते ' इति
लक्षणोक्तप्रसादाख्यगुणवत्ता ध्वनिता । यद्वा कं स्मरं लान्ति यच्छ्रवणमात्रेण श्रुतिरिति
मदनोद्भवो भगवतीति भावः । यद्वा कं मधुरं लान्ति वशीकुर्वन्ति तद्विधानि । यदाकर्णेन
तिर्यञ्चोऽपि हर्षकलिता वशीभवन्ति किमुतः न्ये सचेतस इति हृदयम् । को ब्रह्मानिलसूत्र्या-
मित्रिचारियमकेतुपु । विष्णुवाहनशर्वेऽब्धौ सितकर्णे वसौ द्युतौ । स्वर्गे चके तथा मित्रे
शुद्धेऽर्थे स्मरकालयोः ॥ ' इत्येकाक्षरः । ' को ब्रह्मानिलसूत्र्यामियमात्मद्योतवर्हिषु । ' इति
विश्वलेचनः । प्रगीता गातुमुपक्रान्ता । प्रगीता इत्यत्र कर्मणि (कर्तरि) कः । किञ्चर्यः
इत्यपि कचित्पाठे किञ्चरवनिता इत्यर्थः । परं त्वनुपादेयोऽयं पाठः । वितर्काथककैपद-
स्यात्रातीवावश्यकत्वात् । त्रिगताभिधं चेदं वीथ्यङ्गम् । तल्लक्षणं दशरूपके—‘श्रुतिसाम्या-
दनेकार्थयोजनं त्रिगतं मतम् । ' इति । अत्राकाशे श्रुतः शब्दः श्रुतिसाम्यतः स्वरावयवी-
भूतस्त्वश्मशब्दसाम्यतः षट्पदादीनां किमित्यादिभिरनेकार्थैर्विजितः । ' प्रथमश्रवणाच्छब्दः
श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा यतिः संपरिचयेया स्वरावयवलक्षणा ॥ ' इति सङ्गीते ॥

(ततः प्रविशन्त्यप्सरसः ।)

अप्सरसः—परित्रायतां परित्रायतां यः सुरपक्षपाती यस्य वा-
म्बरतले गतिरस्ति । (परिताअदु परिताअदु जो सुरपक्षवादी
जस्स वा अम्बरअले गदी अत्थि ।)

(ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण राजा पुरुरवा रथेन सूतश्च ।)

राजा—अलमाक्रन्दिते । सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तं पुरुरवसं
मामुपेत्य कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति ।

इत्यर्थः । विबुधशत्रुभिः विशेषेण बुध्यन्ते इति विबुधा देवास्तेषां शत्रुभिः दानवै-
र्बन्दीकृता बलात्कारेण गृहीता । अतोऽस्मात्कारणादयमप्सरसां गणः शरणं
रक्षितारं ' शरणं गृहरक्षित्रोः ' इत्यमरः । क्रन्दति आक्रोशति । अद्भ्यः सरन्ती-
त्यप्सरसः । तथा च रामायणम्—'अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः । उत्पे-
तुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन्' ॥ इति । अयं शब्दः प्रायो बहुवचनान्तः ।
तदुक्तममरसिंहेन ' स्त्रियां बहुवप्सरसः ' इति । अप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयो-
गदर्शनादिति सुबोधिनीकारः । यथा नलोदये "तुल्योप्सरसा देहि प्रभवो भग्नाप्सरः
प्रसरसा देहि" इति । उक्तं चान्यत्र 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकतासमाः ।
एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रिकम् ॥' इति । आबन्तोपि क्वचिदथाप्रे ' अन-
प्सरेव प्रतिभासि ' इत्यत्र । वसन्ततिलका वृत्तं तल्लक्षणम्—उक्ता वसन्ततिलका
तभजा जगौ गः । इति । **प्रस्तावना**—तल्लक्षणं भावप्रकाशे—नटी विदूषको
वाति पारिपार्श्वक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते । चित्रैर्वाक्यैः
स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि
सा ॥ अत्र सुधाकरः—' विधेयैव सङ्कल्पो मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्य प्रब-
न्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥ अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य तीर्थं प्रस्तावना मता । ''
इति । दशरूपके च—' सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदुषकम् । स्वकार्यं प्रस्तुता-
क्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् । प्रस्तावना वा ' इति । ' एषमन्यमतेनार्थं पात्रं
वाक्षिष्य सूत्रभृत् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ' ॥ इयं च प्रस्ता-
वना भारत्यङ्गमेव । अस्याः पञ्चाङ्गत्वमुक्तं साहित्यदर्पणे—उद्धातकः कथोद्धातः
प्रयोगातिशयस्तथा । प्रवर्तकावगलिते पञ्च प्रस्तावनाभिदः ॥ इति । तत्र
' यदि प्रयोग एकस्मिन्प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशश्चेत्प्रयोगाति-
शयस्तदा ' ॥ इत्युक्तलक्षणक्रमेण सूत्रधारेणेहाप्यप्सरसां प्रवेशसूचनात्प्रयोगा-
तिशयनामात्र प्रस्तावनाङ्गम् । **ततः प्रविशति**—अपटीक्षेपेण ' नासूचितस्य
पात्रस्य प्रवेशो नाटके मतः ' । इति वचनाद्यत्रासूचितस्य पात्रस्याकस्मिकः
प्रवेशो भवति तत्र स ' अपटीक्षेपेण ' इति वचनेन विशिष्यते । **राजा—**
सूर्योदस्थानात् सूर्यमुपास्य । पुरुरवसमिति नामनिर्देशः प्रतिपन्नकार्यनिर्वाह-

रम्भा—असुरावलेपात् । (असुरावलेवादो ।)

राजा—किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

रम्भा—शृणोतु महाराजः । या तपोविशेषपरिशङ्कितस्य सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य प्रत्यादेशो रूपगर्वितायाः श्रियः अलङ्कारः स्वर्गस्य सा नः प्रियसख्युर्वशी कुबेरभवनात्प्रातिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन हिरण्यपुरवासिना केशिना दानवेन चित्रलेखाद्वितीया अर्धपथ एव बन्दिग्राहं गृहीता । (सुणादु महाराओ । जा तवोविसेसपरिशङ्किदस्स सुउमारं पहरणं महिन्दस्स पच्चादेसो खूवगव्विदाए सिरीए अलङ्कारो सग्गस्स सा णो पिअसही उव्वसी कुबेरभवणादो पडिणिवुत्तमाणा समावत्तिदिट्ठेण हिरण्यउरवासिणा केसिणा दानवेण चित्तलेहादुदीआ अद्धपथं जेव्व बन्दिग्गाहं गिहीदा ।

राजा—अपि ज्ञायते कतमेन दिग्विभागेन गतः स जारुम इति ।

सहजन्या—पूर्वोत्तरेण । (पुव्वुत्तरेण ।)

राजा—तेन हि मुच्यतां विषादः । यतिष्ये वः सखीप्रत्यानयनाय ।

कताव्यञ्जनार्थः । कुतः कस्माद्भयाद्भयहेतोर्वा । **रम्भा**—असुराणामवलेपात् गर्वात् । दर्पादिति यावत् । ‘ अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपे द्वेषेणपि च ’ इति विश्वः । अत्र अवलेपशब्दः तत्कार्यस्योर्वशांहरणरूपाधिक्षेपस्य लक्षकः । यथा रघुवंशेऽष्टमसर्गे ‘ ददृशे पवनावलेपजम् ’ इत्यत्र । **राजा**—भवतीनामपराद्धमपराधः कृतः । **रम्भा**—तपोविशेषपरिशङ्कितस्य कस्यापि तपःप्रकर्षेण जातस्त्वपदापहारशङ्कस्य इन्द्रस्यान्यसमाधिभीरुत्वं हि पुराणप्रसिद्धम् । सुकुमारं स्त्रीत्वात् । प्रहरणं आयुधम् । प्रहियतेऽनेन प्रहरणं “ कारणा० ” इति ल्युट् । प्रत्यादेशनं प्रत्यादेशः । ‘ प्रत्यादेशो निराकृतिः । ’ इत्यमरः । रूपेति—गर्वोऽस्याः सज्जातासौ गर्विता रूपेण गर्विता रूपगर्विता तस्याः । या लक्ष्मीमपि सौन्दर्येणातिशयानोपहसतीत्यर्थः । अलङ्कारः ललामभूता दिव्यलोकस्य । समापत्तिदृष्टेन अकस्मादृष्टेन । यदृच्छयोपस्थितेनेत्यर्थः । हिरण्यपुरवासिना हिरण्यपुरे वस्तुं शीलमस्य । ताच्छील्ये णिनिः । अर्थपथे—पथोर्ध्वमर्धपथस्तस्मिन् । बन्दिनमिव गृहीत्वा बन्दिप्राहम् । “ उपमाने कर्मणि च ” इति णमुल् । **अप्सरसः**—पूर्वोत्तरेण—पूर्वस्या उत्तरस्याश्च दिशोरन्तरालं दिग्विभागः पूर्वोत्तरस्तेनैशान्या दिशेत्यर्थः । **राजा**—विषादः खेद मनोभङ्गो वा । तदुक्तम्—“ विषादक्षेतसो भङ्ग

सर्वाः—सदृशं खलु सोमादेकान्तरस्य । (सरिसं खुं सोमादो एकन्दरस्स ।)

राजा—क पुनर्मी भवत्यः प्रतिपांलयिष्यन्ति ।

अप्सरसः—एतस्मिन्हेमकूटशिखरे । (इमस्मिन् हेमकूडसिहरे ।)

राजा—सूत ऐशानीं दिशं प्रति नोदयाश्वानाशुगमनाय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा—(रथवेगं निरूपयन् ।) साधु साधु । अनेन रथवेगेन पूर्वं प्रस्थितं वैनतेयमप्यासादयेयं किं पुनस्तमपकारिणं मघोनः । तथा हि

अग्रे यान्ति रथस्य रेणुपदमी चूर्णीभवन्तो घना-

श्चक्रभ्रान्तिररान्तरेषु जनयत्यन्यामिवारावलीम् ।

चित्रन्यस्तमिवाचलं हयशिरस्यायानवच्चामरं

यष्ट्यग्रे च समं स्थितो ध्वजपटः प्रान्ते च वेगानिलात् ॥४॥

उपायाभावनाशयोः” । इति । अप्सरसः—सोमादेकान्तरस्य सोमादेका-
न्तरं व्यवधानं यस्य सोमादेकेन बुधेन व्यवहितस्य । ब्रह्मपुत्रादत्रेः सोमो-
जायत । तस्य पुत्रो बुधस्तस्य च पुरुरवाः । इति वंशः । राजा—प्रतिपाल-
यिष्यन्ति । प्रतीक्षन्ते । आशुगमनाय शीघ्रं गमिष्यन्तीति । पूर्वप्रस्थितं पूर्वं
प्रस्थितः तम् । वैनतेयं—विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयः तं गरुडम् । अपकारिणं
सुराङ्गनारत्नस्योर्वदया अपहरणादिति भावः । अग्रे यान्तीति । अमी चूर्णी-
भवन्तः चक्राघातैः क्षुण्णो इत्यर्थः । घना वेगानिलात् वेगस्य रथजवस्य
अनिलः—वायुस्तस्माद्धेतो रथस्याग्रे रेणुपदजासीव यान्ति । रङ्गनाथस्तु
‘रेणुपदवी’ इति पाठं गृहीत्वैवं व्याख्याति ॥ ‘चूर्णीभवन्तो घना मम रथस्याग्रे
रेणुपदवी रेणुमार्गं यान्त्यनुसरन्ति । जलगुरवोऽपि जलदाश्चक्रधारया पिष्टी-
कृताः मत्स्यन्दनाग्रतः पांसुवदुत्सर्पन्तीत्यर्थः । यद्वा रथस्याग्रेऽश्वखुरैश्चूर्णाभि-
वन्तो मेघा रेणुपदवी यान्ति । रेणवो यथाश्वोद्धूताः पाश्चात्यवातेनाग्रे नीयमाना
अपि रथस्य वेगातिशयेन पश्चाद्भवन्ति तेथैतेऽपि रथरयात्पश्चाद्गच्छन्तीति
भावः । ” आर्या उपमा । वेगानिलात् चक्रभ्रान्तिश्चक्रस्य रथाङ्कस्य भ्रमणमरा-
न्तरेषु अराणां नेम्यवष्टम्भकदण्डाकारचक्रावयवानामन्तरेषु अन्तरावकाशेष्व-
न्यामरावलीमरपाङ्क्तिं जनयतीव । रयातिशयात्तथा भासत इत्यर्थः । ‘अरः
शीघ्रे च चक्राङ्के’ । इति विश्वः । वेगानिलात् हयशिरसि भूषणार्थं निविष्टं
आयामवत् दैर्ध्यवच्चामरं चित्रन्यस्तमिवालेख्यनिवेशितमिवाचलं तिष्ठति ।

१ खु पदं सोमवंसप्यस्रदस्स, एकन्तरस्तिस्स. इ. पा. २ चोदय, प्रेरय. ३ यन्मध्ये च...
प्रान्ते चलश्चानिलात्; समस्थिति; ध्वजपटप्रान्तश्च. इ. पा.

(निष्क्रान्तो रथेन राजा सूतश्च ।)

रम्भा—हला गतो राजर्षिः । तद्वयमपि यथासन्दिष्टं प्रदेशं संक्रमामहे । (हला गदो राएसी । ता अहोवि जथासंदिष्टं पदेशं संक्रमामो ।)

शेषा—तथा । (तह) (इति सर्वाः शैलावतरणं रूपयित्वा स्थिताः ।)

रम्भा—अपि नाम स राजर्षिरुद्धरेन्नो हृदयशल्यम् । (अविणाम सो राएसी उद्धरे णो हिअअसल्लम् ।)

मेनका—हला मा ते संशयो भवतु । उपस्थितसंपरायो महेन्द्रोऽपि मध्यमलोकात्सबहुमानमानाय्य तमेव विजयेसेनामुखे नियुक्ते । (हला मा दे संसओ होदु । उवट्टिदसंपराओ महिन्दो वि मज्झमलोआदो सबहुमाणं आणाविअ तं एव्व विअअसेणामुहे णिओजेदि ।)

रम्भा—सर्वथा इह विजयी भवतु । (क्षणमात्रं स्थित्वा ।) हला समाश्रसित समाश्रसित । एष उच्चलितहरिणकेतनस्तस्य राजर्षेः सोमदत्तो रथो दृश्यते । न खलु एषोऽकृतार्थो निवर्तिष्यते । (सव्वहा इह

उत्प्रेक्षा । वेगानिलात् ध्वजपटः केतनं यष्टयग्रे दण्डाग्रे च प्रान्ते अन्यतरस्मिन् समं उभयपार्श्वयोः समेरखं स्थितः । 'यन्मध्ये' इति पाठोर्थतो न सम्यक्सङ्गच्छते । एतद्रथवेगनिरूपणं "मुक्तेषु रश्मिषु" इत्यादिशाकुन्तलगतैर्न रथवेगवर्णनेन तुल्यितव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं तूक्तम्

रम्भा—'हला' इति वचनेन सखी सम्बोध्या । "हण्डे हजे हलाहाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ।" इत्यमरः । रूपयित्वा नाटयित्वा । रम्भा—अपि नाम इति संभावनायाम् । राजर्षिः—राजा ऋषिरिव । तथा च शाकुन्तलम् 'अध्माक्रान्ता वसातिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये । रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिन्वोति ।' इत्यादि । हृदये शल्यमिव दुःखकरं हृदयशल्यं उर्वशीबन्दिप्रहरणरूपम् । मेनका—उपस्थितसंपराय उपस्थितः संपरायो यस्य । 'युद्धायत्योः सम्परायः' इत्यमरः । मध्यमलोकात् मर्त्यलोकात् । विजयेसेनामुखे विजययुक्ता सेना तस्या मुखे । नियुक्ते तमेव सेनान्यं करोतीत्यर्थः । अनेन राज्ञोऽसुरविजयित्वं सूचितम् । संख्यातिगैर्दानवैः सहोपस्थितसंपरायो महेन्द्रोऽप्यनेन सेनान्या तान् घातयति । एवं स्थिते एकं दानवं विजेतुमलं स्याद्वा नेति कोऽत्र शङ्कावसर इति भावः । उच्चलि०—हरिणेन लाञ्छितं केतनं हरिणकेतनं उच्चलितं हरिकेतनं यस्य । सोमदत्तः "सोमेन चन्द्रेण दत्तः । चन्द्रीय-

विअई मोदु (क्षणमात्रं स्थित्वा ।) हला समस्ससध । एसो उच्चलि-
दहरिणकेदणो तस्स राएसिणो सोमदत्तो रहो दीसदि । ण खु एसो
अकिदत्थो णिवत्तिस्सदि ।

(सर्वा उच्चक्षुपो विलोकयन्ति)

(ततः प्रविशति रथारूढो राजा सूतश्च चित्रलेखावलम्बिता भयानमलीलिताक्षी
चोर्वशी ।)

चित्रलेखा—समाश्रसितु समाश्रसितु प्रियसखी । (समस्ससदु
समस्ससदु पिससही ।)

राजा—सुन्दरि समाश्रसिहि समाश्रसिहि ।

गतं भयं भीरु सुरारिसंभवं

त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्जिणः ।

तदंतदुन्मीलय चक्षुरायतं

महात्पलं प्रत्युषसीव पद्मिनी ॥ ५ ॥

चित्रलेखा—अहो कथमुच्छ्रसितमात्रसंभावितजीविता अद्यापि
संज्ञां न प्रतिपद्यते । (अस्महे कहां उस्ससिदमेत्तसंभाविदजीविदा
अज्ज वि सण्णं ण पडिवज्जदि ।)

राजा—बलवदत्रभवती परित्रस्ता । तथा हि^१ ।

मुञ्चति न तावदस्याः कम्पं कुसुमसमबन्धनं हृदयम् ।

पश्य हरिचन्दनेन स्तनमध्योच्छ्वासिना कथितम् ॥ ६ ॥

त्वादेव च हरिणध्वजत्वमपि युक्तम् ” इति रत्ननाथः । अकृतार्थः न कृतोऽथ उर्व-
शीप्रत्याहरणरूपो येन भयेन निमीलित आदिणी यस्याः सा भयानमलीलिताक्षी ।
‘ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् ’ इति पञ्च समासान्तः । ‘ पित्रौरादिभ्यश्च ।
इति ङीप् । राजा—हे सुन्दरि सुरारिसंभवं अमुरोत्पन्नं भयं गतं । हि यस्मात्कार-
णात् वज्जिणः महेन्द्रस्य महिमा त्रिलोकरक्षी त्रैलोक्यरक्षणशीलः । तत्तस्माद्भयस्य
गतत्वादायतं दीर्घं चक्षुर्दुन्मीलयोन्मेषय । प्रत्युषसि प्रभाते पद्मानि अस्याः सन्तीति
पद्मिनी महोत्पलमिव । पूर्णयमुपमा । चित्रलेखा—उच्छ्रसितमेवोच्छ्रसितमात्रं तेन
संभावितमनुमितं सूचितं वा जीवितं यस्याः सा संज्ञां न प्रतिपद्यते चेतनां न
प्राप्नोति । राजा—बलवदत्यन्तम् । मुञ्चतीति—पश्य अस्याः कुसुमसमब-
न्धनं कुसुमेन पुष्पेण समं तुल्यं बन्धनं यस्यातिमुकुमारं हृदयं स्तनमध्यो-

१ सहजज्या—(क्षणमात्रं इ०) । २ निशावसाने नलिनीव पङ्कजम् । इ० पा०

३ मन्दारकुसुमदाग्रा गुगरस्याः सूच्यते हृदयकम्पः ।

मुहुरुच्छ्रसता मध्ये परिणाहवतोः पयोधरयोः ॥ इत्यधिकं रत्ननाथः पठति ।

४ मुञ्चति न तावदस्याः भयकम्पः कुसुमकोगलं हृदयम् ।

सिचयान्तेनकथंचित्तनमध्योच्छ्वासिना कथितः ॥ इ. पा.

चित्रलेखा—सखि उर्वशी पर्यवस्थापयात्मानम् । अनप्सरेव प्रतिभासि मे । (हला उव्वसि पज्जवत्थावेहि अत्ताणं । अणछरा विअ पडिहासि मे ।)

(उर्वशी प्रत्यागच्छति)

राजा—(सहर्षम् ।) अयि ! प्रकृतिमापद्यते ते प्रियसखी पश्य ।

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि-

नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव छिन्नभूयिष्ठधूमा ।

मोहान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा

गङ्गा रोधःपतनकलुषा गृह्णीतव प्रसादम् ॥ ७ ॥

चित्रलेखा—सखि विश्रब्धा भव । पराभूताः खलु त्रिदशपरिपन्थिनो हताशाः । (सहि विस्मद्धा हेहि । पराभूदा क्वु तिदसपरिपन्थिणो हदासा ।)

च्छासिना स्तनयोर्मध्ये कञ्चुक्यनावृतस्तनान्तरालावकाशे प्रस्पन्दमानेन हरिचन्दनेन दिव्यचन्दनोत्थानुलेपनेन । ' हरिचन्दनमस्त्री स्याद्विदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुंकुमयोरपि ॥ ' इति मेदिनी । कथितं सूचितं कम्पं न तावन्मुञ्चति नाद्यापि जहाति । ' पश्य हरिचन्दनेन ' इत्यस्य स्थाने ' सिचयान्तेन कथंचित् ' इति केचित्पठन्ति । तत्र सिचयः वस्त्रम् । ' वस्त्रं सिचयः पटः पोतः ' इति हलायुधः । तस्यान्तेनाञ्चलेन । अयं पाटो नातिसमोचीनः सिचयस्य स्तनद्वयावरकत्वात्स्तनमध्योच्छासिना इत्यनेनासंगतित्वापत्तेः । चित्रलेखा—पर्यवस्थापय स्थिरीकुरु धैर्यावलम्बं कुरु इत्यर्थः । अनप्सरेव—धैर्यलोपो हि मानुषाणामुचितो न देवतानामिति भावः । अत्र अप्सराशब्द आबन्तः । तदुक्तं प्राक् । प्रत्यागच्छति संज्ञां लभते । आविर्भूत इति । शशिनि चन्द्रमसि आविर्भूते उदिते तमसा तिमिरेण मुच्यमाना । अनेनासंपूर्णप्रकाशेन नाद्यापि सकलध्वान्तक्षतिरिति सूचितं । रात्रिरिव । नैशस्य निशासम्बन्धिनः । हुतं भुङ्क्ते इति हुतभग् अग्निस्तस्य छिन्नभूयिष्ठधूमा छिन्नो नाशितो भूयिष्ठो बहुलो धूमो यस्याः सा तथोक्तार्विर्ज्वालेव । भूयिष्ठ इत्यत्र ' अतिशयाने तमविष्टनौ ' इति बहुशब्दात् इष्टन् प्रत्ययः । ' इष्टस्य यिच् च ' इति यिडागमः बहुशब्दस्य भूरादेशश्च । रोधः-पतनकलुषा रोधस्तटस्य । ' कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ' । इत्यमरः । पतनेन कलुषा आविला भूत्वा प्रसादं प्रसन्नतां गृह्णीतीति आददाना गङ्गेव इयं वरतनुश्रावगात्री अन्तर्हृदये मोहेन मूर्च्छया मुक्तकल्पा त्यक्तप्राया । ' ईषदसमासौ कल्पन्देश्यदेशीयरः ' इति कल्पप्रत्ययः । सती प्रसादं गृह्णीतीति लक्ष्यते । एकस्य बहुपमानत्वेन मालोपमा । चित्रलेखा—विश्रब्धा

१ आवण्णाणुकम्पणा महाराएण पडिहदा दाणवा । इति रङ्गनाथः पठति ।

उर्वशी—(चक्षुषी उन्मत्त्य ।) किं प्रभावदर्शिना महेन्द्रेण । (किं पहावदंसिणा महिन्द्रेण ।)

चित्रलेखा—न महेन्द्रेण । महेन्द्रसदृशानुभावेन अनेन राजर्षिणा पुरुरवसा । (ण महिन्द्रेण । महिन्द्रसरिसाणुभावेण इमिणा राणसिणा पुरुरवसेण ।)

उर्वशी—(राजानमवलोक्य । आत्मगतम्) उपकृतं खलु दानवैः । (उवकिदं क्व दाणवेहि ।)

विश्वस्ता भव । त्रिदशपरिपन्थिनः—तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषां ते त्रिदशाः देवाः । त्रिदश वा । दश दशद्वर्गाः । ‘ श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति-वर्षवत् ’ इति रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीयद-शत्येव वर्तमानत्वात् । त्रिरावृत्ता दश परिणामं येषां ते त्रिदशा इति वा । जन्मसत्ताविनाख्यास्तिस्रः दशा येषां निर्जरत्वात् इति वा । तेषां परिपन्थिनः शत्रवः । परि दोषाख्याने पन्थयितुं शीलं येषां ते परिपन्थिनः । ‘ पथि गतौ । चुरादिः । णिनिः । परिशब्दश्च ‘ दोषाख्याने निरसने पूजाव्याप्योश्च भूषणे ’ । इति मेदिनी । हुताशा नीचा दानवापसदाः । अत्र केचित् ‘ आपन्नानुकम्पना महाराजेन ’ इत्यधिकं पठन्ति किन्तु तथा कृते ‘ किं पहावदंसिणा महिन्द्रेण ’ इति प्रश्नोपपन्नो भवति । अत एव हेयोयं पाठः । **उर्वशी**—प्रभावदर्शिना प्रभावेन दैव्या शक्त्या द्रष्टुं भूतं भविष्यद्वर्तमानं च पर्यालोचयितुं शीलमस्य तेन । **चित्रलेखा**—महेन्द्रेति—महेन्द्रेण सदृशः तुल्यः अनुभावः प्रभावः पराक्रम इति यावत् यस्य तेन । ‘ अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावबोधने । ’ इति विश्वः । **उर्वशी**—आत्मगतम्—तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे ‘ अथाव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ’ इति । ‘ अथाव्यं स्वगतं मतम् ’ इति दशरूपके च । उपकृतं इ०—येन मयायं नयनानन्दजननो नृपो दृष्ट इति शेषः । अत्रोर्वरया अभिलाषो गम्यते । सा च तस्याः प्रथमावस्थेति ज्ञेयम् । यथा च ‘ प्रकृतिस्थां उर्वशीं विलोक्यात्मगत’-मित्यादिना राज्ञोभिलाषो गम्यते । स च तस्य प्रथमावस्था । नायकनायिका-लम्बनस्य शृङ्गारस्य दशावस्था वर्णिता दशरूपकादौ । दशावस्थः स तत्रादाव-भिलाषोऽपि चिन्तनम् । स्मृतिगुणकथोद्वेगप्रलापोन्मादसंज्वराः । जडता मरणं चेति दुरवस्थं यथोत्तरम् ॥ इति । केचित्तु ‘ नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासंगस्ततोऽप्यसंकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिल्लपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा स्मृति-रित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ’ ॥ इत्याहुः । अयं चोभयोरभिलाषोऽस्मिन्नाटके बीजम् । तदुक्तं दशरूपके—बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः । अर्थप्रकृतयः

राजा—(प्रकृतिस्थामुर्वशीं निर्वर्ण्य । आत्मगतम्) स्थाने खलु नारा-
यणमृपि विलोभयन्त्यस्तदूरुसंभवामिमां दृष्ट्वा व्रीडिताः सर्वा अप्सरस
इति । अथ वा नेयं तपस्विनः सृष्टिर्भवितुमर्हति ।

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तप्रभः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनां मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवंन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ ८ ॥

पञ्च ता एताः परिकीर्तिताः । स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्वेतुर्बीजं विस्तार्यनकेषा । ' इति ।

राजा—स्थाने इत्यव्ययं युक्तार्थे । ' स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि । ' इति मेदिनी । व्रीडिताः व्रीडा आसां संजाता । पुरा किल हिमाचले तपश्चरतो नारायणस्य प्रलोभनार्थं गता अप्सरसस्तत्समाधिभेदं कर्तुं न शक्नुः । पश्चात्ता विनेतुमिच्छता भगवता नारायणेन आत्मन ऊरुतः काचिदप्रतिमलावण्यवती कन्यका निरमायि तासामुपायनीकृता च । अद्भुतरूपसम्पन्नां तां दृष्ट्वा यस्योस्त ईदृशी सुन्दरी निःश्रुता किं तस्य प्रलेभनमस्माभिः कर्तव्यमिति लज्जितास्ताः स्वर्गलोकं प्रतिनिवृत्त्याखिलं वृत्तान्तं महेन्द्राय निवेद्यांचकुरिति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया ।

अस्या इति—अस्याः सर्गविधौ निर्माणकर्मणि कान्तप्रभश्चन्द्रः प्रजापतिः स्रष्टाऽभून्नु आसीत्किम् । 'नु' इति वितर्के । अनेनोर्वश्या लावण्यातिशयो ध्वनितः । अथवा शृङ्गारो रतिपोष एको मुख्यो रसो यस्य स शृङ्गारैकरसो मदनः कामः स्वयं प्रजापतिरभून्नु । अनेनास्याः सौभाग्यातिशयः सूचितः । पुष्पाकरः पुष्पोद्भवो मासो वसन्तः अस्याः प्रजापतिरभून्नु । अनेनास्याः सौकुमार्यातिशयो व्यञ्जितः । सति नारायणे मुख्यमृष्टरि किमनेन वितर्केण-
त्याकांक्षायामेवंविधरूपनिर्माणे तस्यासामर्थ्यं दर्शयति-वेदाभ्यासजडः । विषय-
व्यावृत्तकौतूहलो विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः व्यावृत्तं निवृत्तं कौतूहलं स्पृहा यस्य । न तु मदनवच्छृङ्गाराचार्यः । पुराणो जीर्णः । न तु वसन्तवत्सौकुमा-
र्यकशाली । मुनिर्मानशालस्तपस्वी नारायण इदं प्रसिद्धं मनोहरं लावण्यादि-
गुणैर्हृदयंगमं रूपं निर्मातुं कथं नु प्रभवेत् न प्रभवेदेव इत्यर्थः । ससंदेहालङ्कारः । तल्लक्षणं काव्यप्रकाशे—' ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः । ' अत्र सू-
चितस्य राजाभिलाषरूपधीजस्य विन्यासाद् उपक्षेपः नाम मुखसन्ध्यङ्गमुक्तम् ।
' काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः ' इति तल्लक्षणम् । अत्र " मुनिरि-
त्यस्य ब्रह्मा इत्येवार्थः । न तु नारायण इति । नारायणस्योत्पादकत्वेपि निर्मा-
तृत्वाभावात्प्रकृते तु मुनिनिष्ठनिर्मातृत्वव्यवच्छेदस्यैव विवक्षितत्वात् । अत एव

उर्वशी—हला स सखीजनः कुत्र खलु इदानीं भवेत् । (हला सो सखीजणो कर्हि यक्खु दाणिं भवे ।)

चित्रलेखा—अभयदायी महाराजो जानाति । (अभयदाई महाराओ जाणादि ।

राजा—(उर्वशीमवलोकयन् ।) महति विपादे वर्तते । पश्यतु भवती ।

यदृच्छया त्वं सकृदप्यवन्ध्ययाः

पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः ।

त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवे-

त्सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः ॥ ९ ॥

उर्वशी—(अपवार्थे) अभिजातं खल्वस्य वचनम् । अथ वा चन्द्रादमृतमिति किमत्राश्चर्यम् । (प्रकाशम् ।) अत एवैनं प्रेक्षितुं त्वरते मे हृदयम् । (अहिजादं तु मे व अणं । अहवा चन्द्रादो अमिअंति किं एत्थ अच्चरीअं । अदो एव णं पेक्खिदुं तुवरदि मे हिअअं ।)

प्रजापतिपदस्वारस्यमपि । ” इत्यालङ्कारिकाः । तच्चिन्त्यम् । भगवतो नारायणस्य सर्वशक्तिमत्वात्तन्निष्ठनिर्मातृत्वस्य प्रकरणप्राप्तत्वाच्च । मुनिरित्यस्य ब्रह्मेत्यर्थे कृते विधातृ रूपातिशयनिर्माणसामर्थ्यं विहन्येत । तच्च कवेरनभिमतमिति “ स्त्रीरत्न-सुष्ठिरपरा प्रतिभाति सा मे । धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ” इति शाकुन्तलोक्तेर्भाति । अस्य श्लोकस्य स्फुटत्वे त्वालङ्कारिकसंमतोर्थः साधुरेव । **चित्रलेखा** अभयदायीति हेतुगर्भं विशेषणं । राज्ञोऽभयदानशीलत्वात्तेन सखीजनायामभयं दत्तं स्यादेवेति मन्वानाया इयमुक्तिः । **यदृच्छयेति**—हे सुन्दरि त्वं यदृच्छया स्वेच्छया देववशाद्वा सकृदपि एकवारमपि यस्यावन्ध्ययोः द्रष्टव्यसीमां त्वां दृष्ट्वा सफलयोः यस्य नेत्रयोः पथि स्थिता यस्य दृष्टिगोचरतां याता सोऽपि त्वया विना समुत्सुकः सोत्कण्ठः भवेत् । किमुत आर्द्रसौहृदः आर्द्रं निरन्तरसहवासेन उपचित-रसं सौहृदं स्नेहो यस्य स ते सखीजनः पर्युत्सुको भवेदिति किं वक्तव्यम् । अत्र ‘ त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवेत् ’ इति सामान्योक्त्या अहमपि त्वया विना पर्युत्सुको भविष्यामीति तदर्थमात्मन औत्सुक्यं सूचयता ‘ आरम्भः ’ नाम कार्यस्य प्रथमावस्थोपन्यस्ता । तेन चात्र बीजारम्भयोः समन्वयाद् मुखसन्धिरिति बोध्यम् तदुक्तं दशरूपके ‘ अवस्था पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः । आरम्भयत्न-प्राप्त्याशानियतासिफलागमाः ॥ अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः । यथा-संहयेन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥ ’ इति । **उर्वशी**—अभिजातं अभिज-

राजा—(हस्तेन दर्शयन् ।)

एताः सुतनु मुखं ते सख्यः पश्यन्ति हेमकूटगताः ।

प्रत्यागतप्रसादं चन्द्रमिवोपप्लवान्मुक्तम् ॥ १० ॥

चित्रलेखा— सखि पश्य । (हला पेक्ख)

उर्वशी—(राजानं सस्पृहं पश्यन्ती) समदुःखः पिबतीव मां नय-
नाभ्याम् । (समदुःखो पिबईव मं णयणेहिं ।)

चित्रलेखा—(सांकृतम् ।) अयि कः । (अइ को)

उर्वशी—ननु सखीजनः । (णं सहिअणो ।)

रम्भा—(सहर्षम् ।) एष चित्रलेखाद्वितीयां प्रियसखीमुर्वशीं
गृहीत्वा विशाखासमीपगत इव भगवांश्चन्द्र उपस्थितो राजर्षिः ।
(एसो चित्तलेहादुदिअं पिअसही उव्वसीं गेणिहअ विसाहासमीवगदो
विअ भअवं चन्दो उवट्टिदो राएसी ।)

मेनका—(निर्वर्ण्य ।) द्वे अपि नः प्रिये उपनते । इयं प्रत्या-
नीता प्रियसखी अयं चापरिक्षतशरीरो राजर्षिः । (दुवे वि णो
प्पिआणि उवणदाणि । इअं पच्चाणीदा पिअसही अअं च अपरि-
क्खदसरीरो राएसी ।)

सहजन्या—सखि सुष्ठु भणासि । दुर्जयाः खलु दानवाः ।
(सहि सुठु भणासि । दुज्जआ खु दाणवा ।)

राजा—सूत इदं तच्छैलशिखरम् । अवतार्यतां रथः ।

नतोचितम् । प्रकाशम् । ' सर्वथाव्यं प्रकाशं स्यात् ' इति साहित्यदर्पणे । एता
इति । हे सुतनु चारुगात्रि एता हेमकूटगता हेमकूटस्थास्ते सख्यः प्रत्यागतप्रसादं
मूर्च्छापगमात्पुनरपि प्रसन्नं तव मुखं पश्यन्ति । उपप्लवादुपरागान्मुक्तमत एव
प्रत्यागतप्रसादं चन्द्रमिव । उर्वशी—समदुःखः पिबति राजा सखीजनश्च ।
इयमात्मनो मनोभावं चित्रलेखां प्रति व्यञ्जयितुमिच्छन्त्या उर्वश्याः श्लेषोक्तिः ।
चित्रलेखोर्वश्योः सव्याजं प्रश्नोत्तरे च । रम्भा—' चित्रलेखाद्वितीयां ' अनेन
चित्राया नातिविप्रकृष्टश्चन्द्र इति गम्यते । चित्राचन्द्रमसोः विशाखाचन्द्रमसोश्च
योगः कामप्यभिह्वयां जनयतीति कविसमयवर्णनम् । तथाहि ' काप्याभिह्वया
तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः । हिमनिर्मुक्तयोयोगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ' इति
रघुवंशे । ' किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखानुवर्तते ' । इति शाकुन्तले ।
अपरिक्षतशरीरः—अपरिक्षतं अविक्षं अजातापायं इत्यर्थः । शरीरं यस्य ।

मृतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति तथा करोति ।)

राजा—(चक्रोद्धातं रूपयित्वा आत्मगतम् ।) हन्त दत्तफलो मे विषमावतारः ।

यदयं रथसंक्षोभादसेनांसो रथोपमश्रोण्याः ।

स्पृष्टः सरोमविक्रियमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ ११ ॥

उर्वशी—(सर्वाङ्गम् ।) सखि किमपि परतोऽपसर । (हला किं वि परदो ओसर ।)

चित्रलेखा—नाहं शक्ता । (णाहं सक्ता ।)

राजा—चक्रोद्धातं उद्धातः संक्षोभः तम् । रूपयित्वा अभिनीय । विषमावतारः—विषमे नतोन्नतभूमिभागे अवतारः । यदयमिति—यत् यस्मात्कारणात् अयं ममांसो भुजशिरः रथसंक्षोभात् स्यन्दनोपघातात् रथोपमश्रोण्याः रथेन रथाङ्गेन उपमा यस्याः सा रथोपमा चक्रवद्वर्तुला पृथ्वी च श्रोणी यस्याः सा । वक्ष्यति च षतुर्थेऽङ्के ' रथाङ्गश्रोणिबिम्बया ' इति । तस्या असेन सरोमविक्रियं रोम्णां विक्रिया रोमविक्रिया तथा सहितं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । सरोमोद्गमं स्पृष्टस्माद् दत्तफल इति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्र केचिदङ्केनाङ्गमिति पठन्ति । तत्र युक्तं ' अयं तस्या रथसंक्षोभादसेनांसो निषीदितः । एकः कृती शरीरोस्मिन् ' इति वक्ष्यमाणत्वादङ्गाशब्दस्य मुख्यया वृत्त्यांसावाचिकत्वात् । रोमविक्रियामुत्प्रेक्षते—मनसिजेन कामेन अङ्कुरितमिव पल्लवितमिव । अत्र स्पृष्टः सरोमविक्रियमित्यनेनाभिधायरूपबीजस्य बहुलीभवनत् ' परिकरः ' नाम मुखसन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । ' अङ्कुरितमनोभवेनेव ' इति पाठस्त्वसाधुरेव । तस्य वाक्येऽसंगतत्वापत्तेः । अङ्कुरितः मनोभवो येन इति व्युत्पत्त्या भवदपीदं विशेषणमसंस्थैव स्यात् । तदप्यनुपपन्नमंसाङ्कुरयोः कार्यकारणसम्बन्धाभावात् । नहि रोमाद्योद्गमोसकार्यम् । स्पर्शकार्यं हि सः । कामिनोर्हि प्रथमस्पर्शं रोमोद्गमो नाम सात्विकभाव आविर्भवतीति प्रसिद्धमेव । तदुक्तं वात्स्यायनेन—' कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुली स्विन्नमुखी च भवति । पुरुषस्तु रोमाञ्जितो भवति । एभिरनयोर्भावं परीक्षेत ' इति । अत्र स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्विकभावोपलक्षणमात्रम् । न तु नियमो विवक्षितः । एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । तथा हि—रघुवंशे ' आसीद्वरः कष्टकितप्रकोष्ठः '

१ यदिदं रथसंक्षोभादङ्केनाङ्गं ममायतेक्षणया ।

स्पृष्टं सरोमकण्टकमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ १० पा०

रम्भा—सख्यः एत प्रियकारिणं संभावयामो राजर्षिम् । (हला एष पिअआरिणं संभावेह्य राएसिम् ।) (सर्वा उपसर्पन्ति ।)

राजा—सूत स्थापय तावद् रथम् ।

यावत्पुनरियं सुभ्रूस्तुकाभिः समुत्सुका ।

सखीभिर्याति संपर्कं लताभिः श्रीरिवार्तवी ॥ १२ ॥

(सूतस्तथा करोति)

अप्सरसः—दिष्ट्या महाराजो विजयेन वर्धते । (दिष्टिआ महाराओ विजएण वडुदि ।)

राजा—भवत्यश्च सखीसमागमेन ।

उर्वशी—(चित्रलेखादत्तहस्ता रथादवतीर्थ ।) सख्यः एत पीडितं मां परिष्वजध्वम् । न खलु ममासीदाशा भूयोपि सखीजनं द्रक्ष्यामीति । (हला एष पीडितं मं परिस्सजध । ण क्खु मे आसी आसा भूओ वि सहीअणं दक्खिस्सं त्ति ।)

(सख्यस्त्वरिताः परिष्वजन्ते)

रम्भा—सर्वथा महाराजः कल्पशतानि पृथिवीं पालयन्भवतु । (सव्वहा महाराओ कप्पसदाइं पुहविं पालअन्तो होइदुं ।)

सूतः—आयुष्मन् पूर्वस्यां दिशि महता रथवेगेनोपदर्शितः शब्दः ।

इत्यादि । कुमारसंभवेऽपि ' रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः ' इत्यादि । सात्विक-भावाश्च भरतोक्ताः--'स्तम्भः प्रलयरोमाग्रौ स्वेदो वैवर्ण्यवेषथू । अथु वैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोस्मिन्निक्रियाङ्गता । प्रलयो नष्टसंज्ञन्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥' इति **रम्भा**--संभावयामः पूजयामः सत्कुर्मः । **यावद्विति**--शोभने भुवौ यस्या सा सुभूः । संपर्कं याति समागच्छति । ऋतुरस्याः संप्राप्त आर्तवी ऋतुसम्बन्धिनी । वासंति की इति यावत् । श्रीः शोभा लताभिरिव । अनेन तासामकृत्रिमसौहार्दमुर्वशीसमागमे मुखम्लानतानिरासश्च सूचितः । **दिष्ट्या**--इति आनन्दे । ' दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे ' इत्यमरः । ' दिष्ट्येत्यानन्दने दिष्ट्यापूर्वो वर्धतिरुत्सवे ' इति सागरः । **उर्वशी**--चित्रलेखादत्तहस्ता चित्रलेखया दत्तो हस्तो यस्याः । पीडितं सुहृदं अशिथिलम् । **सूतः**--पूर्वस्यां दिशि यतः सैव देवाधिष्ठानं । तदुक्तं भुवन-कोशे ' सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरो मुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।

अयं च गगनात्कोऽपि तप्तचामीकराद्भृङ्गः ।

अवरोहति शैलाग्रं तडित्वानिव तोयदः ॥ १३ ॥

(पश्यन्त्यप्सरसः ।)

सर्वाः—अहो चित्ररथः । (अम्मो चित्तरहो ।)

(ततः प्रविशति चित्ररथः ।)

चित्ररथः—(राजानं दृष्ट्वां सबहुमानम्) दिष्ट्या महेन्द्रोपकारपर्याप्तेन विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् ।

राजा—अये गन्धर्वराज (रथादवतीर्थ) स्वागतं प्रियसुहृदे ।

(परस्परं हस्तौ स्पृशतः)

चित्ररथः—वयस्य केशिनां हतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य प्रत्याहरणार्थमस्याः शतक्रतुना गन्धर्वसेना समादिष्टा । ततो वयमन्तरा चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वामिहस्थमुपागताः । स भवानिमां पुरस्कृत्य सहास्माभिर्भवन्तं द्रष्टुमर्हति । महत्खलु तत्रभवतो मघेनः प्रियमनुष्ठितं भवता । पश्य ।

तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ ॥ ' अयमिति—गगनादाकाशात् । तप्तं भासुरं चामीकरं सुवर्णं तस्याङ्गदे बाहुभूषणे यस्य ' चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ' । इत्यमरः । अतएव तडित्वान्विद्युत्सनाथस्तोयदो मेघ इव कोपि शैलाग्रं अवरोहति अवतरति । सर्वाः—' अम्मो ' इत्याश्चर्ये । ' अम्मो अम्मह इत्येतद्विस्मयद्योतनाविधौ । ' इति सागरोक्तेः ।

चित्ररथः—महेन्द्रोपकाराय पर्याप्तेन समर्थेन विक्रममहिम्ना पराक्रमातिशयेन ।

राजा—स्वागतं प्रियसुहृदे इत्यत्र ' चतुर्थी चाशिष्य—' इति चतुर्थी । हस्तौ स्पृशतः—हस्तप्रहो हि मित्रादिसमीलने समुचिताचारः । तथा च भागवते भागवांस्तत्र बन्धूनां...सर्वेषां मानमादधे ॥ प्रह्वाभिवादनान्तेष्वप्यस्पर्शस्मितेक्षणैः । इति प्रथमस्कन्धे [अ० ११] । समुपेत्याथ गोपालाहास्यहस्तप्रहादिभिः । विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ' इति । दशमस्कन्धे च । (अ० ६५)

चित्ररथः—शतक्रतुना इन्द्रेण । शतं क्रतवो यस्य । अश्वमेधशतानुष्ठानादिन्द्रः शतक्रतुरित्युच्यते । अन्तरा मध्ये । चारणेभ्यः कुशीलवाख्येभ्यः स्तुतिपाठकेभ्यः । ' चारणास्तु कुशीलवाः ' इत्यमरः । जयोदाहरणम्—जयख्यापकं प्र-

पुरा नारायणेनेयमतिसृष्टा मरुत्वते ।
दैत्यहस्तादपाच्छिद्य सुहृदा संप्रति त्वया ॥ १४ ॥

राजा—मा मैवम् ।

ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्
विजयन्ते द्विषदां यदस्य पक्ष्याः ।
वसुधाधरकंदराद्विसर्पी
प्रतिशब्दोपि हंरभिन्नन्ति नागान् ॥ १५ ॥

चित्ररथः—युक्तमेतत् । अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः ।

राजा—सखे नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुम् । अतस्त्व-
मेवात्रभवती प्रभोरन्तिकं प्रापय ।

बन्धविशेषं । यशः इति केचित् । 'यशो जयोदाहरणम्' इति हैमः । प्रताप-
द्रस्तु 'येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् । जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रा-
सविचित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम् ॥' इति उदाहरणल-
क्षणमाह । 'जयोदाहरणं बाह्योर्गापयामास किन्नरान् ।' इति रघुवंशे । अतिमृष्टा
दत्ता । मरुत्वते इन्द्राय । अपाच्छिद्य बलाद्वह्नीत्वा । नन्विति—नन्ववधारणे ।
'ननु प्रश्नेऽयनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे' । इति विश्वः । अस्य महेन्द्रस्य पक्षे
भवाः पक्ष्याः सपक्षा अनुषङ्गिणः शत्रून् विजयन्ते इति यत्तद्वज्रिण एव वीर्यं
पराक्रमफलम् । अस्माकं तदनुयायिनां कोपि गुणो नास्ति । अत्रात्मनो महे-
न्द्रायायित्वसूचनेन विनयातिशयद्योतनादुदात्तालंकारो व्यज्यते । अस्य समा-
नार्थः श्लोकः शाकुन्तले—'सिद्धयन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्त्रियोज्याः सम्भावना-
गुणमवेहि तमीश्वराणाम् । किंवाऽभाविष्यदक्ष्णस्तमसां विभेत्ता तं चेत्सहस्रकि-
रणो धुरि नाकरिष्यत् ॥' इति । उक्तं दृष्टान्तेन दृढयति—वसुधाधरकन्दराद्वि-
सर्पा वसुधाधरस्य पर्वतस्य कन्दरो दरी तस्माद्विसर्पुं शीलमस्यासौ विसर्पः
प्रसरणशीलः । हरेः सिद्धस्य प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिरपि नागान् हस्तिनो भिन्नन्ति
विद्रायति इति यत्तद्वरेरेव वीर्यम् । हिनस्तीति पाठे मारयति । उपजातिश्छन्दः
तल्लक्षणम्—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।
अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥' इति ॥ चित्ररथः—
अनुत्सेकः निरभिमानः अनवलेपः । विक्रमालंकारः पराक्रमभूषणम् । अत्र
सर्वत्र पराक्रमशौर्यादीनां स्थाने विक्रमशब्दस्यैव योजनाल्लब्धवर्णभगिविक्रमादित्य

चित्ररथः—यथा भवान्मन्यते । इत इतो भवत्यः ।

(अप्सरसः प्रस्थिताः ।)

उर्वशी—(जनान्तिकम् ।) सखि चित्रलेखे उपकारिणमपि राजर्षिं न शक्नोम्यामन्त्रयितुम् । तत्त्वं मे मुखं भव । (हला चित्तलेहे उव-
आरिणं पि राएसिं ण सक्कुणोमि आमन्तेदुं । ता तुमं मे मुहं होहि ।)

चित्रलेखा—(राजानमुपेत्य ।) महाराज उर्वशी विज्ञापयति महाराजेनाभ्यनुज्ञातेच्छामि प्रियसखीमिव महाराजस्य कीर्तिं मुर-
लोकं नेतुमिति । (महाराज उव्वसी विण्णवेदि—महाराएण अम्भ-
णुण्णादा इच्छामि पिअसहिं विअ महाराअस्स कित्तिं मुरलोअं
णेदुं ति ।)

राजा—गम्यतां पुनर्दर्शनाय ।

(सर्वाः सगन्धर्वा आकाशोत्पतनं रूपयन्ति)

उर्वशी—(उत्पतनभंगं रूपयित्वा ।) अहो लताविटप एकावली वैजयन्तिका मे लग्ना । (सव्याजं परिवृत्य राजानं पश्यन्ती ।) चित्र-
लेखे मोचय तावदेनाम् । (अम्भो लदाविडवे एआवली वैअअन्तिआं
मे लग्ना । चित्तलेहे मोआवेहि दाव णं ।)

सापहवं स्तुतः स्यादिति गम्यते । कालिदासश्च विक्रमादित्येनानुगृहीतस्तस्य संसदमलंचकारेति सुप्रसिद्धो जनवादः । किं त्वयं प्रश्नो वादग्रस्तोऽपि न सम्यङ् निर्णीतः । **राजा**—अवसरः समयः । **उर्वशी**—जनान्तिकम्—तलक्षणं दशरूपके-
त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते त
जनान्तिकम् ॥ त्रिपताककरेण ऊर्ध्वं सर्वाङ्गुलं वक्रानामिकं त्रिपताकालक्षणं करं
कृत्वा इत्यर्थः । ‘ वक्ष्येति त्वेवमन्योन्यं द्वाभ्यां यत्खलु पठ्यते । जनान्तिकं तु
तत्कार्यं त्रिपताकेन पाणिना ॥ इति सागरोपि तलक्षणं व्याचष्टे । आमन्त्र-
यितुमाप्रष्टुम् । मुखं भव मदर्थं तमापृच्छस्व । **चित्रलेखा**—अभ्यनुज्ञाता अनु-
मोदिता । **उर्वशी**—उत्पतनभङ्गमुत्पतनस्खलितम् । लताविटपे लताशाखायाम् ।
एकावली वैजयन्तिका आपादलम्बिनी एकसूत्रा मौक्तिकावली । लग्ना
आसक्ता । अत्र सव्याजविलम्बेनात्मनोऽनुरागमाविष्कुर्वत्योर्विषया ‘ चित्ता-
सङ्गः ’ नाम द्वितीयावस्था सूचिता । तथा चोक्तं रतिविलासे अनुरागे-
द्धितमित्यधिकृत्य ‘ विलम्बस्तु पथि व्याजात्परावृत्त्यापि दर्शनम् ’ । इति ।

चित्रलेखा—(सस्मितम् ।) दृढं खलु लग्ना । दुर्मोचनीयेव मम प्रतिभाति । भवतु यतिष्ये तावत् । (दिदं क्व लग्ना । दुम्माओ विअ मे पढिहादि । होदु जदिस्सं दाव ।)

उर्वशी—(स्मितं कृत्वा) साखि स्मर तावदेतदात्मनो वचनम् । (सहि सुमरेहि दाव एदं अत्तणो व अणं ।)

चित्रलेखा—(मोचनं नाटयति ।)

राजा—(स्वगतम् ।)

प्रियमाचरितं लते त्वया मे गमनेस्याः क्षणविघ्नमाचरन्त्या । यदियं पुनरप्यपाङ्गनेत्रा परिवृत्तार्धमुखी मयाद्य दृष्टा ॥ १६ ॥

मृतः—आगुप्मन् ।

अदः सुरेन्द्रस्य कृतापराधान्

प्रक्षिप्य दैत्यान् लवणाम्बुराशौ ।

वायव्यमुखं शरधि पुनस्ते

महोरगः श्वभ्रमिव प्रविष्टम् ॥ १७ ॥

चित्रलेखा—दृढं खलु लग्ना इत्यादि परिहासभाषितम् । दुर्मोचनीया मोचयितुं अशक्या । अनेन 'त्वं पुरुरवासि बद्धभावासीति मया ज्ञातं' इति सूचितम् । यतिष्ये मोचयितुं यत्नं करिष्यामि । **उर्वशी**—स्मर तावदात्मनो वचनं 'यतिष्ये तावद' इति । अनेनास्मिन्व्यातकरे त्वया मम साहाय्यं करणीयमिति सूचितम् । मोचनं नाटयति इति नटमाधिकृत्योक्तिः । चित्रलेखा तु मोचयत्येव । **प्रियमिति**—हे लते अस्या गमने क्षणविघ्नं क्षणमात्रं विघ्नं प्रतिबन्धमाचरन्त्या कुर्वत्या त्वया मम प्रियमिष्टमेवाचरितमनुष्ठितम् । यद्यत इयमपाङ्गनेत्रा प्रशस्तापाङ्गेक्षणवती । यद्वाऽपगतमङ्गं यस्यासावपाङ्गो मदनस्तजनके नेत्रे यस्यास्तादृशी । परिवृत्तार्धमुखी परिवृत्तार्धमुखं यस्यास्तथा सती मयाऽद्य दृष्टा । यद्वा परिवृत्तार्धमुख्यपाङ्गनेत्राऽपाङ्गयोः प्रेरिते नेत्रे यया साचीकृतलोचनाभ्यां पश्यन्ती दृष्टा । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । अत्र राज्ञो दृढानुरागो ध्वन्यते । तेनात्र 'बहुलीभूतबीजस्य निश्चयापाप्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनात् 'प्रनियासः' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । अत्रैव गम्यमानसुखोदयस्य स्फुरणात् 'प्राप्तिः' नाम सन्ध्यङ्गमप्युपक्षिप्तम् । **अद इति**—अद इदं वायुदैवतास्येति वायव्यं ते अखं सुरेन्द्रस्य कृतापराधान् दैत्यान् केशिनं तदनुयायिनश्च लवणाम्बुराशौ

राजा—तेन ह्युपश्लेषय रयं यावदारोहामि ।

(सूतस्तथेति रथमुपश्लेषयति । राजा नाट्येन रथमारोहति । उर्वशी सनिश्वासं राजानमवलोकयन्ती सह सखीभिर्निष्क्रान्ता चित्ररथश्च ।)

राजा—(उर्वशीमार्गेन्मुखः ।) अहो नु खलु दुर्लभाभिनिवेशी मदनः ।

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात्पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।

सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात्सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥२८॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति विक्रमोर्वशीयं प्रथमोऽङ्कः ।

प्रक्षिप्य शरा धीयन्तेऽस्मिन्निति शरधिर्निषङ्गस्तं प्रविष्टम् । महोरगो महाभुजङ्ग आत्मनः श्वभ्रं बिलमिव । उपजातिश्छन्दः । राजा—उपश्लेषय—समीपमानय । दुर्लभाभिनिवेशी दुर्लभ उर्वशीरूपवस्तुनि अभिनिवेशोऽस्याप्रदोऽस्यास्तीति । अप्राप्यवस्तुप्रार्थनैकशील इत्यर्थः । एषेति—एषा सुराङ्गनोर्वशी पितुर्नारायणा- ह्यस्य विष्णोर्मध्यमं पदमाकाशम् । ‘ वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ’ इत्यमरः । उत्पतन्त्युद्गच्छन्ती सती मे शरीरात्प्रसभं दृष्टात् । ‘ प्रसभं तु बलात्कारो दृष्टः ’ इत्यमरः । कर्षत्युद्धृत्यापहरति । अत्रार्थ उपमामाह—राजहंसी हंसानां राजा राजहंसः । राजदन्तादित्वात्पूर्वनिपातः । तद्वधूः खण्डिताग्रात्सूत्रं मृणालाद्विसा- त्सूत्रं तन्नुमिव । अत्र खण्डिताग्रादित्यनेन राज्ञो मनसो मदनशरविद्धत्वं सूचितं तेन च ‘ चित्तासङ्गः ’ नाम द्वितीयावस्थापि सूचितेत्यनुसंवेयम् । ‘ मनः कर्षति ’ इत्यनेन राजोत्कण्ठा देव्यास्तत्परिज्ञानं चेत्याद्यग्निमाङ्कवस्तुबीजमूचनाद् ‘ अङ्कावतारः ’ नामार्थोपक्षेपकोयम् । तल्लक्षणम्—‘ अङ्कावसाने यत्रैव भाविनोङ्कस्य सूच्यते । वस्तुबीजमुपोद्घातैः सोङ्कावतार इष्यते ’ इति । अत्र केषांचित्संध्यङ्गनाम- नुक्तत्वेपि न कापि क्षतिः । तदुक्तम् ‘ न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्कैर्नाट्यं न दुष्यति । यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥ ’ इति अयं पुरुरवा धीरोदात्तो नायकः । तल्लक्षणमाह दशरूपककृद्—‘ महासत्त्वोऽतिगंभीरः क्षमावानविकल्थनः । स्थिरो निगूढा- हंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ ’ इति । तस्य साधारणनायिकायामुर्वश्यामभिलाषो न दोषायोर्वश्या दिव्यत्वात् । यथोक्तं वसन्तराजीये—‘ या काचिन्नायिका राज्ञः सा दिव्या स्यान्न भौमिका ’ ॥ इति । साधारणनायिकालक्षणं दशरूपके—‘ साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् ’ इति । इममेव विषयमधिकृत्योक्तं भरतसूत्रे—‘ दिव्य- वेश्याङ्गनायाश्च राज्ञा भवति संगमः । वाच्यापि वेश्या साप्यत्र यथैव कुलजा

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

विदू०—हो ही भोः निमन्त्रणिकः परमान्नेनेव राजरहस्येन

तथा । यदा मानुषसंयोगो दिव्यानां योषितां भवेत् । तदा सर्वत्र कर्तव्या ये भावा मानुषाश्रयाः ॥ शापभ्रंशात्तु दिव्यानामङ्गनानां यदा भवेत् । मानुषैः सह संयोगस्तदैवमुपसर्पणम् ॥ पुष्पैर्भूषणजैः शब्दैरदृश्या सा विलोभयेत् । पुनः संदर्शनं दत्त्वा क्षणादन्तर्हिता भवेत् ॥ दिव्याभरणमाल्याद्यैर्लेखसंप्रेषणैरपि । ईदृशैरभ्युपगमैः समुन्माद्यस्तु नायकः ॥ उन्मादनात्समुत्पन्नः कामो रतिकरो भवेत् । स्वभावोपगतो लोके नात्यर्थं भावितस्तथा ॥ ये भावा मानुषाणां तु यद्वतं यच्च चेष्टितम् । तत्सर्वं मानुषान्प्राप्य कर्तव्यं देवतैरपि ॥ ' इति एतत्सर्वं परस्ताद्यथायथमूहनीयम् ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे—बीजार्थं युक्तियुक्तं कृत्वा निष्कामो भवति । यदाह—'बीजार्थं युक्तियुक्तं च कृत्वा कार्यं यथारसम् । निष्कामं तत्र कुर्वीत सर्वेषां रङ्गवर्तिनाम् ॥ ' इति । प्रथमोऽङ्कः—अङ्कलक्षणमादिभरते—' अङ्क इति रुढि-शब्दे भावैश्च रसैश्च रोह्यत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः । यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः । किञ्चिदवलम्बिन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥ ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयुक्तः । नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को यथार्थरसः ॥ ' इति । साहित्यदर्पणे च—' प्रत्यक्षनेतृ-चरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः । विच्छिन्नावा-न्तरैकार्थः किञ्चित्संलम्बिन्दुकः । युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजसंहतिमात्र च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्यकथया संप्रयोजितः । आसन्ननायकः पात्रैर्युक्तस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविलम्बः ॥ विवाहो भोजनं शापोत्सर्गो मृत्यु रतं तथा ॥ दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरं च यत् । शयनाधरपानादि नगरायु-परोधनम् ॥ स्नानानुलेपने चैर्भिर्विजितो नातिविस्तरः । देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोत्तरैः । अन्ते निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥ ' इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां प्रथमोऽङ्कः ॥

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणो भाव्यर्थसूचनार्थमर्थोपक्षेपकं प्रवेशकं ताव-त्प्रस्तौति—तत इति । प्रवेशकलक्षणमग्रे । **विदूषकः**—विदूषकलक्षणं सुधा-

स्फुटन्न शक्नोम्याकीर्णं आत्मनो जिह्वा रक्षितुम् । तद्यावत् तत्रम-
वान्वयस्यः कार्यासनादुत्तिष्ठति तावदेतास्मिन्विरलजनसंपाते विमानप-
रिच्छन्दपरिसरे स्थास्यामि । (ही ही भो णिमन्तणिओ पर-
मणेण विअ राअरहस्सेण पुट्टमाणो ण सक्कुणोमि आइण्णे अत्तणो
जीहं रक्खिदुं । ता जाव तत्तभवं वअस्सो कज्जासणादो उट्ठेदि दाव
इमस्सिं विरलजनसंवादे विमाणपडिच्छन्दपरिसरे चिट्ठिस्सम् ।)
(परिक्रम्य तत्र स्थितः ।)

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—आज्ञासिम देव्या काशीराजपुत्र्या यथा—हज्जे निपु-
णिके यतःप्रभृति भगवतः सूर्यस्योपस्थानं कृत्वा प्रतिनिवृत्त आर्य-
पुत्रस्तत आरभ्य शून्यहृदय इव लक्ष्यते । तत्तस्य प्रियवयस्यादर्य-

करे—‘विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः ।’ इति । साहित्यदर्पणकारोप्याह—
‘कुसुमवसन्ताद्याभिधः कर्मवपुर्वेषभापाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः
स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥’ इति । ‘वयस्यकश्चाटुपटुः स एव च विदूषकः । अन्तःपुरचरो
राज्ञां नर्माढ्याः प्रकीर्तितः ॥’ इति सागरोपि तल्लक्षणं जगाद । अस्य प्राकृतं
पाठ्यम् । उक्तं च—‘विदूषकविटादीनां पाठ्यं तु प्राकृतं भवेत् ।’ इति । हीहीति
विदूषकहर्षसूचको निपातः । ‘हीही वैदूषकः’ इत्युक्तत्वात् । रङ्गनाथस्तु ‘अ-
विदाविद भोः’ इति पठित्वा ‘अदृष्टाश्रुतसंप्राप्तविदाविदभोः पदम्’ । इति
सागरमुदाहरति । निमन्त्रणिको भोजनायामन्त्रितो ब्राह्मणादिः परमात्रेण
मिष्टान्नेन पायसादिनेव । स यथा कण्ठक्षीरभोजनेन स्फुटदुदर इव लक्ष्यते
तथेति हास्योत्पादनार्थमुक्तिः । आकीर्णं जनसंमर्दं । णिमन्तणैकपरवशो व-
ह्मणो विअ [निमन्त्रणैकपरवशो ब्राह्मण इव] इति पाठो न साधुः । तस्य
हास्यानुत्पादकत्वात् । अस्यायमर्थः—परस्य वशः परवशो निमन्त्रणमेवैकं मुख्यं
तेन परवशः निमन्त्रणैकपरवशः । यथा कश्चिद्ब्राह्मण एकत्र भोजनामन्त्रणं
गृहीत्वान्यत्र स्वादुतरमिष्टान्नसंभवं दृष्ट्वा तदाकृष्टोपि गृहीतामन्त्रणपारत-
न्यादन्यत्र गन्तुं न शक्नोति तथाहमपि राजरहस्यगोपनैकपरवशः सन्ना-
कीर्णं जिह्वां रक्षितुमपारयन्नपि तद्रहस्यं वक्तुं न शक्नोमि इति । अन्यथा-
न्याख्याने ‘परवश’ शब्दस्यास्वारस्यापत्तेः । कार्यासनात् व्यवहारासनात्
विमानपरिच्छन्द इति प्रासादनाम । परिसरः ‘पर्यन्तभूः परिसरः’
इत्यमरः । चेटी...देव्या देवी कृताभिषेकाप्रमहिषी । ‘देवी कृताभिषेकायाम्’
इत्यमरहेमचन्द्रौ । हजे इत्यनेन प्रेष्या वाच्या । ‘समा हलेति प्रेष्या च हजे वेश्याज्जुका

माणवकाज्जानीहि तावदस्योत्कण्ठाकारणमिति । तत्कथं खलु मया
 स ब्रह्मबन्धुरतिसंधेयः । अथवा विरलतृणाग्रलग्नमिवाश्यायसलिलं
 चिरं न तस्मिन् राजरहस्यं तिष्ठति । यावदेनमन्विष्यामि । (परिक्रम्य
 अवलोक्य च ।) एष खलु आलिखितो वानर इव किमपि तूष्णींभूत
 आर्यमाणवकस्तिष्ठति । यावदेनमुपसर्गामि । (उपसृत्य ।) आर्य
 वन्दे । (आणत्तद्धि देवाए कासिराअपुत्तीए जघा हज्जे णि उणिए
 जदोपैहुँदि भअवदो सुज्जस्स उवत्थाणं करिअ पडिणीवुत्तो अज्जउत्तो
 तदो आरहिअ सुण्णहिअओ विअ लक्खीअदि । ता तस्स पिअवअ-
 स्सादो अज्जमाणवआदो जाणाहि दाव से उक्कण्ठाकालणं त्ति । कहँ
 खु मए सो बह्वबन्धू अहिसंधेओ । अहवा विरलतणगलमां विअ
 अवस्साअसलिलं चिर ण तस्मिं राअरहस्सं चिट्ठदि । जाव णं
 अण्णेसामि । एसो क्खु आलिहिदो वाणरो विअ विं.पि तुण्हिभूदो
 अज्जमाणवओ चिट्ठदि । जाव णं उवसप्पामि । अज्ज वन्तामि ।)

तथा । इति दशरूपकम् । 'दृष्टे हज्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ।' इत्यमरश्च ।
 आर्यपुत्र आर्यस्य श्वशुरस्य पुत्र इति भर्ताभिधीयते । शून्यहृदयः शून्यं कस्यापि
 विषयस्य चिन्तापरतया स्वविषयपरिच्छेदासमर्थं हृदयं चित्तं यस्य । माणवकं इति
 विदूषकनाम । उत्कण्ठाकारणम्--उत्कठा उत्कलिका कामादिजन्या स्मृतिरिति
 यावत् । 'चिन्ता तु स्मृतिराध्वानं स्मरणं सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्न-
 भिध्या तूभयोरपि ॥' इति शब्दार्णवः । अत्रोत्कण्ठास्वरूपं । तदनुभावाश्च भावप्रका-
 शिकायाम्--'सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्ते हि मनः स्त्रियाम् । तत्प्राप्तीच्छां ससङ्क-
 ल्पामुत्कण्ठां क्वयो विदुः ॥ अन्तःसंभोगसंकल्पस्तत्तदाशावलोकनम् । अङ्गम्लानि-
 र्मेनोरक्तिर्मेनोरथविचिन्तनम् ॥ अधिजानुभुजालम्बिकपोलतलमासनम् । प्रसन्नमुख-
 रागश्च स्वेदोष्मा गद्गदा च वाक् ॥ उत्कण्ठानुभवा भावाः कथ्यन्ते भावकोविदैः ॥'
 इति । ब्रह्मबन्धुरिति साधिक्षेपं वचः । 'ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम् ।'
 इति विश्वः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिर्बन्धुरस्य केवलं जात्यैव ब्राह्मण इत्यर्थः । अतिसंधेयो
 वञ्चनीयः । अवश्यायसलिलमिव नीहारवारीव । 'अवश्यायो हिमे दपे सततार्जन-
 कर्मणि । इति विश्वलोचनः । हिमजलबिन्दुर्यथा क्षणं तृणाग्रे स्थित्वा तस्मात्प्रच्युतो

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै (आत्मगतम् ।) इमां दुष्टचेटिका दृष्ट्वा तद्राजरहस्यं हृदयं भित्त्वा निष्क्रामतीव । (प्रकाशकम् ।) निपुणिके संगीतव्यापारमुज्झित्वा क प्रस्थितासि । (सन्निध्य बोदीए । इमं दुष्टचेडिअं पेक्खिअ तं राअरहस्सं हिअअं भिन्दिअ णिक्कमदि विअ । णिउणिए संगीदवावारं उज्झिअ कहिं पत्थिदा सि)

निपुणिका—देव्या वचनेनाचार्यमेव द्रष्टुम् । (देवीए वअणेण अज्ज एव पेक्खिदुं ।)

विदूषकः—किं तत्रभवत्याज्ञापयति । (किं तत्तहोदी आणवेदि ।)

निपुणिका—देवी भणति सदाप्यार्यो मयि पक्षपाती न मामनुचितवेदनादुःखितामुपेक्षते इति । ('देवी भणादि सदावि अज्जो मइ पक्खवादी ण मं अणुइदवेअणादुक्खिदं उवेक्खदित्ति ।)

विदूषकः—(सवितर्कम् ।) किं वा प्रियवयस्येन तत्रभवत्याः प्रतिकूलमाचरितम् । (किं वा पिअवस्सेण तत्तहोदीए पडिऊलं आचरिदं ।)

निपुणिका—आर्य यन्निमित्तं भर्तोत्कण्ठितस्तस्याः स्त्रिया नामधेयेन भर्त्रा देव्यालपिता । (अज्ज जंणिमित्तं भट्टा उक्कण्ठिदो ताए इत्थिआए णामधेएण भट्टिणा देवी आलविदा ।)

विदूषकः—(स्वगतम् ।) कथं स्वयमेव तत्रभवता रहस्यभेदः

भवति तथा इत्यर्थः । आलिखितश्चित्रे निवेशितः । किमपि केनापि कारणेन ।

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै 'नमःस्वस्ति'—इत्यादिना चतुर्थी । संगीतव्यापारं

संगीते व्यवसायम् । **निपुणिका**—मयि पक्षपाती ममानुकूलकारी इत्यर्थः । अनु-

चिता या वेदना तया दुःखिताम् । यद्वाऽनुचितस्य श्रोतुमयुक्तस्य या वेदना ज्ञानं

तेन दुःखिताम् । इयं साभिप्राया चादृष्टिर्विदूषकप्रतारणायैवेति बोध्यम् । 'अनुभूत-

वेदनां सुदुःखिताम् ।' इति काट्यवेमः पठति । रङ्गनाथस्तु 'आर्यस्य ममोपरि

अदाक्षिण्यं' इति पाठं गृहीत्वा 'अदाक्षिण्यमननुकूलता' इति व्याख्याति ।

निपुणिका—यन्निमित्तं यस्याः कारणात् । उत्कण्ठा अस्य संजाता स उत्क-

ण्ठितः । नामधेयेन—नाम्ना । 'रूपनामभागेभ्यो धेयः' इति धेयप्रत्ययः । आल-

पिता सम्बोधिता । **विदूषकः**—जिह्वायन्त्रणेन यन्त्रणं निग्रहः । वाक्संयमेन

१ अज्ज देवी; देवी भणादि जथा—अज्जस्स मम उअरि अदक्खिण्णं । ण मं अणुइदवेअणादुक्खिदं अवलोअरित्ति । इ. रंगनाथः पठति ।

कृतः किमिदानीमहं जिह्वायन्त्रणेन दुःखमनुभवामि । (प्रकाशम् ।)
किम् आमन्त्रिता । तत्रभवती उर्वशीति । तस्या अप्सरसो दर्शनेन
उन्मादितस्तत्रभवान् न केवलं तत्रभवतीं मामपि विनोदविमुखो दृढं
पीडयति । (कहं सअं एव तत्तभवदा रहस्सभेदो किदो । किं दाणिं
अहं जीहाजन्तणेण दुक्खं अणुहवामि । किं आमन्तिदा तत्तहोदी
उव्वसिन्ति । ताए अच्चराए दंसणेण उन्मादिदो तत्तभवं ण केवलं
तत्तभोदिं मपि विणोदविमुहो दिढं पिडेदि ।)

निपुणिका—(आत्मगतम् ।) कृतं मया भेदनं भर्तू रहस्यदु-
र्गस्य । (प्रकाशकम् ।) आर्य किं तावद्देव्यै निवेदयामि । (किदं मए
भेअणं भट्ठिणो रहस्सदुग्गस्स । अज्ज कि दाव देवीए णिवेदेमि ।)

विदूषकः—निपुणिके विज्ञापय तत्रभवतीम् । यते तावन्मृगतृ-
ष्णिकाया निवर्तयितुं वयस्यम् । ततो देव्या मुखं द्रक्ष्यामीति । (णि-
उणिए विण्णवेहि तत्तभोदिं । जदामि दाव मिअतिण्हिआदो णिवत्तेदुं
वअस्सं । तदो देवीए मुहं पेक्खिस्सं ति ।)

निपुणिका—यदर्य आज्ञापयति । (जं अज्जो आणवेदि ।)

(इति निष्क्रान्ता ।)

इत्यर्थः । कथनौत्सुक्येपि रहस्यरक्षाया आवश्यकत्वादुःखम् । उन्मादितो मत्तः ।
यद्वा कामादिमूढचित्तः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘चित्तसंमोह उन्मादः कामशो-
कभयादिभिः ।’ इति । विनोदविमुखः विनोदस्य विहारस्य विमुख पराङ्मुखः
कुत्रापि रतिमर्कुवन्नित्यर्थः । ‘विनोदपराङ्मुखः’ इत्यत्र ‘अशितव्यविमुखं’ इति
रङ्गनाथः पठति । तत्र अशितव्यस्य खाद्यस्य विमुखो यथा तथेत्यव्ययीभावः ।
‘अशितव्यविमुखः’ इत्यपि रङ्गनाथोद्धृतः पाठः । **निपुणिका**—रहस्यदुर्गं तस्य ।
दुरवगमं भर्तू रहस्यं ज्ञातमिति यावत् । **विदूषकः**—तावत् प्रथमम् । यद्वा
सकलेन सामर्थ्येन । ‘यावत्तावच्च साकल्ये’ इत्यमरः । मृगतृष्णिकाया दुःस-
म्पाद्यादर्थान् । ‘परिसन्तप्ति’ इत्यादिपाठस्त्वसाधुः । मम पक्षपाती भवान्मदर्थे

१ निपुणिके विज्ञापय मम वचनेन काशिराजद्रुहितरम् । परिश्रान्तोऽस्येतस्या मृगतृष्णि-
काया वयस्यं निवर्तयितुम् । यदि भवत्या मुखकमलं प्रेक्षिष्यते ततो निवर्तय्यते इति । (णिउ-
णिए विण्णवेहि मम वअणेन कासिराअदुहिदरम् । परिस्सन्तप्ति इमाए मिअतिण्हिआए
वअस्सं णिअत्तावेदुम् । जइ भोदीए मुहकमलं पेक्खिस्सदि तदो णिभत्तिस्सदिन्ति ।) इ. पा.

(नेपथ्ये वैतालिकः ।)

जयतु जयतु देवः ।

आलोकान्तात्प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानां

तुल्योद्योगस्तव दिनकृतश्चाधिकारो मतो नः ।

तिष्ठत्येष क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां व्योममध्ये

पष्ठे भागे त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती ॥ १ ॥

तेरतेत्याशंसे इति चेटीमुखेन ब्रुवत्यै राश्यै नाहं किमपि कर्तुं शक्त इत्याद्यर्थ-
कस्य विदूपकप्रतिसंदेशस्यासमञ्जसत्वात् । नेपथ्ये—वैतालिकः विविधेन
तालेन चरतीति । ‘ चरति ’ इति ठक् । विविधस्तालः प्रयोजनमस्य इति वा
ठक् । बोधकरः । जयतु विजयेन वर्धताम् । आलोकान्तादिति—लोक-
स्य भुवनस्यान्तो लोकान्तस्तस्मादा तमभिव्याप्य । राज्ञो दिनकृतश्च दिगन्तव्या-
पिप्रतापवत्वात् । आसां प्रजानां जनानां प्राणिनां च प्रतिहता निरस्ता तमसस्त-
मोगुणस्य ध्वान्तस्य च वृत्तिर्व्यापारो येन स तथोक्तः । राज्ञः पक्षे विनयादि-
शिक्षया दिनकृतपक्षे तेजोव्यापारेण च । यद्वा आलोकान्तादर्शनमात्रात् ।
‘ अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः ’ इति हेमचन्द्रः । राज्ञोतिधर्म-
शीलत्वाद्देनकरस्य देवतात्मकत्वादुभयोरपि पावकत्वम् । स्मर्यते च ‘ अग्नि-
चित्कपिला सन्त्री राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्यते तस्मात्पश्येत्सदा
बुधः ॥ ’ इति । तथा च रघुवंशे सप्तदशसर्गे—‘ दुरितं दर्शनेन प्रंस्तत्त्वार्थेन
नुदंस्तमः । प्रजाः स तन्त्रयांचके शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ ’ इति । तव दिनकृत-
श्चाधिकारो नियोगस्तुल्यः समान उद्योगो व्यापारो यस्य तादृशः नो मनः ।
तथाहि । एष ज्योतिषामधिपतिः सूर्यः क्षणं व्योममध्ये आकाशमध्यदेशे
तिष्ठति विश्राम्यति । मध्याह्नसमय इत्यर्थात् । त्वमपि दिवसस्याष्टधा विभक्तस्य
षष्ठे भागे आत्मनश्छन्दवर्ती स्वेच्छानुसारतस्तिष्ठसि । तत्कालव्ययस्य शास्त्रनि-
यमातन्त्रत्वात् । अत्रेयं व्यवस्था—राज्ञा दिवसमष्टधा विभज्य तत्र प्रथमे भागे-
र्द्धमहोत्रब्राह्मणतर्पणादि कर्तव्यम् । अनन्तरं व्यवहारसभा प्रवेष्टव्या । तदुक्तं
मनुना—‘ उत्थाय चरमे यामे कृतशौचः समाहितः । हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्यं प्रवि-
शेत्स शुभां सभा ॥ ’ तदन्तरं भागत्रयं व्यवहारकालः । तदुक्तम् ‘ दिवस-
स्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु यत् । स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः
परः स्मृतः ॥ ’ इति । व्यवहारदर्शनानन्तरं स्नानभोजनादि कर्तव्यम् ।
यदाह याज्ञवल्क्यः—‘ व्यवहारोस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुंजीत कामतः । ’ इति ।
अनन्तरकालकर्तव्यमाह मनुः—‘ भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । विहृत्य
तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ ’ इति । षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा

विदूषकः—(कर्णं दत्वा) एष कार्यासनादुत्थित इत एवाग-
च्छति वयस्यः । यावदस्य पार्श्ववर्ती भवामि । (एसो कज्जासणा-
दो उड्डिदो इदो एव आअच्छदि वअस्सो । जाव से पाम-
वत्ती होमि । (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रवेशकः ।)

(ततः प्रविशति उत्कण्ठितो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—

आ दर्शनात्प्रविष्टा सा मे सुरलोकसुन्दरी हृदयम् ।

बाणेन मकरकेतोः कृतमार्गमवन्ध्यपातेन ॥ २ ॥

सेव्यः । सोऽस्यैतावान्स्वैरविहारकालो यस्य तिस्रस्त्रिपादोत्तरा नाडिकाः । इति
नीतिविदश्च । मन्दाक्रान्ता छन्दः । तल्लक्षणम्—‘ मन्दाक्रान्ता जलधिषडङ्गैर्भो नतौ
तादुरु चेत् ।’ इति । **प्रवेशकः**—वक्तव्यस्य बाहुल्याद्रसभङ्गप्रसङ्गेनाधमपात्रोक्त्या
प्रवेशकः कियते । यदाह ‘ यस्तु प्रयोगबाहुल्यादङ्कुर्यो न समाप्यते । बहुवृत्ता-
न्तोल्पकथैः स विधेयः प्रवेशकैः । अङ्कानामन्तरालेषु संक्षिप्तार्थप्रयोजनैः । भृत्यवर्गै-
कथाबद्धो विज्ञेयोऽयं प्रवेशकः ॥ ’ इति । प्रवेशके बाहुल्यात्सौरसेनी प्रयोक्त-
व्येति—‘ हीनाभ्यमेव पात्राभ्यामङ्कादौ यः प्रवर्तते । प्रवेशकः स विज्ञेयः शौरसे-
न्यादिभाषया ॥ ’ इति वेणीसंहारटीकायां जगद्धरोद्धृताद्भरतश्लोकाद्भ्रम्यते ।
प्रवेशकलक्षणं सुधाकरे—‘ यन्नीचैः केवलं पात्रैर्भावभूतार्थसूचनम् । अङ्कयो-
रुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः ॥ ’ इति । अत्र रङ्गनाथव्याख्या यथा—“ उक्तं
च धनिकेन—‘ तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्कद्वयान्तर्वि-
ज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥ ’ इति । तद्वदेवेति विष्कम्भकलक्षणोक्तं भूत-
भविष्यदर्थज्ञापकत्वं संक्षिप्तार्थत्वं चात्रातिदिश्यते । अङ्कद्वयस्यान्तरिति प्रथ-
माङ्केऽस्य निषेधः । यद्यपि चात्राङ्कद्वयस्यान्तरित्यविशेषेण प्रथमान्त्याङ्कयोः
प्रवेशकनिषेधोऽवगम्यते तथापि शेषाङ्के सर्वत्र तद्दर्शनात्प्रथमाङ्क एव केवलमस्य
निषेध एतल्लक्षणकृतामभिप्रेतः । तथा च देवपाणिविरचितदशरूपकटीकायां
साहसार्ङ्गीयटीकासंमतिरपि—‘ नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशः क्वचिदिष्यते ।
प्रवेशं सूचयेत्समादमुख्याङ्के प्रवेशकात् ॥ मुख्याङ्कः प्रथमाङ्कः । एतेन मुख्या-
ङ्केतराङ्के प्रवेशको बोद्धव्य इति । वस्तुतस्तु प्रवेशकोत्तरभाविनो ग्रन्थस्याङ्क-
शब्दवाच्यत्वादन्याङ्केऽप्यस्याङ्कद्वयान्तर्वर्तित्वं घटत एवेति युक्तः प्रथमाङ्क-
मात्रेऽस्य निषेध इत्यलं पल्लवलीलया ॥ ’ इति । उत्कण्ठितः—विरहवेदनाविधुर
इत्यर्थः । उत्कण्ठालक्षणमुक्तं प्राक् । **आदर्शनादिति**—सा सुरलोकसु-

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) संपीडिता खलु तावत्तपस्विनी काशी-
राजपुत्री । (संपीडिता खु दाव तवस्सिणी कामिराअउत्ती ।)

राजा—अपि रक्ष्यते रहस्यनिक्षेपः ।

विदूषकः—(सविषादमात्मगतम् ।) हा धिक् हा धिक् अभिसं-
हितोऽसि दुष्टदास्या । अन्यथा न खलु वयस्य एवं पृच्छेत् । (हृद्धी
हृद्धी अहिसंधिदोस्मि दुष्टदासीए । अण्णधा ण खु वअस्सो एवं
पुच्छाद ।)

राजा—(साशङ्कम् ।) किं भवांस्तूष्णीमास्ते ।

विदूषकः—एवं मया नियन्त्रिता जिह्वा यद्भवतोपि सहसा
प्रतिवचनं न ददामि । (एवं मए णिअन्तिदा जीहा जं भवदोवि
सहसा पडिवअणं ण देमि ।)

राजा—युक्तम् । अथ केदानीमात्मानं विनोदयेयम् ।

विदूषकः—महानसं गच्छावः । (महानसं गच्छह्य ।)

राजा—किं तत्र ।

न्दरी अप्रतिमलावण्यवती दिव्याङ्गनाऽवन्ध्यपातिनावन्ध्यः सफलो लक्ष्यभेदक
इति यावत् । पातः पतनं यस्य तेन । मकरः केतौ केतुर्वा यस्य तस्य मकरकेतोः
कामस्य बाणेन कृतमार्गं विद्धं मे हृदयमा दर्शनात्प्रविष्टास्ति । तत्र चिरवासं
करोतीति यावत् । अत्र शृङ्गारालम्बनस्य राज्ञः स्मृत्याद्यवस्थास्तत्र तत्र यथा
यथमूढाः । इत आरभ्य बिन्दुप्रयत्नयोः समन्वयरूपः प्रतिमुखसन्धिः । त-
लक्षणं साहित्यदर्पणे—‘ फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धानिवोशिनः । लक्ष्यालक्ष्य
इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखं च तत् ॥ ’ स चात्रोवशपिरुरवसः समागमहेतोरनुराग-
बीजस्य पूर्वोक्तेपक्षिसस्य चित्रलेखाविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किंचिल्लक्ष्यस्य
देव्या च चेटीद्वारा किंचिदुन्नीयमानस्योद्भेदरूपः । बिन्दुप्रयत्नयोर्लक्षणे यथा-
दिभरते—‘ प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् । यावत्समाप्तिं बन्धस्य
स बिन्दुरिति संज्ञितः ॥ ’ इति । यथात्रोर्वश्यादिगमनेन विच्छेदे सति ‘ आद-
र्शनात्प्रविष्टा ’ इत्यादिना । ‘ अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति । परं
चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः स प्रकीर्तितः ॥ ’ इति । यथात्र ‘ राजा—तदुपाय-
श्चिन्त्यतां येन सफलप्रार्थनो भवेयम् । ” इति । **विदूषकः**—तपस्विनी वराकी-
त्यनुकम्पावचनम् । **राजा**—रहस्यनिक्षेपो रहस्यमेव निक्षेपः । **विदूषकः**—अ-

विदूषकः—तत्र पञ्चविधस्याभ्यवहारस्योपनतसंभारस्य योजनानां प्रेक्षमाणाम्भ्यां शक्यमुत्कण्ठा विनोदयितुम् । (तर्हि पञ्चविहस्र अब्भवहारस्य उवणदसंभारस्य जोअणं पेक्खमाणेहिं सक्कं उक्केण्ठा विणोदेदुं ।)

राजा—(सस्मितम् ।) तत्रेप्सितसंनिधानाद्भवान्नरंस्यते । मया खलु दुर्लभप्रार्थनः कथमात्मा विनोदयितव्यः ।

विदूषकः—ननु भवान्नत्रभवत्या उर्वश्या दर्शनपथं गतः । (णं भवं तत्तहोदीए उव्वसीए दंसणपहं गदो ।)

राजा—ततः किम् ।

विदूषकः—न खलु सा दुर्लभेति समर्थये । (ण क्वू सा दुल्लहेत्ति समत्थेनि ।)

राजा—पक्षपातोऽयमवधार्यताम् ।

विदूषकः—एतावन्मन्त्रयमाणेन भवता वर्धितं मम कौतूहलम् । किं तत्रभवत्युर्वश्यहमिव त्रिरूपतयाद्वितीया रूपेण । (एत्तिअं मन्त-

भिसंहितः प्रतारितः । महानसं पाकस्थानम् । **विदूषकः**—पञ्चविधस्य पञ्च विधाः प्रकारा भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयभेदाद्यस्य । अभ्यवहारस्यान्नस्य । उपनताः संभाराः सामग्री यस्य । योजनानां संविधानमुपकरणद्रव्यैः संयोगमिति वा । ‘ शक्यं च श्रवसादिभिरपि क्षुन्प्रतिहन्तुम् ’ इति महाभाष्यकारप्रयोगादुत्कण्ठा विनोदयितुं शक्यमित्यत्र शक्यमित्यनेनोत्कण्ठाया भिन्नलिङ्गस्य सामानाधिकरण्यं साधु । तथा च वामनसूत्रम् ‘ शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायानां सामान्योपक्रमात् । ’ इति ‘ शक्या ’ इति च पाठः ‘ बलवतीमुत्कण्ठाया ’ इत्यपि पाठः । **राजा**—ईप्सितस्य इष्टस्य मिष्टान्नस्य । दुर्लभप्रार्थनो दुर्लभं प्रार्थनं यस्य । **विदूषकः**—ननु भवानित्यादि । त्वादृशोपमसौन्दर्यवान्पुरुषस्तस्या दर्शनपथं गतश्चेद् ध्रुवं तथापि त्वयि बद्धभावया भवितव्यमिति विदूषकस्य भावः । ननुतत्र प्रश्नार्थकोऽवधारणार्थको वा । **राजा**—पक्षपातोऽयं तवास्माकं यस्त्वामेवं वादयत्यन्यथोर्वश्येवानुपमलावण्यवती नाहं तस्याः षोडशीमपि कलां स्पृशाम्यतः सा मयि बद्धभावा भवेदिति दूरापेतमिति राज्ञो भावः । अत्र समानार्थं वचनं शाकुन्तले ‘ सर्वैः कान्तमात्मीयं पश्यति ’ इति । **विदूषकः**

अन्तेण भवदा विड्डं मे कोदूहलं । किं तत्तभोदी उव्वसी अहं विअ विरुवदाए अदुदीआ रुवेण ।)

राजा—माणवक प्रत्यवयवमशक्यवर्णनां तामवेहि । समासतः श्रूयताम् ।

विदूषकः—अवहितोस्मि । (अवहिदो ह्यि ।)

राजा—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ ३ ॥

विदूषकः—अतः खलु भवता दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम् । (अदो खु भवदा दिव्यरसाहिलासिणाचादअव्वदं गंहिदं ।)

राजा—विविक्तादृते नान्यदुत्सुकस्य शरणमस्ति । तद्भवान्प्रमद-वनमार्गमादेशयतु ।

विदूषकः—(आत्मगतम्) का गतिः । (प्रकाशम् ।) इत

अहमिव विरूपतया विदूषकस्य कुरूपत्वं प्रसिद्धम् हास्यजननार्थमिदं वचः । तदुक्तं- ' हास्यकृच्च विदूषकः ' इति । राजा—' माणवक ' इति विदूषकनाम । प्रत्यवयवमवयवशः । अशक्यवर्णनां तस्या रूपं वर्णयितुं न शक्यम् । अतः समासतः संक्षेपतः । आभरणस्येति—सखे तस्या उर्वदया वपुराभरणस्य मुक्ताहारा-देराभरणं मण्डनम् । तस्या वपुःप्रकर्षोऽलंकारणामपि शोभां पुष्यतीति भावः । प्रसाधनं प्रतिकर्म कुङ्कुमतिलकचन्दनचर्चादिना शरीरशोभासम्पादनं तस्य विधिः करणं तस्य प्रसाधनविशेष उक्तृष्टं प्रसाधनम् । प्रसाधनं तस्या वपुषः शोभां न सम्पादयति किंतु स्वयमेव तच्छरीरसम्पर्काभिरतिशयां शिखरं लभ्यत इति भावः । उपमानस्य चन्द्रादेरपि प्रत्युपमानम् । वपुःशब्देनात्र मुखाद्यवयव लक्ष्यन्ते । उपमानं ह्युपमेयापेक्षयाधिकगुणं भवति । तस्या मुखाद्यपेक्षया हीन-गुणाश्चन्द्रादय उपमानभावं जहत् उपमेयतां प्रपद्यन्त इति भावः । प्रतीपमलंकारः ।

विदूषकः—दिव्यरसाभिलाषिणा दिव्याङ्गनानुरागप्रणयिना । चातकपक्षे दिव्यरसे वृष्टिजलम् । चातको यथा मेघवारि विहाय नान्यज्जलं पिबति तथा भवानपि तामेवानुदिवसं ध्यायन्न कुत्रापि निर्वृतिं लभत इति भावः । ' रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ' ॥ इति विश्वः । ' दार्वीघाटोऽथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः । ' इत्यमरः । अतःपरं

१ ' ता दवा तुमंकहिं पत्थिदो ' ' कहिं दार्णिं पत्थिदो (प्रस्थितः) ' इत्याधिकम् ।

इतो भवान् । (परिक्रम्य ।) एतेन प्रमदवननोदितेनेव प्रत्युद्गतो भवानागन्तुको दक्षिणमारुतेन । (का गद्दी इदो भवं । एदेण पमदवणनोदिदेण विअ पच्चुग्गदो भवं आअन्तुओ दक्खिणमारुदेण ।)

राजा—(विलोक्य ।) उपपन्नमिदं विशेषणमस्य वायोः । अयं हि

निषिञ्चन् माधवीमेतां लतां कौन्दीं च नर्तयन् ।

स्नेहदाक्षिण्ययोर्योगात्कामीव प्रतिभाति मे ॥ ४ ॥

‘ तत्तावत्त्वं कुत्र प्रस्थितः ’ इत्यधिकं केचित्पठन्ति । राजा—विविक्ताद्विजनात् । ‘ विविक्तौ पूतविजनौ ’ इत्यमरः । ‘ विविधशिशिरोपचारात् ’ इत्यपि पाठः । ‘ शिशिरोपचारः शीतलवस्तुपरिशीलनम् ’ । इति रङ्गनाथः । उत्सुकस्य विरहोत्कण्ठितस्य विरहवेदनापीडितस्य वा । ‘ कालाक्षमत्वमैत्सुख्यं मनस्तापज्वरादिकृत् ’ । इत्यलंकारे । वक्ष्यति च ‘ पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां तामार्तं न पश्यसि पुरुरवसं तदर्थं ’ । इति । शरणमाश्रयः रक्षितृ । ‘ शरणं गृह्ररक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि ’ इति मेदिनी । प्रमदवनं यत्र प्रमदाभी राजा क्रीडति तद्वनम् । ‘ स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् । ’ इत्यमरः । प्रमदवनलक्षणं वृक्षारोपे—‘ उद्यानोपवनारामा वनं प्रमदपूर्वकम् । पञ्चधा निष्कुटं चेति वृक्षवाटी प्रशस्यते ।...अथ वनं प्रमदपूर्वकम् । अन्तःपुरैकभोग्यं स्यात् ’ इति । विदूषकः—का गतिः क उपायः । मार्गादेशनमवश्यं कर्तव्यमिति भावः । वयस्यं मृगतृष्णिकाया निवर्तयितुं यतिष्य इति राश्यै दत्तवचसो राजाज्ञाकरणावश्यकतया निर्विण्णस्येयमुक्तिः । नोदितेन प्रेरितेन । प्रत्युद्गतोभिमुखगमनेन संभावितः । दक्षिणमारुतेन दक्षिणाशागतेन वायुना स्त्रीणामनुवृत्तिपरेण च । राजा—उपपन्नं युक्तम् । विशेषणं ‘ दक्षिणः ’ इति । राज्ञा तावत्स्त्रीणामनुवृत्त्युत्सुक इत्येवार्थो गृहीतः । निषिञ्चन्—एतां पुरस्तात् दृश्यमानां माधवीं वासन्तीं लता निषिञ्चन् निषेकेण मधुनो रेतसश्च मधुसम्पन्नां प्रसवाधानवतीं च कुर्वन् कौन्दीं लतां नर्तयन् लास्यं कारयन् । ‘ वासन्ती माधवी लता ’ इत्यमरः । ‘ माध्यः कुन्दः कुरण्टकः ’ इति रत्नकोषः । स्नेहदाक्षिण्ययोर्माधव्यां स्नेहः कौन्द्यां च दाक्षिण्यं तयोर्योगादेकत्रसम्बन्धादयं वायुर्मे कामी कामुक इव प्रतिभाति । स्नेहशब्दः श्लिष्टः । मदप्रसेकः प्रेमाविर्भावश्चेति तस्यार्थः । दाक्षिण्यं कामिनीचित्तानुवर्तनम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘ दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम् । ’ इति । ‘ माधव्या हि वासंतिक्या नववयोविशेषशालिन्या भामिन्या इव निषेको माध्याश्च कौन्द्या भ्रमरविसरापीतायाः प्रग-

विदूषकः—ईदृश एव तवाभिनिवेशो भवतु । (परिकामितकेन ।)
एतत्प्रमदवनद्वारम् । प्रविशतु भवान् । (ईरिसो एव दे अहिणिवेसो
होदु । एदं पमदवणदुवारं । पविसदु भवं ।)

राजा—प्रविशाग्रतः ।

(उभौ प्रविशतः ।)

राजा—(अग्रतो विलोक्य ।) वयस्य न मया साधु समर्थितमा-
पत्प्रतीकारः किल प्रमदवनोद्यानप्रवेश इति ।

विविधुर्यदहं तूर्णमुद्यानं तापशान्तये ।

स्रोतसेवोह्यमानस्य प्रतीपतरणं हि तत् ॥

विदूषकः—कथमिव । (कहं विअ ।)

राजा—

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं

प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति ।

किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै-

रुपवनसहकारैर्दृशितेष्वङ्कुरेषु ॥ ६ ॥

रमाया नर्तनमात्रमित्यहो कामिन इवास्य युक्तकारितेति भावः । एवं च माधवीमा-
ध्योज्येष्ठाकनिष्ठाख्यनायिकाविशेषत्वं प्राकाशि ।' इत्यत्र रङ्गनाथटीका । ज्येष्ठाकनिष्ठे-
त्यत्र व्यत्यासेन योजना । **विषदूकः**—ईदृशो वायोरिव । अभिनिवेश आग्रह-
श्चित्तासङ्को वा । उर्वशीसंकान्तरागेणापि भवता राश्यां दाक्षिण्यमाचरितव्य-
मिति भावः । **राजा**—समर्थितं चिन्तितम् । आपत्प्रतीकारो मनस्तापदूरी-
करणोपायः । उद्यानमुपवनम् । **विविधुरिति**—अहं तापशान्तये आतङ्क-
निवृत्त्यर्थं यदुद्यानं तूर्णं झटिति विविधः प्रवेष्टुमिच्छुरस्मि तत् । स्रोतसा नदीर-
येणोह्यमानस्य प्रतीपतरणं प्रतिकूलप्लवनमिव जातमिति शेषः । स्रोतोजवस्य
प्रतीपं तरतो यथाधस्तादेव गतिर्जायते तथा सन्तापनिवृत्त्यर्थमुद्यानं प्रविवि-
क्षोर्मम संतापवृद्धिरिव जायत इति भावः । **इदमिति**—न सुलभं सुखेन लब्धुं
शक्यमसुलभं यदुर्वशीरूपं वस्तु तस्मिन्या प्रार्थना तस्या दुर्निवारं निवारयितुम-
शक्यं मे मनः प्रथममपि प्रथमं तावत्पञ्चबाणः कामः क्षिणोति कृशीकरोति ।
अनवरतशरनिकरवर्षणेन पीडयन्निति शेषः । मलयवातेन मलयपर्वतादागतेन ।
दाक्षिण्यमास्तेनेत्यर्थः । वायुनोन्मूलितानि निःशेषमपहतानि पाण्डुपत्राणि येषां

१ सट्टश एवास्याभिनिवेशः [सरिसो एव से अहिणिएसो] इति पाठः । २ तन्न
शान्तये इति, विविक्षोर्यदिदं नूनमुद्यानं नापशान्तये । इ. च. पा. ३ स्रोतोजवोह्य-
मानस्य इ. पा. ४ महत् । इ. पा.

विदूषकः—अलं परिदेवितेन । अचिरेण तवेष्टसंपादयिताऽनङ्ग-
एव सुखदो भविष्यति । (अलं परिदेविदेण । अङ्गरेण दे इच्छिअ-
सम्पादइत्तओ अणङ्गो एव्व सुहदो भविस्सदि)

राजा—प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् ।

(परिक्रामतः ।)

राजा—पश्यतु भवान् वसन्तावतारसूचकमभिरामत्वं प्रमदवनस्य ।
(पेक्खतु भवं वसन्तोदारसूअअं अहिरामत्तणं पमदवणस्स ।

विदूषकः—ननु प्रतिपदमेवावलोकयामि । अत्र हि

अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरबकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।

ईषद्वद्धरजःकणाम्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥ ७॥

तैः । उपवनसहकारैरुद्यानाग्नैरतिसौरमाख्यैः । ‘आम्रश्रूतो रसालोऽसौ सह-
कारोऽतिसौरभः ।’ इत्यमरः । अङ्कुरेषु किसलयेषु । कामोद्दीपकेष्विति यावत् ।
दर्शितेषु सत्सु मदनो मां क्षीणतरं कुर्यादिति किमु वक्तव्यम् । मालिनीवृत्तम् ।
‘ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।’ इति तल्लक्षणम् । **विदूषकः**—परि-
देवितेन विलपनेन । इष्टसम्पादयिता इष्टस्योर्वशीसमागमस्य सम्पादयिता
घटयिता । सुखदोयोऽधुना संतापदः सः । ‘सुखदः’ इत्यत्र ‘सहायः’
इत्यपि पाठः । **राजा**—प्रतिगृहीतं स्वीकृतम् । ब्राह्मणवचनं तस्यामोघतयेति
भावः । यद्विधिवद्दीयते तस्य स्वीकारः प्रतिग्रहः । प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे
पतद्ब्रह्मे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ब्रह्मे च ग्रहान्तरे ॥ इति मेदिनी । ब्राह्मणाशी-
र्गृहीता तेन मे मनोरथसिद्धिः स्यादिति राज्ञोऽभिप्रायः । ‘अमोघाः प्रतिगृह्ण-
न्तावर्ध्यानुपदमाशिषः ।’ इति रघुवंशे । **विदूषकः**—वसन्तस्यतोरवतारस्या-
गमनस्य सूचकं पिशुनम् । अभिरामत्वं रमणीयत्वम् । **राजा**—प्रतिपदं पदे पदे
सर्वत्रेत्यर्थः । **अग्रे इति** । अग्रेऽग्रभागे स्त्रीनखवत्पाटलं श्वेतरक्तं द्वयोर्भागयो-
रुभयप्रान्तयोः श्यामं कुरबकपुष्पम् । अस्य सदृशवर्णनं मालविकाग्निमित्रे—
‘प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम् ।’ इति । दृश्यते इति शेषः ।
यद्वा भेदोन्मुखं तिष्ठतीत्यनेनास्यान्वयः । भेदोन्मुखा मुकुला एव क्वचित्क्वचिद्-
श्यन्ते न तु सर्वत उपचितमधून्युत्फुल्लानि पुष्पाणि अत एव मधुपानशौण्डानां

विदूषकः—एष मणिशिलापट्टकसनाथोऽतिमुक्तलतामण्डपो भ्रमर-
संघट्टपतितैः कुसुमैः स्वयमिव कृतोपचारो भवन्तं प्रतीच्छति । तद-
नुगृह्यतां तावदेषः । (एषो मणिशिलापट्टकसनाथो अतिमुक्तलतामण्ड-
पो भ्रमरसंघट्टपट्टिदेहिं कुसुमेहिं सअं विअ किदोवआरो भवन्तं पट्टि-
च्छदि । ता अणुगेण्हीअदु दाव एसो ।)

राजा—यथा भवते रोचते ।

(परिक्रम्य उपविष्टौ ।)

विदूषकः—इह सुखासीनो भवान् ललितलताविलोभ्यमाननयन-
उर्वशीगतामुत्कण्ठां विनोदयतु । (इह सुहासीणो भवं ललितलता-
विलोहीअमाणणअणो उव्वसीगदं उक्कण्ठं विणोदेदु ।)

राजा—(निःश्वस्य ।)

मधुपानां रवोपि न श्रूयत इति भावः । तदुक्तं रघुवंशे—‘विरचिता मधुनोपवन-
श्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः । मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरबका
रवकारणतां ययुः ॥’ इति । तथाच-उपोढ उपचितो यो रागो रक्तिमा तेन
सुभगं रम्यं बालाशोकं नवमशोकमुकुलं भेदोन्मुखं विकासोत्सुकं तिष्ठति ।
विशेषणद्वयेन मधुश्रियो मुग्धदशाप्रान्त उक्तः । ईषद्वद्धाः किञ्चित्संवृद्धा ये
रजसः कणास्तैरग्रे कपिशो कृष्णपीता मञ्जरी चूत आम्नवृक्षे तिष्ठति । अनेन
यौवनारम्भ उक्तः । इत्थं सखे मधुश्रीर्वसन्तलक्ष्मीर्मुग्धत्वस्य बालस्य यौव-
नस्य च मध्येऽन्तरे स्थिता । वसन्तावतारस्य कम उक्तः कविनैवान्यत्र—कुसु-
मजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितमित्यादिना । शार्दूलविक्रीडितं
छन्दः । लक्षणमुक्तम् । **विदूषकः**—मणिशिला स्फटिकशिला तस्याः पट्टकं आस-
नार्थं पट्टिका तेन सनाथो युक्तः । अतिमुक्तलता माधवीलता । ‘अतिमुक्तः
पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।’ इति त्रिकाण्डी । भ्रमरसंघट्टपतितैः
षट्पदसंपर्कविगलितैः । कृतोपचारः समाहृतपूजासामग्रिः । प्रतीच्छति संभाव-
यति । एवं शाकुन्तलेऽपि—एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डपः.....
स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति । इति । **विदूषकः**—ललिता रमणीया लतास्ताभिर्वि-
लोभ्यमाने आकृष्यमाणे नयने यस्य । उर्वशीगतामुर्वशीसम्बन्धिनीम् । विनोदय-
त्वपनयतु । मनोहरनेपथ्या ललना इव पुष्पगुच्छादिशोभिता लोचनलोभनीया
एता लताः पश्यतस्तवोत्कण्ठाविनोदनं भवेदिति विदूषकस्य भावः । **राजा**—
सखे कुसुमितासु कुसुमान्यासां संजातानि ताः कुसुमितास्तासु । अनेन तासामा-

मम कुसुमितास्वपि सखे नोपवनलतासु नम्रविटपासु ।

चक्षुर्वध्नाति धृतिं तद्रूपालोकदुर्ललितम् ॥ ८ ॥

तदुपायश्चिन्त्यतां यथा सफलप्रार्थनो भवेयम् ।

विदूषकः—(विहस्य) भो अहल्याकामुकस्य महेन्द्रस्य वैद्य उर्वशीपर्युत्सुकस्य भवतोऽहमपि द्वावत्रोन्मत्तौ । (भो अहल्याकामुअस्स महिन्दस्स वज्जो उव्वसीपज्जुच्छुअस्स भवदो अहंवि दुवे एत्थ उम्मत्तआ ।)

राजा—मां मैवम् । अतिस्नेहः खलु कार्यदर्शी ।

भरणवत्त्वं तेन च नयनाभिरामत्वं सूचितम् । नम्रा अवनता विटपाः क्षुद्रशाखाः यासां तासु । अनेन स्त्रीसाधारणं विनयशालित्वं ध्वनितम् । एतादृशीस्वप्युपवनलतासु मम चक्षुर्धृतिं प्रीतिं न बध्नाति तास्वासक्तं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह यतस्तद्रूपालोकदुर्ललितं । तस्या रूपं तद्रूपं तस्यालोको दर्शनं तेन तत्र वा दुर्ललितं दुर्गमग्रहि । तद्रूपैकदर्शनाभिनिवेशीति यावत् । सत्यपि लतानां सामान्यस्त्रीसादृश्ये न्यक्कुताशेषरूपसम्पत्तेरुर्वश्याः सौभाग्यसादृश्याभावात्प्रीत्यभाव इत्यभिप्रायः । अत्र 'मम' इत्यस्य स्थाने 'बहु' इति, 'तद्रूपालोक' इत्यत्र 'तदङ्गनालोक' इति रङ्गनाथः पठति । तद्व्याख्या यथा—“ बहुकुसुमितास्वित्यादिभिर्विशेषणैरत्यन्तार्तववतीषु । 'अतिपरिचयादवज्ञा' इत्युक्तरीत्योपवनस्थित्या सर्वदासम्भवति त्वेनानादरविषयीभूतासु । नम्राः सौन्दर्योतिशयाद्विलोकनावनता विटपाः खिङ्गा यासु । नम्रान्विताऽन्पातीति वा । परमपुरुषलोचनादिगोचरास्वित्यर्थः प्रासूचि । तदङ्गनेत्यनेन च सा प्रसिद्धा सौन्दर्यादिगुणगणशालिनी देवीभावाच्च निखिलमर्त्यदोषाभाववती याङ्गना तस्यां मनोऽभिरतम् । बहुदोषदूषितासु च लतासु चक्षुर्न सक्तमिति सांप्रतमेवैतदिति रहस्यम् । 'विटपः पल्लवे खिङ्गे' इति विश्वः ॥ ” सफलप्रार्थनः सफला प्रार्थना यस्य सिद्धमनोरथः । तदुपायश्चिन्त्यतामित्यादिना 'प्रयत्नः' नाम कार्यस्य द्वितीयावस्था सूचिता । तदुक्तं प्राक् । **विदूषकः**—कामयतेऽसौ कामुकः । अहल्याया गौतमपत्न्याः कामुको महेन्द्रस्तस्य । **वैद्यः** साहाय्यकर्ता चन्द्रः । पुरा किल चन्द्रोऽहल्याकामनावशात्पारदार्यप्रवृत्तस्य महेन्द्रस्य सहाय्यमङ्गीकृत्य कुक्कुटरूपं धृत्वा गौतमाश्रमसविधे निशीथ एव रावं चकार । तेन प्रबुद्धो गौतमः स्थानार्थं नदीतीरं जगाम । अत्रान्तरं लब्धावसर इन्द्रोपि गौतमरूपधारी तच्छयनं भेजे । इत्यादि पौराणिकी कथात्रानुसंधेया । स चन्द्रो यथा गौतमस्य कोपपात्रं बभूव तथाहमपि देव्या भवेयम् । अतो द्वावप्यावामत्रास्मिन्मदनव्यतिकरे व्यवस्यन्तौ भ्रान्तावेवेति विदूषकस्याशयः । **राजा**—कार्यदर्शी कार्यं कर्तव्यमिष्टसिद्धयुपाय-

विदूषकः—एव चिन्तयामि । मा पुनस्त्वं परिदेवितेन मम समार्धिं भिन्धि । (एसो चिन्तेमि । मा उण तुमं परिदेमिदेण मम समार्धिं भिन्धि ।) (इति चिन्तां नाटयति ।)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा । आत्मगतम् ।)

न सुलभा सकलेन्दुमुखी च सा किमपि चेदनङ्गविचेष्टितम् ।
अभिमुखीष्विव काङ्क्षितासिद्धिषु व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः ॥९॥
(जाताशस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रणिशत्याकाशयानेन उर्वशी चित्रलेखा च ।)

चित्रलेखा—हला कानिर्दिष्टकारणं गम्यते । (हला कर्हि अ-
णिदिट्टकालणं गच्छी अदि ।)

उर्वशी—साखि तदा हेमकूटशिखरे लताविटपेन क्षणविघ्निताका-
शगमनां मामुपहस्य किमिदानीं पृच्छसि । (सहि तदा हेमऊडसिहरे
लदाविडवेण खणविघ्निदाआसगमणं मं ओहसिह किं दाणिं पुच्छसि ।)

मिति यावत्पश्यतीति । **विदूषकः**—परिदेवितेन दिलपनेन । ‘ विलापः परिदेवनम् ’
इत्यमरः । समार्धिं चित्तैकाग्रेण ध्यानं । भिन्धि छिन्धि । ध्यानविच्छेदं मा कुरु ॥

राजा—निमित्तं शुभसूचकं चिह्नं दक्षिणबाहुस्पन्दनादि । ‘ निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ’
इत्यमरः । **न सुलभेति**—कलाभिः सहितः सकलः पूर्णो य इन्दुस्तद्वन्मुखं यस्याः
सोर्वशी सुलभा सुखलभ्या न च । किमपि च कुतोऽप्यनिर्वचनीयात्कारणादिदमनङ्ग-
विचेष्टितमनङ्गचेष्टा दक्षिणाक्षिस्फुरणादि । चकारद्वयमुभयोर्विरोधं दर्शयति । तथाहि
मनः काङ्क्षितसिद्धिषु मनोरथपूरणेष्वभिमुखीष्वुदयोन्मुखीषु सतीष्विवैकपदे सपदि
निर्वृतिं व्रजति सुखमनुभवति । ‘ तत्क्षणैकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च स्मृतम् ’ इति
हलायुधः । किमपि झटिति ममान्तःसन्तापशान्तिर्जातेत्युर्वशीयागमनमचिरादेवोत्प्रेक्ष
इति राज्ञोभिप्रायः द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । ‘ द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ । ’ इति
तल्लक्षणात् । जाताशस्तिष्ठतीत्यनेन नायिकासम्भोगविषयिणी स्तुहा प्रदर्शिता । तेन
‘ विलासो ’ नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । आकाशयानेन—यानं गमनं मार्गो वा ।
‘ करणाधिकरणयोश्च ’ इति करणे ल्युट् । **चित्रलेखा**—अनिर्दिष्टं कारणं यस्मिन्क-
र्मेण तद्यथा तथा । **उर्वशी**—क्षणविघ्नितेति । क्षणं क्षणपर्यन्तं विघ्नितमाका-

१ मदनोत्सुकस्तिष्ठति । इ. पा. २ (मदनवेदनामभिनीय सलज्जम् ।) सहि, हेमऊड-
सिहरे लदाविडवान्दरे लग्गा वैजयन्तिआ मोभावहि सि मए भणिदा उवहसिअ मं

चित्रलेखा—किं तस्य राजर्षेः पुरुरवसः सकाशं प्रस्थितासि
(किं तस्स राणसिणो पुरुरवस्स सआसं पथ्थिदा सि.)

उर्वशी—अयं ममापहस्तितलज्जो व्यवसायः । (अअं मे अव-
हथिदलज्जो ववसाओ ।)

चित्रलेखा—कः पुनः सरूया पुरतः प्रेषितः । (को उण
सहीए पुढमं पेसिदो ।)

उर्वशी—हृदयम् (हिअअं ।)

चित्रलेखा—स्वयमेव साधु संप्रधार्यतां तावत् । (सअं एव साहु
संदधारीअदु दाव ।)

उर्वशी—मदनः खलु मां नियोजयति । किमत्र संप्रधार्यते ।
(मअणो खु मं णिओएदि । किं एथ्थ संपधारीअदि ।)

चित्रलेखा—अतः परं नास्ति ममोत्तरम् । (अदो वरं णथ्थि
मे उत्तरं ।)

उर्वशी—तेन हि आदेशाय मार्गं येन गच्छन्त्या अन्तरायो न भवेत् ।
(तेण हि आदेसेहि मगं जेण अच्छन्तीए अन्तराओ ण भवे ।)

शगमनं यस्यास्तादृशां माम् । मम मनोगतं जानातीत्यर्थः । अपहस्तितलज्जो अपह-
स्तिताऽगणिता लज्जा त्रपा यस्मिन् । साहसमात्रमित्यर्थः । अत्र सङ्कल्पत्रपाना-
शायवस्थाः सूचिताः । अष्टविधा नायिका । तदुक्तं दशरूपके—‘ तासर्मष्टावस्थाः
स्युः स्वाधीनपातिकादिकाः । ’ इति । तत्रेयं विरहोत्कण्ठिताभिसारिका च । तदुक्तं
तत्रैव—‘ कामार्ताऽभिसरेत्कान्तं सारयेद्वाभिसारिका । ’ इति । उक्तं च वसन्तराजीये
मदेन मदनेनापि प्रेरिता शिथिलपत्रा । योत्सुकाभिसरेत्कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥
इति । ‘ येषां मतेन्योन्यसंकेतात्पूर्वं नाभिसरणं युक्तं तेषां मते पूर्वैव । **चित्रलेखा-**
पुरतः प्रेषितो दौत्येनेति शेषः । साधु सम्यक् सम्प्रधार्यतां कर्तव्याकर्तव्यं विचार्य
निश्चीयताम् । साहसकारिणी मा भुरिति भावः । **उर्वशी**—नियोजयति अस्मिन्क-
र्मणि प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र ‘ धैर्यं ’ नाम सत्वजो भावः स्त्रीणामलङ्कार उक्तः ।
उर्वशी—अन्तरायः विघ्नः । ‘ विघ्नोन्तरायः प्रत्यूहः ’ इत्यमरः । यथा पुरा काशिकृत इति भावः

मणासि दिढं क्खु लम्मा ण सका मोआविट्ठम् । दाणीं पुच्छसि काहँ अणिदिट्ठकालण
गच्छीअदि ति । (सखि हेमकूटशिखरे लताविट्ठपान्तरे लग्नां वैजयन्तिकां मोचयेति
मया भाणिता उपहस्य मां भणासि इदं खलु लग्ना न शक्या मोचयितुम् । इदानीं
पुच्छसि कुत्रानिर्दिष्टकारणं गम्यत इति ।) इ. पा.

१ सहि तथापि संपधारीअदु दाव । को ढण । इ. पा. २ गच्छन्तीणं.

चित्रलेखा—सखि विश्रब्धा भव । ननु भगवता देवगुरुणा अपराजितां नाम शिखाबन्धनविद्यामुपदिशता त्रिदशप्रतिपक्षस्यालङ्घनीये कृते स्वः । (सहि विस्मद्धा होहि । णं भवदा देवगुरुणा अवराइदं णाम सिहाबन्धणविज्जं उवादिसन्तेण तिदसपडिवक्खस्स अलङ्घणिज्जा कदह्य ।)

उर्वशी—अहो विस्मृतं मम हृदयम् । (अहो विस्मरिदं मे हिअंअं ।)

(सिद्धमार्गमवगाह्य ।)

चित्रलेखा—सखि एतद्भगवत्या भागीरथ्या यमुनासंगमविशेषपावनेषु सलिलेष्ववलोकयत इव आत्मानं प्रतिष्ठानस्य शिखाभरणभूतं राजर्षेभवनमुपगते स्वः । (एदं भवदीए भाईरहिण जमुणा-

चित्रलेखा—विश्रब्धा त्यक्तशङ्का । **ननु**—न जानासि किम् । ननु आमन्त्रणे । ‘आमन्त्रणे चापि ननु’ इति विश्वः । देवगुरुणा बृहस्पतिना । अपराजिता पराजिता न भवतीति तामप्रतिहतशक्तिम् । एतद्विद्याया नाम । मन्त्रप्रयोगेण शिखाया बन्धनं तस्य विद्या ताम् । उपदिशता तन्त्रमन्त्रपूर्वकं शिक्षयता । त्रिदशानां प्रतिपक्षो दैत्यसमूहस्तस्य अलङ्घनीयेऽनतिक्रमणीये । तद्विद्याप्रभावादावां न कस्यापि गोचरतां यास्याव इति भावः । **उर्वशी**—अहो इत्याश्चर्यं । विस्मृतं मम हृदयं मया विस्मृतं तत् । सिद्धमार्गम्—सिद्धा देवयोनिविशेषास्तेषां मार्गं संचारपदवीम् । अयं भूमितलान्नातिविप्रकृष्ट इति गम्यते । अतिविप्रकृष्टत्वे राजभवनादर्शनापत्तेः । ‘उद्वेजिता वृद्धिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपनन्ति सिद्धाः ।’ इति कुमारसंभववर्णनाच्च । **चित्रलेखा**—भागीरथस्येयं भागीरथी तस्याः । यमुना कालिन्दी तस्याः संगमेन विशेष-

१ सर्वं सुमरि मे हिअंअं । इ. पा. २ अतः परं—उ०—ताए पओअं सर्वं सुमरोसि (तस्याः प्रयोगं सव स्मरसि.) चि—सहि हिअंअं एदं सर्वं जानाहि इत्यधिकं क्वचित् । ३ अथापराजिता शिखाबन्धिनी नाम विद्या । श्रीशंकर उवाच । राज्यं देयं शिरो देयं भार्या देया महेश्वरि । शिखाबन्धिनी विद्यैषा न देयेत्यागमा जगुः ॥ मन्दवारऽमुराशायां गतां मुखां समुद्धरेत् । वामहस्तेन दिग्वासा मनुमेनं समुचरन् ॥ नमःसिद्धेश्वरि मानसतनः पितृवनं गतः । सूक्ष्मं सुश्रुणुं कृत्वा चिन्तावह्नौ च धूपयेत् ॥ उद्धन्धनमृतानारिनित्रकं शैस्तथैव च । असितोत्तोरपरया लब्धया त्वतियुक्तिः । कृष्णाशोकोत्तराशाखादिकनीडोद्भवाङ्कुरैः । एतैश्च धूपितां रज्जुं प्लावयेद् रजसि स्त्रियाः । चाण्डालिन्यास्ततो रज्जुं मन्त्रेणानेन मन्त्रयेत् ॥ ॐ सर्वजनमनश्चक्षुस्तिरस्करणं कुरु कुरु स्वाहा ॥ तथा निजशिखां बद्धा चैनमेव मनुं पठन् । क्षणाददृश्यतां याति देवानामपि साधक । पुनः कौशिकधूमेन दृश्यो भवति मानवः । योगीयमन्यथा न स्यात् त्रिसत्यं शंकरोदितम् ॥ इति बृहद्दामकेभरतन्योक्ता अपराजिता शिखाबन्धिनी विद्या समाप्ता ॥ शं. पा. पं. । ४ अस्मत्प्राक्—सखि पेक्ख पेक्ख । पदं; हला णं इ. पा. ।

संगमविसेसपावणेसु सलिलेसु ओलोअन्तस्स विअ अत्ताणअं पइट्ठा-
णस्स सिहाभरणभूदं राएसिणो भवणं उवगदह्म ।)

उर्वशी—(विलोक्य ।) ननु वक्तव्यं स्थानान्तरगतः स्वर्ग इति ।
(विचार्य) हला क नु खलु स आपन्नानुकम्पी भवेत् । (णं वक्तव्यं
ठाणन्तरगदो सम्गोत्ति । हला कहिं णु खु सो आवण्णाणुकम्पी भवे ।)

चित्रलेखा—एतस्मिन्नन्दनवनैकदेश इव प्रमदवने अवतीर्य ज्ञा-
स्यावः । (एदस्सि णन्दणवणेक्कदेशे विअ पमदवणे ओदरिअ
जाणिस्समो ।)

(उभे अवतरतः ।)

चित्रलेखा—(राजानं दृष्ट्वा सदर्शम् ।) सखि एष खलु प्रथमो-
दित इव भगवांश्चन्द्रः कौमुदीमिव त्वां प्रतीच्छति । (हला एसो खु
पढमोदिदो विअ भअवं चन्दो कौमुदिं विअ तुमं पडिच्छदि ।)

उर्वशी—(विलोक्य ।) सखि इदानीं प्रथमदर्शनात् सविशेषं
प्रियदर्शने महाराजः प्रतिभाति । (हला दाणिं पुढमदंसणादो स-
विसेसं पिअदंसणो महाराओ पडिहादि ।)

पावनेषु । गङ्गायमुनयोः संगमपावनत्वं च श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः—
सितासिते यत्र सरितौ संगते तत्राप्लुतासौ वियदुत्पतन्ति' इति । ये वै तन्वां
विस्मजन्ति धीरास्ते वै जना अमृतं भजन्ते । इति श्रुत्यन्तरं च । स्मृति-
रपि—'या गतियोगियुक्तस्य तत्त्वज्ञस्य मनीषिणः । सा गतिस्त्यजतः प्रा-
णान्गङ्गायमुनसंगमे ॥' इति । 'यत्र स्नात्वा दिवं गच्छन्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।
इति महाभारतेपि । कालिदासोप्येतदेवान्यत्र जगौ 'समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते'
इत्यादिना । अवलोकयत इव तस्य प्रतिबिम्बितत्वात् । प्रतिष्ठानस्य 'प्रयाग-
पूर्वतीरस्थित 'झंशी' (झांशी ?) संज्ञकनगरस्य' इति रङ्गनाथः । शिखाभरण-
भूतं शिखामणिरिव स्थितम् । **उर्वशी**—अन्यत्स्थानं स्थानान्तरं तत्र गतः ।
आपन्नानुकम्पी—आपन्नानुक्म्पत इत्येवंशीलः । अत्र 'परिसर्पः' नाम संध्यङ्ग-
मुक्तम् । 'इष्टानिष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते' इति तल्लक्षणम् । इष्टस्याभिल-
षितस्य पुरुरवसो नष्टस्यादर्शनं गतस्यानुसरणमन्वेषणम् । **चित्रलेखा**—
नन्दनवनं महेन्द्रोद्यानं तस्यैकदेशः प्रान्तः । प्रथममुदितः प्रथमोदितः ।
कौमुदीं ज्योत्स्नाम् । कुमुदानामियं कौमुदी ताम् । 'कौ [पृथिव्यां] मोदन्ते जना
यस्यां तेनासौ कौमुदी मता' इति वा । प्रतीच्छति प्रतीक्षते । एतदुर्वश्या
उत्साहवर्धनार्थम् । **उर्वशी**—सविशेषं समधिकं प्रियं कमनीयं दर्शनं यस्य स

चित्रलेखा—युज्यते । तदेह्युपसर्पावः (जुज्जदि । ता एहि उवसप्पम्ह ।

उर्वशी—तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्वगतास्य भूत्वा श्रोण्यामि तावत् । पार्श्वपरिवर्तिना वयस्येन सह विजने किमपि मन्त्रयमाण-
स्तिष्ठति ('तिरक्खरिणीपडिच्छण्णा पासगदा से भविअ सुणिस्सं दाव । पासपडिवत्तिणा वअस्सेण सह विअणे किंपि मन्तअन्तो चिड्ढदि ।)

चित्रलेखा—यथा ते रोचते । (जह दे रोअदि ।) (यथोक्त-
मनुतिष्ठतः ।)

विदूषकः—भोः चिन्तितो मया दुर्लभप्रणयिनीसमागमोपायः ।
(भो चिन्तितो मए दुल्लहप्पणइणीसमाअमोवाओ ।)

राजा—(तूष्णीमास्ते ।)

उर्वशी—का नु खल्वेषा स्त्री अनेन प्रार्थ्यमानात्मानं विकल्पते ।
(का णु क्खु एसा इत्थिआ इमिणा पत्थिअमाणा अत्ताणअं विकल्पेदि ।)

चित्रलेखा—किं पुनर्मानुष्यं विडम्ब्यते । (किं उण भाणु-
स्सअं विडम्बीअदि ।

तथोक्तः । स्निग्धया दृष्ट्या वीक्ष्यमाणत्वात् । **उर्वशी**—तिरस्करिण्या प्रति-
च्छन्नान्तर्हिता । तिरस्कारिण्यन्तर्धानविद्या यस्याः प्रयोगादृष्टेरगोचरता सं-
हाराच्च गोचरता सम्पद्यते दिव्यानाम् । एवं शाकुन्तले सानुमतिवचोपि
' तिरक्खरिणीपडिच्छण्णा ' इत्यादि । तावदुपसर्पणात्प्राक् । विजने विविक्ते
मन्त्रयमाणः संलपन् । यथोक्तमिति—तिरस्करिणीप्रयोगाददृश्ये भूत्वोपसर्पत
इत्यर्थः । **विदूषकः**—प्रणयाऽस्या अस्तीति प्रणयिनी दुर्लभा या प्रणयिनी
तस्या समागमस्योपायः । **उर्वशी**—प्रार्थ्यमाना प्रणयं याच्यमाना काम्यमाना
वा । आत्मानं विकल्पते दृष्ट्वा सत्यात्मानं बहुमन्यमानास्य प्रणयं नाभिनन्द-
तीति भावः । रङ्गनाथस्तु ' का पुनर्धन्या स्त्री यानेन परिमृग्यमाणात्मानं विनो-
दयति ' इति पाठं गृहीत्वैवं व्याख्याति—“ धन्याऽयुक्तदुष्पण्यायतिशयशालिनी
प्रलोभिका वा । ' रामा त्रिवर्गेहेतुः स्त्री धन्या योषित्प्रलोभिका ' इति त्रिकाण्डी
शेषः ” । **चित्रलेखा**—मानुष्यं विडम्ब्यते । दिव्या त्वं प्रभावात्तज्ज्ञातुं सम-

१ ण दाव उपसप्पिसम् । तिरक्ख० इला तिरक्ख०, इ. पा. २ ज्ञाणस्स किं,
विलम्बीअदि [ध्यानाय किं विलम्ब्यते] इ. पा.

उर्वशी—बिभेमि सहसा प्रभावाद्विज्ञातुम् । (भयामि सहसा पदवादो विण्णादुं ।)

विदूषकः—ननु भणामि चिन्तित उपाय इति । (णं भणामि चिन्तिदो उवाओ त्ति ।)

राजा—तेन हि कथ्यताम् ।

विदूषकः—स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रा सेवतां भवान् । अथवा तत्रभवत्या उर्वश्याः प्रतिकृतिमालिरूयावलोकयंस्तिष्ठ । (सिविणी-असमाअमआरिणिं णिदं सेवदु भवं । अहवा तत्तभोदीए उव्वसीए पडिक्किदिं आलिहिअ ओलोअन्तो चिट्ठ ।)

उर्वशी—(सहर्षम्) हीनसत्त्व हृदय समाश्रयसीहि समाश्रयसीहि । (हिणसत्त हिअअ समस्सस समस्सस ।)

राजा—उभयमप्यनुपपन्नम् ।

हृदयमिषुभिः कामस्यान्तः सशल्यमिदं सदा
कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम् ।

न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्य तां
मम नयनयोरुद्घाष्पत्वं सखे न भविष्यति ॥ १० ॥

चित्रलेखा—सखि श्रुतं त्वया । (सहि सुदं तुए ।)

र्यापि किमिति मानुषीणाङ्गानेन पर्याकुला भवसीत्यभिप्रायः । उर्वशी--बिभेमि । राजप्रार्थिता स्त्री कदाचिदन्या भवेदिति शंकात्र भयकारणम् । सहसाऽविचारितमित्यर्थः । विदूषकः—स्वप्ने समागमः स्वप्नसमागमस्तं करोतीति ताम् । अथवा पक्षान्तरे । प्रथमोपन्यस्त उपायोऽनुपपन्नश्चेदित्यर्थः । प्रतिकृतिं चित्रम् । उर्वशी-हीनमधमं सत्त्वं स्वभावो यस्य । तस्य शंकितत्त्वादनुदारतेति बोध्यम् । यद्वा सत्त्वं धैर्यम् । राजा--उभयमप्यनुपपन्नं न घटते इत्येवम् । अनुपपत्तिमेवाह-हृदयमिति-इदं हृदयं मनः कामस्य मदनस्येषुभिर्बाणैः सदान्तः सशल्यं शल्यसहितं सवेदनमिति यावत् । एवं सति स्वप्ने समागमकारिणीं संगमयित्रीं निद्रां कथमुपलभे प्राप्नोमि । न कथंचिदप्युपलभ इत्यर्थः । न चालेख्ये चित्रेऽपि सुवदनां शोभनास्यां तां प्रियामुर्वशीमसमाप्यैव हे सखे मम नयनयोरुद्घाष्पत्वं मुदश्रुत्वं न भविष्यतीति न । किंतु भविष्यत्येव । न हि सव्यथान्तःकरणस्य निद्रासेवनमश्रुपूर्णकुलेक्षणस्य चित्रलेखनं वा कचित्सं-

उर्वशी—श्रुतम् । न पुनः पर्याप्तं हृदयस्य । (सुदं । ण उण पज्जत्तं हिअअस्स ।)

विदूषकः—एतावान् मम मतिविभवः । (एत्तिओ मे मदिविहवो)

राजा—(सनिश्वासम् ।)

नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद सा मानसीं

प्रभावविदितानुरागमवमन्यते वापि माम् ।

अलब्धफलनीरसान्मम विधाय तस्मिञ्जनै

समागममनोरथान्भवतु पञ्चबाणः कृती ॥ ११ ॥

चित्रलेखा—श्रुतं त्वया । (सुदं तुए ।)

उर्वशी—हा धिक् हा धिक् । मामेवमवगच्छति । असमर्था-
स्म्यग्रतो भूत्वाऽस्य प्रतिवचनस्य । प्रभावनिर्मितेन भूर्जपत्रेण संपादि-
तोत्तरा भवितुमिच्छामि । (हृद्धी हृद्धी । मं एवं अवगच्छदि ।
असमत्थास्मि अगदो भविअ से पडिवअणस्स । पहावणिम्मिदेण भुज्ज-
वत्तेण संपादिदुत्तरा होदुमिच्छामि ।)

भवतीति भावः । उर्वशी—पर्याप्तं हृदयस्य प्रत्ययमुत्पादयितुं नालमित्यर्थः ।

विदूषकः—एतत्परिमाणमस्यैतावान् मतिविभवो बुद्धिप्रकर्षः । राजा—

नितान्तेति—सोर्वशी मम नितान्तकठिनामत्यन्तदुःसहं मानसीं मनःसम्ब-

न्धिनीं रुजं पीडां न वेद न जानाति । अन्यथानङ्गविधुरं मां कथमुपेक्षेतेति

भावः । वाऽथवा प्रभावेण निजया दैव्या शक्त्या विदितो ज्ञातोऽनुरागो यस्य

तादृशमपि मामवमन्यतेऽवधीरयति । दिव्यया मया कथं मानुषे रतिः कर्त-

व्येत्याशयेनेति भावः । एवं गते का गतिरित्यत्राह—पञ्च बाणाः शराः यस्य

स पञ्चबाणः कामः । मदनस्य पञ्च बाणा यथा—अरविन्दमशोकं च चूतं च

नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ इति । यद्वा संमो-

हनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा । स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्र-

कीर्तिताः । इति पञ्च बाणाः । तस्मिञ्जन उर्वशीयां मम समागममनोरथान्

संगमाभिलाषान् अलब्धं फलं यैस्ते अलब्धफला अत एव नीरसा विरसास्तां-

स्तथोक्तान्विधाय कृत्वा कृती कृतार्थो भवतु । मनोरथवैरस्ये मरणमेव

शरणमिति भावः । अत्रोपायान्तरादर्शनात् 'तापनं' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तमिति

बोध्यम् । तदुक्तं विश्वनाथेन—'उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत्' ।

इति । उर्वशी—एवं नितान्तकठिनां रुजं न वेदेत्येतादृशमथवा प्रभावे-

णानुरागं विदित्वाप्यवमन्यमानाम् । अवगच्छति जानाति । अस्य

चित्रलेखा—अनुमतं मम । (अनुमतं मे ।)

उर्वशी—(ससंभ्रमं गृहीत्वा यथोक्तं करोति ।)

विदूषकः—(दृष्ट्वा) अविहा अविहा । भोः किं नु खल्वेतद्भु-
नङ्गनिर्मोकं इव संमुखेऽस्माकं निपातितम् । (अविहा अविहा ।
भो किं णु खु एदं भुअङ्गणिम्मोअं विअ संमुहे णो णिवडिदं ।)

राजा—(विभाव्य) भूर्जपत्रगतोयमक्षरविन्यासः ।

विदू०—न खल्वदृष्ट्या तत्र भवत्योर्वश्या भवतः परिदेवितं
श्रुत्वा समानानुरागसूचकान्यक्षराणि विसृष्टानि स्युः (ण खु अदि-
ट्टाए तत्तहोदीए उव्वसीए भवदो परिदेविदं सुणिअ समाणाणुराणअसू-
अआई अक्खराइं विसज्जिआई होन्ति ।)

राजा—नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् । (गृहीत्वानुवाच्य सहर्षम् ।)
सखे प्रसन्नस्ते तर्कः

विदूषकः—भवान् इदानीं प्रसीदतु । अत्र लिखितं श्रोतुमि-
च्छामि । (भवं दाणिं पसीदतु । एत्थ लिहिदं सुणिदुं इच्छामि ।)

उर्वशी—साधु आर्य नागरिकोसि । (साहु अज्जणा अरिओ ।)

प्रतिवचनस्यास्मै प्रतिवचनं दातुम् । प्रभावनिमित्तनान्यस्यासन्निहिततथेद-
मुक्तम् । भूर्जपत्रेण मृदुत्वपत्रेण तन्मुखेत्यर्थः । सम्पादितमुत्तरं यया ।

विदूषकः—अविहा अविहेत्याक्रोशे भयसूचने वा । भुजङ्गनिर्मोकः सर्पकञ्चुकः
' निर्मोको मोचने व्योम्नि संनाहे सर्पकञ्चुके । ' इति कोषः । **राजा**—भूर्जपत्र-
गतो भूर्जपत्रसंक्रमितोऽक्षरविन्यासोक्षराणां पंक्तिरचना लेख इत्यर्थः । **विदू-**

षकः—न खलु इति वितर्के । यद्वा ' खलु ' जिज्ञासायाम् । ' खलु स्याद्वाक्य-
भूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने ' इति मेदिनी । परिदेवितं विलापम् । समानो-
नुरागस्तस्य सूचनानि पिशुनानि । अक्षराणि लेख इति यावत् । विसृष्टानि
प्रहितानि । **राजा**—नास्त्यगतिर्मनोरथानां कामानामविषयो नास्त्येव । सर्वत्रा-
नियन्त्रिता उज्जृम्भन्ते । कामी हि यद्यद्भवति तत्तदात्मानुकूलमिति पश्यतीति
भावः । एवं कुमारसंभवेपि ' मनोरथानामगतिर्न विद्यते । ' इति । अनुवाच्या
तूष्णीं वाचयित्वा । प्रसन्नः शुद्धोऽवितथ इत्यर्थः । **उर्वशी** नागरिको नगरे
भवः विदग्धो दक्षिणो वा । न हि ग्राम्यो मदनलेखजिज्ञासां प्रदर्शयति

१ भुजङ्गनिर्मोकं किं म खादिदुं णिवडिदम्. २ विहस्य; वयस्य नायं भुजङ्गनिर्मोकः
भुर्ज० ३ अस्मात्पाक्-ही ही भो किं ब्रह्मणवअणाणि अण्णधा होन्ति । इ. त्य.

राजा—श्रूयताम् । (वाचयति ।)

स्वामिन् संभाविता यथाहं त्वया अज्ञाता ।

तथानुरक्तस्य यदि नाम तवोपरि ॥ १२ ॥

ननु मम लुलितपारिजातशयनीये भवन्ति ।

नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णकाः शरीरके ॥ १३ ॥

सामिअ संभाविआ जहं अहं तुए अणुमिआ ।

तह अणुरत्तस्स जइ णाम तुह उवरि' ॥ १२ ॥

ण मे लुलिअपारिजाअसअणिज्जम्मि होन्ति ।

णन्दणवणवादा वि अच्चुण्हआ सरीरण ॥ १३ ॥

उर्वशी—किं नु खलु सांप्रतं भणिष्यति । (किं णु खु संपदं भणिस्सदि ।)

चित्रलेखा—ननु भणितमेव कमलनालायमानैरङ्गैः । (णं भणिदं एव कमलणालाअमाणेहिं अङ्गेहिं ।)

विदूषकः—दिष्ट्या मयेव बुभुक्षितेन स्वास्तिवाचनकमुपलब्धं

स्वामिन्निति—हे स्वामिन् अज्ञाता अज्ञातयथार्थहृदयावस्थेति यावत् । अहं यदि नामानुरक्तस्य मयि बद्धभावस्य तवोपरि यथा त्वया संभाविता तर्किता नितान्तकठिनामित्यादिना तथा तादृशी स्याम् । तर्हि ननु कथं लुलितपारिजातशयनीये लुलितानि संतप्तशरीरलुण्ठनादितस्ततो विक्षिप्तानि पारिजातानि पारिजातकुसुमानि यस्मिंस्तल्लुलितपारिजातं शयनीयं तस्मिन् । यद्वा लुलितं पारिजातशयनीयं यस्य तस्मिन्निति बहुव्रीहिः । मम शरीरके नन्दनवनवाता अपि । अपिस्तेषामतिशिशिरत्वं द्योतयति । अत्युष्णा भवन्ति दाहशान्तिहेतुका अपि संतापकारिणो भवन्ति । अत्र 'लेखः' नाम सन्ध्यङ्गमुपक्षिप्तम् । तदुक्तम्—'विवक्षितार्थकलिता पत्रिका लेख उच्यते ।' इति तत्रैव स्वानुरागप्रकाशकत्वस्योपपत्तिमत्त्वाद् 'उपन्यासः' इति सन्ध्यङ्गमप्युक्तं भवति । उर्वशी—किन्विति—ममानुरागं ज्ञात्वा तमभिनन्दति न वेति । चित्रलेखा—कमलनालायमानैः कमलनालवदाचरद्भिः । त्वदर्थमुत्ताम्यतो गाढविरहोत्कण्ठया परिम्लानैस्तनीयोभिश्च । 'म्लानकमलनालोपमैरङ्गैः' इति रङ्गनाथसम्मतः पाठः । "कमलनालायमानैः कण्टकितैरित्यर्थः । अनेन रोमाञ्चेन राज्ञो हृष्टत्वमुक्तं भवति" इति काट्यवेमः । विदूषकः—दिष्ट्येत्यानन्दे । 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे'

भवता समाश्वासनम् । (दिट्ठिआ मए विअ बुभुक्खिदेण सोत्थिवा-
अणअं उवलद्धं भवदा समासासणं ।)

राजा—समाश्वासनमिति किमुच्यते ।

तुल्यानुरागपिशुनं ललितार्थबन्धं

पत्रे निवेशितमुदाहरणं प्रियायाः ।

उत्पक्षमणा मम सखे मदिरेक्षणाया-

स्तस्याः समागतमिवाननमाननेन ॥ १४ ॥

उर्वशी—अत्रावयोः समविभागा प्रीतिः । (एत्थ णो सम-
विभाआ पीदी ।

राजा—वयस्य अङ्गुलीस्वेदेन दूप्येरन्नक्षराणि । धार्यतामयं
प्रियायाः स्वहस्तः ।

विदूषकः—(गृहीत्वा ।) किमिदानीं तत्रभवत्युर्वशी भवतो

इत्यमरः । स्वस्तिवाचनकं स्वस्ति वाच्यतेऽनेन स्वस्तिवाचनकमुपायनम् । स-
माश्वासनं सान्त्वनं प्रोत्साहनं वा । तुल्येति—तुल्यः समानो योनुरागः प्रेम
तस्य पिशुनं सूचकम् । 'पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः । ललितो मधुरो-
ऽर्थोऽभिधेयविषयो बध्यतेऽस्मिन्निति ललितार्थबन्धम् । ललितोर्थस्य बन्धो य-
त्रेति वा । पत्रे निवेशितं विन्यस्तं प्रियाया उदाह्रियत इत्युदाहरणं हृदयानु-
रागव्यञ्जकं वचनं गीतं वा हे सखे उत्पक्षमणा उत्पक्षमनयनेनेति यावत् ।
ममाननेन समागतं मिलितं तस्या मदिरेक्षणाया आननमिव भवति । माद्यत्या-
भ्यामिति मदिरे ईक्षणे यस्याः सा मदिरेक्षणा । यद्वा मदिरा तत्संज्ञका
दृष्टिस्तस्या ईक्षणमिवेक्षणं यस्याः । मदिरादृष्टिलक्षणमादिभरते—'आधूर्ण-
मानमध्या या क्षामा चाञ्चिततारका । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे
मदे ॥' इति । यद्वा मदिराभिधं ईक्षणं यस्याः । तदुक्तं संगीतकलिकायाम्
“स्निग्धार्धमुकुला कान्ता लम्बिता मदिरा तथा । पञ्चैवात्र प्रतिज्ञाताः शौर्या-
दित्येन दृष्टयः ॥ सौष्टवेनापरित्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा
परिकीर्तिता ॥' उत्प्रेक्षालंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र विशेषवचनात् 'पु-
ष्पम्' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । तदुक्तं साहित्यदर्पणे 'पुष्पं विशेषवचनं मतम् ।'
इति । **उर्वशी**—अत्राधुना । समविभागा समः विभागो यस्याः सा समं विभक्ता ।
तुल्यप्रमाणेति यावत् । **राजा**—अङ्गुलीनां स्वेदेन घर्मेजलेन । **दूप्येरन् विक्रियेरन्**
स्वहस्तः लक्षणया स्वहस्तलिखितो लेखः इत्यर्थः । 'स्वहस्तलेखः' इत्यपि
पाठः । 'स्वहस्ते निक्षेपः प्रियायाः ।' इति च पाठः । **विदूषकः**—मनोरथानां
कुसुमं मदनलेखविसर्जनरूपम् । विसंवदति किं विप्रलभते किम् । नैव विसंवदेदि-

मनोरथानां कुसुमं दर्शयित्वा फले विसंवदति । (किं दाणिं तत्त-
भोदी उव्वसी भवदो मणोरहाणं कुसुमं दंसिअ फले विसंवददि ।)

उर्वशी—हला यावदुपगमनकातरं हृदयं पर्यवस्थापयामि ताव-
त्त्वमस्यात्मानं दर्शयित्वा यन्मम क्षमं तद्भ्रम । (हला जाव उवग-
मणकादरं हिअअं पज्जवत्थावेमि दाव तुम से अत्ताणं दंसिअ जं मे
खमं तं भणाहि ।)

चित्रलेखा—(तथेति तिरस्करिणमिपनीय राजानमुपेत्य ।) जयतु
जयतु महाराजः । (जेदु जेदु महाराओ ।)

राजा—(सहर्षम्) स्वागतं भवत्यै । भद्रे
न तथा नन्दयसि मां सख्या विरहिता तथा ।
संगमे पूर्वदृष्टेव यमुना गङ्गाया विना ॥ १५ ॥

चित्रलेखा—ननु प्रथमं मेघराजिर्दृश्यते पश्चाद्विद्युलता । (णं
पढमं मेहराई दीसदि पच्छा विज्जुल्लदा ।)

विदूषकः—(अपवार्य ।) कथं नैषा उर्वशी । तस्यास्तत्रभवत्या
अभिमता सहचरी । (कहं ण एसा उव्वसी । ताए तत्तहोदीए
अहिमदा सहअरी ।)

चित्रलेखा—उर्वशी महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति—

त्यर्थः 'विप्रलम्भो विसंवादः' इत्यमरः । मदनलेखविसर्जनेनेत्यमाश्रास्य समागमा-
काक्षिणं त्वामन्ते नैवं विरसीकरिष्यतीति भावः । **उर्वशी**—उपगमनकातरमभिग-
मनपर्याकुलम् । पर्यवस्थापयामि स्थिरीकरिष्यामि । यन्मम क्षमं यन्मया वक्तु-
मुचितम् । **चित्रलेखा**—तिरस्करिणीमपनीयान्तर्धानविद्याप्रयोगं संहृत्य ।
अत्र तिरस्करिण्यपनयनं तिरोधानमन्त्रोपसंहारः । **राजा-न तथेति**—तथा
सख्योर्वश्या विरहिता वियुक्ता मां तथा न नन्दयस्यानन्दयसीस । यथा तथा
सहैव नन्दयसीति शेषः । संगमे पूर्वदृष्टा । प्रथमं गङ्गासंयुक्ता दृष्टेत्यर्थः । यमुना
कालिन्दी पश्चाद्गङ्गाया विना दृष्टा सती यथा न नन्दयति दृष्टिविलोभिका न
भवति तथा । उपमा । विनोक्तिश्च । 'विनोक्तिर्यद्विनान्येन न साध्वन्यदसाधु
वा । इति तल्लक्षणात् । 'विनार्थसम्बन्ध एव विनोक्तिः' इति च रसगङ्गाधरे ।
चित्रलेखा—मेघराजिर्मधेपंक्तिः । **विदूषकः**—अभिमता अभीप्सिता

(उव्वसी महाराअं सिरसा पणमिअ विणवेदि)

राजा—किमाज्ञापयति ।

चित्रलेखा—मम सुरारिसंभवे दुर्जाते महाराज एव शरणमासीत् । साहं तव दर्शनसमुत्थेन मदनेन बलवद्वाध्यमाना भूयोपि महाराजेनानुकम्पनीयेति । (मह सुरारिसंभवे दुर्जादे महाराओ एव सरणं आसि । सा अहं तुह दंसणसमुत्थेण मअणेण बलिअं बाहीअमाणा भूओवि महाराएण अणुकम्पणीअत्ति ।)

राजा—भद्रमुखि

पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां ता-

मार्तं न पश्यसि पुरुरवसं तदर्थे ।

साधारणोयमुभयोः प्रणयः स्मरस्य

तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम् ॥ १६ ॥

चित्रलेखा—(उर्वशीमुपेत्य) सखि एहि । त्वत्तोपि निर्दयतरं

मान्या । सहचरी सखी । चित्रलेखा—सुराणामरिः तस्मात्संभव उत्पत्तिर्यस्य तस्मिन् । दुर्जाते व्यसने शरणं रक्षिता । साहं यैकदा महाराजेनानुकम्पिता । दर्शनसमुत्थेन दर्शनोत्पन्नेन । मदनेन कामविकारेण । अनुकम्पनीया मम मद-
नार्तिः परिहरणीयेति भावः । राजा—पर्युत्सुकामिति—तां प्रियदर्शनां रम्यदर्शनां पर्युत्सुकामुत्कण्ठितां कथयसि । किंतु तदर्थं तस्याः कृत आर्त-
कामज्वरसंतप्तं मां न पश्यसि न जानासि । सा केवलं पर्युत्सुकाऽहं तु कामवेदना-
भिभूत इति भावः । अयं स्मरस्य स्मरकृतः । कर्तारि पट्टी । प्रणयोभिलाषः प्रीतिर्वा । उभयोः साधारण उभयत्र समानः । यथोर्वशी मदर्थं पर्याकुला तथाहमपि तदर्थमतो नान्यतरपक्षे युक्त उपालम्भ इति भावः । अत उभयोः समागमयत्नोप्यविलम्बितं विधेय इत्याह सामान्योक्त्या । तप्तेनायसा तप्तमयो घटनाय योग्यम् । प्रबलमदनविकारयोरावयोर्झटिति संयोजनमेव युक्तमिति भावः । यद्वा 'तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्' इत्ययमावयोः स्मरस्य स्मरं प्रति साधारणः समानः प्रणयो यावद्वा । इति योज्यम् । प्रणयः प्रेम्णि विस्त्रम्भे याच्नाप्रत्यययोरपि । इति । विश्वः । एवं शाकुन्तले तृतीयाङ्केपि—राजा भद्रे साधारणोयं प्रणयः ।' इति । रङ्गनाथस्तु 'स्मरस्य' इत्यत्र 'यतस्व' इति पठित्वा 'तां कौमुदीमिव समागमयेन्दुबिम्बे ।' इति चतुर्थचरणपाठमाह । तद्व्याख्या यथा—“अतो यतस्व यत्नं कुरुष्व । कौमुदीं ज्योत्स्नामिन्दुविम्ब इव ताम् । मयीत्यर्थात् । समागमय ।” इति । अयं पाठो न मनोरमः कारकदोषदुष्टश्च । चित्रलेखा—निर्दयतरं मदनं दृष्ट्वा निर्दयतरं मदनेन पीड्यमानं तव प्रियतमं

मदनं दृष्ट्वा प्रियतमस्य ते दूत्यस्मि संवृत्ता । (हला एहि । तुव-
तोवि णिहदरं मअणं देखिअ पिअअमस्स दे दूदिहि संवृत्ता ।)

उर्वशी—(तिरस्करिणीमपनीय) । अहो लघु त्वयोज्जितास्मि ।
(अम्महे लहुअं तुए उज्जिदहि) ।

चित्रलेखा—इतो मुहूर्तजिज्ञास्यामि का कामुज्जिष्यतीति ।
आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व । (इदो मुहुत्तादो जाणिस्सं का कं उज्जि-
स्सदित्ति । आआरं दाव पडिज्ज ।)

उर्वशी—(राजानमुपेत्य सग्रीवम्) जयतु जयतु महाराजः ।

राजा—सुन्दरि

मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते ।

जयशब्दः सहस्राक्षादगतः पुरुषान्तरम् ॥ १७ ॥

(हस्ते गृहीत्वैनामुपवेशयति ।)

विदूषकः—भवति राज्ञः प्रियवयस्यो ब्राह्मणः किं न वन्द्यते ।
(भोदि रण्णो पिअवअस्सो बह्मणो किं ण वन्दीअदि ।)

उर्वशी—(सस्मितं प्रणमति ।)

लघ्वैर्यथः । उर्वशी—लघु शीघ्रमकस्मादित्यर्थः । उज्जितास्मि त्यक्तास्मि ।
मम सखी भूत्वापि मां त्यक्त्वा राजदौत्यमङ्गीकृतवत्यसीति साभिप्रायमुपाल-
म्भमर्भं वचो नायकशृङ्गारवर्धनार्थम् । अत एवास्मात्प्राक् तिरस्करिण्यपनयनमपि
युक्तम् । चित्रलेखा—इतो मुहूर्तादिति—त्वमेवाचिराद्वाज्ञा संगता मां त्यक्षसी-
ति त्वमेव ममोपालम्भार्हा नाहं तवेति भावः । आचारं समुचितोपचारं जये-
त्यादिशब्दै राज्ञो विजयवर्धनादिकम् । अत्र परिहासस्य गम्यमानत्वात् 'नर्म'
नाम सध्वङ्गमुपाक्षिप्तम् । तदुक्तं 'परिहासवचो नर्म' इति । 'अप्राप्य इष्टजना-
वर्जनरूपः परिसाहो नर्म' इति दशरूपकटीकाकृत् । उर्वशी—जयतु जयतु
विजयेन वर्धताम् । राजा—हे सुन्दरि मया नाम जितं सर्वोत्कर्षशालिना
भूतं खलु । यतः सहस्राक्षान्महेन्द्रात्पुरुषान्तरमन्यं पुरुषमगतोऽप्राप्तोऽयं जय-
शब्दस्त्वयोदीर्यमाणो 'जयतु जयतु महाराजः' इति शब्दो यस्य मम त्वया
समुदीर्यते सम्यगुच्चायेत । अतो जितमिति सम्बन्धः । 'नाम' इत्यभ्युपगमे ।
'नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽचि च ।' इति मेदिनी । अत्र 'प्रगमनं'
नाम सध्वङ्गमुक्तं भवति । तदुक्तं साहित्यदर्पणे 'प्रगमनं वाक्यं स्या-
दुत्तरोत्तरम् ।' इति । विदूषकः—भवति राज्ञ इति अत्र हास्यप्रतीतिः

विद्रूपकः—स्वस्ति भवत्यै । (सस्थि भोदीए ।)

(नेपथ्ये ।)

देवदूतः—चित्रलेखे त्वरयोर्वशीम् ।

मुनिना भरतेन यः प्रयोगो

भवतीष्वष्टरसाश्रयो नियुक्तः ।

ललिताभिनयं तमद्य भर्ता

मरुतां द्रष्टुमनाः सलोकपालः ॥ १८ ॥

(सर्वे कर्णे ददति । उर्वशी विषादं नाटयति ।)

चित्रलेखा—श्रुतं प्रियसख्या देवदूतस्य वचनम् । अनुमान्यतां महाराजः । (सुदं पिससहीए देवदूदस्स वअणं । अणुमाणीअदु महाराओ ।)

उर्वशी—नास्ति मे वाक् । (णस्थि मे वाआ ।)

स्फुटैव । हासलक्षणं यथा—‘भाषणाकृतिवेषाणां क्रियायाश्च विकारतः । लौल्यादेश्च परस्थानामेवामनुकृतेरिति । विकासश्चेतसो हासः ।’ इति ।

मुनिनेति—भरतेन मुनिना । भरताख्यो मुनिनाट्यशास्त्रप्रणेता तेन । अष्टरसाश्रयः—अष्टानां नाट्यशास्त्रोक्तानां रसानामाश्रयः स्थानम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ‘शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । धामत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्य रसाः स्मृताः’ ॥ रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति रसाः । रसलक्षणं दशरूपके—‘विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचाररिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥’ इति । यः प्रयुज्यते इति प्रयोगो रूपकविशेषो भवतीषु युष्मासु । अप्सरःस्वित्यर्थः । नियुक्तोऽभिनयशिक्षया प्रतिष्ठापितः । तं प्रयोगं ललिताभिनयं ललितो मनोहरोऽभिनयो मनोगतभावादि-व्यञ्जनं यस्मिंस्तादृशं लोकपालैः सहितः सलोकपालो मरुतां भर्ता देवेन्द्रोद्य द्रष्टुमना द्रष्टुं प्रेक्षितुं मनो यस्य स तथोक्तः । ‘तुं काममनसोरपि’ इति मकारलोपः । ‘इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुवेर ईशः ।’ इत्यष्टौ लोकपालाः । ललिताभिनयमित्यनेन शृङ्गाररसप्रधानत्वं सूचितम् । तदुक्तं दशरूपके—‘ऐको रसोऽङ्गो कर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽनुतम् ॥’ इति । उर्वशी—विषादं नाटयति—धुतेन शिरसा विषण्णया दृष्ट्या चेति ज्ञेयम् । तल्लक्षणे तु-पर्यायेण शनैस्तिर्यग्गतमुक्तं धुतं शिरः । विषादेऽनीप्सिते ज्ञेयम् ।’ इति । या दृष्टिः पतितापाङ्गा विस्तारितपुटद्वया । निमेषिण्यस्ततारा च विषण्णा सा विषादिनी ॥’ इति च । चित्रलेखाः—अनुमान्यतां गमनायानुज्ञां दाप्यतामित्यर्थः । उर्वशी—वाक्

चित्रलेखा—महाराज परवशोऽयं जनः । तन्महाराजेनाभ्यनु-
ज्ञातेच्छति देवेष्वनपराद्धमात्मानं कर्तुम् । (महाराज परवसो
अअं जणो । ता महाराएण अभ्मणुण्णादा इच्छदि देवेसु अणवरद्धं
अत्ताणअं काटुं ।)

राजा—(कथंचिद्वाचं व्यवस्थाप्य ।) नास्मि भवत्योरीश्वरनियोग-
प्रत्यर्थी । स्मर्तव्यस्त्वयं जनः ।

उर्वशी—(वियोगदुःखं रूपयन्ती सह सख्या निष्कान्ता ।)

राजा—(सनिःश्वासम् ।) सखे वैयर्थ्यमिव चक्षुषः संप्रति ।

विदूषकः—(पत्रं दर्शयितुकामः ।) नन्वेतत्—(इत्यधोक्ते आत्मगतम् ।)
हा धिक् हा धिक् उर्वशीदर्शनमिस्मितेन मया तद्दूर्जपत्रं प्रभ्रष्टमपि
हस्तात्प्रमादेन न विज्ञातम् । (णं एदं । हद्धी हद्धी उव्वसीदंस-
णविस्मिदेण मए तं भुज्जवत्तअं पढभट्टंवि हत्तादो पमादेण णविण्णादं ।)

राजा—भद्र किमसि वक्तुकाम इव ।

विदूषकः—मा भवानङ्गानि मुञ्चतु । दृढं खलं त्वयि बद्धभावो-
र्वशी ! न सेतोगतमनुरागं शिथिलयति । (मा भवं अङ्गाई मुञ्चतु ।
दिढं खु तुइ बद्धभावा उव्वसी । ण मा इदोगदं अणुराअं सिद्धिलेदी ।)

उच्चरणसामर्थ्यम् । **चित्रलेखा**—परस्य वशः परवशः पराधीनः । अयं जनः उर्वशी-
लक्षणः । अनपराद्धं कर्तुं तेषां शासनं सम्यगनुग्रायेत्यर्थः । अतस्तामनुज्ञातुमर्हति
भवानिति निष्कर्षः । **राजा**—व्यवस्थाप्य समाहितां कृत्वा । ईश्वरनियोगप्रत्यर्थी
ईश्वरस्य प्रभोर्महेन्द्रस्य नियोगस्याज्ञायाः प्रत्यर्थी विरोधी । प्रतिकूलमर्थयितुं
शीलमस्यासौ प्रत्यर्थी । **उर्वशी**—अयमुर्वश्या निष्कमो रतेः शृङ्गारस्थायिनः
पोषार्थमिति ज्ञेयम् । विप्रलम्भः शृङ्गारः । तदुक्तम्—‘ यत्र तु रतिः प्रकृष्टा ना-
भीष्टमुपैति विप्रलम्भोसौ । ’ इति । ‘ न विना विप्रलम्भेन शृङ्गारः पुष्टिमश्नुते ।
कषायिते हि वज्रादौ भूयान्रागो विवर्धते ॥ ’ इति च । **राजा**—वैयर्थ्यं
विगतोऽर्थो यस्य तदर्थं तस्य भावः विफलता । संप्रत्यसन्निहितायामुर्वश्या-
मित्यर्थः । **विदूषकः**—विस्मितेन विस्मयाकुलेन विस्मृतात्मभावेनेत्यर्थः ।
प्रमादेनानवधानतया । **विदूषकः**—अङ्गानि मुञ्चतु निराशो भवत्वित्यर्थः ।

१ उव्वसी विण्णवेदि (उर्वशी विशापर्याति) । इ. त्य. ए. पु. । २ सविषादमात्म-
३ वअस्स एदाहि वक्तुकामो (वयस्य एतदस्मि वक्तुकामः ।) इ. त्य. ए. पु. ।

राजा—ममाप्येतदाशंसि मनः । तया खलु प्रस्थाने

अनीशया शरीरस्य हृदयं स्ववशं मयि ।

स्तनकम्पाक्रियालक्ष्यैरन्यस्तं निश्वसितैरिव ॥ १९ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) वेपते मे हृदयमिमां वेलां तत्रभवता तस्य भूर्जपत्रस्य नाम ग्रहीतव्यं भविष्यतीति । (वेवदि मे हि-अअं इमं वेलं तत्तभवदा तस्स भुज्जवत्तस्स णाम गेणिहदव्वं भविस्सदित्ति ।)

राजा—केनेदानीं दृष्टिं विलोभयामि । (स्मृत्वा ।) आ उप-नयतु भवान् भूर्जपत्रम् ।

विदूषकः—(विषादं नाटयति ।) हन्त न दृश्यते । गतमुर्वश्या मार्गेण । (हन्त ण दिस्सदि । गदं उव्वसीए मग्गेण ।)

राजा—सर्वत्र प्रमादी वैधेयः । ननु विचिनोतु भवान् ।

विदूषकः—(उत्थाय ।) नन्वितो भवेत् इतो भवेत् । (णं इदो भवे इदो भवे ।) (इति विचेतव्यं नाटयति ।)

(ततः प्रविशति सपरिवारा देवी काशीराजपुत्री ।)

देवी—हज्जे निपुणिके सत्यं त्वया भणितमिदं लतागेहं प्रविशन्ना-र्यमाणवकसहाय आर्यपुत्रौ दृष्ट इति । (हज्जे णिउणिए सच्चं तुए भणिदं इमं लदागेहं पविसन्तो अज्जमाणवअसहाओ अज्जउत्तो दिट्ठेत्ति ।)

खलु ध्रुवम् । वद्धो भावोऽनुरागो यथा । इतो गतं त्वयि प्रतिष्ठितमित्यर्थः । शिथिलयति शिथिलीकरोति । राजा—एतदाशंस्येतदाशावत् । अनीशयेति-शरीरस्थानीशयाऽनीश्वरया । तस्येन्द्रायत्तत्वात् । तयोर्वश्या स्ववशं स्वायत्तं हृदयं । स्तनयोः कम्पाक्रिया तया वक्षःस्थलोद्गूढनेनेत्यर्थः । लक्ष्यैरनुमेयैर्नि-श्वासैर्मयि न्यस्तं निक्षिप्तमिव । विवशमिति पाठे स्वतन्त्रं कस्याप्यनायत्त-मित्यर्थः । यद्वा विवशं विशेषेण वशं स्वाधीनम् । विदूषकः—इमां वेलामनया वेलया । राजा—विलोभयामि विनोदयामीत्यर्थः । प्रमादी प्रमत्तः । वैधेयो मूर्खः । ' मूर्खवैधेयबालिशाः ' इत्यमरः । विचेतव्यं विचिन्तितम् । देवी—लतागेहं प्रमदवनान्तर्गतमेतद्विज्ञेयम् । निपुणिका—भट्टिनी राज-

१ विवशम् । इ. पा. २ केत्तिए वेलाए [कस्यां वेलायां] इ. पा. ३ भो दिव्यं क्लृप्तं भुज्जवत्तं गदं । इ. पा. ४ अहो, आः; सर्वत्र. ५ सच्चं किं लताघरं विसन्तो अज्जमाणवअसहाओ दिट्ठो तुए महाराओ इ. पा.

निपुणिका—किमन्यथा भट्टिनी मया विज्ञापितपूर्वा । (किं अण्णहा भट्टिणी मए विण्णविदपुव्वा ।)

देवी—तेन हि लतान्तरिता श्रोण्यामि तावदस्य विश्रब्धामन्त्रितानि । यत् त्वया कथितं तत्सत्यं न वेति । (तेण हि लदन्तरिदा सुणिस्सं दाव से विस्सद्धामन्तिदाणि । जं तुए कहिदं तं सच्चं ण वत्ति ।)

निपुणिका—यद् भट्टिन्यै रोचते । (जं भट्टिणीए रूचदि ।)

देवी—(परिक्रम्य ।) हञ्जे निपुणिके किमेतज्जीर्णचीवरमिवेतो-
मुखं दक्षिणमारुतेनानीयते । (हञ्जे णिउणिए किं एदं जिण्णंची-
वरं विअ इदोमुहं दक्खिणमारुदेण आणीअदि ।)

निपुणिका—(विभाव्य ।) भट्टिनि परिवर्तनविभाविताक्षरं भूर्ज-
पत्रं खल्वेतत् । हन्त भट्टिन्या एव नूपुरकोट्या लग्नम् । (गृहीत्वा ।)
कथं वाच्यताम् । (भट्टिणि पडिवत्तणविभाविदाक्खरं भुज्जवत्तं खु
एदं । हन्त भट्टिणीए एव्व णेउरकोडिए लग्नं । कहं वाईअदु ।)

देवी—अनुवाचय तावदेत् । यद्यविरुद्धं ततः श्रोण्यामि ।
(अणुवाएहि दाव णं । जदि अविरुद्धं तदो सुणिस्सं ।)

निपुणिका—(तथा कृत्वा ।) भट्टिनि तदेव कौलीनमिव
प्रतिभाति । भर्तारमुद्दिश्योर्वश्याः काव्यबन्ध इति तर्कयामि । आर्य-
माणवकप्रमादेनावयोर्हस्तं गत इति । (भट्टिणि तं एव्व कोलीणं
महिषी । यत्तु 'देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ।' इत्यमरसिंहेनोक्तं
तत्प्रायिकं मन्तव्यम् । अन्यथा विज्ञापितपूर्वा असत्यं देव्यै कदाचित्कथित-
मित्यर्थः । **देवी**—लतान्तरिता लतान्तर्हिता । विश्रब्धमन्त्रितानि विश्रम्भा-
लापान् । **देवी**—जीर्णचीवरं जीर्णं चीवरं वस्त्रखण्डम् । इतोमुखं इतः मुखं य-
स्यास्मत्सम्मुखमित्यर्थः । **निपुणिका**—विभाव्य निरूप्य निपुणमालोच्य ।
परिवर्तनविभाविताक्षरं परिवर्तनेन व्यावर्तनेन विभावितानि प्रकटीकृतानि
दृष्टानि वाक्षराणि यस्मिन् । नूपुरकोट्या मञ्जाराप्रेण 'मञ्जरीनूपुरोऽस्त्रियाम् ।
इत्यमरः । कथमिति प्रश्ने । **देवी**—अनुवाचय तूष्णीं वाचय । अविरुद्धं श्रव-
णार्हमकौलीनपरममित्यर्थः । अन्यथात्वे तस्य मनोव्यथाजनकत्वादिति भावः ।

निपुणिका—कौलीनं कौ पृथिव्यां लीनं । अलुक्समासः । अपवादः । कौलीनं

१ जं भट्टिणी आणवेदी । इ. पा. २ 'पत्तोण्णं' इति, 'वत्तं नवचीवरं' इति च पा.

विअ पहिडादि । भट्टारअं उद्दिसिअ उव्वसीए कव्वबन्धोत्ति तक्के-
मि । अज्जमाणवअप्पमादेण अह्माणं इत्थं गदोत्ति ।)

देवी—तेन ह्यस्य गृहीतार्था भवामि । (तेण हि से गहि-
दत्था होमि ।)

निपुणिका—(राज्ञा पूर्ववाचितं वाचयति ।)

देवी—अत्रानेनैवोपायनेनाप्सरःकामुकं प्रेक्षे । (एत्थ इमिणा
एव उवाअणेण अच्छराकामुअं पेक्खामि ।) (इति परिजनसहिता
लतागृहं परिक्रामति ।)

विदूषकः—भो वयस्य किमेत्पवनवशागामि प्रमदवनसमीपग-
तक्रीडापर्वतपर्यन्ते दृश्यते । (भो वअस्स किं एदं पवणवसगामि
पमदवणसमीवगदक्रीलापव्वदपज्जन्ते दीसदि ।)

राजा—(उत्थाय ।) भगवन् वसन्तप्रिय दक्षिणवायो ।

वासार्थं हर संभृतं सुरभिणा पौष्पं रजो वीरुधां

किं मिथ्या भवतो हृतेन दयितास्नेहस्वहस्तेन मे ।

जानीते हि मनोविनोदनफलैरेवंविधैर्धारितं

कामार्तं जनमन्ननां प्रति भवानालक्षितप्रार्थनः ॥ २० ॥

पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः । इति धरणिः । अत्र राज्ञा अभिजात्य-
विरुद्धमाचरणमुर्वेश्यनुरागरूपम् । भर्तारं स्वामिनम् । तदुक्तं दशरूपके—‘देवः
स्वामीति नृपतिभृत्यैर्भर्तेति चाधमैः ।’ इति । यद्वा भट्टारकमिति संस्कृतं ।
‘राजा भट्टारको देवः’ इत्यमरः । काव्यबन्धः पद्मरचना । मदनलेख इति
यावत् । देवी—गृहीतार्था—गृहीतोर्थो यया । ज्ञातविषयेत्यर्थः । देवी—
अत्राधुना । उपायनेनोपहारेण । एतदेवोपहारस्थाने कृत्वेत्यर्थः । ‘उपा-
यनमनुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।’ इत्यमरः । विदूषकः—पवनवशागामि पवन-
वशं गच्छतीति वायुवशसंचारि । क्रीडापर्वतः क्रीडाशैलः । उपवनादिषु क्री-
डार्थं निर्मितः पर्वतसदृशो भूम्युच्छ्रयः । तस्य पर्यन्ते प्रान्ते । राजा—विदू-
षकवचः श्रुत्वा पवनेनोत्क्षिप्य नीयमानं भूर्जपत्रमेव स्यादिति मन्वान आह ।
वसन्तप्रिय वसन्तस्य प्रियो वसन्तप्रियः । वसन्तः प्रियः यस्येति वा । तस्य
सम्बुद्धिः हे वसन्तसख । वासार्थमिति—सुरभिणा वसन्तेन । ‘वसन्ते
पुष्पसमयः सुरभिः’ इत्यमरः । सुष्ठु रमन्ते हर्षयुक्ता भवन्त्यत्रेति सुरभिः ।
संभृतं संपादितमुपचितं वा । वीरुधां लतानां । वीरुलताविटपयोः

निपु०—भट्टिनि एतस्यैवान्वेषणा वर्तते । (भट्टिणि एदस्स एव अण्णेसणा वट्टदि ।)

देवी—पश्यामि । (पेक्खामि ।)

विदूषकः—भो म्लायमानकेशरच्छविना मयूरपिच्छेन विप्रलब्धो-
स्मि । (भो मिलाअमाणकेशरच्छविणा मोरपिच्छेण विप्पलब्धो ह्मी)

स्त्रियाम् ।' इति कोपः । 'लता प्रतानिनी वीरुध्' इत्यमरे विशेषः । पौष्पं पुष्प-
सम्बन्धि रजः परागं । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च' इति
भेदिनी । वासार्थं सौगन्ध्यलाभार्थं हर नय । मिथ्या व्यर्थं हृतेनापनीतेन मे
मम दयितास्नेहस्वहस्तेन दयितायाः प्रियायाः स्नेहस्वहस्तः स्नेहदर्शकः स्व-
हस्तो लक्षण्या स्वहस्तलेखस्तेन भवतः किं कोर्यः । पुष्परेणुहरणे भवतः
सौरभ्यलाभः स्यात् । मत्प्रियालेखहरणे तु न कोपि दृष्टादृष्टस्तव लाभ
इत्यर्थः । प्रत्युत ज्ञातास्वादस्य तवादाक्षिण्यमपि प्रसज्येतेत्याह—भवान्
कामार्तं कामपीडितं जनं । मनोविनोदनफलैर्मनस उत्कण्ठितस्येत्यर्थः । विनो-
दनं सान्त्वनं । उत्कण्ठापनयनमिति यावत् । फलं प्रयोजनं येषां तानि तैः ।
एवंविधः प्रकारो येषां तैरीदृशैर्मदनलेखादिभिर्धारितमवलम्बितजीवितं जा-
नीते हि वेत्ति खलु । यतो भवान् अञ्जनां प्रत्यालक्षितप्रार्थनो दृष्टाभि-
लाषः । कामुक इत्यर्थः । अञ्जना नाम कुञ्जराख्यस्य वानरस्य पुत्री हनूम-
न्माता च । एकदा पर्वतशिखर आसीनायास्तस्या उत्तरीयाञ्चलं विस्खलितं
दृष्ट्वा भगवान्वायुस्तां चकमे । पश्चाद्यथा मे कुमारीभावो न नश्येत्तथा मयि च-
रतु भगवानिति तया विज्ञप्तः कृतार्थतां भेजेऽजनयच्च तस्यां सुतं मारुतिम् ।
इति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । रङ्गनाथस्तु 'विनोदनफलैः' इत्यत्र 'विनो-
दनशतैरिति' चतुर्थपादं च 'कामार्तं जनमञ्जसाभिभवितुं नालम्बितप्रार्थनम्'
इति पठति । तद्व्याख्यानं यथा—“ हि यतः भवानेवंविधैर्विनोदनशतैर्हस्तलेख-
चित्रफलकादिभिर्धारितं विहितजीवनम् । आलम्बिता अङ्गीकृता प्रार्थना
येन तं कामार्तं जनमञ्जसा तत्त्वतोऽभिभवितुं पराभवितुं न जानीते ।
अभिभवितुं न जानीते इदमञ्जसा सत्यमिति वा । अतश्चावश्यं लेखो न
नेय इति भावः । निजदाक्षिण्यरक्षणायापि नैतादृग्विधेयमिति रहस्यम् ।
'अञ्जसा तत्त्वतूर्णयोः' इति विश्वः । इति । निपुणिका—अन्वेषणा अन्वीक्षणम् ।
विदूषकः—म्लायमानकेशरच्छविना म्लायमानं यत्केसरं केसरपुष्पं तद्वच्छ-

राजा—सर्वथा हतोस्मि ।

देवी—(उपेत्य ।) आर्यपुत्र अलमावेगेन । एतत्तद्भूर्जपत्रम् ।
(अज्जउत्त अलं आवेएण । एदं तं भुज्जवत्तं ।)

राजा—(ससंभ्रमम् ।) अये देवी । स्वागतं देव्यै ।

विदूषकः—(अपवार्य ।) दुरागतमिदानीं संवृत्तम् । (दुरागमं
दाणिं संवत्तं ।)

राजा—(जनान्तिकम् ।) सखे किमत्र प्रतिविधेयम् ।

विदूषकः—लोत्रेण गृहीतस्य कुम्भारिकस्यास्ति वा प्रतिवचनम् ।
(लोत्तेण गहिदस्स कुम्भिलअस्स अत्थि वा पडिवअणं ।)

राजा—(अपवार्य) मूढ नायं परिहासकालः । (प्रकाशम् ।)
देवी नेदं मया मृत्यते । स खलु परसमन्वेषणार्थमारम्भोयम् ।

देवी—युज्यत आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुम् । (जुज्जदि
अत्तणो सोहगं पच्छादेदुं ।)

विदूषकः—भवति त्वरयास्य भोजनं यत् पित्तोपशमनसमर्थं
विः कान्तिर्यस्य तेन । राजा—सर्वथा हतोस्मि मनोविनोदनोपायाभावादि-
त्यर्थः । देवी—‘आर्यपुत्र’ इति भर्तारं प्रति पत्न्याः सम्बुद्धिः । अत्र सागरः ।
‘ऊढायां । देवि दयिते पुमानाह प्रियां प्रति । आर्यपुत्र च जीवेश नाथ साप्याह व-
ल्लभम् ॥’ इति । विदूषकः—अपवार्य—एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे ‘तद्भवेदपवारितं
रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाशयते ।’ इति । दुरागतमनभीष्टमागमनम् ।
राज्ञा स्वागतमित्युक्ते विदूषकस्थेयमुक्तिः । राजा—जनान्तिकम्—लक्षणमुक्तं
प्राक् । किमत्र प्रतिविधेयं कथमस्य प्रतीकारः कर्तव्यः । विदूषकः—लोत्रेण चो-
रितधनेन । ‘लोत्रमश्रुणि चोरिते’ इति विश्वः । ...स्तेयं लोत्रं च तद्धनम्’
इत्यमरश्च । सह गृहीतस्य कुम्भारिकस्य चौरस्य । कुम्भारिको गण्डपदस्तस्करश्च
मल्लिमुचः । इति कोषः । एतदपि भाषणं जनान्तिकमेवेत्यवगन्तव्यम् ।
राजा—सोयमारम्भो व्यवसायः परस्यान्यस्य समन्वेषणार्थं गवेषणार्थं खलु ।
‘अत्र राज्ञो दोषप्रच्छादनात् ‘नर्मद्युतिः’ नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति’ इति का-
ट्यवेमः । देवी—युज्यत इ०—स्थाने खल्वयं सौभाग्यगोपने प्रयत्न इत्यर्थः ।
सौभाग्यमत्र दिव्याङ्गनाप्रार्थना । विदूषकः—पित्तोपशमनसमर्थं पित्तस्योपशम-

भवति । (भोदी तुवरेहि से भोअणं जं पित्तोवसमणसमत्थं होदि ।)

देवी—निपुणिके शोभनं खलु ब्राह्मणेनाश्वासितो वयस्यः । (णि-
उणिण सोहणं खु ब्रह्मणेन आसासिदो व वअस्सो)

विदू०—भवति ननु पश्य आश्वासितः पिशाचोपि भोजनेन ।
(भोदि णं पेख्व आसासिदो पिसाचोवि भोअणेण ।)

राजा—मूर्ख बलादपराधिनं मां प्रतिपादयसि ।

देवी—नास्ति भवतोपराधः । अहमेवात्रापराद्धा या प्रतिकूलदर्शना भूत्वाऽप्रतस्ते तिष्ठामि । इतोहं गमिष्यामि । (णंत्थि भवदो अवर-
राहो । अहं एव एत्थ अवरद्धा जा पडिऊलदंसणा भविअ अगगदो
दे चिट्ठामि । इदो अहं गमिस्सं । (इति कोपं नाटयित्वा प्रस्थिता ।)

राजा—

अपराधी नामाहं प्रसीद रम्भोरु विरम संरम्भात् ।

सेव्यो जनश्च कुपितः कथं नु दासो निरपराधः ॥ २१ ॥

(इति पादयोः पतति ।)

शान्तिः । तत्र समर्थम् । अनेन राज्ञश्चेष्टितं पित्तजनितभ्रममूलमिति विदूषकस्या-
शयः । मधुराहारेण कुपितं पित्तं शाम्यतीति वैद्यके प्रसिद्धम् । तदुक्तम् । कर्फं
दुर्जनवत्तीक्ष्णैर्वातं स्नेहेन मित्रवत् । पित्तं जामातरमिव मधुरैर्भोजनैर्जयेत् ॥
इति । देवी—निपुणिके शोभनमित्यादि सोल्लुण्ठनं वचनं । विदूषकः—कूरः
पिशाचोपि भोजनदानेनाराधितो भवति किमु वक्तव्यं मिष्टान्नभोजनेन
शमितपित्तकोपो मम वयस्यः प्रकृतिमापद्येतेति । इति विदूषकस्य भावः ।

राजा—बलात् हठात् । अपराधिनं प्रतिपादयस्युपपादयसि । उन्मत्तवदचे-
ष्टमानमपि मां तथा प्रतिपादयन्निति शेषः । उभयोर्वचनविसंवादात्स्फुटमेव
देव्या अपराधशंका जायेतेति राज्ञो भावः । देवी—अहमेवापराद्धा मयैवापराधः
कृतः । प्रतिकूलदर्शना प्रतिकूलं विरुद्धं अनिष्टमित्यर्थः । दर्शनं यस्याः सा ।
नाटयित्वाऽभिनीय । राजा—अहमपराधी नाम कृतव्यलीकः खलु । हे रम्भोरु
रम्भे इव ऊरू यस्याः सा रम्भोरुस्तत्सम्बुद्धिः । नदीत्वाद्वस्वः । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये'
इत्युङ्प्रत्ययः । प्रसीद प्रसन्ना भव । संरम्भात्कोपाद्विरम । कोपं जहीत्यर्थः ।
'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । आत्मनोपराधित्वमेवोपन्यस्यति । सेव्यः
सेवाहो जनः कुपितश्चेद्दासः सेवकजनो निरपराधोऽपराधरहितः कथं नु स्यात् ।

देवी—(आत्मगतम् ।) मा खलु लघुहृदयाहमनुनयं बहुमन्ये । किं त्वंदाक्षिण्यकृतात्पश्चात्तापाद्विभेमि । (मा ख लहुहिअअ अहं अणुणअं बहुमण्णे । किं दु अदक्खिण्णकिदस्स पच्छादावस्स माएमि ।)
(राजानमपहाय सपरिवारा निष्कन्ता ।)

विद०—प्रावृण्णदीवाप्रसन्ना गता देवी । तदुत्तिष्ठ । (पाउस-
ण्णदी विअ अप्पसण्णा गदा देवी । ता उट्टेहि ।)

राजा—(उत्थाय) वयस्य नेदमनुपपन्नम् । पश्य

प्रियवचनशतोपि योषितां दयितजनानुनयो रसाद्वते ।
प्रविशति हृदयं न तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥२२॥

‘ कथं नु इत्याक्षेपे । प्रभुकोपस्यान्यथानुपपत्यैव दासापराधो निश्चीयत इति भावः । अत्रेर्ष्याकषायितानां स्त्रीणां मानापनयनार्थं सूचितेषु षट्सूपायेषु साम प्रयुक्तमित्यनुसन्धेयम् । तदुक्तं दशरूपके—‘ स्त्रीणामीर्ष्याकृतो मानः कोपोन्या-
सङ्गिनि प्रिये ।.....यथोत्तरं गुरुः षड्भिरुपायैस्तमुपाचरेत् । साम्रा भेदेन दा-
नेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥ उत्र प्रियवचनं साम । ’ इति । अत्र राज्ञ्या अनुनय-
नात् ‘ पयुपासनं ’ नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । ‘ इति पादयोः पतति ’ इत्यत्र पूर्वप्रयुक्ते सामनि व्यर्थे सति ‘ नतिः ’ नामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् । तदुक्तं ‘ पादयोः पतनं नतिः ’ इति । देवी—अहं लघुहृदया भूत्वाऽनुनयं मा खलु बहु मन्ये । मयात्मनो मानप्रस्थं शिथिलीकृत्य नैवास्यालीकानुनयो बहुमन्तव्य इत्यर्थः । यद्वाहं मा खलु तथा लघुहृदया भवेयं यथास्यानुनयं इति योज्यम् । किं त्वेतदेव केवलं—अदाक्षिण्यकृतात् प्राणिपातलङ्घनरूपं यन्मेऽदाक्षिण्यं तज्ज-
नितात्पश्चात्तापादनुशयाद्विभेमि । दाक्षिण्यकृतादिति पाठे मम यदाक्षिण्यं स्वभा-
वस्योदारता तेन कृतात्पश्चात्तापादित्यादि योजना । प्रकृतिं गताया मम ध्रुवं ‘ न मया भर्तुः प्राणिपातमवगणयन्त्या साधु कृतम् ’ इति पश्चात्तापो भावी । तेन मयाऽऽस्वस्थचित्तया भाव्यमिति देव्याशयः । अत्र देव्या भयमुत्तराङ्गवस्तुबी-
जत्वाद्विन्दुः । विदूषकः—प्रावृण्णदीवाप्रसन्ना रोषकलुपा । शीघ्रगामिनी च । पक्षे पंकिलजला वेगवती च । उत्तिष्ठ न कोप्यधुना तव प्राणिपातस्योपयोग इत्यर्थः । राजा—अत्रेदंशब्देन देव्या अप्रसादगमनं परामृश्यते । इदं ‘ प्रावृण्ण-
दीवाप्रसन्ना गता ’ इत्येतन्नानुपपन्नमुपपन्नं योग्यमेव । यतः । प्रियेति—दयि-
तजनानुनयो दयितजनस्य प्रियजनस्यानुनयस्तत्कृतं प्रार्थनं प्रियवचनशतोपि प्रियवचनानां शतानि यस्मिंस्तादृशश्चादृक्कृतशतपूर्णोपि रसाद्वते प्रेम्णा विना । अकृत्रिमप्रेमरहित इत्यर्थः । तद्विदां तद्वसरहितोऽलीकोयमनुनय इति विद-
न्तीति तासां योषितां हृदयं न प्रविशति चेत्तस्यन्तरं न लभते । निष्फलो

विदू०—अनुकूलमेवात्रभवत एतत् । न खल्वक्षिदुःक्षितोभि-
मुखे दीपशिखां सहते । (अणुऊलं एव एत्थ भवदो एदं । ण
खु अक्खिदुक्खिदो अहिमुहे दीवसिहं सहेदि ।)

राजा— मा मैवम् । उर्वशीगतमनसोपि मे स एव देव्यां बहु-
मानः । किं तु प्रणिपातलङ्घनादहमस्यां धैर्यमवलम्बिष्ये ।

विदू०—तिष्ठतु तावद्भवतो धीरता । बुभुक्षितस्य ब्राह्मणस्य
जीवितमवलम्बतां भवान् । समयः खलु स्नानभोजनं सेवितुम् ।
(चिट्ठदु दाव भवदो थोरदा । बुभुक्खिदस्स बह्मणस्स जीविदं अ-
वलम्बदु भवं । समओ खु प्हाणभोअणं सेविदुं ।)

राजा—(उर्ध्वमवलोक्य) गतमर्धं दिवसस्य ।

उष्णालुः शिशिरं निर्षीदति तरोर्मूलालवाले शिखी
निर्भद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्यालीयते षट्पदः ।

भवतीत्यर्थः । अत्रोपमामाह—कृत्रिमरागयोजितः कृत्रिमेण कृतकेन रागेण
लोहितादिवर्णेन योजितो युक्तः कृतः । रञ्जित इत्यर्थः । मणिः स्फटिकादि-
स्तद्विदां रत्नपरीक्षकाणां । वैकटिकानामित्यर्थः । रसादते रत्नाम्बुरहितो रत्नानां
सहजौज्ज्वल्यरहितः सन् यथा हृदयं न प्रविशति हृदयंगमो न भवति तथा ।

विदूषकः—अनुकूलमिष्टं । अत्रास्मिन्काले । एतद्भवतोनूनयस्तस्या हृदयं न
प्रविष्ट इत्येतत् । अक्षिदुःखितश्चक्षुःपीडावान् । अभिमुखे पुरतः । ‘ अक्षिदुःखित-
स्येत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमाद् दुःखिताक्षस्येति विधेयम् । यथाक्षिदुःखि-
तोऽप्रतो दीपशिखां न सहते तथोर्वशीसंक्रान्तहृदयस्त्वमपि देव्या अत्रावस्थानं
सोढुमसमर्थः । अतस्तवानुनयमविगणय्य देवी गतेति शोभनमापातितमन्यथा तस्या
इहावस्थानाद्भवतश्चित्तवैकल्यमेव स्यादिति विदूषकस्य भावः । **राजा**—बहुमानः
परमादरः । प्रणिपातस्य लङ्घनाद्विगणनात् अस्यां देव्यां । अवलम्बिष्य आस्थास्ये ।
देव्या मम प्रणिपातो लङ्घितः । सा च दक्षिणा । अतो ध्रुवं तथा पश्चादनुशय-
पर्याकुलया भाव्यं येन सा ममानुनयं बहुमंस्यत इति राज्ञो भावः । अत्र प्र-
णिपातोपाये व्यर्थमभूतेपि राज्ञा स्वयं किञ्चिदप्यकृत्वा केवलं धैर्यमवलम्ब्या-
वस्थानात् ‘ उपेक्षा ’ नामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् । तदुक्तं ‘ उपेक्षा धैर्य-
धारणम् ’ इति । **विदूषकः**—धीरता ‘ धैर्यमवलम्बिष्ये ’ इत्येषा कथा । अवल-
म्बतां स्नानपानभोजनार्थमिति उत्थायेति शेषः । स्नानं च भोजनं च स्नानभो-
जनम् । **उष्णालुरिति**—उष्णं न सहते उष्णालुत्पणमसहमानः । ‘ शीतोष्णतृप्रे-
भ्यस्तदसहने इत्यालुञ् । उष्णार्ते इति पाठे तपनोष्मणार्तः पीडितः । शिखाः

तप्तं वारि विहाय तीरनलिनीं कारण्डवः सेवते

क्रीडावेश्मनि चैष पञ्जरशुकः क्लान्तो जलं याचते ॥ २१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो भरतशिष्यौ ।)

प्रथमः—सखे पल्लव महेन्द्रसदनं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं

स्यास्तीति शिष्या मयूरः । ग्रीष्मादिपाठादिनिः । तरोः शिशिरे शीतले मूलाल-
वाले मूलकृतजलावापप्रदेशे । आ सन्तालव जललवमालात्यागृह्णातीत्यालवा-
लम् । 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः । निषीदत्युपविशति । षट्पदो भ्र-
मरः । कर्णिकारमुकुलानि परिव्याधाख्यवृक्षकलिकाः । 'अथ हुमोत्पलः कर्णिकारः
परिव्याधे' इत्यमरः । एतत्पुष्पवर्णनं कुमारसंभवे—'वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स्म चेत्तः ।' इति । तेनार्यं सौगन्ध्यहीन इति ज्ञायते । उपरि
अग्रतो निर्भिद्य विदार्यालीयतेन्तर्लानो भवति । कारण्डवो जलकुवकुटस्तप्तं
वारि विहाय त्यक्त्वा तीरनलिनीं स्थलकमलिनीं सेवत आश्रयते । क्रीडावेश्मनि
लीलागारे वर्तमान एष पुरोवर्ती पञ्जरशुकः पञ्जरस्थकीरः क्लान्तः आतपक्लान्तः ।
पिपासाकुलित इत्यर्थः । सज्जलं याचते प्रार्थयते । इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीय-
टीकायामर्थप्रकाशिकायां द्वितीयोऽङ्कः ।

अधुना राज्ञः फलभूतोर्वशीसमागमानुकूलमहेन्द्रानुग्रहाद्यर्थसूचनार्थं भरतमु-
निशिष्यसंवादमवतारयति । ततः प्रविशतो भरतशिष्याविति—त्वमा-
सनं प्रतिग्राहितः । अत्र गौणे कर्मणि क्तः । 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने निहृ-
ष्वहाम् । बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया' ॥ इत्युक्तत्वात् । न च दुह्या-
च्पचर्दङ्गुधिप्रच्छिचिब्रुशासुजिमथमुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृ-
ष्वहाम् ॥' इत्यत्र पाठाभावाद्विकर्मतैव नास्तीति वक्तव्यं । अकथितं च इत्यनेन
विहितायाः कर्मसंज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वात् । न चार्थनिबन्धनत्वेपि दुह्यादिना केनापि
धातुना समानार्थतैव ग्रहेर्नास्तीति वाच्यम् । दण्डिप्रहोः समानार्थत्वात् । अर्थनि-
बन्धनत्वे किं प्रमाणमित्यपि न गदितव्यम् । अहमपीदमचोयं चोये इति तद्राजसूत्रे
भाष्ये प्रच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मताया भाष्यकारचरणैरपि स्वीकृतत्वात् ।
अतएव भट्टिरपि 'स्थातुं रणे स्मेरमुखो जगाद् मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ।' इति प्रा-
ङ् । एतेन—'अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां प्राहयितुं शशाक' इत्यादयः प्रयोगा-
अपि व्याख्याताः । तथा च 'जग्राह युतरं शर्क' इति प्रयोगस्यापप्रयोगत्वेन प्रति-

प्रतिग्राहितः । अग्निशरणसंरक्षणाय स्थापितोहम् । अतः खलु पृच्छामि । अपि गुरोः प्रयोगेण दिव्या परिषदाराधिता ।

द्वितीयः—गालव न जाने आराधिता न वेति । तस्मिन् पुनः सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे लक्ष्मीस्वयंवरे तेषु तेषु रसान्तरेषु तन्मय्यासीत् । किं तु । (गालव ण आणे आराहिदा ण वत्ति । तस्सि उण सरस्सईकिदकव्वबन्धे लच्छीसअंवरे तेषु तेषु रसन्तरेसु तम्मआ आसि । किं तु)

प्रथमः—सदोषावकाश इव ते वाक्यशेषः ।

द्वितीयः—आम । तस्मिन्नुर्वश्या वचनं प्रमादस्खलितमासीत् । (आम । तर्हि उव्वसीए वअणं पमादक्खलितं आसि ।)

प्रथमः—कथमिव ।

द्वितीयः—लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमानोर्वशी वारुणीभूमिकायां वर्तमानया मेनकया पृष्टा । सखि समागता एते त्रैलोक्यसुपुरुषाः सकेशवाश्च लोकपालाः । कतमस्मिंस्ते भावाभिनिवेश इति । (लच्छीभूमिआए वट्टमाणा उव्वसी वारुणीभूमिआए वट्टमाणए मेण-

पादनमाग्रहमूलमित्यवगन्तव्यम् । अधुना विषयान्तरमुज्जित्वा प्रकृतमनुसरामः । अग्निशरणसंरक्षणाय अग्निशरणमग्निशाला तस्य संरक्षणं सम्यगवेक्षा । ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । प्रयोगेण रूपकाभिनेयेन । परिषद् सभा । आराधिता प्रीता । **द्वितीयः**—सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे सरस्वत्या कृतः काव्यबन्धः । वस्तुरचनेति यावत् । यस्य तस्मिन् । लक्ष्मीस्वयंवरे तदाह्यरूपके । रसान्तरेषु । तत्तत्रटविशेषाभिनेयवशादनुकूलविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्प्रादुर्भवत्सु शृङ्गारादिरसविशेषेषु । तन्मयी विगलितवेद्यान्तरा तदेकपरा । **प्रथमः**—सदोषावकाशः दोषस्यावकाशोवसरस्तेन सह वर्ततेऽसौ । **द्वितीयः**—आमेति स्मरणे । ‘आमानुगुण्ये स्मरणे’ इति त्रिकाण्डी । प्रमादस्खलितं प्रमादादनवधानात्स्खलितमन्यथोच्चारितम् । लक्ष्मीभूमिकायां भूमिका वेषपरिग्रहः । ‘भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे’ इति विश्वः । अन्यरूपैर्यदन्यस्य प्रवेशः स तु भूमिका । ’ इति भरतश्च । वारुणी वरुणपत्नी ।

१ सखे पेलव अग्निशरणान्महद्वन्द्वमन्दिरं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं ग्राहितः । अहमग्निशरणरक्षणार्थमवस्थापितः । अतः पृच्छामि गुरोः प्रयोगेण देवपरिषदाराधिता न वेति । इ. पा. २ गालव ण आणे कर्हं आराहिता भोदि । तस्सि उण सरस्सईकिदकव्वबन्धे लच्छीसअंवरे उव्वसी तेषु तेषु रसन्तरेसु उम्माइआ आसि । इ. पा.

आए पुच्छिदा । सहि समाअदा एदे तेलोकसुपुरिसा सकेसवा अ-
लोअवाला । कऱमसिं दे भावाहिणिवेसोत्ति)

प्रथमः—ततस्ततः ।

द्वितीयः—ततस्तया पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरुरवसीति नि-
र्गता वाणी । (तदो ताए पुरिसोत्तमेत्ति भणिदव्वे पुरुरवसित्ति
णिग्गदा वाणी ।)

प्रथमः—भवितव्यतानुविधायीनीन्द्रियाणि । न खलु ताम-
भिक्रुद्धो गुरुः ।

द्वितीयः—सा खलु शप्तोपाध्यायेन । महेन्द्रेण पुनरनुगृहीता ।
(सा खु सत्ता उवज्झाएण । महिन्द्रेण उण अणुगाहिदा ।)

प्रथमः—कथमिव ।

द्वितीयः—येन ममोपदेशस्त्वया लङ्घितस्तेन न ते दिव्यं स्थानं
भविष्यतीत्युपाध्यायस्य शापः । महेन्द्रेण पुनः प्रेक्षणावसाने लज्जा-
वनतमुखी भणिता यस्मिन्बद्धभावासि तस्य मे रणसहायस्य राजर्षेः
प्रियमत्र करणीयम् । सा त्वं यथाकामं पुरुरवसमुपतिष्ठस्व यावत्स
त्वयि दृष्टसंतानो भवेदिति । (जेण मम उवदेसो तुए लङ्घिदो तेण
ण दे दिव्वं ठाणं हविस्सदित्ति उवज्झाअस्स सावो । महिन्द्रेण उण
पेक्खणावसाणे लज्जावणदमुही भणिदा जस्सि बद्धभावा सि तस्स
मे रणसहाअस्स राएसिणो पिअं एत्थ करणिज्जं । सा तुमं जहा-

सुपुरुषाः पुरुषश्रेयाः । लोकपालाश्च । भावाभिनिवेशो दृढप्रेमबन्धः । **द्वितीयः—**
पुरुषोत्तम इति भणितव्ये यत्र पुरुषोत्तमे इति भाषणमावश्यकमासीत् तत्र ।

प्रथमः—भवितव्यतानुविधायीनि भवितव्यतामनुविदधति इत्येवंशीलानि । 'सु-
प्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः । 'आतोयुक्चि चिष्कृतोः' इति युक् च । भा-
व्यर्थानुसारीणि खलु । 'निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः । तामभि-
क्रुद्धः । 'कुधदुहोरुपसृष्टयोः कर्म' इति द्वितीया । **द्वितीयः—**येन यस्मात् । उपदेशः
शिक्षा । लङ्घितोऽनवधानात्तिरस्कृतः । न ते दिव्यं स्थानं भविष्यति स्वर्गाच्युता
मर्त्यलोकं गमिष्यतीत्यर्थः । प्रेक्षणावसाने प्रयोगान्ते । लज्जावनतमुखी लज्जाव-
नंत मुखं यस्याः सा । रणेषु सहायः रणसहायस्तस्य । यथाकाममुपतिष्ठस्व । संग-

कामं पुरुरवसं उवचिद्ध जाव सो तुइ दिद्धसंताणो भोदित्ति ।)

प्रथमः—सदृशं पुरुषान्तरविदो महेन्द्रस्य ।

द्वितीयः—(सूर्यमवलोक्य) कथाप्रसङ्गेनास्माभिरपराद्धाऽभिपेक्ष-
वेला खलूपाध्यायस्य । तदेह्यस्य पार्श्वपरिवर्तिनौ भवावः । (कथा-
पसङ्गेन अक्षेहिं अवरद्धा अहिसेअवेला कसु उवज्झाअस्स । ता एहि
से पासपरिवत्तिणो होम ।) (इति निष्कान्तौ ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—

सर्वः कल्ये वयसि यतते लब्धुमर्थान्कुटुम्बी

पश्चात्पुत्रैरपहृतभरः कल्पते विश्रमाय ।

अस्माकं तु प्रतिदिनमियं सादयन्ती शरीरम्

सेवाकारा परिणतिरहो स्त्रीषु कष्टाऽधिकारः ॥ १ ॥

तिकरणे तद् । **प्रथमः**—सदृशमनुरूपं पुरुषान्तरविदः अन्यः पुरुषः पुरुषा-
न्तरं तद्वेत्तीति पुरुषान्तरवित्तस्यान्यान्तःकरणसाक्षिणः । **द्वितीयः**—कथाप्रसङ्गेन
संभाषणयोगेन । अपराद्धाभिपेक्षवेला स्नानसमयस्यातिपातः कृत इत्यर्थः । उपा-
ध्यायस्य गुरोः । उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः । **विष्कम्भकः** । तद्वक्ष्यं
सुधाकरे—‘ तत्र विष्कम्भको भूतभाविवस्त्वंशसूचकः । अमुख्यपात्ररचितः संक्षेपैक-
प्रयोजनः ॥ द्विधा स शुद्धो मिश्रश्च मिश्रः स्यान्नीचमध्यमैः । शुद्धः केवलमध्यो-
यमेकानेककृतो द्विधा ॥ इति । अयं नीचमध्यमकृतत्वान्मिश्रः । **कञ्चुकीति**—
कञ्चुकिलक्षणं यथा—‘ अन्तःपुरचरो राज्ञां वृद्धो विप्रो गुणान्वितः । सर्वकार्यार्थ-
कुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥ इति । मातृगुप्ताचार्या अप्याहुः—‘ ये नित्यं सत्य-
सम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥’
इति । **सर्व इति** । सर्वः कुटुम्बं पुत्रदारादिपोष्यवर्गोऽस्यास्तीति कुटुम्बी ।
‘ कुटुम्बं पोष्यवर्गं ’ इत्यमरमाला । **कल्ये निरामये वयसि पूर्ववयसी-**
त्यर्थः । ‘ कल्ये प्रभाते मधुनि सज्जे दक्षे निरामये । ’ इति हैमः । ‘ कल्ये ’
इति षष्ठे समये वयसि तारुण्य इति स एवार्थः । अर्थान् धनादिविषयान् लब्धुं
प्राप्तुं यतते सप्रयत्नो भवति । ‘ अर्थः प्रयोजने वित्ते हेतुभिर्प्रायवस्तुषु । शब्दा-
भिधेयविषये स्यान्निवृत्तिप्रकारयोः ’ ॥ इति विश्वलोचनः । पश्चात्तारुण्योत्तरकाले
पश्चिमे वयसीत्यर्थः । पुत्रैरपहतो भरः कुटुम्बपोषणभारो यस्य तादृशः सन्
विश्रमाय विश्रान्तये कल्पते प्रभवति । एवमन्येषां दैवशालिनां वयःपरिणतिः
सुखावहा भवति । तु किंतु अस्माकं कञ्चुकिनां परिणतिः वार्धक्यं प्रतिदिनं दिने

१ कल्ये—कल्ये, लब्धुं—भोक्तुं, शरीरं—प्रतिष्ठा, साधयन्ती प्रतिष्ठाप्त, अहो—अभूत् ।
इ. पा.

(परिक्रम्य ।) आदिष्टोऽस्मि सनियमया काशीराजपुत्र्या—यथा व्रत-
सपादनाय मया मानमुत्सृज्य निपुणिकामुखेन पूर्वं याचितो महारा-
जः । तदेव मद्बचनाद्विज्ञापयेति । यावदिदानीमवसितसन्ध्याजाप्यं म-
हाराजं पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) रमणीयं खलु दिवसाव-
सानवृत्तान्तो राजवेश्मनि । इह हि

उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा बर्हिणो
धूपैर्जालविनिःसृतैवलभयः संदिग्धपारावताः ।

आचारप्रयतः सपुष्पबलिषु स्थानेषु चार्चिष्मतीः

सन्ध्यामङ्गलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्धाजनः ॥२॥

दिने शरीरं सादयन्ती शरीरधातूनामपचयात्क्षीणतरं कुर्वत्यपि सेवाकारा सेवा
एव कारा बन्धनगृहं यस्यास्तादृशी । सेवासान्तत्यात्तस्यां बद्धेव । यद्वा सेवा
रूपा । अन्यत्र सेवायां स्थविरभावस्यानपेक्षितत्वादन्तःपुरसेवायां तस्यैवापेक्षि-
तत्वात् । अधुना स्त्रीसेवावैषम्यविषण्ण आह । ‘ अहो ’ इति विस्मये । स्त्रीष्वधि-
कारेणन्तःपुररक्षाकर्म कष्टः पीडाकरः खलु । ‘ अस्माकं सेवा प्रतिदिनं शरीरं साद-
यन्ती कारा परिणतिर्यस्यास्तादृशी ’ इति केचिद्योजयन्ति । तन्न सम्यग् । सेवायाः
शरीरसादस्यासाधारणकारणत्वाभावात् । कारापरिणतिशब्दस्यार्थसौष्टवाददर्शनाच्च ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । लक्षणं गतपूर्वम् । सनियमया व्रतस्थया । संपादनमनुष्ठानम् ।
मानमभिमानमीर्ष्याकृतं कोपं । तदेव यन्निपुणिकामुखेन याचितस्तदेवेत्यर्थः ।
अवसितसन्ध्याजाप्यमवसितं समाप्तं सन्ध्या च जाप्यं जपादिकर्म च सन्ध्याजाप्यं
तस्य । दिवसावसानवृत्तान्तो दिनात्ययप्रकारः । ‘ वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे
कात्स्न्यवार्तयोः ’ इत्यमरः । उत्कीर्ण इति—निशानिद्रालसा निशायां या
निद्रा तयालसा दोषातननिद्राभिभूता बर्हिणो मयूराः । बर्हिमस्त्यस्यासौ बर्ही ।
अस्त्यर्थे ‘ इनिः ’ । ‘ मयूरो बर्हिणो बर्ही नालकण्ठो भुजङ्गमुक् । ’ इत्य-
मरः । वासयष्टिषु वासार्थे यष्टयस्तासु निवासदण्डेषु उत्कीर्णा टङ्गोल्लिखिता-
कृतय इव तेषां निश्चलत्वात् । जालविनिःसृतैर्जालेभ्यो गवाक्षेभ्यो विनिःसृतै-
र्निष्कामद्विः धूपैरगुर्वादिसुरभिद्रव्योत्थैः वलभयो गोपानस्यः संदिग्धपारावताः
संदिग्धाः संशयिताः पारावताः कपोता यासु तादृश्याः । दृश्यन्ते इति शेषः ।
‘ सौधान्यत्यर्थतापात्त्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि ’ इति मालविकामित्रम् ।
‘ जालं वृन्दगवाक्षयोः ’ इति रभसः । ‘ गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदाशणि ।
इति । ’ पारावतः कलरवः कपोतः । इति चामरः । आचारप्रयत आचारेण प्रयतः
पवित्रो यद्वा आचारे दिनकृत्ये प्रयतस्तत्परः । शुद्धान्तवृद्धाजनः शुद्धान्ते-
ऽन्तःपुरे वृद्धाजनो स्त्रीसमूहः सपुष्पबलिषु पुष्पैः सहिताः सपुष्पा बल्य
उपहारा येषु तेषु स्थानेषु अर्चिष्मतीः प्रकृष्टप्रकाशवतीः । मङ्गलार्था दीपिका
मङ्गलदीपिकाः सन्ध्यायां मङ्गलदीपिकाः सन्ध्यामङ्गलदीपिकाः । विभजते तत्त-

(नेपथ्याभिमुखं दृष्ट्वा) अये इत एव प्रस्थितो देवः ।

परिजनवनिताकरार्पिताभिः परिवृत एष विभाति क्षीपिकाभिः ।
गिरिरिव गतिमानपक्षलोपादनुतटपुष्पितकर्णिकारयष्टिः ॥ ३ ॥
यावर्देनमवलोकनमार्गे स्थितः प्रतिपालयामि ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—(आत्मगतम् ।)

कार्यान्तरितोत्कण्ठं दिनं मया नीतमनतिकृच्छ्रेण ।

अविनोददीर्घयामा कथं नु रात्रिर्गमयितव्या ॥ ४ ॥

कञ्चुकी—(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । देव देवी विज्ञापयति—मणिहर्म्यपृष्ठे सुदर्शनश्चन्द्रः । तत्र संनिहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि यावद्रोहिणीसंयोग इति ।

राजा—आर्य लातव्य विज्ञाप्यतां देवी यस्ते छन्द इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—वयस्य किं परमार्थत एव देव्या व्रतनिमित्तोऽयमारम्भः स्यात् ।

विदूषकः—भो तर्कयामि जातपश्चात्तापा तत्रभवती व्रतापदेशेन

स्थानेषु निवेशयति । 'पवित्रः प्रयतः पूतः' इत्यमरः । शुद्धान्तोन्तःपुरे गुह्य-
कक्षाभेदे च भूपतेः । 'बलिर्दैत्योपहारयोः' इति हैमः । परिजनेति-
परिजनवनिताकरार्पिताभिर्दासीजनहस्तधृताभिर्दोषिकाभिः परिवृतः परिगत
एष देवः । अनुतटं पुष्पिताः सन्नातकुसुमाः कर्णिकारयष्टयो द्रुमोत्पलाख्यवृक्ष-
स्तंभा यस्य तादृशः । अपक्षलोपात्सपक्षतया गतिमान् गिरिरिव विभाति ।
अत्र गिरेरपक्षलोपकल्पनात्कल्पितोपमालंकारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । 'अयुजि नयु-
गरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।' इति तल्लक्षणम् । अवलो-
कनमार्गे दृष्टिपथे । कार्येति—कार्येण व्यवहारालोकनादिना अन्तरिता तिरोभू-
तोत्कण्ठा यस्मिंस्तादृशं दिनं मया अनतिकृच्छ्रेण नातिकष्टेन नीतमतिवा-
हितम् । 'स्यात्कृच्छ्रं कष्टमाभीलम्' इत्यमरः । अविनोददीर्घा यामाः प्रहरा
यस्याः साऽविनोददीर्घयामा रात्रिः कथं नु गमयितव्या नेतव्या । कञ्चुकी—
सुदर्शनः शोभनदर्शनः सुष्ठु सुखेन दृश्यत इति वा । संनिहितेनासन्नवर्तिना
देवेन सह । यावद्रोहिणीसंयोगो भवतीति शेषः । तावत् । राजा—छन्दोऽभि-
प्रायः । इच्छेति यावत् । 'अभिप्रायदछन्द आशयः' इत्यमरः । तवेच्छामनु-
वर्ते इत्य० । विदूषकः—व्रतापदेशेन व्रतमिषेण । प्रमार्ष्टुकामा अपनेतुमनाः ।

भवतः प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति । (भो तक्केमि जादपच्चादावा ।
त्तभोदी, वदावदेसेण भवदो पणिपादलङ्घणं पमज्जिदुकामत्ति ।)

राजा—उपपन्नं भवानाह । तथा हि ।

अवधूतप्रणिपाताः पश्चात्संतप्यमानमनसोऽपि ।

निभृतैर्व्यपत्रपन्ते दयितानुनयैर्मनस्विन्यः ॥५॥

तदादेशय मणिहर्म्यपृष्ठमार्गम् ।

विदू०—इत इतो भवान् । अनेन गङ्गातरङ्गसश्रीकेण स्फटि-
कमणिसोपानेनारोहतु भवान्प्रदोषावसररमणीयं मणिहर्म्यम् । (इदो
इदो भवं । इमिणा गङ्गातरङ्गसस्सिरिण्ण फलिअमणिसोवाणेण आ-
रोहदु भवं पदोसावसररमणिज्जं मणिहम्मिअम् ।)

राजा—आरोहाग्रतः ।

(सर्वे सोपानारोहणं नाटयन्ति ।)

विदू०—(निरूप्य ।) भोः प्रत्यासन्नेन चन्द्रोदयेन भवितव्यम् ।
यथा तिमिरिच्यमानं पूर्वदिशामुखमालोकसुभगं दृश्यते । (भो प-
च्चासण्णेण चन्दोदएण होदव्वम् । जह तिमिरेइअमाणं पुव्वदिसामुहं
आलोअसुहअं दीसदि ।)

राजा—सम्यगाह भवान् ।

उदयगूढशशाङ्कमरीचिभिस्तमसि दूरमितः प्रतिसारिते ।

अलकसंयमनादिव लोचनं हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥६॥

राजा—उपपन्नं युक्तम् । अवधूतेति—अवधूतप्रणिपाता अवधूतस्तिर-
स्कृतः प्रणिपातः प्रणतिर्याभिस्तादृश्यो मनस्विन्यो मानिन्यः पश्चात्प्रणिपातलङ्घ-
नादूर्ध्वं संतप्यमानमनसोऽपि पश्चात्तापेनाकुलीक्रियमाणा अपि दयितानुनयैः प्रिय-
कृतप्रसादनोपायैर्निभृतैः प्रच्छन्नमेव व्यपत्रपन्ते लज्जिता भवन्ति । न त्वात्मनो
लज्जां प्रकटयन्ति मानहानिप्रसङ्गादिति भावः । विविधैरनुतप्यन्ते दयितानुश-
यैरिति पाठे त्वर्थः स्पष्ट एव । कित्वयं पाठस्तस्य बहुषु लिखितपुस्तकेष्वनुपलम्भा-
दनुशयशब्देवैयर्थ्याच्चेपेक्षणीयः । विदूषकः—गङ्गातरङ्गसश्रीकेण गङ्गातरङ्ग-
वच्छोभमानेन । सोपानमारोहणमार्गः । सह विद्यमान उप उपरि आनो गमनम-
नेनेति सोपानम् । प्रदोषावसररमणीयं निशामुखमनोहरम् । विदूषकः—आलोकसु-
भगमालोके सुभगं रम्यालोकम् । उदयेति—उदयेन उदयपर्वतेन गूढो यः

१ मनसो हि विविधैरनुतप्यन्ते इ. पा. २ सिसिरिण्ण [शिशिरेण]. ३ पदोसावसर-सव्व-
दा; मणिहम्मिअम्—मणिहम्मपिठअलम् । (पृष्ठतलं) इ. पा. ४ आलोआसुहअं—आलो-
हिअप्पहम् । इ. पा. ५ सम्यग्भवान्मन्यते इ. पा.

विदूषकः—ही ही । भोः एष खण्डमोदकसश्रीक उदितो राजा द्विजातीनाम् । (ही ही भो एसो खण्डमोदकससिरीओ उ-दिदो राआ दूआदीणां ।)

राजा— (सस्मितम् ।) सर्वत्रौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः ।
(प्राञ्जलिः प्रणम्य ।) भगवन् क्षपानाथ

रविमावसते सतां क्रियायै सुधया तर्पयते सुरान्पितृंश्च ।

तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्त्रे हरचूडानिहितात्मने नमस्ते॥७॥

(इत्युपतिष्ठते)

शशाङ्कस्तस्य मरीचिभिर्मयूखैरितोऽस्मात्प्रदेशात्तमसि दूरं प्रतिसारिते निरस्ते सति । हरिवाहनदिङ्मुखं पूर्वदिशामुखं । हरी अश्वविशेषो वाहनं यस्य स हरि-वाहन इन्द्रः । तदुक्तं शालिहोत्रे—‘ त्वक्केशबालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयसप्रभः ॥ ’ इति । तस्य दिक् प्राची तस्या मुखम् । इन्द्रो हि पूर्वाशयाः स्वामीति सुप्रसिद्धमेव । अलकसंयमनादिव केशकलापबन्धना-दिव मे मनो हरति । अत्र तमोदूरप्रतिसारणस्य नयनानन्दहेतुकेनालकसंयमनत्वेन सम्भावनात् हेतूपेक्षा । **विदूषकः**—खण्डमोदकसश्रीकः खण्डशर्करापिण्डसदृशः । राजा द्विजातीनाम् । अत्र हरिवंशः—ततस्तस्मै (चन्द्राय) ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधानां विप्राणामपां च जनमेजय ॥ ’ इति ॥ **राजा**—औदरिकस्य उदरे प्रसितः औदरिक आहारप्रियस्तस्य । ‘ आद्यूनः स्यादौदरिकः इत्यमरः । अभ्यवहार्यमन्नम् । **रविमिति**—सतां सज्जनानां क्रियायै दशेष्टिपितृ-यज्ञादिक्रियासिद्धयर्थं रविमावसते सूर्येण संगच्छमानाय । “ चन्द्रमा वा अमावास्या-यामादित्यमनुप्रविशति । सोऽन्तर्धीयते । तं न निर्जानन्ति । ” इति ऐतरेयब्राह्म-णम् । सुधयाऽमृतेन सुरान् पितृंश्च तर्पयते प्रीणयते । चन्द्रस्य किल षोडश कलाः । तासां पञ्चदश कलाः कृष्णपक्षे देवैः पर्यायेण पीयन्ते । एवं निपीत एकया कलयावशिष्टश्चन्द्रोऽमावास्यायां सूर्ये प्रविशति । स च तं शुक्लपक्ष कलाभिर्वर्द्धयते । इति शास्त्रकारा मन्यन्ते तथा च देवीपुराणे—“ कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः । अमृतेनामृते कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात् ॥ प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पवनः कलाम् । विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं तु प्रजापतिः । पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या व-सवोऽष्टौ तथाष्टमीम् । नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्द्रः कलामपि । दशमीं मरु-तश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् । द्वादशीं तु कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् । चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिबति नित्यशः ॥ ततः पञ्चदशीं चैव पिबन्ति पि-

विदू०—भो ब्राह्मणसंक्रामिताक्षरेण ते पितामहेनाभ्यनुज्ञात आसनस्थितो भव । यावदहमपि सुखासीनो भवामि । (भो ब्रह्मणसंक्रामिदक्षरेण दे पितामहेण अब्रह्मणुणादो आसणद्विदो होहि । जाव अहं वि सुहासिणो होमि ।)

राजा—(विदूषकवचनं परिगृह्योपविष्टः । परिजनं विलोक्य ।) अभिव्यक्तायां चन्द्रिकायां किं दीपिकापौनरुक्त्येन । तद्विश्राम्यन्तु भवत्यः ।

परिजनः—यदेव आज्ञापयति । (जं देवो आणवेदि) (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(चन्द्रमसमवलोक्य) वयस्य परं मुहूर्तादागमनं देव्याः । तद्विविक्ते कथयामि स्वामवस्थाम् ।

विदू०—ननु दृश्यत एव सा । किं तु तादृशमनुरागं प्रेक्ष्य शक्यं खल्वाशाब्धेनात्मानं धारयितुम् । (णं दीसई एव सा । किं तु तारिसं अणुराअं पेक्खिअ सक्कं कखु आसाब्धेण अत्ताणअं धारिट्ठिम् ।)

तरः कलाम् । कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् । अयामां विशते रश्मावमावाशी ततः स्मृतः ॥ ' इति । निशि मूर्च्छतां रात्रौ प्रभवतां तमसां तमःसंघातस्य निहन्त्रे विनाशयित्रे । हरस्य शिवस्य चूडायां निहित आत्मा कलारूपो यस्य तस्मै । ते तुभ्यं नमः । **विदूषकः**—ब्राह्मणसंक्रामिताक्षरेण ब्राह्मणे । मयि इत्यर्थः । संक्रामितानि निवेशितानि अक्षराणि खवाच्यानि येन । मन्मुखेन वदता इति यावत् । पितामहेन चन्द्रेण । **राजा**—दीपिकापौनरुक्त्येन व्यर्थेन दीपिकाप्रकाशेन इत्यर्थः । **विदूषकः**—तादृशमनुरागं उर्वश्या ' नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णाः शरीरके ' इत्यादिशब्दैर्व्यक्तीकृतमित्यर्थः ।

१ मतान्तरे यथा—प्रथमां पिबते वह्निद्वितीयां पिबते रविः । त्रिभुवन्देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं मल्लिधपिः । पञ्चमीं तु वषट्कारः पृथी पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति मागक्षः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कलावशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम ओषधी प्रतिपद्यते । तमोषधीगते गावः पिबन्त्यम्बुगतं च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रयुतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्याय्यते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णता ॥ इति माधवीयकालनिर्णयः ।

राजा—एवमेतत् । बलवान्पुनर्मम मनसोऽभितापः ।

नद्या इव प्रवाहो विषमशिलासंकटस्खलितवेगः ।

विघ्नितसमागमसुखो मनसिशयः शतगुणो भवति ॥ ८ ॥

विदूषकः—यथा परिहीयमाणैरङ्गैरधिकं शोभसे तथादूरे प्रिया-
समागमं ते प्रेक्षे । (जहा परिहीयमाणोहिं अङ्गेहिं अहिं सोहसि
तहा अदूरे पिआसमागमं ते पेक्खामि ।)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा) वयस्य

वचोभिराशाजननैर्भवानिव गुरुव्यथम् ।

अयं मां स्पन्दितैर्बाहुराश्वासयति दक्षिणः ॥ ९ ॥

विदूषकः—न खल्वन्यथा ब्राह्मणस्य वचनम् । (ण खु अ-
ण्णहा बह्मणस्स वअणं ।)

राजा—(सप्रस्थाशस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशत्याकाशयानेनाभिसारिकावेषा उर्वशी चित्रलेखा च)

आशाबन्धेन बध्यतेऽनेनेति बन्धो बन्धनमाशौचं बन्ध आशाबन्धस्तेन । राजा—
एवमेतत् । अत्र दृष्टव्यं शीघ्रानुरागस्य विदूषकवचसोत्तेजितस्य उर्वशीप्राप्त्या-
शाऽवगम्यते । लक्ष्यालक्ष्यरूपतया किञ्चिदुद्भिन्नस्य बीजस्य मुहुरन्वेषणाद्गर्भ-
सन्धिरपि । तस्य पताकाविरहेऽपि न कापि क्षतिरिति बोध्यम् । तदुक्तं दश-
रूपके—‘गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः । द्वादशाङ्गः पताका स्यान्न
वा स्यात्प्राप्तिर्भवः ॥’ इति । अभिताप औत्सुक्यम् । नद्या इति—विषम-
शिलासंकटस्खलितवेगो विषमा निम्नोन्नताः शिलास्ताभिः संकटोत एव खलित-
वेगो नद्याः प्रवाह इव । स यथा शतगुणः शतधा विभक्तो भवति तथा ।
विघ्नितसमागमसुखो विघ्नितं समागमसुखं यस्य स तथोक्तो मनसिशयः कामः ।
शृङ्गाररूपेण मनसि शेतेऽसौ मनसिशयः । ‘अधिकरणे शेतेः’ इत्यच् । ‘तत्पुरुषे
कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या अलुक् । शतगुणो भवति शतधा वर्धते । विदू-
षकः—परिहीयमाणैरपक्षीयमाणैः । वचोभिरिति—आशाजननैर्बहुवचसामागमा-
शोत्पादकैर्वचोभिर्वा निवार्यं दक्षिणो वामेतरो बाहुर्गुरुव्यथं दुर्धरमनःसंतापं मां
स्पन्दितैः स्फुरणैराश्वासयति समाधत्ते । ‘दक्षिणश्चतुरो हि दुःखितमाश्वासयति’
इति रङ्गनाथः । अत्र बाहुस्पन्दनलिङ्गेनोर्वशीप्राप्त्यनुमानात् ‘अनुमानं’ नाम
सन्ध्यङ्गमुक्तम् । अभिसारिकावेषा अभिसारिकाया वेषो यस्याः सा । नायिकाया
गणिकात्वेऽभिसरणवर्णनं कर्तव्यम् । यदुक्तम्—‘कुलजां गणिकां प्रेभ्यां यथाहै-
वैषचेष्टितैः । रागातिशयसम्पन्नां वर्णयेदभिसारिकाम् ॥’ इति । अभिसारि-
कालक्षणमुक्तं प्राक् । रङ्गनाथोद्धृतमभिसारिकालक्षणं यथा—‘हित्वा लज्जां समाकृञ्च

उर्वशी—(आत्मानं विलोक्य ।) हला चित्रलेखे अपि रोचते तेऽयं मेऽल्पाभरणभूषितो नीलांशुकपरिग्रहोभिसारिकावेषः । (हला चित्तलेहे अवि रोअदि दे अअं मे अप्पाभरणभूसिदो णीलंसुअपरिगहो अहिसारिआवेसो ।)

चित्रलेखा—नास्ति मे वाग्विभवः प्रशंसितुम् । इदं तु चिन्तयामि । अपि नामाहं पुरुरवा भवेयमिति (णत्थि मे वाआविहवो पसंसिटुं । इदं तु चिन्तेमि । अवि णाम अहं पुरुरवा भवेअं ति ।)

उर्वशी—सखि मदनः खलु त्वामाज्ञापयति—शीघ्रं नय मां तस्य सुभगस्य वसतिम् । (संहि मदणो खु तुमं आणवेदि सिध्वं णेहि मं तस्स सुहअस्स वसदिं ।)

चित्रलेखा—नन्वेतत्परिवर्तितामव कैलासशिखरं प्रियतमस्य ते भवनमुपगते स्वः । (णं एदं परिवत्तिदं विअं कैलाससिहरं पिअदमस्स दे भवणं उवगदह्म ।)

उर्वशी—तेन हि प्रभावाज्जानीहि तावत् क स मम हृदयचोरः किं वानुतिष्ठतीति । (तेण हि पहावदो जाणीहि दाव कहिं सो मम हिअअचोरो किं वा अणुचिट्ठदित्ति ।)

चित्रलेखा—(ध्यात्वा । आत्मगतम् ।) भवतु क्रीडिष्यामि तावमदेन मदनेन वा । अभिसारयते कान्तं स्वयं वा साऽभिसारिका ॥' इति । **उर्वशी**—'अल्पाभरणभूषितः' इत्यत्र 'मुक्ताभरणभूषितः' इत्यपि पाठः । तत्र रङ्गनाथ-व्याख्या यथा—'मुक्ताभरणस्त्यक्तभूषणस्तथापि भूषितः । मुक्ताफलरूपाभरण इत्यर्थस्तु अन्धकाराभिसारिकाया विरुद्ध इति ध्येयम् ।' इति । नीलांशुक-परिग्रहः नीलस्यांशुकस्य परिग्रहो यस्मिन् । **चित्रलेखा**—वाग्विभवो वर्णन-सामर्थ्यम् । **उर्वशी**—शीघ्रं नय मामित्यादिना औत्सुक्यं व्यज्यते । **चित्रलेखा**—परिवर्तितं रूपान्तरेण परिणामितम् । **उर्वशी**—प्रभावात् प्रभाव-शब्दो व्याख्यातचरः । **चित्रलेखा**—क्रीडिष्यामि—अत्र क्रीडाशब्दो नर्मवाची । क्रीडा खेला च नर्म च' इत्यमरः । मनोरथ०—मनोरथानुरूपं लब्धा या प्रिया

१ सहि असमत्था क्खु अहं । तुम आणेहि तं सिग्घं णेहि मं तस्स वा सुहअस्स वसदिम् । [सखि असमर्था खल्वहम् । त्वमानय तं शीघ्रं नय मां वा तस्य सुभगस्य वस-तिम् ।] इ. पा. । अयं सर्वधोपेक्ष्य एव । २ णं पडिबिम्बिअं विअ जामिणीजमुनाप कैलास-सिहरसस्सिरीअं [ननु प्रतिबिम्बितमिव यामिनीयमुनायां कैलासशिखरसश्रीकं] इ. पा. .

देतया । (प्रकाशकम् ।) हला एष मनोरथलब्धप्रियासमागमसुखमनुभवन्नुपभोगक्षमेऽवकाशे तिष्ठति । (भोदु कीलिसं दाव एदाए । हला एसो मणोरहलद्धपिआसमाअमसुहं अणुहवन्तो उवहोअक्खमे ओ-आसे चिट्ठदि ।)

उर्वशी—^१(विषादं नाटयति ।)

चित्रलेखा—मुग्धे का पुनरन्या चिन्ता प्रियासमागमस्य । (मुग्धे का उण अण्णा चिन्ता पिआसमाअमस्स ।)

उर्वशी—(सोच्छ्वासम् ।) अदक्षिणं संदिग्धे मे हृदयम् । (अदक्खिणं संदेहदि मे हिअअं ।)

चित्रलेखा—(विलोक्य ।) एष मणिहर्म्यगतो वयस्यमात्रसहायो राजर्षिः । तदेह्युपसर्पाव एनम् । (एसो मणिहम्मिअंगदो वअस्समेत्त-सहाओ राएसी । ता एहि उवसप्पाम णं ।)

(उभे अवतरतः ।)

राजा—वयस्य रजन्या सह विजृम्भते मदनबाधा ।

उर्वशी—अनिर्भिन्नार्थेनानेन वचनेनाकम्पितं मम हृदयम् । अन्तरिते एव शृणुवोस्य स्वैरालापं यावदावयोः संशयच्छेदो भवति ।

तस्याः समागमस्य सुखम् । पक्षे मनोरथेन सङ्कल्पमात्रेण लब्धो यः प्रियाया उर्वश्याः समागमस्तस्य सुखम् । उपभोगक्षमे संभोगयोग्ये । अत्र सव्याज-वचनाश्रयणात् ‘अभूताहरणम्’ नाम सन्ध्यङ्गमुक्तमित्यनुसन्धेयम् । तदुक्तम्-‘अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ।’ इति । चित्रलेखा—अन्या-चिन्ता त्वामन्तरेण । त्वमेव सा प्रिया ममाभिप्रेता यस्याः समागमं सोनुभवतीत्यर्थः । अत्र यथार्थकथनात् ‘मार्गः’ नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । उर्वशी—अदक्षिणमनुदारमविक्षणं संदिग्धार्थं वचनमिदंतया परिच्छेत्तुमसमर्थमित्यर्थः । राजा—रजन्या सह यथा यथा रजनी वर्धते तथा तथा मदनबाधा वर्धते इत्यर्थः । उर्वशी—अनिर्भिन्नार्थेन अनिर्भिन्नः अस्पष्टोर्थः यस्य । आक-

१ अस्मात्परं—अण्णो सो जणो जो एव भवे (अन्यः स जनो य एवं भवेत्) इत्य० । रङ्गनाथस्त्वेवं पठति—अवेहि द्विअअं मे ण प्पत्तिआदि । हला चित्तलंहे हिअए काउण किंवि जप्पासि । प्पिअसमागमस्स अगदो जेव्व अणेन अवहिदं मे हिअअं [अपेहि हृदयं मे न प्रत्येति । सखि चित्रलेखे हृदये कृत्वा किमपि जलिपासि । प्रियसमागमस्या-प्रत एवानेनापहृतं मे हृदयम्] २ हम्मिअप्पासाद, ०सादपिट्ठ इ. पा.

(अणिभिण्णत्थेण इमिणा वअणेण आकम्पिदं मे हिअअं । अन्त-
रिदा एव्व सुणाम से सेरालावं जाव णो संसअच्छेदो होदि ।)

चित्रलेखा—यत्ते रोचते । (जं दे रोअदि ।)

विदूषकः—नन्वेतेऽमृतगर्भाः सेव्यन्तां चन्द्रपादाः । (णं इमे
अमिअगव्भा सेवीअन्दु चन्दवादा ।)

राजा—वयस्य एवमादिभिरनुपक्रम्योयमातङ्कः । पश्य

कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो

न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणियष्टयः ।

मनसिजरुजं सा वा दिव्या ममालमपोहितम्—

उर्वशी—का वापरा । (का वा अवरा ।)

राजा—

रहसि लभयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा ॥ १० ॥

उर्वशी—हृदय इदानीं मामुज्झित्वेतः संक्रान्तेन त्वया फलमु-
पलब्धम् । (हिअअ दाणिं मं उज्झिअ इदो संकन्तेण तुए फलं
उवलद्धं ।)

विदूषकः—आम अहमपि यदा शिखरिणीं रसालं च न लभे
तदैतत्प्रार्थयमानः संकीर्तयन्नाश्वसिमि । (आम । हंवि जदां सिंह-
म्भितं ईषत्कम्पितं राजवचनस्यास्फुटार्थत्वात् । स्वैरालापं स्वच्छन्दभाषणं ।
विश्रम्भालापमिति यावत् । राजा—अनुपक्रम्यः अचिकित्स्यः । अशक्यप्रति-
कार इत्यर्थः । ' उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे ' इति विश्वः । आ-
तङ्कः रोगः संतापो वा । ' आतङ्को रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ । ' इति विश्व-
लोचनः । कुसुमेति—प्रत्यग्रं कुसुमशयनं प्रत्यगोद्धृतकुसुमशय्या मम मनसि-
जरुजं कामजनितसंतापमपोहितुं दूरीकर्तुं नालं न समर्थम् । चन्द्रमरीचयः
शिशिरकरकिरणा अपि नालम् । सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्यापि मलयजं चन्दनं चन्दन-
चर्चैत्यर्थः । मणियष्टयो रत्नमाला मणियुक्ता हारा वा मम मदनबाधामपोहितुं
नालम् । सा दिव्या मम प्रियतमोर्वशी मनसिजरुजमपोहितुमलं समर्था । वा
अथवा रहसि एकान्ते आरब्धा तदाश्रयिणी तत्सम्बन्धिनी कथा मम मदन-
बाधां लघयेत् लघूकुर्यात् । मम मनःसंतापापोहनं लघूकरणं वा नान्यायस्त-
मिति भावः । उर्वशी—इतो अस्मिन्पूरुवसि । विदूषकः—शिखरिणी—' एला—

१ ता (तद्) अन्त०. २ सर्गं । इ. पा. ३ जहा मिच्छहरिणीमांसमोअणं ण०;
तदा तमेव चिन्तअन्तो आसादेमि सुहम् । इ. पा.

रिणीं रसालं अ ण लहे तदा णं पत्थयन्तो संकित्तअन्तो आसासेमि ।)

राजा—संपद्यत ईदं भवतः ।

विदूषकः—भवानपि तामचिरेण प्राप्स्यति । (भवं वि तं अचिरेण पाविस्सदि ।)

राजा—सखे एवं मन्ये—

चित्रलेखा—शृणु असंतुष्टे शृणु । (सुणु असंतुष्टे सुणु ।)

विदूषकः—कयमिव । (कहं विअ ।)

राजा—

अयं तस्यां रथक्षोभादंसेनांसो निपीडितः ।

एकः कृती शरीरेस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥ ११ ॥

चित्रलेखा—सखि किमिदानीं विलम्ब्यते । (सहि किं दाणिं विलम्बीअदि ।)

उर्वशी—(सहसोपमृत्यु ।) हला अग्रतोपि मम गताया उदासीन इव महाराजः । (हला अग्रदोवि मम गदाए उदासीणो विअ महाराओ ।)

चित्रलेखा—(सस्मितम् ।) अतित्वरिते अनुत्क्षिप्ततिरस्करिणीकासि । (अदितुवरिदे अणुक्खित्तिरक्करिणीआ सि ।)

लवङ्गकर्पूरादिसुरभिद्रव्यमिश्रितं दुग्धेन सह गालितं सितसंगतं दधि शिखरिणीत्युच्यते । दध्यातिरिक्तपूर्वोक्तद्रव्यमिश्रितः पक्कदलीफलान्तःसारोपि तत्पदवाच्यः ।

रसालमाम्रविशेषफलम् । ' इति रङ्गनाथः । संकीर्तयन् नाम गृह्णन् । राजा—सम्पद्यत ईदं भवतः । तव सुखसाध्योभिलाषो न तथा ममेति राज्ञोभिप्रायः ।

चित्रलेखा—शृणु असंतुष्टे—राज्ञः ' एवं मन्ये ' इति प्रतिवचनं विदूषकवचनपरमिति मन्यमानाया इयमुक्तिः । वस्तुतस्तु ' एवं ' इत्यनेन ' अयं तस्याः ' इत्यादि श्लोकार्थ एव परामृश्यत इति बोध्यम् । अयमिति—रथक्षोभाद्रथचक्रोद्धातात्तस्या उर्वश्या अंसेन निपीडितः संघट्टितोयमंसोऽस्मिन्मम शरीरे शरीरावयवेषु इत्यर्थः । एक एव कृती धन्यः । शेषमंसव्यतिरिक्तमङ्गं भुवो भर एव केवलम् । अत्रासस्योत्कर्षाभिधानात् ' उदाहतिः ' नाम सन्ध्यङ्गमुपक्षिप्तम् ।

उर्वशी—मम गताया इत्यत्र ' षष्ठी चानादरे ' इति षष्ठीति काट्यवेमः ।

चित्रलेखा—अनुत्क्षिप्ततिरस्करिणीका असंहततिरस्करिणीप्रयोगा । उर्वशी—

(नेपथ्ये)

इत इतो भर्त्री । (इदो इदो भट्टिणी ।)

(सर्वे कर्णे ददति । उर्वशी सह सख्या विषण्णा ।)

विदूषकः—अविहा अविहा उपस्थिता देवी । तद्वाचंयमो भव ।
(अविहा अविहा उवट्टिदा देवी । ता वाचंजमो होहि ।)

राजा—भवानपि संवृताकारमास्ताम् ।

उर्वशी—हला किमत्र करणीयम् । (हला किं एत्थ करणिज्जं ।)

चित्रलेखा—अलमावेगेन । अन्तर्हिते आवाम् । उपवासनि-
यमवेषा राजर्षिमहिषी दृश्यते तन्नैषेह चिरं स्थास्यति । (अलं आ-
वेण । अन्तरिदा वयं । उववासणिअमवेसा राएसिमहिषी दीसदि ।
ता ण एसा इह चिरं चिठिस्सदि ।)

(ततः प्रविशति औपहारिकहस्तपरिजना देवी ।)

देवी—(चन्द्रमसमवलोक्य ।) हज्जे निपुणिके एष रोहिणीसं-
योगेनाधिकं शोभते भगवान् मृगलाञ्छनः । (हज्जे णिउणिए एसो
रोहिणीसंजोएण अहिअं सोहदि भअवं मिअलञ्छणो ।)

चेटी—ननु देवीसहितो भर्ता विशेषरमणीयः । णं देवीस-
हिदो भट्टा विसेसरमणिज्जो ।) (इति परिक्रामतः ।)

विदूषकः—(दृष्ट्वा) भो न जानामि स्वस्तिवाचनं मे ददातीति ।
अथवा भवतो व्रतव्यपदेशेन मुक्तरोषा प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति ।

हला इ०—अत्र देव्यागमनजनितभीतेर्गम्यमानत्वात् ' संप्रमः ' नाम सन्ध्यङ्ग-
मुपक्षिप्तम् । चित्रलेखा—आवेगेन संप्रमेण । आकुलत्वेनेत्यर्थः । अन्तर्हिते
तिरस्करिणीबलादिति ज्ञेयम् । ततः प्रविशतीति—औपहारिकहस्तपरिजना
औपहारिकं पूजासामग्री हस्ते यस्य । उपहाराणां समूहः औपहारिकम् । ' अवि-
त्तहस्तिधेनोष्ठक् ' इति ठक् । ' उपायनमुपप्राह्यमुपहारस्तथोपदा । ' इत्यमरः ।
देवी—रोहिणीसंयोगेन रोहिणी नक्षत्रविशेषस्तस्याः संयोगेन सम्बन्धेन । चेटी—
विशेषरमणीयः रोहिणीसंयुक्तचन्द्रापेक्षयेत्यर्थः । विदूषकः—मह्यं स्वस्तिवाचनं

१ मुद्दिस्सदमुहो । इ. पा. २ अन्तरिदा होह । एसा क्खु विणीदवेसा राआनं सेवन्ती
ण एत्थ चिरं चिट्ठदि । (उभे तथा स्थिते ।) ३ धृतोपहारपरिजना; देवी चेटी च;
इ. पा. ४ अस्मात्पाक्—चेटी—इदो इदो भट्टिनी । देवी (परिक्रम्य) .

अद्य ममाक्ष्णोः शुभदर्शना देवी । (भो ण जाणामि सोत्थिवाअणं मे देइत्ति आदु भवदो वदव्ववदेसेण मुक्करोसा पणिपादलङ्घणं पमज्जिदुकामत्ति । अज्ज मे अक्खीणं सुहदंसणा देवी ।)

राजा—(सस्मितम् ।) उभयमपि घटते । तथापि भवता यत्पश्चादभिहितं तन्मां प्रति भाति । यदत्रभवती

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा

पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका ।

व्रतापदेशोज्झितगर्ववृत्तिना

मयि प्रसन्ना वपुषैव लक्ष्यते ॥ १२ ॥

देवी—(उपगम्य) जयतु जयत्वार्यपुत्रः (जेदु जेदु अज्जउत्तो ।)

परिजनः—जयतु जयतु भर्ता । (जेदु जेदु भट्ठा ।)

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै (सत्थि भोदीए ।)

राजा—स्वागतं देव्यै । (तां हस्तेन गृहीत्वोपवेशयति ।)

उर्वशी—हला स्थाने खल्वियं देवीशब्देनोपचर्यते । न किमपि परिहीयते शच्या ओजस्वितया । (हला ठाणे क्वु इअं देवीसहेण उवअरीअदि । ण किपि परिहीअदि सचीए ओजस्सिदाए ।)

चित्रलेखा—साधु असूयापराङ्मुखं मन्त्रितम् । (साहु असू-

ददात्रीति हेतोर्ममाक्ष्णोः सुखदर्शना देवी उत व्रतामेषेण भवतः प्राणिपातलङ्घनस्य निष्कृतिं कर्तुमिच्छतीति सुखदर्शनेति न जानामि । किंतु सा तथेति निश्चितम् । सितेति—सितांशुका सितं धवलमंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रं यस्याः सा । ' अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः । ' इति मेदिनी । मङ्गलमेव मङ्गलमात्रं मङ्गलसूत्रकुङ्कुमतिलककज्जलाद्येव केवलं भूषणं यस्याः सा मङ्गलमात्रभूषणा । पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका पवित्रैः दूर्वाङ्कुरैर्लोञ्छिताः शोभिता अलकाः केशा यस्याः सा । व्रतापदेशोज्झितगर्ववृत्तिना व्रतापदेशेन व्रतचर्याव्याजाद् उज्झिता त्यक्ता गर्ववृत्तिः मानिता यस्य तेन वपुषा मयि प्रसन्नेव प्रसन्नप्राया लक्ष्यते । ' वपुषैव ' इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः । तत्रास्याः वपुरेवान्तःप्रसन्नतां गमयतीति तस्यार्थः । वपुषैव प्रसन्ना लक्ष्यते किमु वक्तव्यमन्तरपि तथास्यादिति । उर्वशी—स्थाने युक्तम् । ' युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने ' इत्यमरः । उपचर्यते आमन्यते पूज्यते वा । परिहीयते न्यूना भवति । शच्या इन्द्राप्याः । ओजस्वितया दीप्तिमत्तया । ' ओजो दीप्तौ बले ' इत्यमरः । चित्रलेखा—असूया-

आपरम्मुहं मन्तिदं ।)

देवी—आर्यपुत्रं पुरस्कृत्य कोपि व्रतविशेषो मया संपादनीयः । तन्मुहूर्तमुपरोधः सद्यताम् । (अज्जउत्तं पुरोकरिअ कोवि वदविसे-सो मए संपादणीओ । ता मुहुत्तं उवरोधो सहीअदु ।)

राजा—मा मैवम् । अनुग्रहः खलु नोपरोधः ।

विदूषकः—ईदृशः स्वस्तिवाचनवानुपरोधो बहुशो भवतु । (ईरिसो सोत्थिवाअणवन्तो उवरोहो बहुसो होदु)

राजा—किं नाम धेयभेतदेव्या व्रतम् ।

देवी—(निपुणिकामवेक्षते)

निपुणिका—भर्तः प्रियानुप्रसादनं नाम । (भट्टा पिआणुप्प-सादणं णाम)

राजा—(देवीं विलोक्य) यद्येवम्

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं

व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् ।

प्रसादमाकांक्षति यस्तवोत्सुकः

स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ॥ १३ ॥

उर्वशी—महान् खल्वस्यैतस्यां बहुमानः । (महन्तो खु से इ-मस्मिं बहुमणो ।)

चित्रलेखाः—अयि मुग्धे अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरिका अधि-

पराङ्मुखं असूया ' गुणेषु दोषाविष्करणम् ' इति सिद्धान्तकौमुदी । ' असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ' इत्यमरश्च । तस्याः पराङ्मुखम् । दोषाविष्करणेच्छा-रहितम् । यद्वा असूया स्पर्धा । **देवी**—उपरोधः प्रतिबन्धः । **राजा**—किं नाम-धेयं किन्नामकं । ' रूपनामभागेभ्यो धेयः ' इति धेयप्रत्ययः । **निपुणिका**—प्रियानुप्रसादनं प्रियस्य दयितस्य अनुप्रसादं सान्त्वनम् । **अनेनेति**—हे कल्याणि शोभने । ' बह्नादिभ्यश्च ' इति ङीप् । अनेन व्रतेन व्रतचर्या आत्मनः मृणालकोमलं मृणालवत्कोमलमतिपेलवं गात्रं शरीरं अकारणमेव कारणं विना ग्लपयसि खेदयसि । ' गात्रं गजाग्रजङ्घादि भागेभ्यङ्गे कलेवेर । ' इति विश्व-मेदिन्यौ । य उत्सुक उत्कण्ठितः सन् तव प्रसादमाकाङ्क्षति स दासजनस्तव सेवकः किं प्रसाद्यते । तव प्रसादमाकाङ्क्षमाणो दासजनो नैव प्रसादनाहं इति भावः । **उर्वशी**—बहुमानः आदरः । **चित्रलेखा**—अन्यसंक्रान्तप्रेमाणः अन्यासु

कं दक्षिणा भवन्ति । (अई मुद्धे अण्णसंकन्तप्पेम्माणो णाअरिआ अहिअं दक्खिणा होन्ति ।)

देवी—(सस्मितम् ।) नन्वेतस्य व्रतपरिग्रहस्यायं प्रभावो यदे-
तावन्मन्त्रित आर्यपुत्रः । (णं इमस्स वदपरिगहस्स अअं पहावो
जं एत्तिअं मन्ताविदो अज्जउत्तो ।)

विदूषकः—विरमतु भवान् । न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचरितुम् ।
(विरमदु भवं । ण जुत्तं सुहासिदं पच्चाचरिदुं ।)

देवी—दारिका उपनयतौपहारिकं यावन्मणिहर्म्यगतांश्चन्द्रपादा-
नर्चामि । (दारीआओ उवणेष ओवहारिअं जाव मणिहम्मिअगदे
चन्दपादे अच्चेमि ।)

परिजनः—यदेव्याज्ञापयति । एष गन्धकुसुमाद्युपहारः । (जं
देवी आणवेदि । एसो गन्धकुसुमादि उवहारो ।)

देवी—' (नाट्येन गन्धपुष्पादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्य ।) हज्जे एतानौ-
पहारिकमोदकानार्यमाणवकं लम्भय । (हज्जे इमे ओवहारिअमोदए
अज्जमाणवअं लम्भावेहि ।)

परिजनः—यदेव्याज्ञापयति । आर्यमाणवक एतत्तावत्ते । (जं
देवी आणवेदि । अज्ज माणवअ एदं दाव दे ।)

संक्रान्तं प्रेम येषां ते नागरिका विदग्धाः कामिनः । दक्षिणाः क्लृपचारपराः ।
देवी—प्रभावः सामर्थ्यम् । एतावद् एतत्प्रमाणमस्य । ' प्रसादमाकाङ्क्षति
इत्यादि । मन्त्रितो वादितः । विदूषकः—विरमतु भवान् ' अनेन कल्याणि '
इत्यादिना व्रतानुष्ठाननिराकरणादिति शेषः । सुभाषितं ' आर्यपुत्रमु-
द्दिश्य कोपि व्रतविशिषो मया संपादनीयः ' इति राश्वोक्तं ' प्रियानुप्रसादनं
नाम ' इति । निपुणिकोक्तं च । प्रत्याचरितुं प्रत्याख्यातुम् । अलं व्रतसंपादने-
नाहं प्रसन्न एवास्मीति राश्वोक्ते देव्या उत्साहभङ्गः स्यादिति हेतोरिति भावः ।
देवी—चन्द्रपादान् अत्र पादशब्दः श्लिष्टः । चरणान् मयूखांश्च । ' पादो बुधे
तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च । ' इति मेदिनी । परिजनः—

१ उवणेष । (नाट्येन कुसुमादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्य ।) हज्जे इमेहि उवहारिहि मोद-
एहि अ अज्जमाणवअं कन्नुइअ अच्चेव । इ. पा.

विदूषकः—(मोदकशरावं गृहीत्वा ।) स्वस्ति भवत्यै । बहुफल-
स्तवोपवासो भवतु । त्सोत्थि भोदीए । बहुफलो दे उँववासो होदु ।)

देवी—आर्यपुत्र इतस्तावत् । (अज्जउत्त इदो दाव ।)

राजा—अयमस्मि ।

देवी—(राज्ञः पूजामभिनीय प्राञ्जलिः प्रणिपत्य ।) एषाहं देवतामि-
थुनं रोहिणीमृगलञ्छनं साक्षीकृत्य आर्यपुत्रमनुप्रसादयामि । अद्य-
प्रभृति यां स्त्रियमार्यपुत्रः प्रार्थयते या चार्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी
तया सह मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यमिति । (एसा अहं देवदामि-
हुणं रोहिणीमिअलञ्छणं सक्खीकरिअ अज्जउत्तं अणुप्पसादेमि ।
अज्जप्पहुदि जं इत्थिअं अज्जउत्तो पँत्थेदि जा अ अज्जउत्तस्स स-
माअमप्पणइणी ताए सह मए पीदिबन्धेणँ वत्तिदव्वंति ।)

उर्वशी—अहो न जाने किंपरमस्या वचनमिति । मम पुनर्वि-
श्वासविशदं हृदयं संवृत्तम् । (अहमे ण आणे किं परं से वअणं
त्ति । मम उण वीसासविसदं हिअअं संवुत्तं ।)

चित्रलेखा—सखि महानुभावया पतिव्रतया अभ्यनुज्ञातोऽनन्त-
रायस्ते प्रियसमागमो भविष्यति । (सहि महाणुहावाए पदिव्वदाए
अम्मणुण्णादो अणन्तराओ दे पिअसमाअमो हविस्सदि ।)

उपहारः पूजासामग्री । **देवी**—लम्भय-देहि । **विदूषकः**—मोदकशरावः
शरावः पात्रविशेषः । उपवासः व्रतचर्यायामुपवासस्य मुख्याङ्गत्वादियुक्तम् ।
'उपवासः' इत्यत्र 'एतद् व्रतं' इति रङ्गनाथः पठति । अयं पाठो युक्ततरः । किंतु
तस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भादुपरि नास्माभिः संनिवेशितः । **देवी**—पूजामभि-
नीय नाट्येन पूजां कृत्वा । नटमधिकृत्येयमुक्तिः । देव्या तु पूजा कृतैव ।
साक्षीकृत्य साक्षिस्थाने कृत्वा । 'साक्षाद्गृध्रि संज्ञायाम्' इति मनुवर्ये इनिः । समा-
गमप्रणयिनी समागमे प्रणयः याच्ञा प्रीतिर्वा अस्या अस्तीति । प्रीतिबन्धेन
प्रेम्णेत्यर्थः । अनेन नाहमतः परमार्यपुत्रस्यान्यस्त्रीप्रार्थनापरिपन्थिनी भविष्यामीति
सूचितम् । अनेन 'औदार्यं' नाम स्त्रीभूषणमुक्तम् । **उर्वशी**—किंपरं कस्यार्थस्य
गमकं किंतात्पर्यवत् । यदनयोक्तं तत्परमार्थतस्तथति सोल्लुण्ठनमेव । विश्वास-
विशदं विश्वासात्प्रसन्नम् । **चित्रलेखा**—महानुभावया महाप्रभावया । 'अनु-

१ वदो (व्रतं) इ. पा. २ कामेदि । इ. पा. ३ ताए सह अप्पडिवन्धेन । इति,
ताए समं पीदिवअणेण इति च पाठः ।

विदूषकः—(अपवार्य ।) छिन्नहस्तो मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति धर्मो मे भविष्यतीति । (प्रकाशम् ।) भवति किं तादृशः प्रियस्तत्रभवान् । (छिन्नहस्तो मच्छे पलाइदे णिविण्णो धीवरो भणादि धम्मो मे हविस्सदित्ति । भोदि किं तारिसे पिओ तत्तंभवं ।)

देवी—मूढ अहं खल्वात्मनः सुखावसानेनार्यपुत्रं निर्वृतशरीरं कर्तुमिच्छामि । एतावता चिन्तय तावत् प्रियो न वेति । (मूढ अहं खु अत्तणो सुहावसाणेण अज्जउत्तं णिवुदसरीरं कादुं इच्छाम एत्तिएण चिन्तेहि दाव पिओ ण वत्ति ।)

राजा—

दातुं वा प्रभवसि मामन्यस्यै हर्तुमेव वा दासम् ।

नाहं पुनस्तथा त्वं यथा हि मां शङ्कसे भीरु ॥ १४ ॥

देवी—भव वा मा वा । यथानिर्दिष्टं संपादितं प्रियानुप्रसादनं व्रतम् । दारिका एत गच्छामः । (होहि वा मा वा । जघाणिदिट्ठं संपादिदं पिआणुप्पसादणं वदं । दारिआओ एध गच्छह्म ।) (प्रस्थिता देवी ।)

राजा—प्रिये न खलु प्रसादितोस्मि यदि संप्रति विहाय गम्यते ।

भावः प्रभावे स्यात् ' इति विश्वः । अभ्यनुज्ञातः । अनन्तरायः निष्प्रत्यूहः । ' विघ्नोन्तरायः प्रत्यूहः ' इत्यमरः । **विदूषकः**—छिन्नहस्तः मोघीकृतहस्तकौशलः । निर्विण्णो जातनिर्वेदः । यथा हस्तात्प्रभ्रश्य गभीरनीरं प्रविष्टं मत्स्यं पुनर्ग्रहीतुमसमर्थो धीवरो मयाऽस्मै जीवितदानं कृतमिति पुण्यमेव लब्धव्यमिति मत्वा संतुष्यति तथेयमपि भर्तारं सुराङ्गनाप्रार्थनाया व्यावर्तयितुमशक्नुवाना ' अद्यप्रभृति यां स्त्रियम् ' इत्यादि वदतीति विदूषकस्य भावः । तादृशः प्रियः तथा तवाभिमतो यथा मानं विहाय तत्रभवतोभीष्टसम्पादनार्थमत्रभवत्येवमुक्तः । यद्वा तादृश उर्वशीसंक्रान्तरागस्तत्रभवांस्तव प्रियः किमिति योज्यम् । **देवी**—सुखावसानेन सुखभ्ययेनापि निर्वृतशरीरं निर्वृतं वीतमदनसंतापं शरीरं यस्य । एतावता अनेन प्रमाणेन । **राजा**—दासं मामन्यस्यै स्त्रियै दातुं वा प्रभवसि समर्थासि तस्या हर्तुं वा समर्थोसि अहं पुनरहं तावत् हे भीरु भयशीले न तथा अन्यस्त्रीप्रणयी यथा त्वं मां शङ्कसे । अहं सदा त्वत्सेवापर एवेत्यर्थः । **देवी**—' भव वा मा वा ' अनेन देव्याचरितं व्रतं दाक्षिण्यादेव केवलं न परमार्थतो

१ भिण्णहस्त्ये. २ किं उदासीणो तत्तंभवं । इ. पा. ३ हर्तुमेव वा । नाहं पुनस्तथा भीरु यथा मयि विशङ्कसे ॥ दातुमहसने प्रभवस्यन्यस्यै कर्तुमेव वा दासम् । नाहं पुनस्तथा त्वयि यथा हि...॥ इ. पा.

देवी—आर्यपुत्र अलङ्घितपूर्वो मया नियमः । (अज्जउत्त अलङ्घिदपुब्बो मए णिमो ।)

[निष्कान्ता सपरिवारा देवी ।]

उर्वशी—हला प्रियकलत्रो राजर्षिः । न पुनर्हृदयं निवर्तयितुं शक्नोमि । (हला पिअकलत्तो राएसी । ण उण हिअअं णिवत्तेदुं सकुणोमि ।)

चित्रलेखा—किं पुनस्त्वया निराशया निवर्त्यते । (किं उंण तुए णिरासाए णिवत्तीअदि ।)

राजा—(आसनमुपेत्य ।) वयस्य न खलु दूरं गता देवी ।

विदूषकः—भण विश्रब्धं यदसि वक्तुकामः । असाध्य इति वैद्येनातुर इव स्वैरं मुक्तो भवांस्तत्रभवत्या । (भण वीसद्धं जं सि वक्तुकामो । अमज्झोत्ति वेज्जेण आदुरो विअ सेरं मुक्तो भवं तत्तहोदीए ।)

राजा—अपि नामोर्वशी—

उर्वशी—अद्य कृतार्था भवेत् । (अज्ज किदत्था भवे ।)

राजा—

गूढा नूपुरशब्दमात्रमपि मे कान्ता श्रुतौ पातयेत्

पश्चादेत्य शनैः कराम्बुजवृते कुर्वीत वा लोचने ।

हर्म्येस्मिन्नवतीर्य साध्वसवशान्मन्दायमाना बला-

दानीयेत पदात्पदं चतुरया सख्या ममोपान्तिकम् ॥ १५ ॥

माननिरासादिति गम्यते । यथानिर्दिष्टं यथोक्तम् । देवी—अलङ्घितपूर्वो मया नियमः व्रतनियमस्य मयाद्य यावत्कदाप्युलङ्घनं न कृतमतो नात्रातः परमवस्थातुमहं शक्ता इत्यर्थः । उर्वशी—प्रियकलत्रः प्रियं कलत्रं यस्य । चित्रलेखा—किंपुनः किमर्थं त्वं निराशा भूत्वा हृदयं निवर्तयेसे इत्यर्थः । 'कथं स्थिराशो निवर्त्यते' इति रङ्गनाथः पठति । विदूषकः—आतुरः रुग्णः । स्वैरं स्वेच्छया । राजा—अपि नाम उर्वशी इति वाक्यं 'गूढा नूपुरशब्दमात्रं—' इत्यादिवक्ष्यमाण-पद्येन सहान्वयि । 'अपि नाम' इत्यवयवसंघात आशंसार्थपरः । उर्वशी—अद्य कृतार्था भवेत् । 'इदमुर्वशीवचो राज्ञोऽपरिसमाप्तवचनोत्तरवाक्यत्वे-नान्तरेवात्मगतमाशंसनम् ।' इति रङ्गनाथः । गूढेति—अपिनाम उर्वशी कान्ता गूढा स्वयमतन्तर्हिता अदृश्यपरूपेत्यर्थः । मे मम श्रुतौ कर्णे नूपुरशब्द-

१ किं मुधा—मध्ये—थिरसोहिदो अप्पा गिन्दी अदि । इ.पा. २ ० देत्य कराम्बुजैर्न निभृत.

उर्वशी—हला इमं तावदस्य मनोरथं संपादयिष्यामि । (हला इमं दाव से मणोरहं संपादइस्सं ।)

(पृष्ठतो गत्वा राज्ञो नयने संवृणोति ।)

चित्रलेखा—(विदूषकं संज्ञापयति ।)

राजा—(स्पर्शं रूपयित्वा ।) सखे नारायणोरुसंभवा सेयं वरोरूः ।

विदूषकः—कथं भवानवगच्छति । (कहं भवं अवगच्छदि ।)

राजा—किमत्राज्ञेयम् ? ।

अङ्गमनङ्गक्लिष्टं सुखयेदन्या न मे करस्पर्शात् ।

नोद्धसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिः कुमुदम् ॥ १६ ॥

उर्वशी—(हस्तावपनीय किञ्चिदपस्त्य) जयतु जयतु महाराजः ।
(जेदु जेदु महाराओ ।)

मात्रमपि मञ्जीरशिञ्जितमात्रमपि पातयेत् कर्णविषयीकुर्यात् । पश्चान्मम पृष्ठतः शनैरेत्य मम लोचने नयने कराम्बुजवृते करकमलपिहिते कुर्वीत वा । अस्मिन्मर्थे । 'हर्म्यादि धनिनां वासः' इत्यमरः । अवतीर्य साध्वसवशाद्भयवशान्मन्दायमाना । स्तिमितगतिरित्यर्थः । चतुरया कुशलया सख्या चित्रलेखया बलान्ममोपान्तिकं मम समीपे पदात्पदं शनैः शनैरानीयेत वा । चित्रलेखा—संज्ञापयति संज्ञां ददाति । राजा—वरोरूः वरौ ऊरू यस्याः सा । अङ्गमिति—अन्या उर्वस्या इति शेषः । अनङ्गक्लिष्टं स्मरसंतप्तं मेऽङ्गं करस्पर्शान्न सुखये-भिवृतिं प्रापयेत् । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—तपनकिरणैः सूर्यस्यांशुभिः कुमुदं कैरवं नैवोद्धसिति विकसति । चन्द्रस्यांशुभिः किरणैरेवोद्धसिति । अत्र येषां

१ चित्र०—हला...संपादाहि । उ०—(ससाध्वसा) कीलिस्सं दाव (इति पृष्ठेन गत्वा राज्ञो नयने सं०) । २ अस्मास्पाक्—षिदु०—भो वअस्स का उण एसा ।

३ अन्यत्कथमिव पुलकैः कलितं मम गात्रकं करस्पर्शात् ।
नोद्धसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिः कुमुदम् ॥ }

इति रङ्गनाथः पठति । तद्वयाख्या यथा—

अन्यदित्यन्यर्थे । तथा च सेवेयमन्यथा करस्पर्शात् । अर्थादस्याः । मम गात्रकं पुलकैः कलितं कथमिव । यद्वा करस्पर्शान्मम गात्रकं पुलकैः कलितं सदन्यदिवानिर्वचनीयावस्थं कथं जातमिति शेषः । पाठान्तरे—अन्या स्त्री अनङ्गक्लिष्टं मदनपीडितं मेऽङ्गं करस्पर्शा-गात्रकं पुलकैः कलितं सदन्यदिव सुखयति । एतदन्यथानुपपत्त्यैव सेत्यर्थः । तपनः सूर्यः ॥

४ अङ्गहे । बज्जलेष्वघादिदे विअ मे हत्थजुअलं ण समथिअ अवणेदुं । (इति तथा मुकु-लिताङ्गी चक्षुषोर्हस्तावपनीय ससाध्वसा तिष्ठति ।) रा०—हस्ताभ्यां गृहीत्वा परिवर्तयति । उ०—(कथंचिदुपस्त्य) जअदु जअदु महाराओ । इ. पा.

राजा—सुन्दरि स्वागतम् । (एकासने उपवेशयति ।)

चित्रलेखा—अपि सुखं वयस्यस्य ? । (अवि सुहं वअसस्स ।)

राजा—नन्वेतदुपपन्नम् ।

उर्वशी—हला देव्या दत्तो महाराजः । अतोस्याः प्रणयवतीव शरीरसंपर्कं गतास्मि । मा खलु मां पुरोभागिनीं समर्थयस्व । (हला देवीए दिण्णो महाराओ । अदो से पणअवदी विअ सरीरसंपक्कं गदह्मि । मा खु मं पुरोभाइणिं समत्थेहि ।)

विदूषकः—कथमिहैव युवयोरस्तमितः सूर्यः । (कहां इह जेव तुह्माणं अत्थमिदो सुज्जो ।)

राजा—(उर्वशीमवलोक्य ।)

देव्या दत्त इति यदि व्यापारं व्रजसि मे शरीरेस्मिन् ।

प्रथमं कस्यानुमते चोरितमेतत्त्वया हृदयम् ॥ १७ ॥

चित्रलेखा—वयस्य निरुत्तरैषा । सांप्रतं मम विज्ञाप्यं श्रूयताम् । (वअस्स निरुत्तरा एसा । संपदं मह विण्णप्पं सुणीअदु ।)

राजा—अवहितोस्मि ।

चित्रलेखा—वसन्तानन्तरमुष्णसमये भगवान्सूर्यो मयोपच-

मते सञ्चिन्त्यमानार्थासिद्धिः क्रमस्तन्मतेन ' क्रमः ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । तदुक्तं दशरूपके ' क्रमः सञ्चिन्त्यमानाप्तिर्भावज्ञानमथापरे । ' इति ।

राजा—उपपन्नं प्राप्तम् । उर्वशी—प्रणयवती सखी । पुरोभागिनी दोषदर्शिनी । ' दोषैकदृक्पुरोभागी ' इत्यमरः । देवीसंपर्कोचितशरीरसङ्गतत्वात्पौरोभाग्यम् ।

विदूषकः—कथमिहैव इत्यादि उर्वशीचित्रलेखे प्रति । ' देव्या दत्तो महाराजः—इत्युर्वशीवचः श्रुत्वा राक्ष्या आगमनात्प्रागेते अत्र आगते स्यातामित्यनुमिमानस्य विदूषकस्योक्तिः । कथं युवाभ्यामासन्ध्यासमयादिहैव स्थितमित्यर्थः । राजा—

देव्या दत्त इति देव्या अनुमतिलब्धेति यद्यस्मिन्ने शरीरे व्यापारमालिङ्गनादि व्रजसि । तर्हि प्रथमं कस्यानुमते । कस्यानुमत्येत्यर्थः । एतद्बुद्धयं त्वया चोरितम् ।

' अत्र देवीप्रसङ्गेन व्यवहितस्य बीजस्य पुनर्योजनात् ' आक्षेपः ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । ' इति काट्यवेमः । चित्रलेखा—वयस्य निरुत्तरा एषा । अत्र

' विकृतं ' नामालङ्कार उक्त । तदुक्तं—'वक्तव्यकालेप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम् । ' इति । चित्रलेखा—सूर्य उपचरितव्यः—अप्सरसो नृत्यादिना सूर्ये

रितव्यः । तद्यथेयं मे प्रियसखी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते तथा वयस्येन कर्तव्यम् । (वसन्ताणन्तरे उण्हसमए भअवं सुज्जो मए उवच-
रिदव्वो । ता जहा इअं मे पिअसही सग्गस्स ण उक्कण्ठेदि तहा
वअस्सेण कादव्वं ।)

विदूषकः—भवति किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यम् । न वाऽश्यते न
वा पीयते । केवलमनिमिषैर्नयनैर्मौना विडम्ब्यन्ते । (भोदि किं वा
सग्गे सुमरिदव्वं । ण वा अण्हीअदि ण वा पीअदि । केवलं आणि-
मिसेहिं णअणेहिं मीणा विडम्बीअन्दि ।)

राजा—भद्रे

अनिर्देश्यसुखः स्वर्गः कस्तं विस्मारयिष्यति ।

अनन्यनारीसामान्यो दासस्त्वस्याः पुरुरवाः ॥ १८ ॥

चित्रलेखा—अनुगृहीतास्मि । हला उर्वशी अकातरा भूत्वा
विसर्जय माम् । (अणुगहिदहि । हला उव्वसि अकादरा भविअ
विसज्जेहि मं ।)

उर्वशी—(चित्रलेखां परिष्वज्य ।) सखि मा खलु मां विस्मर ।
(सहि मा खु मं विसुमरेहि ।)

पर्यायेणोपचरन्तीति पुराणेषु प्रसिद्धम् । एतत्सर्वं विस्तरेणाग्रे वक्ष्यामः । स्व-
र्गस्य नोत्कण्ठते इत्यत्र 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी । स्वर्गस्य स्मरणं
न करोतीत्यर्थः । एवमुत्तररामचरितेऽपि 'उत्कण्ठते च युष्मत्सन्निकर्षस्य' इति ।
अनेन भाविविरहसूचनमित्यग्निमाङ्गार्थोपक्षेपादङ्गावतारोऽयमिति रङ्गनाथः । **वि-
दूषकः**—न वा अश्यते इ०—देवा हि यज्ञेषु दत्तैर्हविर्भागैरेव तुष्यन्ति न किमप्य-
न्यददन्ति पिबन्ति वेति प्रसिद्धम् । अनिमिषैः इ०—देवानां मत्स्यानां चाक्षि-
स्पन्दो न जायते । तेन देवा मत्स्याश्च 'अनिमिषाः' इत्युच्यन्ते । 'सुरमत्स्याव-
निमिषौ' इत्यमरः । विडम्ब्यन्ते इत्यनेन स्वर्गवासस्य तुच्छत्वं ध्वनितम् । **अनि-
र्देश्योति**—स्वर्गः अनिर्देश्यसुखः अनिर्देश्यं वक्तुमशक्यं सुखं यत्र स तथोक्तः ।
कस्तं विस्मारयिष्यति स्वर्गसुखस्य विस्मरणं कारयितुं समर्थ इत्यर्थः । तु किंतु
पुरुरवा अस्या अनन्यनारीसामान्यः अन्याभिर्नारीभिः सह सामान्यो न
भवतीति अनितरस्त्रीसाधारणः । उर्वशीसेवैकदक्ष इत्यर्थः । दासः । अत्रान्य-

चित्रलेखा—(सस्मितम् ।) वयस्येन संगता त्वमेवैतन्मया या-
चितव्या । (वअस्सेण संगदा तुमं एव्व एदं मए याचिदव्वा ।)
(इति राजानं प्रणम्य निष्कान्ता ।)

विदूषकः—दिष्ट्या मनोरथसंपत्त्या वर्धते भवान् । (दिष्टिआ
मणोरहसंपत्तीए वड्ढदि भवं ।)

राजा—इयं तौवद्वृद्धिर्मम । पश्य ।

सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-

मेकातपत्रमवनेन तथा प्रभुत्वम् ।

अस्याः सखे चरणयोरहमद्य कान्त-

माज्ञाकरत्वमधिगम्य यथा कृतार्थः ॥ १९ ॥

उर्वशी—नास्ति मे विभवोतः प्रियतरं मन्त्रयितुम् । (णत्थि
मे विहवो अदो पिअदरं मन्तिदुं ।)

राजा—(उर्वशीं हस्तेनावलम्ब्य) अहो विरुद्धार्थसम्पादयिते-
प्सितलाभो नम ।

वैलक्ष्येणोर्वशीसेवाकरणं तेन सखीवियोगदुःखापाकरणं व्यङ्ग्यम् । **विदूषकः**—
मनोरथसम्पत्त्या मनोरथस्य सम्पत्तिः सिद्धिः तया । **राजा**—इयं
सामन्तेत्यादिपद्ये वक्ष्यमाणार्थरूपा । **सामन्तेति**—हे सखे अस्या उर्वश्या-
श्चरणयोः कान्तं कमनीयमाज्ञाकरत्वमधिगम्य प्राप्य यथाहमद्य कृतार्थः सफल-
जीवित इत्यर्थः । तथा सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्कं सामन्ताः प्रत्यन्त-
वर्तिभूपतयस्तेषां मौलिषु किरीटेषु ' मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् ' ।
इति मेदिनी । ये मणयो रत्नानि तै रञ्जितं । मणिप्रभानुलिप्तमित्यर्थः । यत्
शासनमाज्ञापत्रं तदेवाङ्कश्चिह्नं यस्य तत् । एकातपत्रं आतपात्रायत इत्यातपत्रं
छत्रम् । अत्र राजच्छत्रम् । एकमेव प्रतिद्वन्द्विराजविरहादद्वितीयमातपत्रं यस्मि-
स्तत् । अवनेः प्रभुत्वं स्वामित्वं । साम्राज्यमिति यावत् । अधिगम्य न कृ-
तार्थः । **उर्वशी**—नास्ति मे विभवः इत्यादि—यन्महाराजेनोक्तं तदेव प्रियभाष-
णस्य परमा सीमा । अतोपि प्रियभाषणे न मे सामर्थ्यमिति भावः । **राजा**—
विरुद्धार्थसम्पादयिता विपरीतार्थघटकः । वस्तुकार्यविपर्ययकारीत्यर्थः । ' नाम '

१ इमां तावन्मनोरथसिद्धिं पश्य; वृद्धिः—समृद्धिः इ. पा. २ पादपीठम् । इ. पा. ३ अहो
अविरुद्धसंवर्धनमेतदिदानीमीप्सितलम्भानां;—नमीहितफलानाम् । इ. पा.

पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं

बाणास्त एव मदनस्य ममानुकूलाः ।

संरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद्यदासी-

त्त्वत्संगमेन मम तत्तद्विवानुनीतम् ॥ २० ॥

उर्वशी—अपराद्धास्मि चिरकारिका महाराजस्य । (अवरद्धास्मि चिरकारिका महाराजस्य ।)

राजा—मा मैवम् ।

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।

निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥ २१ ॥

विदूषकः—भोः सेविताः प्रदोषरमणीयाश्चन्द्रपादाः । समयः खलु ते वासगृहप्रवेशस्य । (भो सेविता पदोसरमणीया चन्द्रपादा । समो खु दे वासघरपवेशस्य ।)

राजा—तेन हि सख्यास्ते मार्गमादेशय ।

विदूषकः—इत इतो भवती । (इदो इदो भवती ।)

इति परिक्रामन्ति ।

राजा—सुन्दरि इयमिदानीमभ्यर्थनां ।

उर्वशी—कथमिव । (कथं विअ ।)

प्राकाशे । पादा इति—ये त्वत्संगमात्प्राक् संतापदास्त एव शशिनः पादा मयूखा अधुना त्वत्संगमे गात्रं शरीरं सुखयन्ति । ते एव मदनस्य बाणाः स्मरस्य सायका ममानुकूलाः सुखदाः सम्पन्ना ये मां पुराक्लिप्तान् । इत्थं हे सुन्दरि यद्यत् त्वत्सङ्गमनात्प्राक् संरम्भरूक्षमिव कोपपरुषमिव । आवेशदारुणं वा । आसीत्तत्त्वत्संगमेन ममानुनीतमिव कृतसात्वमिव । आनुकूल्येन परिवर्तितमिवेत्यर्थः । 'संरम्भः सङ्ग्रमे कोपे' इति विश्वः । उर्वशी—चिरकारिका मय कालक्षेपः कृतोऽतो महाराजेन विरहदुःखमनुभूतमतः कृतापराधास्मि । यदेवेति—यदेव सुखं दुःखाद्दुःखानुभूतेरनन्तरमुपनतमुपस्थितं तदेव रसवत्तरं स्वादुतरम् । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे ।' इति हैमः । तप्तस्य आतपक्षान्तस्य । हि हिरवधारणे । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेष्ववधारणे ।' इति मेदिनी । तरुच्छाया विशेषतो निर्वाणाय समधिकसुखाय भवतीति शेषः । विदूषकः—वासगृहप्रवेशस्य वासगृहं गर्भागारम् । 'गर्भागारं वासगृहम्'

राजा—

अनुपनतमनोरथस्य पूर्वं शतगुणितेव गता मम त्रियामा ।
यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रुं ततः कृती भवेयम् ॥ २२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

इत्यमरः । अनुपनतेति—अनुपनतमनोरथस्यानुपनतोऽप्राप्तो मनोरथोऽभिल-
षितार्थस्त्वत्समागमरूपो येन स तथोक्तस्तस्य । मम पूर्वं त्वत्समागमात्प्राक्
शतगुणिता शतधा वर्धितेव । रात्रिशततुल्यकालेवेत्यर्थः । त्रियामा रात्रिर्गता
याता । त्रयो यामा यस्याः सा त्रियामा । ‘आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकाल-
त्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन् धर्मादीन्यापयति निरवकाशीकरोति कामप्र-
धानत्वात् । इति भानुजीदीक्षिताः । त्वद्विरहसंतप्तेन मयातिर्दीर्घतरा रात्रयः
क्षपिता इत्यर्थः । हे सुभ्रु इदानीं तव समागमे सति सा रात्रिस्तथैव शत-
गुणितैव यदि प्रसरति प्रयाति तर्हि ततस्तस्यास्तथाप्रसरणात्कृती कृताथो
भवेयम् । इदानीं तव समागमे रात्रिर्ज्ञातित्येवापेयादतस्तस्या दीर्घभावमन्यर्थय
इत्यर्थः । अत्रेयं सूचनोत्तराङ्ककथोपयोगित्वाद्दिन्दुरित्यवगन्तव्यम् ।’ इति
काट्यवेमः । ‘सुभ्रु’ इत्यत्र भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् ‘नेयडुवङ्स्थानावस्त्री’
इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् ‘अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वं नास्ति । अतो ह्रस्वः
प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु ‘अप्राणिजातेश्वारज्वादीनाम्’ इत्यत्र
‘अलावूः’ ‘कर्कन्धूः’ इत्युकारान्तस्याप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव
ज्ञापकाच्चिदुकारान्तस्याप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव
वामनः—‘उकारादप्यूङ् प्रकृतेः’ इति ॥ इति कुमारसंभवटीकायां मल्लिनाथः ।
भ्रूशब्दात् ‘अप्राणिजातेः’ इत्यादिनोङ् । उवर्णान्तमात्रस्य विधानाद्बहुव्रीहिः ।
उपसर्जनत्वं च । पुनः स्त्रियामूङ् । अन्तादिवच्चेति पूर्वं प्रत्यन्तत्वात्प्रातिप-
दिकत्वम् । अतः सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम् । इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलः ।

इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थोऽङ्कः.

(ततः प्रविशति विमनस्का चित्रलेखा सहजण्या च ।)

सहजण्या—(चित्रलेखां विलोक्ये ।) **सहि** म्मायमानशतपत्रस्येव ते मुखस्य च्छाया हृदयस्यास्वस्थतां सूचयति । तत्कथय निर्वेदकारणम् । समदुःखा भवितुमिच्छामि । (सहि मिलाअमाणसदवत्तस्स विअ दे मुहस्स छाआ हिअअस्स अस्सत्थदं सूएदि । तां कहेहि णिवेदकारणं । समदुक्खा होदुं इच्छामि ।)

चित्रलेखा—सखि अप्सरोवारपर्यायेण इह भगवतः सूर्यस्य पादमूलोपस्थाने वर्तमाना बलवत्खलूर्वश्या उत्काण्ठितास्मि । (हेल्ला अच्छरावारपज्जाएण इह भअवदो सुज्जस्य पादमूलोपठ्ठाणे वट्टन्ती बलिअं खु उव्वसीए उक्कण्ठिदस्मि ।)

कविरधुनाङ्कान्तरमारभमाणः कथानुसंधानार्थं प्रथमं प्रवेशकमुपक्षिपति ततः प्रविशतीत्यादिना । **सहजण्या**—शतपत्रं कमलम् । 'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।' इत्यमरः । छाया छविः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः । अस्वस्थतां व्याकुलताम् । **चित्रलेखा**—अप्सरोवारपर्यायेण अप्सरसां वाराः सेवासमयाः । 'वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः ।' इति विश्वः । तेषां पर्यायेण क्रमेणाप्सरोवारपर्यायेण । पादमूलोपस्थाने वर्तमाना । भगवन्तं सूर्यं व्यूह्य तिष्ठन्तं ऋष्यप्सरोगन्धर्वादयः पर्यायेण तदुपस्थानं कुर्वन्तीति प्रसिद्धमेव । सूर्यव्यूहवर्णनं भागवते द्वादशस्कन्धे एकादशाध्याये यथा—मच्चादिषु द्वादशसु भगवान्कालरूपधृक् ॥ लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥ ३२ ॥ धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकी रथकृन्मुने ॥ पुलस्त्यस्तुम्बुररिति मधुमासं नयन्त्यमी ॥ ३३ ॥ अर्यमा पुलहोऽथौजाः प्रहेतिः पुष्पिकस्थली ॥ नारदः कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माधवम् ॥ ३४ ॥ मित्रोऽत्रिः पौरुषेयोऽथ तक्षको मेनका हहाः ॥ रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयन्त्यमी ॥ ३५ ॥ वसिष्ठो वरुणो रम्भा सहजण्या तथा हुहूः ॥ शुक्रश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी ॥ ३६ ॥ इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाङ्गिराः ॥ प्रम्लोचा राक्षसो वर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ॥ ३७ ॥ विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ॥ अनुम्लोचा शङ्कपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ३८ ॥ पूषा धनंजयो वातः सुषेणः सुषिक्स्थता । घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥ ३९ ॥ क्रतुर्वर्चा भरद्वाजः

१ विमानस्था । इत्य. प. पु. १२ (विलोक्य सखेदम्) । ३ सहि चित्रलेखे. ४ ता कहेहि मम णिवेदिकारणं जेण दे समाणदुक्खा होमि । इ. पा. ४ (सकरुणम्) सहि ।

सहज्या—जाने युवयोरन्योन्यस्नेहम् । ततस्ततः । (जाणे वो अण्णोणसिणेहं । तदो तदो ।)

चित्रलेखा—तत एतेषु दिवसेषु को नु खलु वृत्तान्त इति प्रणिधानस्थितया मया अत्याहितमुपलब्धम् । (तदो इमाइं दिवसाइं को णु खु वुत्तन्तोत्ति पणिधानाठ्ठिदाए मए अच्चाहिदं उवलद्धं ।)

पर्जन्यः सेनजित् तथा ॥ विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ४० ॥ अथा-
शुः कश्यपस्ताक्षर्यं कृतसेनस्तथोर्वशी ॥ विद्युच्छत्रुर्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्य-
मी ॥ ४१ ॥ भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमिरूर्ण आयुश्च पञ्चमः ॥ कर्कोटकः पूर्वचित्तिः
पुण्यमासं नयन्त्यमी ॥ ४२ ॥ त्वष्टा ऋचीकतनयः कम्बलश्च तिलोत्तमा ॥ ब्र-
ह्मापेतोऽथ शतजिद्धतराष्ट्र इषम्भराः ॥ ४४ ॥ विष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्यवर्चाश्च
सत्याजित् ॥ विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥ ४४ ॥ एता भगवतो
विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ॥ स्मरतां सन्ध्ययोर्नृणां हरन्त्यहो दिने दिने
॥ ४५ ॥ द्वादशशस्वि मासेषु देवोऽसौ षडभिरस्य वै ॥ जरन्समन्तात्तनुते
परत्रेह च सन्मतिम् ॥ ४६ ॥ सामर्ग्यजुर्मिस्तल्लैर्ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् ॥
गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्याप्सरसोऽग्रतः ॥ ४७ ॥ उन्नहन्ति रथं नागा
ग्रामण्यो रथयोजकाः ॥ चोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥ ४८ ॥
वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति
स्तुतिभिर्विभुम् ॥ ४९ ॥ इति । अत्रवर्णितास्वप्सरःसु चित्रलेखाया अनुपलम्भात्क-
विरेवात्र प्रमाणम् । चित्रलेखा—प्रणिधानस्थितया प्रभावाद्यथाभूतवृत्तान्तज्ञा-
नार्थं ध्यानस्थितया । अत्याहितम् । अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि

१ एते चादित्यादयः कौर्म विभज्याकाः ।

धातायमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च । विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च ।
भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ पुलस्त्यः पुलहश्चाश्विर्वसिष्ठोथार्किरा
भृगुः । गौतमोथ भरद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च । जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः ।
रथकूर्चोरिष्टनमिर्ग्रामणीश्च रथस्वनः । रथचित्रस्वनः श्रोता अरुणः सेनजित् तथा ।
नाक्षर्यश्चारिष्टनेमिश्च कृतजित्स्तरयजित् तथा ॥ एते यक्षाः । अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो
वधस्तथा । वचो व्याघ्रस्तथापथ वायुर्वियद्विवाकरः । ब्रह्मापेताश्च विषेन्द्रा यक्षापेताश्च राक्षसाः ।
वासुकी कच्छनीरश्च तक्षकः सर्पपुंगवः । एलापत्रः शङ्खपालस्तदैरावतसंज्ञितः ।
वनंजयो महापद्मस्तथा कर्कोटको द्विजाः । कम्बलोऽश्वतरश्चैव वहन्येव यथाक्रमम् ॥
तुम्बुर्नारदो हाहा हूहर्विश्वावसुस्तथा । उग्रसेनो वसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः । श्वित्रसेन-
स्तयोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः । सूर्यवर्चा द्वादशेति गन्धर्वा गायतां वराः । कृतस्थल्यप्स-
रोवर्या तथान्या पुञ्जिकस्थली । मेनका सहज्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः ।
अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा । अन्या च पूर्वचित्तिः स्यादन्या चैव
तिलोत्तमा । रम्भा चेति द्विजश्रेष्ठास्तथैवाप्सरसः स्मृताः ॥ इति भावार्थदीपिका ।

सहजन्या—(सावेगम्) कीदृशमिव । (कीरिसं विअ)

चित्रलेखा—उर्वशी किल तं रतिसहायं राजर्षिममात्येषु निवेशितराज्यधुरं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहर्तुं गता । (उव्वसी किल तं रदिसहाअं राएसिं अमच्चेसु णिवेसिदरज्जधुरं गेण्हिअ गन्धमादणवणं विहरिदुं गदा ।)

सहजन्या—स नाम संभोगो यस्तादृशेषु प्रदेशेषु । ततस्ततः । (सो णाम संभोओ जो तारिसेसु पदेसेसु । तदो तदो ।)

चित्रलेखा—तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुलिनेषु सिकतापर्वत-केलीभिः क्रीडन्ती विद्याधरदारिका उदयवती नाम तेन राजर्षिणा चिरं निध्यातेति कुपिता उर्वशी । (तर्हि खु मन्दाइणीए पुलिणेषु सिअदापव्वदकेलीहिं कीलमाणा विज्जाधरदारिआ उदयवदी णाम देण राएसिणा चिरं णिज्जाइदत्ति कुविदा उव्वसी ।)

सहजन्या—भवितव्यम् । दूरारूढः खलु प्रणयोऽसहनः । ततस्ततः । (होद्वं । दूरारूढो खु पणओ असहणो । तदो तदो ।)

च ।' इत्यमरः । **सहजन्या**—सावेगम्—आवेगश्चित्ताकुलता । **चित्रलेखा**—रतिसहायं क्रीडाकर्मणि सहायं सखायम् । निवेशितराज्यधुरं निवेशिता निहिता राज्यधुरा राज्यभारो येन तम् । गन्धमादनवनं गन्धेन मादयतीति गन्धमादनो नाम गिरिः हिमवत्पुरस्थौषधिप्रस्थस्योपवनम् । तथा चोक्तं कुमारसंभवे (स. ६. श्लो० ४६) यस्य चोपवनं बाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनः । **सहजन्या**—स नाम संभोगः स एव परमार्थतः संभोगः इत्युच्यते यस्तादृशेषु प्रदेशेषु क्रियते । **चित्रलेखा**—मन्दाकिन्याः भागीरथ्याः । मन्दमकितुं शीलमस्या इति मन्दाकिनी । पुलिनेषु सैकतेषु । मन्दाकिन्याः पुलिनेषु हि विद्याधरादीनां कन्याः केलिं कुर्वन्तीति कवयो वर्णयन्ति । तथा च मेघदूतम्—'मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भिर्मन्दाराणामनुतटस्थं छायाया वारितोष्णाः । अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः' ॥ इति । निध्याता अनन्यमनसा दृष्टा । निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।' इत्यमरः । **सहजन्या**—भवितव्यं भवितव्यतैव बलीयसी

१ (सकरणम्) उव्वसी किल राएसिं लच्छीसणाहं गेण्हिअ अमच्चेसु णिहितकज्जधुरं केलाससिहरुद्धेसं गन्धमादणवणं विहरिदुं गदा । इति, उव्वसी किल उम्मदिदा.....इति, × × × केलाससिहरुद्धेसं × × इति च पाठान्तराणि । २ असहणा खु सा । दूरारूढो अ से पणओ ता भवितव्वदा एत्थ बलवदी । इ. पा.

चित्रलेखा—ततो भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसंमूढ-
हृदया विस्मृतदेवतानियमा स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविष्टा ।
प्रवेशानन्तरं च काननोपान्तवर्तिलताभावेन परिणतमस्या रूपम् ।
(तदो भट्टिणो अणुणअं अपडिवज्जमाणा गुरुसावसंमूढहिअआ वि-
सुमरिददेवतानिअमा इत्थिआजणपरिहरणिज्जं कुमारवणं पइट्ठा ।
पवेसाणन्तरं अ कणणोवन्तवत्तिलदाभावेण परिणदं से रूवं ।)

सहजन्या—नास्ति विधेरलङ्घनीयं नाम । तस्यानुरागस्यायं
नाम एकपद ईदृशोनर्थः । अथ किमवस्थः स राजर्षिः । (णत्थि
विहिणो अलङ्घणिज्जं णाम । तस्सै अणुराअस्स अअं णाम एक्कवदे
ईरिसो अणत्थो । अह किमवत्थो सो राएसी ।)

चित्रलेखा—तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन्नहोरात्रान-
तिवाहयति । एतेन पुनर्निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेना-
नर्थाधीनो भविष्यति । (तस्सि एव काणणे पियदमं विचिणन्तो
अहोरत्ते अदिवाहेदि । इमिणा उण णिवुदाणंपि उक्कण्ठाकारिणा
मेहोदएण अणत्थाहीणो हविस्सदि^१ ।)

अन्यथोर्वशी अकारणं न कुप्येदिति भावः । दूरारूढः काष्ठां गतः । प्रणयः
प्रेम । असहनः स्वल्पमपि स्वलनं न सहते इत्यर्थः । **चित्रलेखा**—अप्रतिपद्य-
माना अस्वीकुर्वाणा । गुरुशापसंमूढहृदया । गुरुशापेन भरतमुनिशापेन संमूढं
मोहं प्राप्तम् । अज्ञानोपहतमित्यर्थः । हृदयं यस्याः । गुरुशापेन मर्त्यभावं प्राप्ताया
उर्वश्या हि प्रभावलोपः सज्जात इति ज्ञेयम् । विस्मृतदेवतानियमा विस्मृतो
देवतायाः कार्तिकेयस्य नियमः समयो यया । देवतासमयं च वक्ष्यते 'यैतं
प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति' इत्यादिना । स्त्रीजनपरिहरणीयं स्त्रीजनप्रवेशानर्हम् ।
काननोपान्ते अरण्यप्रान्ते वर्तते तच्छीला लता तस्या भावेन । काननप्रान्त-
वर्तिनी लता जातेत्यर्थः । **सहजन्या**—नास्ति विधेरलङ्घनीयं न तद्विद्यते यद्विधि-
न शक्तः विधिरेव सर्वत्र प्रभवतीत्यर्थः । **चित्रलेखा**—अतिवा-

१ कारणन्तरपरिअत्तिणा इ. पा. २ (सशोकम्) इत्य. ३ जेण तारिसस्स अण्णारिसो
एव परिणामो संवृत्तो । तदो तदो । इ. पा. ४ तदो सोवि तस्सि एव काणणे पिअद्वनं
अण्णेअअन्ता उन्मत्तीभूतो इदो उव्वसी तदो उव्वसीत्ति कदुअ अट्ठोरात्रं अदिवाहेदि । इ.
पा. अस्मात्परं—नभो विलोक्येति कचित्. ५ अप्पदाआरो इ. पा. ६ नि तक्केमि । इ. त्य. ए. पु.

सहजन्या—सखि न तादृशा आकृतिविशेषाश्चिरं दुःखभागि-
नो भवन्ति । अवश्यं किमप्यनुग्रहनिमित्तं भूयोपि समागमकारणं
भविष्यति । तदेहि उदयोन्मुखस्य भगवतः सूर्यस्योपस्थानं कुर्वः ।
(सहि ण तारिसा आकिदिविसेसा चिरं दुक्खभाङ्गो हेन्ति ।
अवस्सं किंपि अणुगहणिमित्तं भूओवि समाअमकारणं हविस्सदि ।
तां एहि उदअम्मुहस्स भअवदो सुज्जस्स उवट्ठाणं करेह्य ।)

(इति निष्क्रान्ते ।)

(प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति उन्मत्तवेषो राजा ।)

राजा—आः दुरात्मन् रक्षस्तिष्ठ तिष्ठ । क मे प्रियतमामा-
दाय गच्छसि । हन्त शैलशिखराद्गगनमुत्पत्य बाणैर्मामभिवर्षति ।
(विभाव्य ।)

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरीदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरंपरा

कनकनिकषस्त्रिगन्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥ १ ॥

हयति यापयति । निर्वृतानामप्युत्कृष्टाकरिणा—अनुरूपभावो मेघदूते ' मेघा-
लोके भवति सुखिनोपन्यथावृत्ति चेतः । ' इत्यादिः । **सहजन्या**—आकृति-
विशेषाः विशिष्टाः पुरुषाः महात्मानः । अनुग्रहनिमित्तमनुग्रहो निमित्तं यस्य
तत् । अत्रावश्यं समागमो भविष्यतीत्यादिनोर्वशीप्राप्तेरवश्यंभावसूचनात्
' नियताप्तिः ' नाम चतुर्थावस्था सूचिता । **प्रवेशकः**—प्रवेशकलक्षणमुक्तम् ।
ततः प्रविशतीति—उन्मत्तवेष उन्मत्तस्य इव वेषो यस्य । अत्र नायकस्य
' उन्मादः ' नाम सप्तमाऽवस्था वर्ण्यते । **राजा**—आ इति कोपे । ' आस्तु
स्यात्क्रोषपीडयोः ' इत्यमरः । क मे प्रियतमामादायेत्यादिना परामृष्टस्य वी-
जस्य नियताप्तिसमन्वयादवमर्शसन्धिः । तल्लक्षणं दशरूपके—' क्रोधेनावमृशेद्यत्र
व्यसनाद्वा विलोभनात् । गर्भेनिर्मिन्नबीजार्थः सोवमर्शः । ' इति । शैलशिखरात्
प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र शैलः । ज्योत्स्नादित्वादण् । **नवजलधर इति**—अयं
पुरस्ताद् दृश्यमानो नवजलधरो नूतनमेघ एव । संनद्धः कवचधारी हन्तुमु-
द्युक्तो वा दृष्टोऽतिगर्वितो निशाचरो न । एवमग्रेपि विशेषदर्शनेन पूर्वसंजात-

१अणुगहणिमिदो...समाअमो इ. पा. २ (प्राचीनवलोक्य) इ. त्य. ए. पु. ३
आकाशबद्धलक्ष्यः सोन्मादः इ. पा. ४ (विलोक्य) हन्त. ५ (लोष्ठं गृहीत्वा हन्तुं
थाबन् विभाव्य सकरुणम् ।) कथम्.

(विचिन्त्य ।) क नु खलु रम्भोरूपाता स्यात् ।

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायात्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावादर्मस्या मनः ।

तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं

सा चात्यन्तमदर्शनं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥ २ ॥

(दिशोवलोक्य । सनिःश्वासम्) अये परावृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानुबन्धि । कुतः

अत्रविषयनिषेधो नञो गम्यमानभवनक्रियान्वयाद्द्रष्टव्यः । यदिदं दृश्यते तत्सु-
रधनुरिन्द्रधनुः न नाम दूराकृष्टं दूरमत्यन्तमाकृष्टं शरासनम् । 'नाम' इति
वितर्कः । अयमपि पुरोवर्ती पटुस्तीव्रो धारासारो वर्षप्रसर एव । 'धारासंभत
आसारः' इत्यमरः । बाणपरम्परा शरवर्षो न । इयमपि च पुरोवर्तिनी कनक-
निकषस्त्रिगधा कनकस्य निकषः कषणरेखा तद्वत्स्त्रिगधा रुचिरा । दीप्तिमती-
त्यर्थः । विद्युत्तडिदेव । मम प्रियोर्वशी न भवतीति शेषः । अत्राविष्टविधे-
यांशत्वं न दोषो नञोर्थस्याभावस्य प्राधान्यात् । एतदेव स्फुटीकर्तुमुदाज-
हारेण श्लोकं काव्यप्रकाशकृद्दोषप्रकरणे । हरिणवृत्तम् । तल्लक्षणम्—' नसम-
रसला गः षड्दैर्ह्यैर्हरिणी मता । ' रम्भोरूः रम्भे कदलीस्तम्भाविव मां
सलौ वृत्तो चेत्यर्थः ऊरू यस्याः सा । ' ऊरूत्तरपदादौपम्ये ' इत्युङ्प्रत्ययः ।
तिष्ठेदिति—सा उर्वशी कोपवशात्कोपाविष्टा सती प्रभावपिहिता प्रभावेण
अन्तर्धानविद्याशक्त्या पिहितान्तर्हितात्रैव तिष्ठेत् । इति वितर्कः । तस्यो-
त्तरम् । नैवं यस्मात् सा दीर्घं चिरकालं न कुप्यति । एवमप्रेपि योज्यम् ।
स्वर्गाय स्वर्गं गन्तुम् । ' तुमर्थाच्च भाववचनात् ' इति चतुर्थी । उत्पतिता भवेत् ।
अस्या मनः पुनर्मयि भावार्द्र भावेन स्नेहेनार्द्रं सरसम् । तेनैतदपि न । दानवैर-
पहता स्यादित्येतदप्यसंभाव्यम् । यतो मे मम पुरोवर्तिनीं तां प्रियां हर्तुं विबुध-
द्विषोऽसुरा अपि न च शक्ताः समर्थाः । सा च एवं सत्यपि नयनयोरत्यन्तम-
गोचरं यातेति कोऽयं विधिः प्रकारो दैवं वा । अत्र दीर्घमित्याद्युत्तरवाक्यार्थाव-
गमेनैव पूर्वस्य बाध्यत्वावगमान्यूनपदत्वं न दोषो न वा गुणः । उदाहृतध्वार्य
श्लोक एतदुदाहरणत्वेन काव्यप्रकाशकृता । परावृत्तभागधेयानां प्रतिकूलदैवा-
नाम् । दुःखं दुःखानुबन्धि दुःखमनुबध्नातीत्येवंशीलम् । आपदापदनुबन्धिनी ।

१ विचिन्त्य सकलणम्, २ मध्यायं हरिभिः स्मितं हिमरूचा नेत्रे कुरङ्गीगणैः कान्तिश्रम्यकः
कुङ्कुमलैः कलरवो हा हा हतः कोकिलैः । मातङ्गैर्नगमनं कथं कथमहो हंसैर्विभज्याधुना
कान्तारे सकलैर्विनाश्य पशुवज्जीतासि किं मानिनि ॥ चन्द्रश्चण्डकरायते मृदुगतिर्वातोपि
वज्रायते माल्यं सूचिकलायते मलयजालपः स्फुलिङ्गायते । रात्रिः कल्पशतायते विधिवशा-
त्प्राणोपि भारायते हा हन्त प्रमदावियोगसमयः संहारकालायते ॥ इत्यधिकमेकस्मि-
न्नुस्तके पद्यद्वयम् ।

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातर्पद्विरम्यैः ॥ ३ ॥

(विहस्य ।) मुधैव खलु मया मनसः परितापवृद्धिरुपेक्ष्यते । यथा मुनयोपि व्याहरन्ति राजा कालस्य कारणमिति । तत्किमहं जलदस-
मयं न प्रत्यादिशामि । अर्थं वा प्रावृषण्यैरेव लिङ्गैर्मम राजोपचारः
संप्रति । कथमिव ।

विद्युल्लेखाकनकरुचिरं श्रीवितानं ममाभ्रं

व्याधूयन्ते निचुलतरुभिर्मञ्जरीचामराणि ।

धर्मच्छेदात्पटुतरगिरौ बन्दिनो नीलकण्ठा

धारासारोपनयनपरा नैगमाः सानुमन्तः ॥ ४ ॥

भवतु । किमेवं परिच्छदः श्लाघया । यावदस्मिन्कानने तां प्रियाम-

अयमिति—अयं तथा मम प्रियया सुदुःसहः सुतरां दुःसहो वियोग एकपदे तुल्यकालमुपनतः प्राप्तः । ‘तस्मैकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च स्मृतम्’ । इति हलायुधः । नववारिधरोदयान्नूतनमेघादयादहोभिर्दिवसैर्निरातपद्विरम्यैर्निर्गता आतपस्य ऋद्धिः समृद्धिर्घेषां तैस्तथोक्तैर्भवितव्यं भाव्यं च । उभयोस्तुल्यकाल-
मुपस्थितिर्जातिव्यहो मम दैवविपर्यास इत्यर्थः । राजा कालस्य कारणम् । अत्र महाभारतम्—‘कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम्’ ॥ इति । किं न प्रत्यादिशामि निराकरोमि । ‘प्रत्यादेशो निराकृतिः’ । इत्यमरः । अयं भावः—राजा हि कालस्य कारणम् । अतो ममादेशादेवायं जलदसमयः प्रवृत्तः । अत एवास्य प्रत्यादेशोपि मया सुकरः । प्रावृषण्यैः प्रावृषि भवैः प्रावृट्कालसम्बन्धिभिः । ‘प्रावृष एण्यः’ इत्येण्य-
प्रत्ययः । लिङ्गैश्चिह्नैः । उपचारः राजपरिच्छदः । विद्युदिति—विद्युल्लेखा एव रेखाकनकं तेन रुचिरं शोभमानमभ्रं मेघ एव मम श्रीवितानं श्रीमदुल्लोचः । नि-
चुलतरुभिः द्विजलाख्यैर्द्रुमविशेषैः । ‘निचुलो द्विजलोऽम्बुजः’ । इत्यमरः । मञ्जरी-
चामराणि मञ्जरीरूपाणि चामराणि व्याधूयन्ते । धर्मच्छेदात्पटुतरगिरौ नाशात् । प्रावृ-
ट्समयप्रवृत्त्येति शेषः । पटुतरगिरिस्तीक्ष्णतरकेकाः । ‘पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेपि च’ इति रुद्रः । नीलकण्ठा मयूरा एव बन्दिनः स्तुतिपाठकाः । धारासा-
रोपनयनपराः धारासारस्य धारावर्षस्य पक्षे धारारूपं सारं धनं तस्योपनयनं तत्पराः
सानुमन्तः पर्वता एव नैगमा वणिजः । ‘आसारस्तु प्रसरणे धारावृष्टौ सहृद्वले’ इति
‘नैगमः क्षुरवेदान्तवाणिगवाणिज्यनागरे’ इति च विश्वलोचनः । ‘सारो बले स्थि-
रांशे च मज्जि पुंसि जले धने’ इति मेदिनी । ‘धाराहारोपनयनपराः’ इत्यपि पाठः ।

न्वेषयामि । (विलोक्य ।) हन्त व्यवसितस्य मे संदीपनमिव संवृ-
त्तम् । कुतः

आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः ।

कोपादन्तर्वाप्ये स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥ ५ ॥

इतो गतेति कथं नु तत्रभवती मया सूचयितव्या ।

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमतीं यदि सा सुगात्री

मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।

पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या

दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥ ६ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम् ।) उपलब्धमुपलक्षणं येन तस्याः को-
पनाया मार्गोऽनुमीयते ।

हृताष्टरागैर्नयनोदबिन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।

च्युतं रुषा भिन्नगतं रसं शयं शुकोदरस्याममिदं स्तनांशुकम् ॥ ७ ॥

मन्दाक्रान्ता छन्दः । परिच्छद उपकरणसामग्री । व्यवसितस्य व्यवसायस्य । संदी-
पनं प्रोत्साहनम् । आरक्तेति-इयं नवकन्दली अचिरोत्पन्ना कन्दली भूकन्दली
'द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकन्दल्यपि ।' इति शब्दार्णवः । आरक्तराजिभिरा-
रक्ता राजयो रेखा येषां तैः । सलिलगर्भैः सलिलं जलं गर्भे अन्तर्गतेषां तैः । कुसुमैः
कोपादन्तर्वाप्ये । कोपादित्यनेन तयो रक्तत्वमपि ध्वनितम् । तस्या लोचने मां स्मर-
यति । सोत्कण्ठापूर्वकं स्मरणं कारयतीत्यर्थः । पद्भ्यामिति-यदि सा सुगात्री
शोभनाङ्गी पद्भ्यां वसुमतीं स्पृशेत्ततो मेघाभिवृष्टसिकतासु मेघैरभिवृष्टाः कृत-
वर्षाः सिकता बालका यासु तासु वनस्थलीषु वनभूमिषु अस्या गुरु-
नितम्बतया पृथुकटीपश्चाद्भागभारादित्यर्थः । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकथ्याः'
इत्यमरः । पश्चान्नता निम्ना । निम्नत्वं च सापेक्षमित्यग्रभागापेक्षया निम्नत्वं
ज्ञेयम् । अलक्तकाङ्का अलक्तकोऽङ्को यस्यास्तादृशी लाक्षारागचिह्ना । चारुपद-
पङ्क्तिश्चारुः सुन्दरा पदपङ्क्तिः पदचिह्नसंततिर्दृश्येत । 'पदं शब्दे च वाक्ये
च पदचिह्नयोरपि ।' इति विश्वः । वसन्ततिलकावृत्तम् । अनुरूपवर्णनं शाकुन्तले
'अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।' इति । हृताष्टरागैरिति-
इदं पुरोवर्तितं असंशयं ध्रुवं निमग्ननाभेर्गभीरनाभे रुषा कोपाद्भिन्नगतं त्रिसंघुलचर-
णसंचारायास्तस्याः निपतद्भिरत एव हृताष्टरागैर्हृत ओष्ठरागोधरागणिम । यैस्तेस्त-
थोक्तैर्नयनोदबिन्दुभिरश्रुजललवैरङ्कितं चिह्नितं च्युतं शुकोदरस्यामं स्तनांशुकं

(विभाव्य ।) कथं सेन्द्रगोपं नवशाद्वलमिदम् । कुतो नु खलु निर्जने वने प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या (दृष्ट्वा) अये आसारोच्छ-
सतिशैलेयस्थलीपाषाणमारूढः

आलोकयति पयोदान्प्रबलपुरोवातताडितशिखण्डः ।

केकागर्भेण शिखी दूरोन्नमितेन कण्ठेन ॥ ८ ॥

यावदेनं पृच्छामि । (उपेत्य ।)

नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा वनेस्मिन्वनिता त्वया ।

दीर्घापाङ्गा सितापाङ्ग दृष्ट्वा दृष्टिक्षमा भवेत् ॥ ९ ॥

कथमदस्वैव प्रतिवचनं नर्तितुं प्रवृत्तः । किं नु खलु हर्षकारण-
मस्य । (विचिन्त्य ।) भवतु । विदितमेतत् ।

कुचपिधानवर्धं भवतीति शेषः । भिन्नगतेभिन्नगतिहेतुत्वादिति तत्पुरुषो वा । से-
न्द्रगोपमिन्द्रगोपसहितं । इन्द्रगोपो नाम वार्षिको लोहितः कीटविशेषः । शा लं
नवतृणप्रचुरा भूमिः । ‘ शाद्वलं शादहरिते’ इत्यमरः । प्रवृत्तिर्वाता ‘ वार्ता प्रवृ-
त्तिर्नृत्तान्त उदन्त स्यात्’ इत्यमरः । अवगमयितव्या ज्ञातव्या । आसारेण धारा-
सम्पातेनोच्छ्वासिता बाष्पोद्गमनादुच्छ्वासं कारितेव या शैलेयस्थली पर्वतस्थली तस्याः
पाषाणम् । आलोकयतीति—प्रबलपुरोवातताडितशिखण्डः प्रबलेन पुरोवहता
वातेन ताडितः शिखण्डो बर्हः यस्य । ताडित इत्यत्र नर्तितेति पाठः । ‘ शिख-
ण्डो बर्हचूडयोः’ इति हेमचन्द्रः । शिखी मयूरो दूरोन्नमितेन दूरमुद्ध्रितेन केका-
गर्भेण कण्ठेनोपलक्षितः पयोदान्मेघानालोकयति । नीलकण्ठेति—हे सितापाङ्ग-
धवलनयनान्त । ‘अपाङ्गो नयनस्यान्ते’ इत्यजयः । नीलकण्ठ मयूर । अस्मिन्वने
पीर्घापाङ्गा आकर्णपूर्णदृगन्ता उत्कण्ठा उन्नतः कण्ठो यस्याः सा कम्बुग्रैवेत्यर्थः ।
मम वनिता प्रिया दृष्टा किमिति शेषः । दर्शने हेतुमाह । दृष्टिक्षमा दर्शनाह्नी
भवेत् । अत्र रङ्गनाथटीका यथा—नीलकण्ठेति—सितापाङ्ग धवलदृगन्त नील-
कण्ठ मयूर । अस्मिन्वने दीर्घापाङ्ग आकर्णपूर्णनयनान्ता दृष्टिक्षमा दृष्टौ द-
र्शने क्षमा यस्याः सा नेत्रव्यापारेणैव यदीया क्षान्तिरुनीयत इति भावः ।
अथवा दृष्टिक्षमा दर्शनयोग्या । ‘ दिष्टिक्षमा’ इत्यपि क्वचित्पाठः । तत्पक्षे
दिष्टि कालं क्षमते सा । जीवन्तीत्यर्थः । दृष्टा भवेदिति ममोत्कण्ठास्ति । इ-
त्यस्ती अध्याहार्यौ । मद्वियोगेन प्रायस्तस्या जीवनं न संभाव्यत एवेति भावः ।
‘ दिष्टिर्मुदि परीमाणे दिष्टिः कालोपदिष्टयोः । दिष्टं भाग्येऽथ दृष्टिः स्यान्नेत्रद-

१ भवतु । आदास्ये तावत् । (पक्रिम्य विभाव्य च सात्वम्). २ प्रियाप्रवृत्तिमागमयेयम् ।

० न्तिरागमयितव्या । इ. पा. ३ अयमासारोच्छलितशैलतटस्थली ०. ४ आ ज्ञातम् । इ. पा.

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशा-

घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।

रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः

सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्ही ॥ १० ॥

भवतु । परव्यसननिर्वृतं न खल्वेनं पृच्छामि । (परिक्रम्य ।)

इयमातपान्तसंभुक्षितमदा जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता । विहंगमेषु
पण्डिता जातिरेषा । यावदेनामभ्यर्थये । भवति ।

त्वां कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति

मानावभङ्गनिपुणं त्वममोघमस्त्रम् ।

तामानय प्रियतमां मम वा समीपं

मां वा नयाशु कलभाषिणि यत्र कान्ता ॥ ११ ॥

शनबुद्धिषु ॥' इति विश्वलोचनः ॥ मृद्विति—अस्य मृदुपवनविभिन्नो मृदुप-
वनेन मन्दानिलेन विभिन्नो विकसितो घनरुचिरकलापो घनवन्मोघवद्विरः
सुन्दरश्चासौ कलापश्च । घनोत्र विद्युद्विशिष्टो ग्राह्यः कलापस्य चन्द्रकवचात् । यद्वा
घनो निविडश्चासौ कलापः पिच्छभारः । ' कलापः संहते बर्ही का-
ञ्च्यादौ तृणवृन्दयोः ' इति विश्वलोचनः । मत्प्रियाया विनाशान्तिरोधानात् ।
' नाशः क्षये तिरोधाने ' इत्यमरः । निःसपत्नः सदृशस्याभावात्प्रतिस्पर्धिरहितो
जातः । सुकेश्याश्चारुकेश्या उर्वश्या रतिविगलितबन्धे रतौ विगलितः शि-
थिलो बन्धो यस्य तथाभूते । विस्तीर्णकलापसाम्यार्थमिदम् । कुसुमसनाथे
कुसुमैर्युक्ते । अनेन चन्द्रकसाम्यम् । केशहस्ते केशकलापे । ' पाशः पक्षश्च ह-
स्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ' इत्यमरः । सति एष बर्ही मयूरः किं करोति ।
हतगर्व एव तिष्ठेदित्यर्थः । किं करोत्यत्र ' कं हरेत् ' इति काव्यप्रकाशे पाठः ।
कं हरेत् कमनुरञ्जयेदिति तस्यार्थः । अत्र विनाशशब्दस्यामङ्गलव्यञ्जकत्वादश्ली-
लदोषदुष्टत्वेनोदाहृतोऽयं श्लोकः काव्यप्रकाशकृता । अत्र रङ्गनाथव्याख्या यथा—
' अत्र च विनाशशब्दोऽमङ्गलव्यञ्जकत्वादश्लील इति प्रकाशकृदप्रकाशयदिदं
पद्यं पददोषेषु । तत्र पूर्वश्लोके दिष्टिक्षमेत्यत्र जीवितसंदेहस्योक्तत्वात्कथमद-
न्वैव प्रतिवचनमित्यत्र प्रतिवचनाप्रदानपुरःसरं नर्तनारम्भाज्जीवितसंदेहस्य
तावदवस्थानादेतस्मिन्नेव च पद्ये ' निःसपत्नोऽस्य जातः ' इति सिद्ध-
वदुक्तत्वाद्वाङ्मोहोत्पत्तिशयरूपप्रकृष्टतरकारणवशाद्विप्रलम्भपोषकृदेवैतत्पद्यमिति न
कश्चित्तदुक्तदोषलेशावकाश इति प्रतिभाति ' ॥ परव्यसननिर्वृतं परव्य-
सनेन परस्यापदा निर्वृतं सुखितम् । अतापान्तेनोष्णसमयात्ययेन संभुक्षित
उद्दीपितो मदो यस्याः सा । त्वामिति—कामिनः कामुकास्त्वां मदनदूतिमुदा-

किमाह भवती । कथं त्वामेवमनुरक्तं विहाय गतेति । शृणो-
तु भवती ।

कुपिता न तु कोपकारणं सकृदप्यात्मगतं स्मराम्यहम् ।

प्रभुता रमणेषु योषितां न हि भावस्खलितान्यपेक्षते ॥ १२ ॥

कथं कथाच्छेदकारिणी स्वकार्य एव सक्ता ।

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः

प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्रतस्य ।

अधरमिव मदन्धा पातुमेषा प्रवृत्ता

फलमभिमुखपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥ १३ ॥

एवंगतेपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति न कोपोऽस्याम् । इतो वयम्—

हरन्ति । स्मरस्येयं दूतीनि वर्णयन्तीत्यर्थः । दूतीशब्दो ह्रस्वेकारान्तोऽप्यस्ति ।
तथा च 'दूत्यां दूतिरपि स्मृता' इतिशब्दभेदप्रकाशे । इति 'इति तेन दूतिवि-
दितं निषेदुषा—' इत्यत्र रघुवंशटीकायां हेमचन्द्रः । "ईबन्तस्यापि दूतीश-
ब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्भस्वः । 'अपि मापं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गे त्यजेद्विरम् ।'
इति केचित् । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणाद्भस्व इति वल्लभः ।"
इति 'रतिदूतिपदेषु कोकिलाम्' इत्यत्र कुमारसंभवटीकायां मल्लिनाथः । त्वं माना-
वभङ्गे निपुणं स्त्रीणां रोषनिरासदक्षमित्यर्थः । 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानो-
न्यासङ्गिनि प्रिये' इति मानलक्षणम् । अमोघं सदैव कार्यसाधकमस्त्रम् । तथा
च वर्णनं रघुवंशे 'त्यजत मानमलं बत विग्रहेः—' इत्यादि । कुमारसंभवेपि 'चूता-
ङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज । मनस्विनीमानविधातदर्शं त-
देव जातं वचनं स्मरस्य ॥' इति । अतो हेतोः हे कलभाषिणि तां वा प्रिय-
तमां मम समीपमाशु आनय । मां वा यत्र कान्ता तत्राशु नय । **कुपितेति—**
सा मम प्रिया कुपिता स्या । अहं तु सकृदप्येकवारमप्यात्मगतं मत्सम्बन्धि
कोपकारणं न स्मरामि । ममापराधमन्तरेणैव कुपितेति भावः । कथमसत्त्वेव
कोपकारणे कुपितेति चेच्छृणु । रमणेषु प्रियेषु योषितां प्रभुता स्वामित्वं भा-
वस्खलितानि भावस्य प्रणयस्य स्खलितानि चलनानि नापेक्षते न काङ्क्षति ।
दूरारूढप्रणयानां कामिनीनां कोपो न प्रीत्यतिक्रमसापेक्षः स्खलनशङ्कापि तासां
कोपं जनयितुमलमिति भावः । कथाच्छेदकारिणी प्रतिवचनमदत्तवैवेत्यर्थः ।
महदिति—परदुःखं महद् दुःसहमपि शीतलमन्येषां व्यथाऽजनकमिति यदाहुः ।
लौकिका इति शेषः । तत्सम्यग्यथार्थम् । यद्यस्मादापद्रतस्य मम प्रणयं प्रार्थ-
नामगणयित्वा शनाहत्य मदन्धा मदोपहतविवेकशक्तिरेषा परभृता राजजम्बूद्रु-
मस्य तत्संज्ञकवृक्षस्याभिमुखपाकमभिमुख आसन्नः पाको यस्य तत्फलमधरमिव

(परिक्रामितकेन । कर्णं दत्त्वा ।) अये दक्षिणेन प्रियाचरणनिक्षेपशंसी नूपुररवः । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्य) अहो धिग् धिक् ।

मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसाम् ।

कूजितं राजहंसानां नेदं नूपुरशिञ्जितम् ॥ १४ ॥

भवतु । यावदेते मानसोत्सुकाः पतत्रिणः सरसो नोत्पतन्ति तावदे-
तेभ्यः प्रियाप्रवृत्तरवगमयितव्या । (उपेत्य ।) भो भो जलविहंगमराज

पश्चात्सरः प्रतिगमिष्यसि मानसं तत्

पाथेयमुत्सृज बिसं ग्रहणाय भूयः ।

मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या

स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ॥ १५ ॥

यथोन्मुखो विलोकयति मानसोत्सुकेन मया न लक्षितेत्येवं वचनमाह ।

यदे हंस गता न ते नतभ्रूः

सरसो रोधसि दर्शनं प्रिया मे ।

पातुं प्रवृत्ता । 'राजजम्बूमहाफला' इति त्रिकाण्डी । मालिनीछन्दः । मेघश्यामा इति—दिशो मेघैः श्यामा दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसां मानसे तदाख्यसरसि । उत्सुकमुत्काष्ठितं चेतां तेषां तेषां राजहंसानां कूजितं विरुतमिदम् । न नूपुर-
शिञ्जितं नूपुररवः । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणेलोहितैः सिताः ।' इत्यमरः । प-
तत्रिणः । पक्षिणः । पश्चादिति—मानसं सरः प्रति पश्चाद्गमिष्यसि । तत्त्वया गृहीतं पाथेयं पाथि साधु पथि भोज्यम् । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ्ज' इति ढञ् प्रत्ययः । बिसं मृणालं भूयोग्रहणाय पुनर्ग्रहणाय उत्सृज । गृहीतं बिसं त्यक्त्वा ममोत्तरं दत्त्वा पुनरपि बिसं ग्रहीतुमर्हसीत्यर्थः । मानसोत्का राजहंसा हि मृणा-
लसूत्राणि पाथेयं गृहीत्वा मानसं गच्छन्तीति कवयो वर्णयन्ति । तथा च मेघ-
दूते वर्णनम्—मानसोत्काः । आ कैलासाद्विसृजिसलयच्छेदपाथेयवन्तः संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ इति । किं तर्हि मया प्रथमं कर्तव्यमि-
त्यपेक्षायामाह तावत्प्रथमं दयिताप्रवृत्त्या मत्प्रियोदन्तकथनेन मां शुचः शोका-
दुद्धर । कुत एतन्मया कर्तव्यमित्याह—सतां सज्जनानां स्वार्थात्स्वकार्यात् प्रणयि-
क्रिया प्रणयिनामर्थिनां क्रिया कार्यनिर्वाह एव गुरुतरा महत्तरा । अर्थान्तर-
न्यासः । अनुरूपभावः कुमारसंभवे—'क्षुदेपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः-
शिरसां सतीव ।' इति । यथा उन्मुखो विलोकयति तथा मानसोत्कृष्टितेन मया न तव प्रिया लक्षिता इति वचनमाहेति तर्कयामीति शेषः यदीति—
हे हंस यदि सा मे नतभ्रूः नते कुटिले भ्रुवौ यस्याः सा । 'अरालं वृजिनं जिह्वा-

मदखेलपदं कथं न तस्याः

सकलं चोर गतं त्वया गृहीतम् ॥ १६ ॥

अतश्च

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हता ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥ १७ ॥

(विहस्य ।) एष चोरानुशासी राज्ञेति भयादुत्पत्तितः (परिक्रम्य ।)
अयमिदानीं प्रियासहायश्चक्रवाकस्तावदेनं पृच्छामि ।

रथाङ्गनामन् वियुतो रथाङ्गश्रोणिबिम्बया ।

अयं त्वां पृच्छति रथी मनोरथशतैर्वृतः ॥ १८ ॥

कथं कः क इत्याह । मा तावत् । न खलु त्रिदितोहमस्य ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥ १९ ॥

सूर्यमस्तुद्धितं नतम् । आविद्धं कुटिलं भुम्भम् ' इत्यमरः ॥ । ' नतं.....
कुटिलनम्रयोः ' इति मेदिनी । प्रिया सरसो रोधसि तीरे । ' कूलं रोधश्च तीरं च ' इत्यमरः । ते दर्शने न गता तर्हि हे चोर तस्या मदखेलपदं मदेन खेलानि सलीलानि । सुभगानीति यावत् । पदानि यस्मिंस्तत् । गतं गमनं । ' नपुंसके भावे क्तः ' इति क्तः । त्वया कथं गृहीतम् । गमनप्रकारः शिक्षित इत्यर्थः । अत्र तर्जनस्योक्तत्वात् ' द्युतिः ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् भवतीति काटयवेमः ।
हंसेति—हे हंस मे कान्तां प्रयच्छ प्रत्यर्पय । यतोऽस्या गतिस्त्वया हताऽ-
पहता । गतिमात्रापहरणे सकला कान्ता प्रत्यर्पयितव्यमिति कोयं न्याय इत्या-
काङ्क्षायां धर्मशास्त्रसंमतिमर्थत उपन्यस्यति । विभावितैकदेशेन विभावितोऽनेन
गृहीत इति निर्णाय स्थापितो दृष्टो वा एकदेशश्चोरितद्रव्यांशो यस्य तादृशेन
चोरेण यदभियुज्यते चोरितत्वेन निर्दिश्यते तद्देयं स्वामिने पुनर्दातव्यम् ।
यदाह याज्ञवल्क्यः—' निन्हुतेऽभिहितं नैकमेकदेशविभावितः । दाप्यः सर्वं नृपे-
णार्थं न प्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ ' इति । चोरानुशासी चोराननुशास्ति दण्डयतीति ।
रथाङ्गेति—हे रथाङ्गनामन् चक्रवाक रथाङ्गश्रोणिबिम्बया रथाङ्गं चक्रं तद्वत्पृथु
वृत्तं च श्रोणिबिम्बं श्रोणिमण्डलं यस्याः सा तथोक्ता तया प्रियया वियुक्तो विर-
हितोऽयं रथी स्यन्दनवान् राजेत्यर्थः । मनोरथशतैरभिलाषशतैर्वृतो युक्तः सन् ।
त्वां पृच्छति । अतो झटिति त्वयोत्तरं दातव्यमिति भावः । कथं कः क इत्याह
अत्र काटयवेमः—' अर्क इति चक्रवाकस्तानुकरणम् । एतदस्य स्वाभाविकमि-
त्यज्ञात्वा ' त्वं कः कः ' इत्येष मामधिक्षिपतीत्याशङ्कते । " इति । **सूर्याचन्द्र-**
मसाविति—मातामहपितामहौ—' कृतयुगादौ सूर्यनप्ता मनोः पुत्रः सुबुध्नापर-

१ इति अञ्जलिं बध्वा । इत्य० २ अतः परं यावदन्यमवकाशमवगाहिष्ये इत्य० ३ समं
वृतः पतिस्ताभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः । इ. पा.

कथं तूष्णीं स्थितः । भवतु । उपालप्स्ये तावदेनम् ।

सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां

ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौपि समुत्सुकः ।

इति च भवता जायास्नेहात्पृथक्स्थितिभीरुता

मयि च विधुरे भावः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः ॥ २० ॥

सर्वथा मदीयानां भागधेयानां विपर्यायेण प्रभावप्रकाशः । यावदन्य-
मवकाशमवगाहे । (पदान्तरे स्थित्वा ।) भवतु न तावद्गच्छामि ।

इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तःकूजितषट्पदम् ।

मया दृष्टाधरं तस्याः ससीत्कारमिवाननम् ॥ २१ ॥

भवतु । अस्मिन्नेव कमलाध्यासिनि मधुकरे प्रणयित्वं करिष्ये
इतो गतस्यानुशयो मा भूदिति ।

नामा इलो नाम राजा मृगयासङ्गाद्धरनिवारितमुमावनमेकाकी प्रविष्टमात्रः स्त्री
बभूव । तामेकाकिनीं मुन्दरीं दृष्ट्वा बुधः कामातुरः सन्नाश्रमं नीत्वा तस्यां पु-
रुरवसं पुत्रमजीजनदिति भविष्योत्तरपुराणकथाप्रवा । ' इति रङ्गनाथः । श्लो-
कार्थः स्पष्टः । उपालभे अधिक्षिपामि । **सरसीति**—सरसि सरोवरे नलिनीप-
त्रेणापि कमलिनीदलेनापि आच्छादितविग्रहामावृतशरीराम् । ' विग्रहो युधि
विस्तारे प्रविभागशरीरयोः । ' इति हैमः । केवलं कमलिनीपत्रेण त्वत्तो व्यव-
हितामतिनिकटस्थामपीत्यर्थः । सहचरीं चक्रवाकीं त्वत्प्रियां दूरे विप्रकटस्थानां
मत्वा समुत्सुक उत्काण्डितः सन् विरौपि ननु आक्रन्दसि खलु । जायास्नेहाद्भा-
र्यानुरागाद्भवत इति च इत्थंरूपा पृथक्स्थितिभीरुता पृथगवस्थानकातर्यम् ।
मयि च विधुरे परमार्थतः प्रियाविरहिते भवतो भावोऽभिप्रायः कान्ताप्रवृत्ति-
पराङ्मुखो मत्प्रियावार्ताकथनविमुखः इत्यहो आश्चर्यम् । विपर्ययेण प्राति-
कूलेन प्रभावप्रकाशः सामर्थ्यप्रकाशनम् । **इदमिति**—इदमन्तःकूजितषट्पद-
मन्तः कूजिताः शब्दायमानाः षट्पदा भ्रमरा यस्मिन्स्तत्पद्मं मां रुणद्धि अग्रे ग-
मनान्निवारयति । मया दृष्टोऽधरो यस्य तद्दृष्टाधरमत एव ससीत्कारं तस्या
उर्वश्या आननमिवेत्युपमा । कमलाध्यासिनि कमलमध्यास्तेऽसौ तस्मिन् ।

१ उपालभे २ भाग्यविपर्यासानां प्रभावः; भाग्यानां विपर्यासः (विपर्ययः), सर्वथा
मदीयानां विपर्ययेण प्रभवेद्यावदाकारः; सर्वथायं मदीयानां भागधेयानां प्रभावः, मदीयानां
भाग्यविपर्यासानां प्रभावोऽयम् । भवत्वन्यदेव काननमवगाहिष्ये । पदान्तरे स्थित्वा । इदा-
नीमेवमवगच्छामि । इ० पाठान्तराण । ३ कणित० । इ. पा. ४ भवतु सानुशयोहम-
स्मिन्कमलसेविनि भ्रमे प्रणययित्वं करिष्ये इ. पा. ५ कमलसेविनि.

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिं—

(विभाव्य ।)

वरतनुरथवासौ नैव दृष्ट्वा त्वया मे ।

यदि सुरभिमवाप्स्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं

तव रतिरभविष्यत्पुण्डरीके किमस्मिन् ॥ २२ ॥

साधयामस्तावत् । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष नीपस्कन्धनिषण्ण-

हस्तः करिणीसहायो नागराजस्तिष्ठति । अस्मात् प्रियोदन्तमुपलप्स्ये ।

(विलोक्य ।) अथवा न त्वरा कार्या ।

अयमचिरोद्गतपल्लवमुपनीतं प्रियकरेणुहस्तेन ।

अभिलषतु तावदासवसुरभिरसं सल्लकीभङ्गम् ॥ २३ ॥

(क्षणमात्रं स्थित्वा । अवलोक्य ।) हन्त कृताह्निकः संवृत्तः । भवतु

पृच्छामि ।

मदकल युवतिशशिकला गजयूथप यूथिकाशबलकेशी ।

स्थिरयौवना स्थिता ते दूरालोके सुखालोका ॥ २४ ॥

अनुशयः पश्चात्तापः । मधुकरेति—हे मधुकर भ्रमर मदिराक्ष्या मत्तलोचना-
यास्तस्याः प्रवृत्तिं वार्तां शंस कथय । अथवा वरतनुश्चाराग्रात्री मे प्रिया ते त्वया
नैव दृष्ट्वा । कुत इदं निश्चीयते इत्याह—सुरभि घ्राणतर्पणं तन्मुखोच्छ्वासगन्धं
तन्मुखमारुतसौगन्ध्यमवाप्स्यो यदि आस्वादयिष्यथाश्चेदस्मिन्स्त्वयाधिष्ठिते पुण्डरीके
तव रतिः प्रीतिरभविष्यत्किम् । नैवाभविष्यत् । तस्या असामान्यमुखोच्छ्वास-
गन्धोलुपस्त्वं तां नानुगतोत्रैव तिष्ठसीति सा नैव त्वया दृष्टेति भावः । साधयामो
गच्छामः । नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः नीपः कदम्बस्तस्य स्कन्धे शाखायां निषण्णो
निहितो हस्तः शुण्डा यस्य । ‘ हस्तः करे करिकरे ’ इति मेदिनी । अयमिति—
अयं नागराजः प्रियकरेणुहस्तेन प्रियकरिणीकरेणोपनीतं प्रापितम् । अचिरोद्गत-
पल्लवमचिरोद्गतो नूतनोत्पन्नः पल्लवो यस्य तादृशम् । आसवसुरभिरसमासवो मधु
तस्येव सुरभिर्मधुरो रसो यस्य तम् । सल्लकीभङ्गं सल्लव्याः सल्लकी हस्तिप्रियो वृक्ष-
विशेषस्तस्या भज्यत इति भङ्गो भग्ना शाखा तं तावदादौ अभिलषतु आकाङ्क्षतु ।
आस्वादयतु इत्यर्थः । ‘ अभिलेढु ’ इति पाठः । स तु स्पष्टार्थः । कृताह्निकः
कृताहारः । अह्नि निर्वर्त्यते आह्निकं दिनकृत्यम् । अत्र भोजनम् । मदकलेति—
हे गजयूथप यूथनाथ मदकलयुवतिशशिकला मदेन कला अव्यक्तमधुरमालपन्त्यो

१ अथवा ते...प्रिया मे. २ परिक्रामितकेन. ३ करिणीसहायो नागाधिराजो नी
स्कन्धनिषण्णः । ४ प्रियासहायः इ. पा. ५ भवतु. ६ अस्मात्परं न तावदयमुपसर्पणक
लः. ७ अभिलषतु तावदास्यासवसुरभि सल्लकीकुसुमम् इ. पा. ८ कलभकरोरुः इ. पा.

(आकर्ष्य सहर्षम् ।) अनेन स्निग्धमन्द्रेण गर्जितेन प्रियोपलम्भशंसिना
समाश्वासितोस्मि । साधर्म्याच्च त्वयि मे भूयसी प्रीतिः ।

मामाहुः पृथिवीभृतामधिपतिं नागाधिराजो भवा-
नव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति भवतो दानं ममाप्यर्थेषु ।

स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूथे तवेयं वशा

सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः ॥२५॥

सुखमास्तां भवान् । साधयामस्तावत् । (परिक्रम्य पार्श्वतो दृष्टिं दत्वा ।)

अये सुरभिकन्दरो नाम विशेषरमणीयः सानुमानालोक्यते । प्रिय-
श्चायमप्सरसाम् । अपि नाम सुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत ।

रम्या वा युवतयस्तासु शशिकला । शशिकलेत्यनेन नक्षत्रस्थानीयासु युवतिषु शशि-
स्थानीयाया उर्वश्याः श्रेष्ठत्वं कलेत्यनेन कलङ्करादित्यं च ध्वनितम् । मदकल इति
पृथग्योगो वा । तेन हे मदकल मदेन कल मदोत्कट इति गजयूथपशब्दस्य विशेष-
णम् । यूथिकाशबलकेशी यूथिकापुष्पैः शबलाश्चित्राः केशा यस्याः सा । ‘ चित्रं
किर्मीरकल्पाशबलेताश्च कर्बुरे । ’ इत्यमरः । सुखालोका रम्यदर्शना स्थिरयौवना ।
स्थिरयौवनत्वं तु दिव्यत्वादवसेयम् । मम प्रियेति शेषः । ते दूरालोके स्थिता किं
त्वया दूरतो दृष्टा किम् । अनुप्रासालंकारः । स्निग्धमन्द्रेण स्निग्धं मधुरं मन्द्रं गम्भीरं
च तेन । उपलम्भो ज्ञानं उपलब्धिर्वा । साधर्म्यात्समानधर्मत्वात् । साधर्म्यमेवोपन्य-
स्यति । **मामिति**-मां पृथिवीभृतां राज्ञामधिपतिमधिराजमाहुः । भवानपि नागा-
नामाधिराजः । अधिको राजाधिराजः । ‘ राजाहःसखिभ्यष्टन् ’ इति टच्प्रत्ययः ।
भवतो ममापि दानं मदवारि द्रव्यवितरणं चार्थेषु भृङ्गादिषु याचकेषु च । अव्यु-
च्छिन्नपृथुप्रवृत्ति विशेषेणोच्छिन्ना न भवतीत्यव्युच्छिन्नाऽविरता पृथ्वी महती च
प्रवृत्तिः प्रवाहो यस्य तत्तथा । ‘ दानं गजमदे त्यागे ’ इति विश्वमेदिन्यौ । स्त्री-
रत्नेपूर्वशी मम प्रियतमा । यूथे इयं वशा करिणी तव प्रियतमा । ‘ वशा वन्ध्यासु-
तायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च । ’ इति विश्वः । इत्थं ते तव सर्वं मामनु मदनुगुणम् ।
त्वं तु प्रियाविरहजां व्यथां माऽनुभूः मा ज्ञासीः । सानुमानं पर्वतः । उपत्यका
अद्रेरासन्ना भूमिः । ‘ उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ’ इत्यमरः । उपाधिभ्यां त्य-
कन्नासन्नारूढयोः । ‘ इति त्यकन् । दुरितपरिणामैः पापविपाकैः । शतहृदा विद्युत् । शंषा
शतहृदाहादिन्यैरावत्यः, क्षणप्रभा । ’ इत्यमरः । शतं हृदा अव्यक्तमधुराः शब्दा

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) हैन्त मदीयैर्दुरितपरिणामैर्मघोपि शतहृदाशून्यः
संवृतः । तथापि शिलोच्चयमेतमपृष्टा न निवर्तिष्ये ।

अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा श्रयति पर्वत पर्वसु संनता
इदमनङ्गपरिग्रहमङ्गना पृथुनितम्ब नितम्बवती तव ॥ २६ ॥
कथं तूष्णीमास्ते । शङ्के विप्रकृष्टो न शृणोतीति । सर्मापेऽस्य गत्वा
पुनरेनं पृच्छामि । (परिक्रम्य ।)

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्ट्वा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ २७ ॥

(आकर्ण्य । सहर्षम्) कथं यथाक्रमं दृष्टेत्याह । भवानपि अतः
प्रियतरं शृणोतु । क्व तर्हि मम प्रियतमा । (नेपथ्ये तदेवाकर्ण्य ।)
हा धिक् । ममैवायं कन्दरमुखविसर्पी प्रतिशब्दः । (विर्पादं रूपयित्वा ।)
श्रान्तोस्मि । अस्यास्तावद्भिरिनद्यास्तीरे स्थितस्तरङ्गवातमासेविष्ये ।
इमां नवाम्बुकलुषामपि स्रोतोवहां पश्यंतो मे रमते मनः ।

अर्चीषि वा यस्याम् । पृपोदंरादित्वाङ्गस्वः । अपीति—हे पृथुनितम्ब बृहत्क-
टक पर्वत । अङ्गना अनङ्गपरिग्रहमनङ्गस्य कामस्य परिग्रहं परिगृह्यत इति
परिग्रहं स्वम् । अतिरमणीयतया मन्मथस्य निवासस्थानभूतमित्यर्थः । इदं व-
नान्तरं श्रयति आश्रयते अपि किम् । अपिः प्रश्ने । कीदृशी सेत्याकाङ्क्षायां तामेव
विशिनष्टि—अल्पकुचान्तरा अल्पं कुचान्तरं कुचयोर्मध्यभागो यस्याः सा । पी-
वरस्तनीत्यर्थः । पर्वसु गुल्फादिसन्धिषु सन्नता निम्ना । मांसपिहितग्रन्थिरित्यर्थः ।
नितम्बवती प्रशस्तनितम्बा च । प्राशस्त्यार्थे मनुप् । सर्वक्षितिभृतामिति—
हे सर्वक्षिताभृतां सर्वेषां पर्वतानां नाथ सर्वाङ्गसुन्दरी चारुसर्वाङ्गी रामा रमणी
मया विरहिता रम्ये वनोद्देशे वनप्रान्ते त्वया दृष्टा किम् । कथं यथाक्रमं
दृष्टेत्याह—उक्तमेव प्रतिध्वनितं श्रुत्वा राज्ञोत्तरत्वेन योजितम् । तद्यथा—हे सर्व-
क्षितिभृतां सर्वनृपाणां नाथ त्वया विरहिता मया दृष्टा । शेषमुभयत्र समानम् ।
त्रिगताख्यं वीथ्यङ्गं चेदम् । यदाह विश्वनाथः—‘त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं

१ कथमन्धकारः । भवतु विद्युत्प्रकाशनावलोकयामि । कथं मदीयैः—इ. पा. ३ दुरित-
परिणामैः—दाषैः । इ. पा. २ संमुखं स्थित्वा । इ. त्य. ए. पु. ३ विप्रकर्षात् शृणा-
तीति मन्ये । हन्तास्य सर्मापमेव गत्वा पुनरेनं पृच्छामि । (तथा कृत्वा) । इ. पा. ४
वनान्तेस्मिन् । इ. पा. ५ भवतु अवलोकयामि । (दिशोवलोक्य सखेदम् ।) कथं वार्यं
कन्दरान्तर्गविसर्पी प्रतिशब्दः । (इति मूर्च्छति । उन्थायोपविश्य सविषादम् ।) अहह
श्रान्तोस्मि । इ. पा. ६ इति मूर्च्छति । उन्थाय सविषादम् । ७ अहह श्रान्तः ८ अस्मात्पाक
(परिक्रम्य अवलोक्य च) इत्य०. ९ पश्यता मया रतिरुपलभ्यते । इ. पा.

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना

विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।

यथाविद्धं याति स्वलितमभिसंधाय बहुशो

नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ २८ ॥

भवतु । याचिष्ये तावदेनाम् । (अञ्जलिं कृत्वा ।)

त्वयि निबद्धरतैः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥ २९ ॥

अथ वा परमार्थसरिदेवैषा । न खलूर्वशी पुरुरवसमपहाय समुद्राभि-

सारिणी भविष्यति । भवतु । अनिवेदप्राप्याणि श्रेयांसि । यावदमु-

मेव प्रदेशं गच्छामि यत्र मे नयनयोः सुनयना तिरोभूता । (परिक-

म्य अवलोक्य ।) हन्त दृष्टमुपलक्षणं तस्या मार्गस्य ।

श्रुतिसाम्यतः । ' इति । कन्दरमुखविसर्पा गुह्यमुखे प्रतिध्वनन् । नवाम्बुकलुषां

वर्षजलाविलम् । तरङ्गेति-तरङ्गभ्रूभङ्गा तरङ्गा वीचय एव भ्रूभङ्गा भ्रूविकारा

यस्याः सा । क्षुभितविहगश्रेणिरसना क्षुभितानां त्रस्तानां विहंगानां श्रेणिरेव

रसना मेखला यस्याः सा । संरम्भशिथिलं रोपवेगात् शब्दं वसनमिव फेनं

विकर्षन्ती । बहुशो यथा यस्मादियं मम स्वलितमपराधमभिसन्धाय मन-

सि ध्यात्वा आविद्धं कुटिलं यथा तथा स्वलनपूर्वकं वा याति तथा तस्मादियं

ध्रुवं नदीभावेन सरिद्रूपेण परिणता विकृता असहना कोपना सोर्वश्येव । ध्रुव-

मित्युत्प्रेक्षायाम् । तदुक्तं दण्डिना ' मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।

इत्यमरः । 'स्वलितं तूचिताद्भंशे स्वलितं चलिते त्रिषु ।' इति विश्वलोचनः ।

त्वयीति-हे मानिनि मम मामकं कमपराधलवमपराधस्य लेशं पश्यसि ।

यतो यस्मादपराधलेशाद्धेतोर्दासजनं तव दासभूतं मलक्षणं जनं त्यजसि । की-

दृशस्य मम । त्वयि निबद्धरतेर्निबद्धा निवेशिता रतिरनुरागो येन तस्य । प्रि-

यभाषिणः प्रियं भाषते इत्येवंशीलस्य । कदापि खेदकरं वचनमनुच्चारयत इ-

त्यर्थः । तथा च प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः प्रणयः प्रीतिप्रार्थना प्रेम वा तस्य

भङ्गस्तस्मात्पराङ्मुखं चेतो यस्य स तथोक्तस्तस्य । एवं विशेषणत्रयस्यापरा-

धलेशाभावोपपत्त्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । अत्र लवमपीत्यप्यर्थोऽव-

श्यवाच्यः । अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रसङ्गात् । इति काव्यप्रदीपः । ते-

नात्र ' अनभिहितवाच्यत्वम् ' दोषः । तथाह्युदाहृतोयं श्लोकः काव्यप्रकाशकृतो-

क्तदोषोदाहरणप्रसङ्गे । परमार्थसरिन्निर्गनदी न तु रूपान्तरं प्राप्तोर्वशी ।

१ यथा खलम् । इ. पदालेखम् । इ. च. पा. २ प्रसादयामि । ३ रतौ प्रियवादिनि...
चेतसि ।...मयि ।

रक्तकदम्बः सोयं प्रियया घर्मान्तशंसि यस्यैकम् ।

कुसुममसमग्रकेसरविषममापि कृतं शिखाभरणम् ॥ ३० ॥

(विलोक्य ।) इमं तावत् प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं सारङ्गमासीनमभ्यर्थये ।

कृष्णशारच्छविः सौ दृश्यते काननश्रिया ।

वनशोभावलोकाय कटाक्ष इव पातितः ॥ ३१ ॥

(विलोक्य ।) किं नु खलु मामवधीरयन्निव अन्यतोमुखः संवृत्तः । (दृष्ट्वा)

अस्यान्तिकमायान्ती शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा ।

तामयमनन्यदृष्टिर्भुमग्रीवो विलोकयति ॥ ३२ ॥

समुद्राभिसारिणी समुद्रगामिनी । अत्राभिसारिकात्वमपि व्यज्यते । अनिवेदप्राप्याणि निवेदप्राप्याणि न भवन्तीति । निवेदादुर्वशीप्राप्तिरूपं श्रेयो नैव लब्धुं शक्येतात् एव न मयालसेन भाव्यमित्यर्थः । उपलक्षणं लिङ्गम् । रक्तकदम्बेति—अयं पुरोवर्ती रक्तकदम्बः सः । यस्य घर्मान्तशंसि निदाघात्ययसूचकं अग्रिमं कुसुमित्यर्थः । रक्तकदम्बो हि वर्षास्त्रेव कुसुमितो भवति । अत एवासमग्राणि यानि केसराणि तैर्विषममुन्नतानतम् । एकं कुसुमं प्रियया शिखाभरणं कृतं आसीदिति शेषः । प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं प्रियाप्रवृत्त्यर्थम् । कृष्णेति—योऽसौ सारङ्गः कृष्णशारच्छविः कृष्णा नीला शारा कर्बुरा च छविः कान्तिर्यस्य तादृशः सन् वनशोभावलोकाय वनश्रियोवलोकनार्थं काननश्रिया वनलक्ष्म्या पातितः कटाक्ष इव दृश्यते । ‘कृष्णसारच्छविः’ इति रङ्गनाथः पठति व्याख्याति च—‘कृष्णसारः कृष्णमृगस्तद्वच्छविर्दीप्तिर्यस्य । पक्षे कृष्णो यः सारोऽर्थादक्षः कनीनिका तद्वच्छविर्यस्मिन् । अतिश्याम इत्यर्थः ।’ इति । अस्येति—अस्यान्तिकं समीपमायान्ती मृगी स्तनपायिना शिशुना रुद्धा प्रतिषिद्धा । तां मृगीमयमनन्यदृष्टिस्तदासक्तदृष्टिः भुमग्रीवो वलितकन्धरो विलोकयति । अनुरूपवर्णनं रघुवंशे—‘तस्य स्तन-

१ परिक्रम्याशोकमवलोक्य ।

रक्ताशोक कृशोदरी क तु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनम्

(पवनधूयमानमूर्धानमवलोक्य ।)

नो हृष्टेति मुधैव चालयसि बद्धाताभिभूतं शिरः ।

उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टष्टच्छदः

तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोर्ध्वं कुतः ।

परिभाष्य । इमं ० । इ. पा. २ एतस्यानन्तरम्.

अभिनवकुसुमस्तवकिततरुवरस्व परिसरे

मृकलकोकिलकृतमधुपद्मकारमनोहरे ।

नन्दनविपिने निजकरिणीविरहानलेन संतप्तो

विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥

इति रङ्गनाथः पठति । एतादृशविशेषणविशिष्टे वने भ्रमणेन विरहातिशयं द्योतयति । इति टीकायते च । ३ मेघकालावलोक्य । इ. नवशब्दावलोक्य । इ. च पा.

हंहो यूथपते

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने

कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।

पृथुलोचना सहचरी यथैव ते

सुभगं तथैव खलु सापि वीक्षते ॥ ३३ ॥

कथमनादृत्य मद्रचनं कलत्राभिमुखं स्थितः । उपपद्यते । परिभवा-

स्पदं दशाविपर्ययः । इतो वैयम्—(परिकामितकेन ।)

(अवलोक्य ।) किं नु खलु शिलाभेदान्तरगतं नितान्तरक्तमिदमालोक्यते ।

प्रभालेपी नायं हरिहतमृगस्यामिषलवः

स्फुलिङ्गः स्यादग्नेर्गगनमभिवृष्टं पुनरिदम् ।

(विभाव्य ।)

अयं रक्ताशोकस्तबकसमरागो मणिरयं

यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥ ३४ ॥

प्रणयिभिर्मुहुरेणशवैर्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् । ' इति । ' हंहो ' इत्या-
मन्त्रणे । अपीति—अपिः प्रदने । मम प्रियां वने दृष्टवानसि किम् । ते
तुभ्यं तदुपलक्षणमभिज्ञानचिह्नं कथयामि । ते तव पृथुलोचना सहचरी यथैव
सुभगमभिरामं वीक्षते तथैव खलु सापि वीक्षते । तव प्रियाया इव मम प्रि-
याया अपि वीक्षणं सुभगम् । अस्मादुपलक्षणाद्या मया दृष्टा सास्यैव प्रियत-
मेति प्रत्यभिज्ञातुं भवान् शक्यतीति भावः । परिभवास्पदं तिरस्कारस्थानम् ।
प्रभालेपीति—प्रभालेपी प्रभया तेजसा लिम्पति व्याप्नोतीति प्रभालेपी
प्रभाया लेपोस्यास्तीति वा । विसृमरप्रभ इत्यर्थः । अत एवायं हरिहतमृगस्य
हरिणा सिंहेन हतस्य मारितस्य मृगस्यामिषलवो मांसखण्डो न भवति तस्या-
शुस्फुरणाभावात् । अग्नेः स्फुलिङ्गः कणः स्यात् । ' त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः '

१ सुभगा. २ सर्वयोप० विधिविपर्ययः । ३ अस्यानन्तरमिदं पद्यं क्वचित् ।

काकार्यं शशलक्ष्मणः क च कुलं भूयोपि वृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेपि कान्तं सुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा कुलं भा

चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु पुषा धन्यो धरं पास्यति ॥

व्यभिचारिभावानां शबलत्वं दाहरणत्वं नो दाहृतमेतत्पद्यं काव्यप्रकाशकृता । तच्च कैश्चित्काव्य-
प्रकाशटीकाकारैर्विक्रमोर्वशीयान्तर्गतमिति तत्र निर्दिष्टम् । अस्माभिश्चोपलब्धेषु हस्तलि-
खिततत्पुस्तकेष्वेकतमस्मिन्नुपलब्धमित्यत्र निवेशितम् । वस्तुतस्तबस्थाने एवेदं पद्यमित्यवग-
न्तव्यम् । ' शुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातेरियमुक्तिः ' इति उदाहरणचन्द्रिका ।

४ यावदितोहमन्यमवकाशमवगाहिष्ये । ५ प्रभाते पीनोयं ; मृगस्य—गजस्य । इ. पा.
६ अमुं समुद्धर्तुं.....इवासंजितकारः इ. पा.

हरति मे मनः । आदास्ये तावदेनम् अथ वा

मन्दारपुष्पैरभिवासितायां यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।

सैव प्रिया संप्रति दुर्लभा मे किमेनमस्त्रोपहतं करोमि ॥ ३५ ॥

(नेपथ्ये ।) वत्स गृह्यतां गृह्यताम् ।

संगमनीय इति मणिः शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।

आवहति धार्यमाणः संगममचिरात्प्रियजनेन ॥ ३६ ॥

राजा—(कर्णं दत्त्वा ।) को नु खलु मामेवमनुशास्ति ।

(दिशोवलोक्य ।) अये अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी मुनिर्भगवान् ।

भगवन् अनुगृहीतोस्म्यहमुपदेशाद्भवतः ।

(मणिमादाय ।) हंहो संगमनीय

तया वियुक्तस्य विलम्बमध्यया

भविष्यसि त्वं यदि संगमाय मे ।

ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः

शिखामणिं बालमिवेन्दुमीश्वरः ॥ ३७ ॥

इत्यमरः । इदं पुनर्गगनमभिवृष्टमस्मिन्नेव कालेभितो वृष्टम् । गगनादभितो वृष्टिर्जातेत्यर्थः । तस्मादेतदपि न संभवति । स्यादित्यनन्तरं नैतदिति शेषपूरणे पुनःशब्दार्थानन्वयप्रसङ्गात् । 'अये' इत्याश्चर्ये । रक्ताशोकस्तबकसमरागो रक्ताशोकस्तबकेन रक्ताशोककुसुमगुच्छेन समस्तुल्यो रागो यस्य स तथोक्तः । अयं मणिः । लोहितत्वात्पद्मरागमणिरित्यर्थः । एकस्य पुष्पस्य तथालौहित्याभावात्स्तबकप्रहणम् । यमुद्धर्तुमुदप्रहीतुं पूषा सूर्यः आलम्बितकरः प्रसारितपाणिः सन् व्यवसित इव कृतोद्योग इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दारेति—मन्दारपुष्पैस्तदाख्यदेवतरुसुमैराभिवाक्षितायां सुरभीकृतायां यस्याः शिखायामयमर्पणीयो निधातुमुचितः । सा एव मे प्रिया सम्प्रत्यधुना दुर्लभा नष्टेत्यर्थः । अतस्तदर्थे रुदन्नहमेनं किं किमर्थमस्त्रोपहतमश्रुदूषितं करोमि । संगमनीय इति । संगमनीय इति संगमनीयनामा शैलसुताचरणरागयोनिः शैलसुताया गौर्याश्वरणागश्वरणोपयुक्तलाक्षारागो योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य स तथोक्तः । अयं मणिः । यश्च धार्यमाणः शरीरे धृतः सन् अचिराज्जाटिति प्रियजनेन संगममावहति घटयति । अनुशास्ति उपदिशति । मृगचारी—मृगवच्चरतीति मृगवृत्तिः । काटयवेमस्तु 'मृगचर्मधारी भगवान्मुनिः' इति पठित्वा 'अयं नारायण इति संप्रदायः' इत्याह । तथेति—विलम्बमध्यया विशेषेण लम्बो विलम्बोति कृशः मध्यः कटिभागो यस्यास्तया तनुमध्ययेति यावत् । तया वियुक्तस्य मे मम यदि त्वं संगमाय

१ को नु खलु मामेवमनुकम्पते । विभाव्य । अयि अनुकम्पते मां भगवान्गजचर्म-
वासाः । ० कश्चन मुनिर्मृगचारी । इ. पा. २ निमग्न.

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये किं नु खलु कुसुमरहितामपि लतामिमं पश्यतो मे रतिरुपलब्धा । अथ वा स्थाने मनोरमा ममेयम् इयं हि ।

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः

शून्येवामरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।

चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते

चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ ३८ ॥

यावदस्याः प्रियानुकारिण्याः परिष्वङ्गप्रणयी भवामि ।

(इति लतामालिङ्गति ।)

(ततः प्रविशति तत्स्थान एवोर्वशी ।

राजा—(निमीलिताक्ष एव स्पर्शं रूपयित्वा ।) अये उर्वशीगात्र-संपर्कादिव निर्वृतं मे शरीरम् । तथापि न पुनरस्ति विश्वासः । कुतः ।

समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति

क्षणेन तन्मे परिवर्ततेन्यथा ।

अतो विनिद्रे^१ सहसा विलोचने

करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥ ३९ ॥

भविष्यसि तर्हि ततस्तस्मात्कारणाद्भवन्तमात्मनः शिखामणिं करिष्यामि । स्वमूर्ध्नि धारयिष्यामि । अनेन गौरवातिशयो योतितः । ईश्वरः शिवः बालमिन्दुं चन्द्रलेखामिव । तन्वीति—तन्वी पेलवाङ्गी^२ विरला च । मेघजलार्द्रपल्लवतया मेघजलेन वर्षवारिणा आर्द्राः क्लिन्नाः पल्लवा यस्या साः मेघजलार्द्रपल्लवा तस्या भावस्तत्ता तया । अश्रुभिर्बाष्पैर्धौताधरेव धौतः क्षालितोऽधरो यस्याः सा । स्वकालविरहात् स्वेषां प्रसूनानां कालो विकसनसमयस्तस्य विरहादभावादप-गमाद्वा हेतोर्विश्रान्तपुष्पोद्गमा विश्रान्तो विरतः पुष्पाणामुद्गमः प्रादुर्भावो यस्याः सा । कुसुमरहितेत्यर्थः । सती । आभरणैरलङ्कारैः शून्या विरहितेव । मधुलिहां भ्रमराणां शब्दैर्गुञ्जारवेण विना विनाभूता सती चिन्तया कृतं मौनं चिन्तामौनमास्थितेव । पुष्पविरहाद्भ्रमरगुञ्जारवविरह इति बोध्यम् । इयं लता पादपतितं मामवधूय तिरस्कृत्य जातानुतापा सज्जातपश्चात्तापा चण्डी कोपना सा उर्वशीव लक्ष्यते हि । ‘चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः’ इत्यमरः । “अत्र कार्यान्वे-षणाद् ‘विरोधनं’ नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।” इति काट्यवेमः । समर्थय इति—यत् यद्यदंशुकनूपुररवादिकं । प्रथमं पूर्वं प्रियां प्रति प्रियासम्बन्धित्वेन प्रियारूपत्वेन वा समर्थये संभावयामि । निश्चिनोमीत्यर्थः । तत् तत्तत् क्षणेन मे ममान्यथा विपरीतत्वेन शाद्वलहंसकूजितादिरूपेण परिवर्तते विनिमीयते ।

१ मया रतिरुपलभ्यते । अथ वा स्थाने मम मनो रमते । इ. पा. २ अस्यां...कारि-ण्यां. ३ आयि उर्वशीगात्रं संस्पृशादिव निर्वृतं मे हृदयम् । इ. पा. ४ विमुद्रे । इ. पा.

(शनैश्चक्षुषी उन्मील्य) कथं सत्यमेव प्रियतमा ।

उर्वशी—(बाष्पं विसृज्य ।) जयतु जयतु महाराजः । (जेदु जेदु महाराओ ।)

राजा—

त्वद्वियोगोद्भवे तन्वि मया तमसि मज्जता ।

दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना ॥ ४० ॥

उर्वशी—अभ्यन्तरकरणया मया प्रत्यक्षीकृतवृत्तान्तः खलु महाराजः । (अबन्तरकरणाए मए पच्चक्खीकिदवुत्तन्तो खु महाराओ ।)

राजा—अभ्यन्तरकरणयेति न खलु ते वचनार्थमवैमि ।

उर्वशी—कथयिष्यामि । एतत्तावत् प्रसीदतु महाराजो यन्मया कोपवशं गतया एतदवस्थानन्तरं प्रापितो महाराजः । (कहइस्सं । इमं दाव पसीददु महाराओ जं मए कोववसं गदाए एदं अवस्थन्तरं पाविदो महाराओ ।)

राजा—कल्याणि न तावदहं प्रसादयितव्यः । त्वद्दर्शनादेव प्रसन्नबाह्यान्तःकरणोन्तरात्मा । कथय कथमियन्तं कालमवस्थिता मया विना भवती ।

उर्वशी—शृणोतु महाराजः । भगवता कुमारेण शाश्वतं कुमारव्रतं गृहीत्वा अकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोध्यासितः कृतश्चैष विधिः ।

अतो यस्मादेवं तस्मात्स्पर्शविभावितप्रियः । स्पर्शेन विभाविता निश्चिता प्रिया येन सोऽहं सहसाऽकस्माल्लोचने विनिद्रे उन्मीलिते न करोमि । अस्या अप्यन्यत्वेन परिवर्त उर्वशीस्पर्शसुखविनाशभयादित्यर्थः । त्वद्वियोगोद्भवे इति—हे तन्वि तन्वङ्गि त्वद्वियोगोद्भवे त्वद्विरहजनिते तमसि शोके । ' तमो ध्वान्ते गुणे शोके ' इति मेदिनी । मज्जता मया दिष्ट्या भाग्ययोगेन प्रत्युपलब्धासि पुनः प्राप्तासि । गतासुना मूर्च्छितेन चेतना संज्ञेव । उर्वशी—अभ्यन्तरकरणया अभ्यन्तराणि अन्तर्गूढानि करणानि इन्द्रियाणि यस्याः सा तथोक्ता तथा । अन्तर्निगूढेन्द्रियशक्तयेत्यर्थः । उर्वशी—एतत्तावत् क्षन्तुमिति शेषः । कोपवशं गतया कोपाधीनतया । राजा—प्रसन्नबाह्यान्तःकरणः प्रसन्नानि बाह्यानि करणानि चक्षुरादीनि अन्तःकरणं च यस्य । उर्वशी—कुमारेण कार्तिकेयेन । कुमारव्रत-

१ शनैश्चक्षुषी चक्षुषी । कथं सत्यमेवोर्वशी । इति मूर्च्छितः पतति । २ समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । राजा (संज्ञां लब्ध्वा) प्रिये अद्य जीवितम् । त्वद्विद्योने० इ. पा. ३ त्वद्दर्शनेन प्रसन्नो मे सबाह्यान्तरात्मा; ममान्तरात्मा.

(सुणादु महाराओ । भवदा कुंमारेण सासदं कुमारवदं गेण्हिअ अक-
लुसो णाम गन्धमादणकच्छो अज्झासिदो किदो अ एस विही ।)

राजा—क इव ।

उर्वशी—यैतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति सा लताभावेन परिणश्यति ।
गौरीचरणरागसंभवं मणिं विना ततो न मोक्ष्यते इति । साहं गुरु-
शापसंमूढहृदया देवतासमयं विस्मृत्यागृहीतानुनया कुमारवनं प्रविष्टा ।
प्रवेशानन्तरमेव वासन्ती लता संवृता । (जा इमं पदेसं इत्थिआ
पविसदि सा लदाभावेण परिणमिस्सदि । गोरीचरणराअसंभवं
माणं विणा तदो ण मुच्चिस्सदित्ति । साहं गुरुसावसंमूढहिअआ
न्तरं देवदासमअं विसुमरिअ अगहिदाणुणआ कुमारवणं पविट्ठा ।
पवेसाणन्तरंएव वासन्ती लदा संवृता ।)

राजा—सर्वमुपपन्नम् ।

रतिखेदसुप्तमपि मां शयने या मन्यसे प्रवासगतम् ।

सा त्वं प्रिये सहेथाः कथं मदीयं चिरवियोगम् ॥ ४१ ॥

इदं तैद्यथाकथितं त्वत्संगमनिमित्तं मुनेरुपलभ्य मणिप्रभावादासादिता
त्वमस्माभिः । (इति मणिं दर्शयति ।)

उर्वशी—अहो संगमनीयः । अतः खलु महाराजेन आलिङ्गित-

मदारपरिग्रहव्रतं ब्रह्मचर्यम् । कच्छो जलप्रायप्रदेशः अनूपेत्यपरनामा ।
' जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः । ' इत्यभरः । विधिः नियमः ।

उर्वशी—ततो लताभावात् । देवतासमयं कार्तिकेयकृतं विधिम् । अगृहीतानुनया
महाराजकृतमनुनयमप्रतिपद्येत्यर्थः । राजा—उपपन्नं यत्त्वयोक्तं तत्तथा । अन्यथा
रतीति—या त्वं शयने रतिखेदसुप्तं रतिजनितश्रमेण निद्रितमपि मां
प्रवासगतं मन्यसे । सुषुप्तिजनितमल्पमपि वियोगं सोढुमसमर्थेत्यर्थः । सा त्वं
मदीयं चिरवियोगं कथं सहेथाः न कथंचिदपि । अतो यत्त्वयोक्तं तत्तथैव ।

राजा—यथाकथितं त्वयेत्यर्थः । त्वत्संगमनिमित्तं तव संगमस्य निमित्तम् ।

१ कुमारणे—महासनेन । गेण्हिअ अअं । किदा अ त्थिदा । (स्थितिः) इ. पा.
२ जा किल. ३ किदो अ सावान्तो गोरीचरणराअसंभवं मणिं वज्जिअ लदाभावं ण
मुच्चिस्सदि त्ति । तदो अहं गुरुसावसंमूढहिअआ विसुमरिददेवदाणिअमा अल्लकाजन-
परिहरणीअं कुमारवणं पविट्ठा । पवेसाणन्तरं अ काणणोवन्तवत्तिलदाभाएण परिणहं
मे रुवम् । इ. पा. ४ सात्वमिहैतदवस्थं कथं सहेथाश्चिरवियोगम् । इति रङ्गनाथः पठति ।
व्याख्याति च एतदवस्थमेवप्रकारम् । अनिर्वचनीदशमित्यर्थः । ५ इदं चैतद्यथाक-
थितं त्वत्संगमनिमित्तं पुनरुपलब्धप्रभावमस्माभिः । इ. पा.

मात्रैव प्रकृतिस्थास्मि संवृत्ता । (अम्मो संगमणिओ । अदो खु महाराएण आलिङ्गिदमेत्त जेव्व पकिदिस्थहि संवृत्ता ।) (मणिमादाय वूर्धनि वहति ।)

राजा—एवमेव सुन्दरि क्षणमात्रं स्थाययताम् ।

स्फुरता विच्छुरितामद रागेण मणेर्ललाटनिहितस्य ।

श्रियमुद्वहति मुखं ते बालापतरक्तकमलस्य ॥ ४२ ॥

उर्वशी—प्रियंवद महान् खलु कालस्तव प्रतिष्ठानान्निर्गतस्य । असूयन्ति मह्यं प्रकृतयः । तदेहि निवर्तावहे । (पिअंवदं महन्तो खु काले तुह पइठ्ठाणादो णिग्गदस्स । असूअन्ति मं पकिदिओ । ता एहि णिवुतस्स ।)

राजा—यदाज्ञापयति भवती ।

उर्वशी—कथं महाराजो गन्तुमिच्छति । (कहं महाराओ गन्तुं इच्छदि ।)

राजा—

अचिरप्रभाविलसितैः पताकिना

सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना ।

गमितेन खेलगमने विमानतां

नय मां नवेन वसतिं पयोमुचा ॥ ४३ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति विक्रमोर्वशीये चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

उपलभ्य ज्ञात्वा । स्फुरतेति—ललाटनिहितस्य ललाटे अलिके निहितस्य धारितस्य मणेः स्फुरता समंततः प्रसरता रागेण रक्तभासा ते मुखं बालापतरक्तकमलस्य बालापतेन अरुणाशुभी रक्तं यत्कमलं तस्य श्रियं शोभामुद्वहति । उर्वशी—असूयन्ति दोषं दास्यन्ति । अचिरप्रभेति—हे खेलगमने खेलं सलीलं गमनं यस्यास्तत्सम्बुद्धिः । अचिरप्रभाविलसितैर्विद्युद्विलसितैः पताकिना ध्वजवता । तडिल्लतास्फुरणकेतुमतेत्यर्थः । 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमखियाम् ।' इत्यमरः । सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना सुरकार्मुकं शकधनुरेवाभिनवं नूतनं चित्रमालेख्यं तेन शोभत इति तेन शोभिना शोभमानेन । नवेन पयोमुचा मेघेन । स्वप्रभावाद्विमानतां प्रापितेनेत्यर्थः । मां वसतिं स्वगृहं नय प्रापय ।

इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां चतुर्थोऽङ्कः ॥

१० णाओ अअ मणी; कथं संग०२ पिअंवदं महन्तो खु काले अह्माणं पइठ्ठाणादो णिग्गदाणं । कदाइ अस्सइस्सन्ति पकिदि ओ अह्माणम् । ता एहि । गच्छम्ह । ३ यदाह

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परितुष्टो विदूषकः ।)

विदू०—दिष्ट्या चिरस्य कालस्य उर्वशीसहायो नन्दनवन-
प्रमुखेषु देवतारण्येषु विहृत्य प्रतिनिवृत्तः प्रियवयस्यः । इदानीं स-
सत्कारोपचारैः प्रकृतिभिरनुरज्यमानो राज्यं करोति । असंतानत्वं
वर्जयित्वा न किमप्यस्य हीनम् । अद्य तिथिविशेष इति भगवत्यो-
र्गङ्गायमुनयोः संगमे देवीभिः सह कृताभिषेकः सांप्रतमुपकार्यी प्रवि-
ष्टः । तद्यावत्तत्रभवतोऽलंक्रियमाणस्यानुलेपनभाल्ये अग्रभागी भवामि ।
(इति परिक्रमति ।) (दिष्टिर्वा चिरस्स कालस्स उव्वसीसहाओ ण-
न्दनवणप्पमुहेसु देवैदारण्येषु विहरिअ पडिणिवुत्तो पिअवअस्सो ।
दीणिं ससक्कारोवआरोहिं पकिदीहिं अणुरज्जन्तो रज्जं करोदि । असं-
ताणत्तणं वज्जिअ ण किंवि से हीणं । अज्ज तिहिविसेसोत्ति भअव-
दीणं गङ्गाजउणाणं संगमे देविहिं सह किदाहिसेओ संपदं उवआ-
रिअं पविट्ठो । तां जाव तत्तभवदो अलंकरीअमाणस्स अणुलेवणमल्ले
अग्रभागी होमि ।)

इदानीं स्वस्वस्थानोपक्षिप्तान्मुखसन्ध्यादिरूपार्थानेकार्थत्वेन योजयितुं निर्वह-
णसन्धिरूपमन्तिमाङ्गमारभते । निर्वहणसन्धिलक्षणं दशरूपके—“बीजवन्तो मुखा-
द्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥” इति ।
सुधाकरे च—‘मुखसन्ध्यादयो यत्र विकीर्णा बीजसंयुताः । यदा प्रयोजनं
यान्ति तन्निर्वहणमुच्यते ॥’ इति । कार्यफलयोगेनास्य सन्धित्वम् । तल्लक्षणं
मातृगुप्ताचार्योक्तम्—‘यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक्प्राज्ञैः प्रयुज्यते । तदर्थो यः
समारम्भस्तत्कार्यं कथ्यते’ इति । ‘अभिप्रेतं समर्थं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
इतिवृत्तं भवेद्यस्मिन्फलयोगः स उच्यते ॥’ इति । अस्य चतुर्दशाङ्गानि । तदु-
क्तम्—सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् । प्रसादानन्दसमयाः कृतिर्भा-
वोषगूहनम् । पूर्वभावोपसंहारी प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥’ इति । अधुना पूर्वापर-
कथासंदर्भार्थं विदूषकं तावत्प्रवेशयति । तत इत्यादिना । ‘दिष्ट्या’ इत्य-
व्ययमानन्दे । ‘दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे’ इत्यमरः । केचिदस्मात्पूर्वं
‘ही ही भोः’ इति पठन्ति । तत्र ‘हीही’ इति हर्षसूचको निपातः ।

१. दृष्टः. २. ही ही भो दिष्टिआ. ३. देवतारण्येषु—पदेसु. ४. पविस्तिअ णअरं दार्णि सक्-
ज्जाणुसासणेण पडिदिमण्डलं अणुरज्जअन्तो रज्जं करोदि. ५. सोअणीअं (सोअनीयम्) ६. देवी-
ए. ७. उवविट्ठो. ८. ता जाव अलंकरणीअमाणस्स अङ्गणुलेवणमल्लभाई मादुओ विअ होमि । इ. पा

नेपथ्ये ।

हा धिक् हा धिक् । दुकूलोत्तरच्छदे तालवृन्ताधारे निक्षिप्य नीयमानो मया भर्तुरभ्यन्तरविलासिनीमौलिरत्नयोग्यो मणिरामिष-शङ्किना गृध्रेणाक्षितः । (हृद्धी हृद्धी । दुकूलोत्तरच्छदे तालवेण्टा-धारे णिक्खिविअ णीअमाणो मए भट्टिणो अब्भन्तरविलासिणीमौलि-रअणजेमो मणी आमिससङ्किणा गिद्धेण अक्खित्तो ।)

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा ।) अत्याहितम् । परं बहुमतः खलु स वयस्यस्य संगमनीयो नाम चूडामणिः । अतः खल्वसमाप्तने-पथ्यस्तत्रभवानासनादुत्थायेत एवागच्छति । यावदेनमुपसर्पामि । (अच्चहिदं । परं बहुमतो क्वु सो वअस्सस संगमणीओ णाम चू-डामणी अंदो खु असमतत्तेणवच्छो तत्तभव आसणादो उट्ठिअ इदो एव्व आअच्छदि । जाव णं उवसप्पामि ।)

‘दिष्ट्या’ इत्यस्य सुदैवादित्यर्थः । चिरस्य चिरकालात् । ससत्कारोपचारैः सत्कारेण सहिताः ससत्कारा ये उपचाराश्चन्दनसेकपुष्पविक्षेपादयस्तैः । प्रकृ-तिभिः पौरवर्गेण । अनुरज्यमानः प्रीयमाणः आराध्यमानो वा । चिरकालाद-र्शनाहितौत्सुक्याभिः प्रजाभिः पताकोच्छ्रयपुष्पवर्षादिनाभिनन्द्यमान इत्यर्थः । असंतानत्वं निरपत्यताम् । तिथिविशेषः पुण्या तिथिर्माध्यादिः । देवीभिः राज्ञीभिः । यद्यपि ‘देवी कृताभिषेकायाम्’ इत्यमरसिंहेनोक्तं तथाप्यत्र देवी-शब्दो सामान्यराज्ञीवाची द्रष्टव्यः । कृताभिषेको विहितस्नानः । उपकार्या पटभवनम् । इति ‘उपकार्योपकारिका’ इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । अनुलेपनमाल्ये अनुलेपनं घृष्टचन्दनकुङ्कुमादि माल्यं सुरभिपुष्पहारादि । जा-तावेकवचनम् । अग्रभागी अग्रे भागोऽस्यास्तीति । नेपथ्य इति—दुकूलोत्तरच्छदे दुकूलम् क्षौमं । ‘क्षौमं दुकूलम्’ इत्यमरः । उत्तरच्छद उपर्योच्छादनं यस्य तस्मिन् । तालवृन्तं व्यजनं तालपत्रपुटं वा तदेवाधारस्तस्मिन् । अभ्यन्तरवि-लासिन्योन्तःपुरन्नियः । अभ्यन्तरा प्रेष्टा वा विलासिनी । आमिषं मांसखण्डः । आक्षिप्त उक्षिप्य नीतः । विदूषकः—बहुमतः अभिमतोऽभिप्सित इत्यर्थः ।

१ एसो खु लोओत्तरकट्तालवेण्टपिहाणे णिक्खिविअ णीअमाणो अच्चराविलासदीए मौलिरअणो मणी इदो—इति, हृद्धि हृद्धि दुकूलोत्तरच्छदे कलधौदमाअणे णिक्खिविअ आणीअमाणो उव्वसिविलासोजिताए मौलिरअणाए पओजिदो मणि—इति, हृद्धी हृद्धी एस तालवेण्टपिहाणे णिक्खिविअ णीअमाणो अच्चराविरहिदेण मउळिपणअणदाए पओइदो मणी इति, तालउन्तविहाणे भाअणे णिक्खिविअ णीअमाणो अत्थराविलास-परिइदामालीरअणाए पओजइदव्वो मणि—इति च पा. १२ अदो क्वु असमतत्तेणवत्थो एव्व तत्तभव आसणादो उट्ठिदो । ता पासपरिवर्त्ती होमि (इति निष्क्रान्तः ।) प्रवेशकः । इ. पृ. १.

(ततः प्रविशति सावेगपरिजनो राजा ।)

राजा—

आत्मनो वधमाहर्ता क्वासौ विहगतस्करः ।

येन तत्प्रथमं स्तेयं गोप्तुरेव गृहे कृतम् ॥ १ ॥

किराती—एष एष खलु मुखकोटिलग्नहेमसूत्रेण मणिना आ-
लिखन्निवाकाशं परिभ्रमति । (एसो एसो खु मुहकोटिलग्नहेमसु-
त्तेण मणिणा आलिहन्तो विअ आआसं पडिब्भमदि ।)

राजा—पश्याम्येनम् ।

असौ मुखालम्बितहेमसूत्रं बिभ्रन्मार्णि मण्डलचारशीघ्रः ।

अलातचक्रप्रतिमं विहंगस्तद्गागरेखावल्यं तनोति ॥ २ ॥

किं नु खलु कर्तव्यम् ।

विदूषकः—(उपेत्य) अलमत्र घृणया । अपराधी शासनीयः ।
(अलं एत्थ घिणाए । अवराही सासणीओ ।)

राजा—सम्यगाह भवान् । धनुर्धनुस्तावत् ।

[निष्क्रान्ता धनुर्प्राहिणी यवनी ।]

राजा—वयस्य न दृश्यंते विहंगः ।

असमाप्तनेपथ्योऽसमाप्तं नेपथ्यं प्रसाधनकर्म यस्य । 'नेपथ्यं तु प्रसाधने ।
रङ्गभूमौ वेषभेदे' इति हैमः । ततः प्रविशतीति—सावेगपरिजनः सावेगो व्यग्रः
परिजनो यस्य । आत्मन इति—आत्मनो वधमाहर्ता । न तु मणिम् । मणिरूप-
वधमाहर्तृत्यर्थः । असौ विहगतस्करः पक्षिचौरः क । येन तदेव प्रथमं तत्प्रथ-
मम् । अभूतपूर्वमित्यर्थः । स्तेयं चौर्यं गोप्तुः प्रजानां राक्षितुर्मम गृहे एव कृतम् ।
किराती—मुखकोटिलग्नं चञ्चलप्रसक्तं हेमसूत्रं यस्य तेन । आलिखन् उलिखन् ।
असाविति—असौ विहंगः पक्षी मुखेनालम्बितं हेमसूत्रं यस्य तं मुखालम्बित-
हेमसूत्रं मणिं बिभ्रत् । मण्डलेन तदाकारभ्रमणेन यश्चारस्तत्र शीघ्रः सत्त्वरो
मण्डलचारशीघ्रः सन् । अलातचक्रप्रतिममलातं ज्वलत्काष्ठं तस्य चक्रं वलयं
तत्प्रतिमं तत्तुल्यम् । अतिवेगभ्रमितालातप्रभामण्डलवादित्यर्थः । तद्गागरेखाव-
ल्यं तस्य मणे रागः प्रभा तस्य रेखा तस्या वलयं मण्डलं तनोति उत्पादयति ।
प्रकटयतीत्यर्थः । विदूषकः—घृणया दयया । 'कारुणं करुणा घृणा' इत्यमरः ।

१ ततः प्रविशति राजा सूतश्च कञ्चुकीवेधकौ [०रेचकौ, ०रवैतकौ] परिजनश्च इ.
पा. वेधक इति किराननाम । कचिद्रेचक इत्यपि । इ. रङ्गनाथः । २ अगगमुहलग्नहेम-
सुत्तेण मणिणा धनुरञ्जन्तो विअ आआसं भमदि । ३ खल्वत्र. ४ यवनी—एसा आणइ-
स्सामि (इति निष्क्रान्ता ।)

विदूषकः—इतो दक्षिणान्तेनापगतः शासनीयः कुणपभोजनः ।
(इदो दक्षिणान्तेण अवगदो सासणीओ कुणवभोभणो ।

राजा—(परिवृत्यावलोक्य ।) दृष्ट इदानीम् ।

प्रभापल्लवितेनासौ करोति मणिना खगः ।

अशोकस्तबकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकम् ॥ ३ ॥

(प्रविश्य चापहस्ता यवनी ।)

यवनी—भर्तः एदद्धस्तावापसहितं शरासनम् । (भट्टा एदं
हत्थावावसहिदं सरासणं ।)

राजा—किमिदानीं धनुषां । बाणपथमतीतः क्रव्यभोजनः । तथाहि

आभाति मणिविशेषो दूरमिदानीं पतत्रिणा नीतः ।

नक्तमिव लोहिताङ्गः परुषघनच्छेदसंयुक्तः ॥ ४ ॥

(कञ्चुकिनं विलोक्य ।) लातव्य मद्वचनादुच्यतां नागरिकः सायं नि-
वासवृक्षाश्रयी विचीयतां विहगदस्युरिति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

विदूषकः—उपविशतु भवान् सांप्रतम् । क गतः स रत्नकु-

धनुर्ग्राहिणी धनुर्गृह्णातीति कार्मुकमानेतुमित्यर्थः । **विदूषकः**—दक्षिणान्तेन द-
क्षिणदिक्प्रान्तेन । कुणपभोजनः शवभक्षकः । गृध्र इत्यर्थः । ' कुणपः शवमास्त्रि-
याम् ' इत्यमरः । **प्रभेति**—असौ खगः पक्षी प्रभापल्लवितेन प्रभया दीप्या
पल्लवितेन सञ्जातपल्लवेन विस्तृतेनेत्यर्थः । मणिना अशोकस्तबकेनाशो-
कपुष्पगुच्छकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकं करोति । अवतंसशोभामापादयतीत्यर्थः ।
अवतंसः शिरोभूषणं कर्णभूषणं वा । 'पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च
शेखरे । ' इत्यमरः । **यवनी**—हस्तावापो हस्तत्राणं ज्याघातादिवा-
रणार्थम् । **राजा**—क्रव्यभोजनो मांसाशी । 'पिशितं तरसं मांसं पल्लं क्रव्य-
माभिषम् । ' इत्यमरः । **आभातीति**—इदानीमनेन समयेन पतत्रिणा दूरं
नीतो मणिविशेषो मणिप्रवरो नक्तं रात्रौ परुषघनच्छेदसंयुक्तः परुषोऽविरलो
यो घनो मेघस्तस्य च्छेदः खण्डस्तेन संयुक्तो लोहिताङ्गो मङ्गलप्रह इवाभाति ।
' अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः । ' इत्यमरः । नागरिकः प्रधानः

१ सो सउणीओ, सउणिह्दासौ । इ. पा. २ शरासनेन. ३ उच्यन्तां नागरिकाः सायं
निवासवृक्षे विचीयतां विहंगाधमः । इति, विहगतस्फुरो यत्र विहंगाः स्फुरन्ति इति च पाठः ।

म्भीरको भवतः शासनान्मोक्षयते । (उवविसदु भवं संपदं । कहिं गदो सो रअणकुम्भीलओ भवदो सासणादो मुच्चिस्सदि ।)

राजा—(विदूषकेण सहोपविश्य ।)

रत्नमिति न मम तस्मिन् मणौ प्रियत्वं विहंगमाक्षिते ।

प्रियया तेनास्मि सखे संगमनीयेन संगमितः ॥ ५ ॥

विदूषकः—ननु परिगतार्थोस्मि कृतो भवता । (णं परिगदत्थो हि किदो भवदा ।

(ततः प्रविशति सशरं मणिमादाय कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—जयतु जयतु देवः ।

अनेन निर्भिन्नतनुः स वध्यो बलेन ते मार्गणतां गतेन ।

प्राप्यापराधोचितमन्तारिक्षात्समौलिरत्नः पतितः पतत्री ॥ ६ ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ।)

कञ्चुकी—अद्भिः प्रक्षालितो मणिः कस्मै प्रदीयताम् ।

राजा—किरांति अग्निशुद्धमेनं कृत्वा पेटकं प्रवेशय ।

किराती—यद्भर्ताज्ञापयति । (जं भट्टा आणवेदि ।) (इति मणिं गृहीत्वा निष्क्रान्ता)

राजा—लौतव्य अपि जानीते भवान् कस्यायं बाण इति ।

नगररक्षाधिकारी । दस्युधौरः । विदूषकः—कुम्भीरकधौरः । रत्नमिति—हे सखे विहङ्गमाक्षिते विहङ्गमेन पक्षिणा आक्षिते आक्षिप्य नीते तस्मिन् मणौ रत्नमिति महार्घो मणिरेष इति हेतोः प्रियत्वं न । किंतु संगमनीयेन तेनाहं प्रियया संगमितः संयोजितः इति स मे प्रियः । विदूषकः—परिगतार्थः परिगतः साकल्येन ज्ञातार्थो वृत्तान्तो येन तथोक्तः । अनेनेति—वध्यो वधमर्हति तादृशः स पतत्री मार्गणतां बाणत्वं गतेनानेन ते बलेन सामर्थ्येन । बाणरूपधारिणानेन तव बलेनेत्यर्थः । निर्भिन्नतनुर्विदारितदेहः सन् अपराधोचितमपराधानुरूपं शासनामित्यर्थः । उपकार्यान्तरमिति पाठे अन्यामुपकार्याम् । प्राप्य समौलिरत्नश्रृङ्गामणिसहितः पतितः । ‘ बलेन ते मार्गणतां गतेन ’ इत्यत्र इवशब्दाभावाद्गम्योत्प्रेक्षा । कञ्चुकी—कस्मै दीयताम्—गृह्णक्षितं रत्नं राज्ञात्मार्थं रक्षितुमयोग्यमिति मन्यमानस्य प्रश्नोपपत्तिः । राजा—पेटकं । ‘ पिटकः पेटकः

१ ममतास्मिन् । प्रियत्वं-प्रयत्नः । विहंगमाक्षिते-विहंगमाकृष्टे, विहंगमोत्क्षिते इ. पा. २ रोषेण । ३ व्योपकार्यान्तरम् । इ. पा. ४ ० तोयम्. ५ वैधकं यच्छ । कोष-पट्टके स्थापयेन्म । इ. रत्ननाथः पठति । ६ (लौतव्यं प्रति ।) आर्यं जानाति भवान्-

कञ्चुकी—नामाङ्कितो दृश्यते न तु मे वर्णविचारक्षमा दृष्टिः ।

राजा—तेन ह्युपनय शरम् ।

कञ्चुकी—(तथा करोति ।)

राजा—(नामाक्षराण्यनुवाच्य सापत्यतां रूपयति ।)

कञ्चुकी—यावन्नियोगमशून्यं करोमि ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

विदूषकः—किं भवान् विचारयति । (किं भवं विआरोदि ।

राजा—शृणु तावत्प्रहर्तुर्नामाक्षराणि । (वाचयति)

उर्वशीसंभवस्यायमैलसूनोर्धनुर्भुतः ।

कुमारस्यायुषो बाणः प्रहर्तुर्द्विषदायुषाम् ॥ ७ ॥

विदूषकः—(सपरितोषम् ।) दृष्ट्या संतानेन वर्धते भवान् ।

(दिष्टि आ संताणेण वड्ढदि भवं ।

राजा—सखे कथमेतत् । अन्यत्र नैमिषेयसत्रादवियुक्तोऽहं मुर्वश्या । न च मया गर्भव्यक्तिरालक्षिता । कुत एव प्रसूतिः । किं तु

आविलंपयोधराग्रं लवलीदलपाण्डुराननच्छायम् ।

कतिचिदहानि वपुरभूत्केवलमलसंक्षणं तस्याः ॥ ८ ॥

पेटा मञ्जूषा' इत्यमरः कञ्चुकी-वर्णविचारक्षमा वर्णानामक्षराणां विचारे विभावनायां क्षमा समर्था । तस्य वार्धक्यजनितातिमिरादक्षरविभावनाक्षमत्वमिति ज्ञेयम् । कञ्चुकी-यावदिति स्वकार्यव्यापृतो भवामीत्यर्थः । राजा-उर्वशीसंभवस्योर्वश्याः संभवो जन्म यस्य । ऐलसूनोः इलाया अपत्यं पुमान् ऐलः पुरुरवास्तस्य सूनोः पुत्रस्य धनुष्मतो धन्विनः । द्विषतामायुषां प्रहर्तुः प्रकर्षेण हर्तुः । आयुष आयुर्नामकस्य कुमारस्यायं बाणः । राजा-नैमिषेयसत्रात् नैमिषारण्ये विततासत्रात् । गर्भव्यक्तिः गर्भस्य व्यक्तिः स्फुटचिह्नानि । आविलेति-तस्या वपुः शरीरं कतिचिदिनानि कानिचिद्दिनानि । अर्थान्नैमिषेयसत्रात्प्राक् । केवलमाविलंपयोधराग्रमाविले कलुषे पयोधराग्रे चूचुकाग्रे यस्य तत् । 'चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्' इत्यमरः । अत्र बाह्वटः- 'अम्लेष्टता स्तनौ

१ विभावन-विभाग-क्षमा, २ तदुपश्लेष्य शरं यावन्निरूपयामि, ३ धनुष्मतः, ४ महाराजो, ५ अनिमिष्यावियुक्तोऽहमुर्वश्या । ६ गर्भव्यक्तिः । इति, न कदा । चिदपि तत्रभवती गर्भाविर्भूत-दोहदप्युलक्षिता । इ. च पा. ७ आनीलचूचुकाग्रम् । कतिचिदहानि-कानि-तानि-दिनानि । कतिचिदहानि शरीरं श्लथवलयमिवाभवत्तस्याः । कानिचिदहानि जातं शरीरमल-संक्षणं तस्याः । इ. पा.

विदूषकः—मा भवान् सर्वं मानुषीधर्मं दिव्यासु संभावयतु । प्रभावनिगूढानि तासां चरितानि । (मा भवं सर्वं माणुसीधर्मं दिव्यासु संभावेदु । पहावणिगूढाहं ताणं चरिदाइं ।)

राजा—अस्तु तावदेवं यथा भवानाह । पुत्रसंवरणे किमिव कारणं तत्रभवत्याः ।

विदूषकः—को देवतारहस्यानि तर्कयिष्यति (को देवदारहस्याइं तक्कइस्सदि ।)

(प्राविश्य ।)

कञ्चुकी—जयतु जयतु देवः । देव च्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसी संप्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति ।

राजा—उभयमप्यविलम्बितं प्रवेशय ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

(इति निष्क्रम्य चापहस्तेन कुमारेण तापस्या च सह प्रविष्टः ।)

कञ्चुकी—इत इतो भगवती । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

विदूषकः—(विलोक्य ।) किं न खलु स एष तत्रभवान् क्षत्रियकुमारको यस्य नामाङ्कितो गृध्रलक्षवेध्यर्धनाराचः । तथा बहुतरं भवन्तमनुकरोति । (किं ण खु सो एसो तत्तभवं खत्तिअकुमारओ जस्स णामङ्किदो गिद्धलक्खवेधी अद्धणाराओ । तह बहुअरं भवन्तं अणुकरेदि ।)

राजा—स्यादेवम् । अतः खलु

पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ' इति । लवलीदलपाण्डुराननच्छायं लवली लता-विशेषस्तस्या दलवत्पाण्डुराननच्छाया मुखकान्तिर्यस्य तत् । अलसेक्षणमलसे जडे ईक्षणे नेत्रे यस्य तत्तथोक्तम् । अभूत् केवलमस्पृष्टगर्भचिह्नान्यालक्षितानि उपारूढगर्भभरा तु नैव दृष्टेत्यर्थः । **विदूषकः**—प्रभावनिगूढानि प्रभावाद्धेतोः निगूढानि मानुषदृष्टेरगोचराणि । **राजा**—संवरणे गोपने । उभयमपि कुमारं तापसीं चेत्यर्थः । **विदूषकः**—गृध्रलक्षवेधी गृध्र एव लक्षं तद्विध्यतीति गृध्र-

१ भवं माणुसीधर्मं दिव्या ए ताप. २ किं अण्णं महाराओ-मा बुद्धिं मं-राज्य-स्सदिति (मा वृद्धां मां राजा परिहरिष्यतीति). **राजा**-कृतं परिहासिन । चिन्त्यताम् । **विदू०**—को-इ०. ३ णं खु एसो क्खानिअकुमारो जस्स णामकिंदो गिद्धलक्खवेही णाराओ उवलद्धो तत्तभवदो बहु अणुकरेदि । इ. पा.

बाष्पायते निपातिता मम दृष्टिरस्मिन्
वात्सल्यबन्धि हृदयं मनसः प्रसादः ।

संजातवेपथुभिरुज्झितधैर्यवृत्ति-

रिच्छामि चैनमदयं परिरब्धुमङ्गैः ॥ ९ ॥

कञ्चुकी—भगवति एवं स्थायताम् ।

(तापसीकुमारौ स्थितौ)

राजा—अम्ब अभिवादये ।

तापसी—महाभाग सोमवंशविस्तारयिता भव । (आत्मगतम् ।)

अहो अनाख्यातोपि विज्ञातोस्य राजर्षेरौरसः संबन्धः । (प्रकाशम् ।)

जात प्रणम ते गुरुम् । (महाभाअ सोमवंसवित्थारइत्तओ होहि ।

अहो अणाचक्खिदोवि विण्णादो इमस्स राएभिणो ओरसो
संबन्धो । जाद पणम दे गुरुं ।)

कुमारः—(चापगर्भमञ्जलिं करोति ।)

राजा—आयुष्मान् भव ।

कुमारः—(आत्मगतम् ।)

यदि हार्दमिदं श्रुत्वा पिता ममायं सुतरोहमस्येति ।

उत्सङ्गवर्धितानां गुरुषु भवेत्कीदृशः स्नेहः ॥ १० ॥

लक्ष्यभेदकः अर्धनाराचोर्धचन्द्राकृत्ययोमुखो बाणः । बाष्पायत इति—
अस्मिन्कुमारे निपातिता मम दृष्टिर्बाष्पायते बाष्पमुद्रमिति । अश्रुपूर्णा भवती-
त्यर्थः । ‘ बाष्पोष्मभ्यामुद्रमने ’ इति क्यङ् । हृदयमन्तःकरणं वात्सल्यबन्धि
वान्सल्यस्य प्रेमातिशयस्य बन्धोस्यास्तीति तथोक्तम् । मनसः प्रसादः प्रस-
न्नता । मन आनन्दपूर्णमभूदित्यर्थः । उज्झितधैर्यवृत्तिरुज्झिता धैर्ये धैर्यस्य
वा वृत्तिर्येन तादृशोहम् । संजातवेपथुभिः संजातो वेपथुः कम्पः येषां तैस्त-
थोक्तैः । अङ्गैरेनमदयमशिथिलं यथा तथा परिरब्धुमालिङ्गितुमिच्छामि च ।
इमं कुमारं पश्यन्तं मां कोप्यौरससम्बन्धव्यापको विकारो वात्सल्यतीति
भावः । तापसी—विज्ञातोऽस्य राजर्षेः विज्ञातोनेन राजर्षिणा । कर्तरि षष्ठी ।
‘जात’ इति पुत्रामन्त्रणमिति रघुनाथः । यदीति—यदि अयं मम पिता
अहमस्य सुत इति श्रुत्वेदं हार्दं प्रेम । ‘ प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः ’
इत्यमरः । तर्हि पितृभिः उत्सङ्गवर्धितानामुत्सङ्गे वर्धितानाम् । लालनपाल-
नदिनोपचितस्नेहानामित्यर्थः । पुत्राणां गुरुषु पितृषु कीदृशः स्नेहो भवेत् ।

१ ल्यवत्तु. २ बहति प्रसादम् । इ. पा. ३ सोमवंसं धारअन्तो । इ. पा. ४ आउसो
अ । इ. त्य. ए. पु. । ५ कीदृशी प्रीतिः । इ. पा.

राजा—भगवति किमागमनप्रयोजनम् ।

तापसी—शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुरायुर्जातमात्र एव उर्वश्या किमपि निमित्तमवेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यत्क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादि विधानं तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठितम् । गृहीतविद्यो धनुर्वेदेभिविनीतः । (सुणादु महाराओ । एसो दीहाऊ आऊ जादमेत्तो एव्व उव्वसीए किंवि णिमित्तं अवेक्खिअ मम हत्थे णासीकिदो । ज खत्तिअकुमारअस्स जादकम्मादि विहाणं तं से भअवदा चवणेन असेसं अणुचिट्ठिदं । गहिद्विज्जो धणुव्वेदे अहिविणीदो ।)

राजा—सनाथः खलु संवृतः ।

तापसी—अद्य पुष्पसमिदर्थमृषिकुमारकैः सह गतेनानेनाश्रम-
विरुद्धमाचरितम् । (अज्ज पुष्पसमिदत्थं इसिकुमारएहिं सह गदेण इमिणा अस्समविरुद्धं आअरिदं ।)

विदूषकः—(सवेगम् ।) किमिव । (किं विअ ।)

तापसी—गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानो-
नेन लक्ष्यीकृतो बाणस्य । (गहिद्वामिसो किल गिद्धो पादवसिहरे णिलीअमाणो अणेण लक्खीकिदो बाणस्य ।)

विदू०—(राजानमवलोकयति ।)

राजा—ततस्ततः ।

तापसी—तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेनाहं समादिष्टा ।

अनिर्वचनीय एव भवेदित्यर्थः । **तापसी**—दीर्घायुः अयं शब्द आशीर्वादपरः । जातकर्मादि जातकर्म जातस्य संस्कारविशेषस्तदादि । यदाह मनुः—‘प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।’ इति । विधानं विधिः । अभिविनीतः शिक्षितः । **राजा**—सनाथः संवृतो भगवत्या धात्रीकर्मतो भगवता च्यवनेन च पितृकर्मत्वेन परिगृहीतत्वादित्यर्थः । **तापसी**—आश्रमविरुद्धमाश्रमवासिजनानुचितं कर्मेत्यर्थः । ‘किल’ इति वार्तायाम् । इति लोकप्रवादतः श्रुतमिति तस्यार्थः । ‘किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः’ इति विश्वः ।

निर्यातय हस्तन्यासमिति । तदिच्छामि देवीमुर्वशीं प्रेक्षितुम् ॥)
(तदो उवलद्धउत्तन्तेण भववदा चवणेण अहं समादिट्ठा ।
णिज्जादेहि हत्थणासति । ता इच्छामि देविं उव्वसिं पेक्खिदुं ।)

राजा—तेन हि आसनमनुगृह्णातु भगवती ।

तापसी—(उपनीत आसन उपविशति ।)

राजा—लातव्य आहूयतामुर्वशी ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

[इति निष्क्रान्तः ।]

राजा—(कुमारमवलोक्य ।) एह्येहि वत्स ।

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल तेन मामुपगतेन ।

आह्लादयस्व तावच्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥ ११ ॥

तापसी—जात आनन्दय पितरम् । (जाद आणन्देहि पिदरं ।)

कुमारः—(राजानमुपगम्य । पादग्रहणं करोति ।)

राजा—(कुमारं परिष्वज्य पादपीठे चोपवेश्य ।) वत्स इतस्तव

पितुः प्रियसखं ब्राह्मणमशङ्कितो वन्दस्व ।

विदूषकः—किमिति शङ्किष्यते । ननु आश्रमवासपरिचित एव
शाखामृगः (किंति सङ्किस्सदि । णं अस्समवासपरिचिदो एव्व
साहामिओ ।)

लक्ष्मीकृतो बाणस्य बाणेन विद्ध इत्यर्थः । निर्यातय प्रत्यर्पय । ' दाने न्यासार्पणे
वैरशुद्धौ निर्यातनं मतम् । ' इति मुक्तावली । राजा—आहूयतामुर्वशी—अत्र
मुखे क्षिप्तबीजस्य पुनरुद्भावनात् ' सन्धिः ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । सर्वाङ्गीण
इति—सुतस्य पुत्रस्य स्पर्शः शरीरसंपर्कः । स्पर्शजन्यं सुखमिति यावत् ।
सर्वाङ्गीणः सर्वं च तदङ्गं सर्वाङ्गं तद्याप्नोतीत्येवंशीलः सर्वाङ्गव्यापी किल ।
' तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ' इति खः । ' किल ' इत्यैतिह्ये । तेन
तेन कारणेन । यद्वा तेन स्पर्शेन । मामुपगतेन मामुपगम्येत्यर्थः । आह्लाद-
यस्वानन्दय । तावत् झटिति । चन्द्रकरश्चन्द्रकिरणो यथा स्वस्पर्शेन चन्द्र-
कान्तं तदाख्यं मणिमाह्लादयति तथा । उपमालङ्कारः । राजा—अशङ्कितः
शङ्कारहितः । भयकारणं विदूषकवचनादेव स्फुटीभवति । विदूषकः—आश्रम-
मवासपरिचितः आश्रमे वास आश्रमवासस्तेन परिचितः संस्तुतः । आश्रम

१ णिज्जादेहि एदं उव्वसीहत्ये णासति । ता उव्वसीं पेक्खिदुं इच्छामि । इ.पा. २ उपन-
तेन । इ.पा. ३ आणन्देहि—अणुणेहि । ४ आलिङ्ग्य तव—तावत् । वत्स प्रियसखं मे-इ.पा.

कुमारः—(सस्मितम् ।) तात वन्दे ।

विदूषकः—स्वस्ति भवते । (सत्थि भवदो ।)

(ततः प्रविशत्युर्वशी कञ्चुकी च ।)

कञ्चुकी—इत इतो देवी ।

उर्वशी—(कुमारमवलोक्य ।) को नु खल्वेष सबाणासनः पादपीठे स्वयं महाराजेन संयम्यमानशिखण्डकस्तिष्ठति । (तापसी दृष्ट्वा ।) अहो सत्यवतीसूचितो मम पुत्रक आयुः । महान् खलु संवृतः । (को णुं खु एसो सबाणासणो पादपीठे सअं महाराएण संजमीअमाण-सिहण्डओ चिट्ठदि । अम्मो सच्चवदीसूइदो मे पुत्तओ आऊ । महन्तो खु संवुत्तो ।) (परिक्रामति ।)

राजा—(उर्वशीं दृष्ट्वा ।)

इयं ते जननी प्राप्ता त्वदालोकनतत्परा ।

स्नेहप्रसन्नवनिभिन्नमुद्वहन्ती स्तनांशुकम् ॥ १२ ॥

तापसी—जात एहि प्रत्युद्गच्छ मातरम् । (जाद एहि पचु-गच्छ मादरं ।)

उभयोरेकत्रावस्थानात्परिचयः । वानरा हि वृक्षाप्रेम्यः फलान्युपाहृत्यर्षीन् सेवन्त इति कादम्बर्यादौ वर्णनम् । शाखामृगो वानरः । शाखामृगः शाखा-चारी मृगः शाखामृगः । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । ‘कपिल्वंगगल्वगशाखामृग-वलीमुखाः ।’ इत्यमरः । विदूषकस्य विदूषकत्वेनाद्विष्टत्वाद्वाच्चाखामृग-साम्यम् । तदेव भयशङ्काकारणम् । उर्वशी—बाणा अस्यन्ते अनेनेति बाणा-सनं धनुः । संयम्यमानशिखण्डकः संयम्यमानो बध्यमानः शिखण्डकः शिखा यस्य । ‘शिखण्डौ तु शिखावहौ’ इति रभसः । ‘अत्र कार्यमार्गणात् ‘विबोधः’ नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । अहो सत्यवतीसूचित इत्यत्र कार्यस्य ‘निब-न्धनात्’ ‘ग्रथनं’ नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।’ इति काट्यवेमः । इयमिति इयं त्वदालोकनतत्परा त्वदलोकनैकसक्ता स्नेहप्रसन्नवनिभिन्नं स्नेहेन प्रेम्णा प्रसन्नः क्षीराभिस्यन्दनं तेन निभिन्नं नितरां भिन्नं । आर्दीभूतमिति यावत् । स्तनां-शुकमुद्वहन्ती धारयन्तीयं ते जननी प्राप्ता । अत्र रङ्गनाथः—‘स्नेहप्रसर—’ इति पाठे स्नेहस्य प्रसरो रोमाङ्गरस्वेदादिद्वारा आधिक्यम् । ‘प्रसन्न’ इति पाठे

१ वड्डुयु भवम् । इ. त्य ए. पु. २ को णुखु एसो बाणासणहत्थो कणअपादपीठोप-विट्ठो सअं महाराएण सज्जीकिअमाणसिहण्डओ चिट्ठदि । इ. पाअपीठे ओषिसिअ सअं महाराएण संजम्यमाणसिहो आअंतुओ चिट्ठदि । इ. च. पा. । ३ अअं मे पुत्तओ.

कुमारः—(उर्वशीं प्रत्युद्गच्छति ।)

उर्वशी—अम्ब पादप्रणामं करोमि । (अम्बै पादपणामं करेमि ।)

तापसी—वत्से भर्तुर्बहुमता भव । (वच्छे भत्तुणो बहुमदा होहि ।)

कुमारः—अम्ब अभिवादये ।

उर्वशी—(कुमारमुन्नमितंमुखं परिष्वज्य ।) वत्स पितरमाराधयिता भव । (राजानमुपेत्य ।) जयतु जयतु महाराजः । (वच्छ पिदरं आराधइत्तओ होहि । जेदु जेदु महाराओ ।)

राजा—स्वागतं पुत्रवत्यै । इत आस्यताम् (अर्धासनं ददाति ।)

उर्वशी—(उपविशति ।)

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

तापसी—एष गृहीतविद्य आयुः सांप्रतं कवचहरः संवृत्तः । तदे-
तस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो हस्तनिक्षेपः । तद्विसर्जयितुमिच्छामि ।
उपरुध्यते ममाश्रमधर्मः । (वच्छे एसो गहिदविज्जो आऊ संपदं
कवअहरो संवुत्तो । ता एदस्स दे भत्तुणो समक्खं णिज्जादिदो हत्थ-
णिकखेवो । ता विसज्जदुं इच्छामि । उवरुज्जइ मे अस्समधम्मो ।)

उर्वशी—चिरस्वार्या दृष्ट्वाधिकतरमवितृष्णास्मि । न शक्नोमि
विस्त्रष्टुम् । अन्याय्यं पुनरुपरोद्धुम् । तद्गच्छत्वार्या पुनर्दर्शनाय । (चि-
रस्स अज्जं देक्खिअ अहिअंदरं अवितिण्हमिहि । ण सक्कुणोमि विस-
ज्जिदुं । अण्णय्यं उण उवरोहिदुं । ता गच्छदु अज्जा पुणोदंसणाअ ।)

‘नेहप्रसन्नवोर्थात्स्वेन्द्रोद्गमः’ इति । **उर्वशी**—आराधयिता तोषयिता । **तापसी**—
कवचहरः कवचधारणक्षमः । कवचं हरति सहत इति कवचहरः कवचधारण-
क्षमं वयः प्राप्त इत्यर्थः । ‘वयसि च इत्यच् । हस्तनिक्षेपो हस्तन्यासः ।
विसर्जयितुं विसृष्ट्य भवितुम् । उपरुध्यते । इहातः परमवस्थानादिति शेषः ।
उर्वशी—अवितृष्णास्मि विगता तृष्णास्या इति वितृष्णा सा न भवतीत्यवि-

१ इत्यत्र—इति कुमारेण सहोर्वशीं प्रत्युद्गच्छति । इ. पा. २ अज्जे इ. पा. ३ उन्न-
मिताननं कृत्वा । ०मुखमुन्नमितं कृत्वा । इ. पा. ४ वत्से गहिदविज्जो संपदं आउसो कव-
अहरो संवुत्तो । एस भत्तुणो समक्खं दे णिज्जादिदो मए तुह हत्थे णिकखेवो । तुहोहि
विसज्जिदं अत्ताणं इच्छामि । अवरज्जदि मे अस्समवासधम्मो । इ. पा. ५ कामं चिरस्स
पेक्खिअ विरहुक्काणिइदहि ण उण धम्मावरोधे वट्ठिदुं । इ. चिरस्स अज्जउत्तं पेक्खिअ
अवहिदहिअए ण ज्जुज्जदि पुणो अस्समधम्मो विभाविदुं । इ. पा.

राजा—अम्ब भगवते च्यवनाय मां प्रणिपातय ।

तापसी—एवं भवतु । (एवं भोदु ।)

कुमारः—आर्ये यदि सत्यमेव निवर्तसे तदा मामप्याश्रमं नेतु-
मर्हसि ।

राजा—अयि वत्स उषितं त्वया पूर्वस्मिन्नाश्रमे । द्वितीयम-
ध्यासितुं तव समयः ।

तापसी—जात गुरोर्वचनमनुतिष्ठ । (जाद गुरुणो वअणं अ-
णुचिठ्ठ ।

कुमारः—तेन हि

यः सुप्तवान् मदङ्गे शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः ।

तं मे जातकलार्पं प्रेषय मणिकण्ठकं शिखिनम् ॥ १३ ॥

तापसी—(विहस्य ।) एवं करोमि । स्वस्ति भवतु युष्मभ्यम् ।
(एवं करोमि । सत्थि भोदु तुह्माणं ।)

[इति निष्क्रान्ता ।]

राजा—कल्याणि

अद्याहं पुत्रिणामग्नयः सत्पुत्रेणामुना तव ।

पौलोमीसंभवेनैव जयन्तेन पुरंदरः ॥ १४ ॥

उर्वशी—(स्मृत्वा रोदिति ।)

तृष्णा साभिलाषा । आर्यायाः समागमस्येति शेषः । राजा—पूर्वस्मिन्नाश्रमे
ब्रह्मचर्याश्रम इत्यर्थः । द्वितीयं गार्हस्थ्याश्रमम् । यः सुप्तवानिति—यः
शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः शिखण्डी बर्हस्तस्य कण्डूयनं खर्जनं तस्मादुपलब्धं
सुखं येन स तादृशः सन् यो मदङ्गे सुप्तवान् सुषुप्तिं भेजे । तं जातकलार्पमु-
द्गतपिच्छभारम् । ‘कलार्पः संहते बर्हं काञ्च्यादौ तूणवृन्दयोः ।’ इति मुक्ता-
वली । मणिकण्ठकं नाम शिखिनं मयूरं प्रेषय । अद्याहमिति—अहमद्य
पुत्रिणां पुत्रवतामग्नयः श्रेष्ठः । पौलोमी पुलोमजा शची । तस्याः संभवो यस्य
तेन जयन्तेन तन्नामकेन सूनुना पुरन्दर इन्द्र इव । ‘जयन्तः पाकशासनिः’
इत्यमरः । अनुरूपं वर्णनं रघुवंशे—‘यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ’ इति ।

१ आर्यं तत्र भवते च्यवनाय मत्प्रणाममावेदयिष्यसि । इ. पा. २ सत्यवति । यदि सत्यं
निवर्तनमेतत्तदा इ. ।—मामप्याश्रमपदं नयस्व । इ. पा. ३ सत्थि भोदु—दीहाउ होहि ।
इ. पा. ३० भवेदिति पादवन्दनं करोमि । रा० भगवति प्रणमामि । ताप० सत्थि स-
व्वाणं । इति निष्क्रान्ता । इत्य. ए. पु. ४ सुन्दरि । इ. पा. १ अहं हि । इ. पा. ।

विदूषकः—किं नु खलु तत्रभवती एकपदेऽश्रुमुखी संवृत्ता ।
(किं णु खु तत्तहोदी एकवदे अस्सुमुही संवृत्ता ।

राजा—(सावेगम् ।)

किं सुन्दरि प्ररुदितासि ममोपपन्ने
वंशस्थितेरधिगमान्महति प्रमादे ।

पीनोन्नतस्तनविसर्पिभिरानयन्ती

मुक्तावलीविरचनापुनरुक्तिमल्लैः ॥ १५ ॥

(बाष्पमस्याः प्रमाष्टि ।)

उर्वशी—शृणोतु महाराजः । प्रथमं पुनः पुत्रदर्शनेन विस्मृतास्मि ।
इदानीं महेन्द्रसंकीर्तनेन स्मारितः । समयो मम हृदयमायासयति ।
(सुणादु महाराजो । पढमं उण पुत्तदंसणेण विस्सुमरिदम्मि । दाणिं
महिन्दसंकित्तणेण सुमरिदो समओ मह हिअअं आआसेदि ।)

राजा—कथ्यतां समयः ।

विदूषकः—एकपदे अकस्मात् । अश्रुमुखी अश्रूणि मुखे यस्याः सा तथा-
विधा । **किं सुन्दरीति**—हे सुन्दरि वंशस्थितेः वंशस्य कुलस्य स्थितिः
प्रतिष्ठा तस्या अधिगमात्प्राप्तेः । वंशस्य स्थितिर्यस्मात्तादृशस्य पुत्रस्य प्राप्ते-
रिति वा । मम महति प्रमोदे प्रकृत्यो मोदः प्रमोदस्तस्मिन्नत्यानन्द इत्यर्थः ।
उपपन्ने उपस्थिते सति किं किमर्थं प्ररुदितासि रोदितुं प्रवृत्तासि । ‘आदि-
कर्मणि क्तः कर्तरि च’ इति क्तप्रत्ययः । ‘वंशो वेणौ कुले, वर्गे पृष्ठायवयवेपि
च ।’ इति विश्वः । ‘उपपन्ने’ इत्यत्र उपनीते [कृते] इति । ‘महति’ इत्यत्र
स्फुरति [प्रकाशमाने] इति रङ्गनाथः पठति । पीनोन्नतस्तनविसर्पिभिः पीनौ पीवरौ
उन्नतौ यौ स्तनौ तयोर्विसर्पिभिः प्रसरद्भिरखैरश्रुभिः । मुक्तावलीविरचनापुन-
रुक्तिं मुक्तावली मौक्तिकहारस्तस्या विरचनायाः पुनरुक्तिमानयन्ती । पुन-
रुक्तां मुक्तावलीं विरचयन्तीत्यर्थः । एकस्याः सत्त्वादन्या पुनरुक्ता व्यर्था ।
“पीनस्तनोपरिनिपातिभिरर्पयन्ती मुक्तावलीविरचनां पुनरुक्तमल्लैः ।” इति
रङ्गनाथस्य पाठः । तत्र पुनरुक्तमिति क्रियाविशेषणमिति तद्व्याख्यानम् ।
उर्वशी—विस्मृतास्मि समयमित्यर्थात् । संकीर्तनं नामग्रहणम् । समयो नि-
यमः कालावधिर्वा । ‘समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः’ इत्यमरः । आ-

१ पुत्तदुहदंसणेण । पुत्तदंसणसमुत्थिदेण आनन्देण णन्दिदहि (विस्सुमरिदहि)
इ.पा. । दाणिं इ०—समअं सुमरिदहि । अवधी मए सुमरिदो । मम हिअअं ठिदं समएण ।
आआसेदि—आहण्डिअदि । इ. पा. हिअअं आआसेदि इति बहुपु पुस्तकेषु नास्ति ।

उर्वशी—अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया महेन्द्रेण आज्ञापिता ।
(अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया महेन्द्रेण आज्ञापिता ।)

राजा—किमिति ।

उर्वशी—यदा स मम प्रियसखो राजर्षिस्त्वयि समुत्पन्नस्य वंशक-
रस्य मुखं प्रेक्षिष्यते तदा त्वया भूयोपि मम समीपमागन्तव्यमिति ।
ततो मया महाराजवियोगभीरुतया जातमात्र एव विद्यागमनिमित्तं
भगवत्श्रयवनस्याश्रमपदे एष पुत्र आर्यायाः सत्यवत्या हस्तेऽप्रकाशं
निक्षिप्तः । अद्य पितुराराधनसमर्थः संवृत्त इति कलयन्त्या निर्यातितो
मे दीर्घायुः । तदेतावान्मे महाराजेन संवासः । (जदा सो मम पिअं-
सहो राएसी तुइ समुप्पण्णस्स वंसकरस्स मुहं पेक्खिस्सदि तदा
तुए भूओवि मम समीवं आअन्तव्वंति । तदो मए महाराअविओ-
अभीरुदाए जादमेत्तो एव्व विज्जागमणिमित्तं भव्वदो चवणस्स अ-
स्समपदे एसो पुत्तओ अज्जाए सच्चवदीए हत्थे अप्पआसं णिक्खि-
त्तो । अज्ज पिडुणो आराहणसमत्थो संवुत्तोति कलअन्तीए णिज्जा-
दिदो मे दीहाऊ । ता एत्तिओ मे महाराएण संवासो ।)

(सर्वे विषादं रूपयन्ति ।)

राजा—(सनिःश्वासम् ।) अहो मुखप्रत्यर्थिता दैवस्य ।

यासयति पीडयति । **उर्वशी**—वंशकरस्य—वंशं करोति प्रवर्तयतीति वंशकर-
स्तस्य तथाविधस्य । जातमात्रो जात एव जातमात्रः । विद्यागमनिमित्तं विद्या-
नामागमोऽधिगमः स निमित्तं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । अप्रकाशं नि-
भृतम् । निक्षिप्तः न्यासीकृतः । आराधनसमर्थः । ‘आराधनं साधने स्याद-
वासौ तोषणेपि च ।’ इत्यमरः । कलयन्त्या आलोचयन्त्या । **राजा**—सुखप्र-
त्यर्थिता प्रतिकूलमर्थयत इत्येवंशीलं प्रत्यर्थि सुखस्य प्रत्यर्थि सुखप्रत्यर्थि
तस्य भावस्तत्ता । सुखप्रतिरोधिता । ‘अभिधातिपरातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ।’

१ सुणादु महाराओ । अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया महेन्द्रेण अवधी
कदुअ अभवण्णणादा । इ. पा. २ रणसहाओ । इ. पिअवअस्सो । इ. समु०—समुप्प-
ण्णमुत्तस्स वंसकरस्स—वंसधरस्स । इ. अज्जाए...णिक्खित्तो एसो पुत्तओ...अत्तणा
णिक्खित्तो । कलअन्निए—त्ति काउण णिज्जादिदो एसो दिहाऊ आऊ । इ. पाठान्तराणि ।
२ राजा—मोहमुपगच्छति । सर्वे—समस्तसदु महाराओ । कञ्चुकी—समाश्वसितु महाराजः ।
विदूषकः—अब्बहण्णं । इत्यधिकं रङ्गनाथः पठति ।

आश्वासितस्य मम नाम सुतोपलब्ध्या
सद्यस्त्वया सह कृशोदरि विप्रयोगः ।

व्यावर्तितातपरुजः प्रथमाभ्रवृष्ट्या

वृक्षस्य वैद्युत इवाग्निरुपस्थितोयम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—अयं सोर्थः अर्थानुबन्धी संवृत्तः । सांप्रतं तर्कयामि
तत्रभवता वल्कलं गृहीत्वा तपोवनं गन्तव्यमिति । (अअं सो अ-
त्थो अणत्थार्णुबन्धी संवृत्तो । संपदं तक्कोमि तत्तभवदा वल्कलं गेण्हिअ
तवोवणं गन्दव्वंति ।)

उर्वशी—मामपि मन्दभागिनीं कृतविनयस्य पुत्रस्य लाभानन्तरं
स्वर्गारोहणेनावसितकार्या महाराजः समर्थयते । (मंमि मन्दभाइ-
णिं किदविणअस्स पुत्तस्स लाभानन्तरं सगारोहणेण अवसिदकज्जं
महाराओ समत्थेदि ।)

राजा—सुन्दरि मा मैवम् ।

न हि सुलभवियोगा कर्तुमात्मप्रियाणि

प्रभवति परवत्ता शासने तिष्ठ भर्तुः ।

इत्यमरः । आश्वासितस्येति—हे कृशोदरि कृशमुदरं यस्यास्तत्सम्बुद्धिः हे
तनुमध्ये । अत्रोदरशब्दो लक्षणया कठ्यां वर्तते । सुतोपलब्ध्या पुत्रप्राप्त्या
आश्वासितस्य कृतसान्त्वनस्य मम नाम । यावत्सन्तानचिन्तानिवृत्त्या कृतस-
माधानोस्मि तावदित्यर्थः । सद्यः सपदि त्वया सहायं विप्रयोगश्चिरवियोग उप-
स्थितः प्राप्तः । उक्तार्थे उपमामाह—प्रथमाभ्रवृष्ट्या नूतनमेघवर्षणेन । ‘अभ्रं मेघो
वारिवाहः’ इत्यमरः । व्यावर्तितातपरुजः । व्यावर्तिता दूरीकृता आतपसुष्म-
पीडा । तज्जनिता क्लान्तिरिति वा । यस्य तथाविधस्य वृक्षस्य वैद्युतो विद्यु-
त्सम्बन्धी अग्निरिव । पूर्णयमुपमा । ‘आतपो रश्मिमात्रे स्यात्सूर्यरश्मौ च
दृश्यते ।’ इति धरणिः । अनर्थानुबन्धी अनर्थस्यानुबन्धः परम्परा अस्या-
स्तीति । ‘अत्रभवान्देवराजः स्वयमनुग्राहयितव्यः’ इत्यपि क्वचित्पाठः । इति
रङ्गनाथः । तपोवनं गन्तव्यं नूनं तपोवनं गमिष्यति । कृतविनयस्य कृतः
सम्पादितो विनयः शिक्षा येन । ‘विनयं प्रणतौ प्राहुः शिक्षायां विनयो मतः ।’
इति विश्वः । अवसितकार्या समाप्तकर्तव्याम् । समर्थयते कदाचिन्मंस्यते ।
सुविनीतपुत्रस्य लाभानन्तरं कृतकृत्या भूत्वा मत्सुखामुखनिरपेक्षेयं स्वर्गं यास्य-
तीति कदाचिन्महाराजस्य बुद्धिः स्यादित्यर्थः । न हीति—सुलभवियोगा सुलभः

१० अनुबन्धः; बन्धीति तक्कोमि इ. पा. २ हा हदहि मन्दभाभा । मंमि किदविणाअ-
स्स पुत्तअस्स लम्भाणन्तरं सगारोहणेण अवसिदकज्जं विण्णओअमुहिं महाराओ समत्थ-
इस्सदि । इ. पा.

अहमपि तव सूनावायुषि न्यस्तराज्यो

विचरितमृगयूथान्याश्रयिष्ये वनानि ॥ १७ ॥

कुमारः—नार्हति तातः पुंगवधारितायां धुरि दम्यं नियोजयितुम् ।

राजा—अयि वत्स

शमयति गजानन्यान्गन्धद्विपः कलभापि स-

न्भवति सुतरां वेगोदग्रं भुजङ्गशिशोर्विषम् ।

भुवमधिपतिर्बालावस्थोप्यलं परिरक्षितुं

न खलु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भैरः ॥ १८ ॥

वियोगो यस्याः सा । परवत्ता पराधीनता । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्' इत्यमरः । आत्मप्रियाणि स्वस्येष्टानि कर्तुं न प्रभवति हि । परतन्त्रः पुरुष आत्मनः शरीरस्य तच्चेष्टितानां चानीशतया नियमेन आत्मप्रियाणि कर्तुं नैव शक्नोतीति भावः । अत एव भर्तुः स्वामिनो महेन्द्रस्य शासने तिष्ठ आज्ञानुरूपं वर्तस्वेत्यर्थः । अहमपि तव सूनावायुषि न्यस्तराज्यो निवेशितराज्य-भरः । तस्मै राज्यं दत्वेत्यर्थः । विचरितमृगयूथानि विचरिता मृगयूथा मृगस-मूहा येषु तानि । मृगाधिष्ठितानीत्यर्थः । वनानि आश्रयिष्ये । वानप्रस्थाश्रमं स्वीकरिष्यामीत्यर्थः । कुमारः—पुंगवधारितायां पुमांश्चासौ गौश्च पुंगवः महोक्षः । 'गोरतद्वितलुकि' इति टच् । तेन धारितायामूढायाम् । 'पुंगवधारयाम्' इति कञ्वित्पाठः । पुंगवेन धारयितुमर्हायामिति तस्यार्थः । दम्यं वत्सतरम् । 'दम्य-वत्सतरौ समौ' इत्यमरः । शमयतीति—गन्धप्रधानो द्विपः गन्धद्विपः गन्ध-गजः कलभो बालोपि सन्नन्यान्गजान् शमयति अभिभवति । गन्धद्विपपलक्षणं पालकाप्ये—'यस्य गन्धं समाप्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥' इति । भुजङ्गशिशोरपि विषं गरलं सुतरामत्यन्तं वेगोदग्रं वेगैरुदग्रं चण्डम् । दष्टानां प्राणहरमित्यर्थः । भवति । अत्र रङ्गनाथ-टीका यथा—वेगैः 'धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः' इति वचनोक्तै-र्विषवेगैरुदग्रं कूरम् । भुजङ्गशिशोर्विषं गरलं प्रभवति मारणसमर्थं भवति । धातवश्च सप्त । उक्तं च वाग्भटादौ—'रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि धातवः' इति । एवं च सप्तैव विषवेगा अपि भवन्ति । तल्लक्षणानि च विषतन्त्रे पृथक्पृथङ्निरूपितानि । यथा—'वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्ध्व-स्तत्परो द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च ह्रिकां षष्ठो निःश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥' इति । बालावस्थोप्यधिपती राजा भुवं परिरक्षितुं सर्वतः शत्र्वादिभ्यो रक्षितुमलं

१ वय विन्यस्य राज्यम्. २ वृष०. तात नार्हसि मां वृषपुङ्गवधारितायां । इ. पा. ३ वत्स मा मेवम्. ४ प्रभवतितराम् । वेगोदग्रं—वेगोद्विक्लम् । इ. पा. ५ गृणः । इ. पा.

लातव्यं मद्वचनादमात्यपरिषदं ब्रूहि संभ्रियतामायुषो राज्याभिषेकं
इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति दुःखितो निष्क्रान्तः ।)

(सर्वे दृष्टिप्रविघातं रूपयन्ति ।)

राजा—(आकाशमवलोक्य ।) किं नु खलु निरग्ने विद्युत्संपातः ।

उर्वशी—(विलोक्य ।) अहो भगवान् नारदः । (अम्मो
भवं णारदो ।)

राजा—अये भगवान् नारदः । य एष—

गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः

संलक्ष्यते शशिकलामलवीतसूत्रः ।

मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्री-

हर्मप्ररोह इव जङ्गमकल्पवृक्षः ॥ १९ ॥

समर्थो भवति । उक्तार्थे अर्थान्तरं न्यस्यति—अयमुक्तरूपो भरः अतिशयः प्रकर्षः ।
' अथातिशयो भरः ' इत्यमरः । जात्या जन्मनैव स्वकार्यसहः स्वकार्यनिर्वाहक्षमो
भवति । वयसा तारुण्यादिना न खलु तथा भवति । पुरुषविशेषनिष्ठः स्वभावसिद्ध
एव कोपि महिमातिशयः कार्यनिर्वाहसहिष्णुर्भवति । न तत्र वयआदि हेतुरिति
भावः । अमात्यपरिषदममात्यसमूहम् । संभ्रियतां राज्याभिषेकः राज्याभिषेकस्थो-
चिताः संभाराः क्रियन्ताम् । राजा—किं नु खलु इत्या०—विद्युत्तेजसेव नारद-
देहदीप्त्या चक्षुषि प्रतिहते इयमुक्तिः । अत्राद्भुतसम्प्राप्तेः ' उपगूहनम् ' नाम
सन्ध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—' तद्भवेदुपगूहनम् । यस्मादद्भुतसम्प्राप्तिः '
इति । गोरोचनंति—गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः गोरोचनायाः निकषाः कष-
पाषाणा लक्षणया तद्रता लेखास्तद्वत्पिङ्गः पिङ्गलो जटाकलापो जटासमूहो यस्य ।
शशिकलामलवीतसूत्रः शशिकलावदमलं धवलं वीतसूत्रमुपवीतं यस्य । शशिकलात्र
द्वितीयाचन्द्रः । मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्रीः मुक्तागुणानां मौक्तिकहारानामति-
शयैरुत्कर्षैः । उत्कृष्टमुक्ताहारैरित्यर्थः । ' उत्कर्षोतिशये ' इत्यमरः । सम्भृता कृता

१ आर्य लातव्य । कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः । राजा—इ. पा. २ संभ्रियन्तां कुमारस्या-
युषो राज्याभिषेकसम्भाराः । इ. पा. ३ कुतो नु खलु नो विद्युत्सम्पातः । इ. पा. ४ (निपुणं
विलोक्य) अये .

अर्घ्यमस्मै ।

उर्वशी—(यथोक्तमादाय ।) इयं भगवतेऽर्हणा । (इअं भगवदो अरिहर्णा ।)

(ततः प्रविशति नारदः)

नारदः—विजयतां मध्यमलोकपालः ।

राजा—(उर्वशीहस्तादर्थ्यमादायावज्यं ।) भगवन्नभिवादये ।

उर्वशी—भगवन् प्रणमामि । (भअवं पणमामि ।)

नारदः—अविरहितौ दम्पती भूयास्ताम् ।

राजा—(आत्मगतम् ।) अपि नमैवं स्यात् । (प्रकाशम् । कुमारमाश्लिष्य ।) वत्स भगवन्तमभिवादयस्व ।

कुमारः—भगवन्नौर्वशीय आयुः प्रणमैति ।

नारदः—आयुष्मानेधि ।

मण्डनश्रीरलङ्कारशोभा यस्य । एतादृशः सन् हेमप्ररोहो हेमः सुवर्णस्य प्ररोहो जटा-
शाखादयो यस्य तादृशः जङ्गमकल्पवृक्षो गमनशीलः कल्पवृक्ष इव संलक्ष्यते । स्व-
भावोक्तिरुपमालङ्कारौ । नारदावतारस्यानुरूपं वर्णनं माघकविकृतं शिशुपालवधे प्रथ-
मसर्गे द्रष्टव्यम् । अर्घः पूजाविधिस्तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । तदुक्तम्—‘ गन्धमाल्यादि-
संयुक्तमुदकमर्घ्यमुच्यते । ’ इति । ‘ पादार्घ्याभ्यां च ’ इति यत्प्रत्ययः । ‘ षट् तु
त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पादं पादाय वारिणि । ’ इत्यमरः । उर्वशी—अर्हणा पूजा ।
‘ पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहर्णाः समा । ’ इत्यमरः । नारदः—मध्यमलोकपालः
मध्यमलोको मर्त्यलोकस्तस्य रक्षिता । ‘ पुंसि श्रुतौ मध्यमलोकमर्थी ’ इति त्रिकाण्डी-
शेषः । नारदः—दम्पती जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे जायाशब्दस्य दम्भावो
जम्भावश्च निपात्यते । अत्र उर्वशीपुरूरवसोः निष्प्रयूहसमागमोपक्षेपणात् ‘ कार्यं ’
नाम पञ्चम्यर्थप्रकृतिरुक्ता । राजा—अभिवादयस्व अभिवादनं कुरु । अभिवादनं
नामोच्चारणपूर्वको नमस्कारः । अभिमुख्येन वाद्यते आशीरनेनेत्यभिवादनम् । ‘ समे
तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे । ’ इत्यमरः । कुमारः—और्वशेयः उर्वश्या अपत्यं पुमान्

राजा—अयं विष्टरोनुगृह्यताम् ।

नारदः—(तथोपविष्टः ।)

(सर्वे नारदमनूपविशन्ति ।)

नारदः—राजन् श्रूयतां महेन्द्रसंदेशः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

नारदः—प्रभावदर्शा मघवा वनगमनाय कृतबुद्धिं भवन्तम-
नुशास्ति—

राजा—किमाज्ञापयति ।

नारदः—त्रिकालदर्शिभिर्मुनिभिरादिष्टः सुरासुरसंगरो भावी ।
भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न शस्त्रं संन्यस्तव्यम् ।
इयं चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी भवत्विति ।

उर्वशी—(अपवार्य ।) अहो शल्यं मे हृदयादपनीतमिव ।
(अम्महे सल्लं मे हिअआदो अवणादिं विअ ।)

राजा—परवानस्मि देवेश्वरेण ।

नारदः—युक्तम् ।

राजा—विष्टरः आसनम् । 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ।' इत्यमरः ।
'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातः । राजा—प्रभावदर्शा अयं शब्दो व्याख्यातपूर्वः ।
नारदः—अनुशास्ति कर्तव्यत्वेन निर्दिशति । त्रिकालदर्शिभिः त्रीन्कालान्भूतभवि-
ष्यद्वर्तमानान्पश्यन्त्येवंशीलैः । सांयुगीनः संयुगे साधुर्युद्धकुशलः । 'प्रतिजनादिभ्यः
खञ्' इति खञ्प्रत्ययः । 'सांयुगीनो रणे साधुः' इत्यमरः । संन्यस्तव्यं त्यक्त-
व्यम् । यावदायुर्व्याज्जीवम् । इयं चोर्वशीत्यादिना समग्रफलसम्प्राप्तिकथनात्
'फलागमः' नाम पञ्चम्यवस्था प्रदर्शिता । अस्याः कार्येणार्थप्रकृत्या योगा-
न्निर्वहणसन्धिः । उर्वशी—शल्यमिव मे हृदयादपनीतमिति वा योजना ।
शल्यं बाणाग्रम् । अत्र दुःखापनयात् 'समयः' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । 'समयो
दुःखनिर्याणम्' इति तल्लक्षणात् । राजा—परवानस्मि देवेश्वरेण महे-

१ त्रिलोक्यदर्शिभिरादिष्टः सुरासुरविमर्दो भावी । भवांश्च सांयुगीनसहायस्तेन न त्वया
शस्त्रसंन्यासः कार्यः । इयं चोर्वशी यावदायुस्ते धर्मचारिणी भवत्विति । इ. पा.

त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्त्वं च तस्येष्टमाचरेः ।

सूर्यः समेधयत्यग्निमग्निः सूर्यं च तेजसा ॥ २० ॥

(आकाशमवलोक्य ।) रम्भे उपनीयतां स्वयं महेन्द्रेण संभृतः कुमार-
स्यायुषो यौवराज्याभिषेकः ।

(प्रविष्टा यथोक्तहस्ता अप्सरसः ।)

अप्सरसः—भगवन्नेतेऽभिषेकसंभाराः (भवं इमे अभिषेक-
संभाराः ।)

नारदः—उपवेश्यतामायुष्मान्भद्रपीठे ।

रम्भा—इतो वत्स । (इदो वच्छ ।) (इति कुमारसुप-
वेशयति ।)

न्द्राज्ञानुरोधात्तदादिष्टमेव करोमीत्यर्थः । अत्र वाञ्छितमिदं गम्यमानत्वात् ' आ-
नन्दः ' नाम सन्ध्यङ्गमुपक्षिप्तम् । त्वत्कार्यमिति—वासव इन्द्रस्त्वत्कार्यं तवा-
भीष्टं कुर्यात् । त्वं च तस्येष्टमाचरेः कुर्याः । एवं युवयोरन्योन्योपकार्योपकारक-
भावोस्त्वित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—सूर्योऽग्निं तेजसा समेधयति वर्धयति । अग्निश्च
सूर्यं तेजसा समेधयति । ' अग्निं तेजो हि दिने सूर्यमनुप्रविशति रात्रौ सूर्य-
तेजोऽग्निमिति पौराणिकी प्रसिद्धिः । ' इति रङ्गनाथः । इमं विषयमधिकृत्य
' दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः । ' इत्यत्र रघुवंशटीकायां
मल्लिनाथोपि ' सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं य-
न्नग्निमनुप्रविशति । अग्निर्वादित्यं सायं प्रविशति । ' इति श्रुतीरुदाहरति ।
अप्सरसः—अभिषेकसंभाराः—' बिल्ववल्मीकमृत्तिकादिसामग्री ' इति रङ्गनाथः ।
अभिषेकवर्णनं कविनैव रङ्गवंशे सप्तदशे सर्गे सविस्तरं कृतं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
नारदः—भद्रपीठं हैमं मणिखचिन्मासनम् । ' नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं च
तत् । हैमं ' इत्यमरः । अत्र रघुनाथः—भद्रासनलक्षणं चोक्तं देवीपुराणे—हैमं च
राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा । भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् ।
सपादहस्तमानं च राज्ञो माण्डलिकान्तरात् ॥ ' वराहसंहितायां च—' त्रिविध-

१ तव कार्यमसौ कुर्यात्त्वं च तस्येष्टकार्यकृत् । सूर्यः संवर्धयत्यग्निमग्निः सूर्यं स्वतेजसा ॥
३. पा. २ रम्भे आनीयतां कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकाय महेन्द्रेण संभृतः संभारः ।
३. पा. ३ उपवेश्यतामायुष्मन्; अयमायुः ४ भद्रपीठे उपवेशयति । ३. पा.

नारदः—(कुमारस्य शिरसि कलशमावर्ज्य ।) रम्भे निर्वर्त्यतां शेषो विधिः ।

रम्भा—(यथोक्तं निर्वर्त्य ।) वत्स प्रणम भगवन्तं मांतापितरौ च । (वच्छ पणम भवन्तं मादापिदरो अ ।)

कुमारः—(यथाक्रमं प्रणमति ।)

नारदः—स्वस्ति भवते ।

राजा—कुलधुरन्धरो भव ।

उर्वशी—पितुराराधयिता भव । (पिदुणो आराधयित्तो होहि ।)

(नेपथ्ये वैतौलिकौ ।)

प्रथमः—विजयतां युवराजः ।

अमरमुनिरिवात्रिर्ब्रह्मणोत्रेरिवेन्दु-

बुध इव शिशिरांशोर्बोधनस्येव देवः ।

भव पितुरनुरूपस्त्वं गुणैर्लोककान्तै-

रतिशयिनि समाप्ता वंश एवाशिषस्ते ॥ २१ ॥

स्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोर्ध्वयुक्तश्च । माण्डलिकानन्तरजित्समस्तरा-
ज्यार्थिनां शुभदः ॥' इति । **नारदः—**शेषो विधिर्नाराजनादिः । **रम्भा—**
भगवन्तं नारदमित्यर्थात् । ' भगवन्तं महर्षिम् ' इति क्वचित्पाठः । **राजा—**
कुलधुरन्धरः कुलधैरेयः धुरं धारयतीति धुरन्धरः । ' संज्ञायां भृतृवृजिधारिस-
हितपिदमः ' इति खच् । सूत्रे धृधातोर्णिजन्तस्य ग्रहणात् ' खचि न्हस्वः ' इत्यनेन
न्हस्वश्च । **अमरमुनिरिति—**अमरमुनिर्देवर्षिरत्रिः ब्रह्मण इव । अत्रिर्ब्रह्मणो मान-
सपुत्रः । तदुक्तं मानवसंहितायाम्—मरीचिमव्यङ्गिरसौ—इति । अत्रेरिन्दुश्चन्द्र
इव चन्द्रोत्रेर्नेत्रसमुत्पन्न इति पुराणानि । तदुक्तं पाद्मे—ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्त्व-
त्रिर्नाम महातपाः । स्रष्टुकामः प्रजा वत्स तपस्तेपे सुदुस्तरम् । ऊर्ध्वमाचक्रमे
तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत् । नेत्राभ्यां तस्य सुखाव दशधा द्योतयद्दिशः ॥ इ-
त्यादि । एतत्सर्वं ' अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेविव द्यौः । ' इत्यत्र मल्लिनाथेन
विस्तरश उक्तमत एव विरम्यतेऽस्माभिः । बुधः किलः बृहस्पतिपत्नीतारागर्भे
सोमेनोत्पादितः । अत्र मत्स्यपुराणम्—ततः संवत्सरस्यान्ते द्वादशादित्यसन्निभः ।

द्वितीयः—

तव पितरि पुरस्तादुन्नतानां स्थितेस्मिन्
स्थितिमति च विभक्ता त्वय्यनाकम्प्यधैर्ये ।
अधिकतरमिदानीं राजते राजलक्ष्मी-
हिमवति जलधौ च व्यस्ततोयेव गङ्गा ॥ २२ ॥

अप्सरसः—(उर्वशीमुपेत्य ।) दिष्ट्या पुत्रस्य युवराजश्रिया
भर्तुरविरहेण वर्धसे । (दिष्टिर्ना पुत्तस्स जुवराअसिरीए भत्तुणो अवि-
रहेण वड्ढसि ।)

उर्वशी—साधारण एषोभ्युदयः । (कुमारं हस्ते गृहीत्वा ।) एहि
वत्स ज्येष्ठमातरमभिवन्दस्व । (साधारणो एसो अब्भुदओ ।
एहि वच्छ जेठ्ठमादरं अभिवन्देहि ।)

दिव्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः । राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वात्सौम्यो राज-
सुतः स्मृतः ॥ ' इत्यादि । बोधनस्य बुधस्य देवः पुरुरवा इव । त्वं लोककान्तै-
लोकहृद्यैर्गुणैः पितुरनुरूपः पित्रा तुल्यगुणो भव । अतिशयिनि सर्वोत्कर्षशालिनि
ते वंशे कुले आशिषः समाप्ता एव । सर्वश्रेयोधिगमान्निर्वकाशाः सत्यः
पुनरुक्ततां भजन्ते इत्यर्थः । अत एव गुणैः पितुरनुरूपो भवेत्येवाशा-
स्यसे । अनुरूपभावो रघुवंशे पञ्चमसर्गे यथा—'आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं
श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते । पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भ-
वतः पितेव ॥' इति । तव पितरीति—उन्नतानां महात्मनां पुरस्ता-
दग्रे स्थितेऽस्मिन् तव पितरि । अनाकम्प्यधैर्ये अनाकम्प्यमक्षोभ्यं धैर्यं
चित्तस्थैर्यं यस्य तस्मिन् । स्थितिमति मर्यादापालके त्वयि च । वि-
भक्ता राजलक्ष्मीहिमवति हिमाचले जलधौ च व्यस्ततोया विभक्तजला
गङ्गेवेदानामधिकतरं राजते शोभते । ' उन्नतानां पुरस्तात्स्थिते ' ' स्थितिमति '
' अनाकम्प्यधैर्ये ' इत्येतानि विशेषणानि हिमवत्पक्षे जलधिपक्षे च योज्यानि ।
उभयोर्मालिनीवृत्तम् । उर्वशी—साधारणोस्माकं सर्वसामप्सरसामित्यर्थात् ।

१ दिष्टिआ प्पिअसहीपुत्तअस्स जुअराअसिरीं पेखिवअ भत्तणो अविहरे वड्ढिवि । इ. पा.

२ रग्मा—(कुमारं—) जेठ्ठमादरं—पढमं मादरं । अभिवन्दहि आहिवदेहि । वन्देहि इ. पा.

कुमारः—(प्रतिष्ठते ।)

नारदः—तिष्ठ समये तत्रभवत्याः समीपं गच्छसि ।

आयुषो यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते ।

अभिषिक्तं महासेनं सैनापत्ये मरुत्वता ॥ २३ ॥

राजा—एवमनुगृहीतो भगवतां कथं न योग्यो भविष्यति ।

नारदः—किं ते भूयः पाकशासनः प्रियं करोतु ।

राजा—यदि मे मघवा प्रसन्नः किमतः परमिच्छामि । तथा-
पीदमस्तु

(भरतवाक्यम् ।)

परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम् ।

संगतं श्रीसरवत्योर्भूतयेस्तु सदा सताम्रं ॥ २४ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

॥ इति विक्रमोर्वशीये नाटके पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ समाप्तमिदं विक्रमोर्वशीयं नाटकम् ॥

ज्येष्ठमातरमौशीनरीम् । नारदः—समये योग्यकाले । आयुष इति—ते तवात्म-
जस्यायुषो यौवराज्यश्रीर्युवराजलक्ष्मीः । मरुत्वतेन्द्रेण सेनापतेर्भावः सैनापत्यं
तत्राभिषिक्तं महासेनं कार्तिकेयं स्मारयति स्मृतिगोचरीकरोति । ‘ इन्द्रो मरु-
त्वान्मघवा ’ इत्यमरः । ‘ कार्तिकेयो महासेनः ’ इति च सः । राजा—एवं स्वय-
मभिषेककलशमावर्जयता । नारदः—पाकस्य तन्नामकदैत्यस्य शासनो हन्ता
इन्द्रः । ‘ भूयः प्रियं करोतु ’ इत्यनेन काव्यसंहारलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं
तु—‘ वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ’ । राजा—भरतवाक्यं नटवाक्यम् ।
नाटकाभिनयसमाप्तौ नटन सामाजिकेभ्य आशीर्दीयते । प्रस्तावनानन्तरं नट-
वाक्याभावादिदं भरतवाक्यमित्युच्यते । परस्परेति—परस्परविरोधिन्योः पर-

१ राजा—तिष्ठ । सममेव तत्रभवत्याः समीपं यास्यामस्तावत् । इ. पा.

२ अनुगृहीतास्मि भगवता । इ. पा. ३ प्रियमाहरतु । उपहरतु । उपकरोतु । इ. पा.

४ भूयादुद्भूतये सताम् । इ. पा. अस्मादनन्तरम्—

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु । इति पद्यं पुस्तकद्वये

स्पर्ं विरोधो वैरमनयोरस्तीति तयोः निसर्गभिन्नास्पदयोरित्यर्थः । प्रायेण
 ईश्वरा भनक्षराः पण्डिताश्च दरिद्रा भवन्ति । एतदनुरोधादिदमुक्तम् । श्रीसर-
 स्वत्योः । एकसंश्रयदुर्लभमेकत्रवासदुर्लभं संगतं मिलनम् । सहवसतिरित्यर्थः ।
 सतां सज्जनानां भूतयेऽभिवृद्धयर्थं सदास्तु । अत्र सज्जनानां प्रशंसाया गम्यमा-
 नत्वात् ' प्रशस्तिः ' नामाङ्गमुक्तम् । तल्लक्षणमादिभरते- 'देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः
 स्यात्प्रशंसनम् । ' इति ॥

काळेवंशोद्भवेनेयं रामचन्द्रस्य सूनुना ।
 मोरेश्वरेणाल्पधिया निर्मितार्थप्रकाशिका ॥
 नाम टीका सुबोधार्थं बालानां न्यूनमत्र यत् ।
 तद्बुधाः क्षन्तुमर्हन्ति हंसक्षीरनयेन मे ॥
 स्वतन्त्राः सर्वतन्त्रेषु लोकमण्डितपण्डिताः ।
 तेभ्योर्पिता तया लक्ष्मीमाधवौ परितुष्यताम् ॥

इति काळेवंशोत्पन्नेन रामचन्द्रसूनुना मोरेश्वरेण विरचि-
 तायां श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां

पञ्चमोऽङ्कः ।

शुभं भूयादध्यापकस्याध्येतुश्च ।

रिशिष्टम् ।

चतुर्थाङ्गतानि रङ्गनाथपठितानि प्राकृतपद्यादीनि ।

पृ. ९१ पं. १-

(नेपथ्ये सहजन्याचित्रलेखयोः प्रावेशिक्याक्षिसिका ।)

पिअसहिविओअविमणा सहिंसहिआ [हंसी] वाउला समुल्लवइ ।
सरकरफंसविअसिअतामरसे सरवरुच्छङ्गे ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति सहजन्या चित्रलेखा च ।)

चित्रलेखा—(प्रवेशानन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

१ प्रियसखीवियोगविमनाः सखीसहिता व्याकुला समुल्लपन्ति ।

मर्यकरस्पर्शविकसिततामरसं सरोवरोत्सङ्गे ॥

पिअसहीति—सखीं सखीति वा । उर्वशीविरहदूनचेताः सहजन्योपेतः
विह्वला कासारोपान्तोपविष्टा चित्रलेखा विलपतीत्यर्थः । सखीं सहजन्यां प्राप्तिं
सखी चित्रलेखा वदतीत्यर्थः इति वा । रविकरसंपर्कसंजातविकासरक्तसरोजव-
न्मत्सल्याः कदा नु भर्तृसंदर्शनादिजनितं सुखं संप्रसृत इति सरोविशेषण-
ध्वनिः । आक्षिप्तिकालक्षणमाह भरतः—चञ्चत्पुटादितालेन मार्गत्रयविभूषिता ।
आक्षिप्तिका स्वरपदप्रथिता कथिता वृधैः ॥ ’ इति । पात्रप्रवेश एवैतस्याः
निवेशः । गाथा छन्दः । तल्लक्षणं च पिङ्गले—‘ पडमं बारह मत्ता बीए अट्टा-
रहेण संमुत्ता । जह पडमं तह तीअं दहपञ्चविहूसिआ गाहा ॥ ’ इति । दश-
पञ्चेन्यथाचतुर्थचरणे पञ्चदशमात्राविभूषिता भवतीत्यर्थः । विशेषान्तरं च त-
त्रैव—‘ सत्तगणादहिन्ता जो ण लहु छट्ठे जो विसमो । तह गाहे विइ अद्धे
छट्ठं लहुअं विआणेहु ॥ ’ इति । गणश्चतुष्कलः । प्राकृतपद्ये न जगणः
षष्ठः । छट्ठं लहुअमिति । एको लघुरेव षष्ठो गणः कार्य इत्यर्थः । विषमे ज-
गणाभावः । अन्ते गुरुश्चात्राप्यावश्यक इति । हृदयम् ॥ द्विपदिकया दिशोऽ-
वलोक्येति । द्विपदिकाख्यगीतिविशेषेण दिगवलोकनं विधायाग्रिमां गाथां
पठतीत्यर्थः । दिशोऽवलोक्य द्विपदिकाख्यगीत्या वदतीत्यर्थो वा । तल्लक्षणं
चाह भगवान्भरतमुनिः—‘ शुद्धा खण्डा च मात्रा च संपूर्णेति चतुर्विधा ।
द्विपदी करणाख्येन तालेन परिगीयते ॥ पादे न पञ्चभागोऽन्ते जौ स्तः षष्ठ-
द्वितीयकौ । चतुर्भिरीदृशैः पादैः शुद्धा द्विपदिच्छोच्यते ॥ अर्धान्तेऽन्ये स्वरा-
नाहुः खण्डा स्याच्छुद्धयार्धया । षष्ठेनैकेन गुरुणा मात्राद्विपदिका मता ॥ ज्ञेया
शुद्धैव संपूर्णा गुरुणान्तेऽधिकेन तु ॥ ’ इति । हंसीयुगलान्योक्त्या स्वपीडाति-

सहअरिदुक्खालिद्धअं सरवरअम्मि सिणिद्धअम् ।
वाहोवग्गिअणअणअं तम्मइ हंसीजुअलअम् ॥ २ ॥

पृ. ९४ पं. १०— (अनन्तरे जम्भलिका ।)

सहअरिदुक्खालिद्धअं सरवरअम्मि सिणिद्धअम् ।
अविरलवाहजलोल्लअं तम्मइ हंसीजुअलअम् ॥ ३ ॥

सहजन्या—सहि अस्थि कोवि समागमोवाओ ।

चित्रलेखा—गौरीचरणराअसंभवं संगममणिं वज्जिअ कुदो से
समागमोवाओ ।

पृ. ९५ पं. ४— (अनन्तरे खण्डधारा ।)

चिन्तादुम्मिअमाणसिआ सहअरिदंसणलालसिआ ।
विअसिअकमलमणोहरण विहरइ हंसी सरवरण ॥ ४ ॥

पृ. ९५ पं. ७—

(नेपथ्ये पुरुरवसः प्रावेशिकयाक्षिसिका ।)

१ सहचरीदुःखालीदं सरोवरं सिग्धम् ।

बाष्पापवल्गितनयनं ताम्यति हंसीयुगलम् ॥

२ सहचरीदुःखालीदं सरोवरं सिग्धम् ।

अविरलबाष्पजलार्द्रं ताम्यति हंसीयुगलम् ।

३ सखि अस्ति कोऽपि समागमोपायः ।

४ गौरीचरणरागसंभवं संगममणिं वर्जयित्वा कुतोऽस्याः समागमोपायः ।

५ चिन्तादृनमानसा सहचरीदर्शनलालसा ।

विकसितकमलमनोहरे विहरति हंसी सरोवरं ॥

शयं वर्णयति—सहअरीति । अपवल्गितमुपप्लुतम् । ताम्यति ग्लानिं भजते ॥

अनन्तरे जम्भलिकेति । जम्भलिका गीतिविशेषः । तथा चाह भरतः—

उद्वाहो द्विःसकृद्वैकखण्डो द्विशकलोऽथवा । यत्र ध्रुवो द्विराभोगो ध्रुवेऽमुक्तिः

स जम्भकः ॥ ’ इति । एतस्यैव नाम जम्भलिकेति मतङ्गमतम् । ‘ ध्रुवे मुक्ति-

रहिता पूर्वोक्तलक्षणलक्षिता सा इति श्रीमद्भट्टसोमचरणाः ’ । पुनः ‘ सहचरि ’

इत्येव पठति तृतीयचरणपरिवर्तनेन । अविरलवाहजलोल्लअं अविरलबाष्पजला-

र्द्रम् । ओल्लअमित्यार्द्रं देशी ॥ खण्डधारेति । खण्डधाराख्यो गीतिवि-

शेषः । तल्लक्षणं तु—‘ यद्वीतं गुणचर्या च रागेण क्रीडनेन च । तालेन सा

खण्डधारा याष्टिकेन प्रकाशिता ॥ ’ इति ॥ हंस्यन्यापदेशेन पुनः स्वावस्थामाह-

चिन्तेति । गजान्योक्त्या जायाविरहायासितस्योन्मत्तस्य पुरुरवसो रंगभू-

गहणं गहन्दणाहो पिअविरहुम्माअपअलिअविआरो ।
विसइ तरुकुसुमकिसलअभूसिअणिअवेहपम्भारो ॥ ५ ॥

पृ. ९५ पं. ९—

(लोष्टं गृहीत्वा हन्तुं धावन् । अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)
हिअआहिअपिअदुक्खओ सरवरए धुदपक्खओ ।
वाहोवग्गिअणअणओ तम्मइ हंसजुआणओ ॥ ६ ॥

पृ. ९६ पं. ४—

(इति मूर्छितः पतति । पुनर्द्विपदिकयोत्थाय निःश्वस्य ।)
मइ जाणिअ मिअलोअणि णिसअरु कोइ हरेइ ।
जाव णु णवतडिसामल धाराहरु वरिसेइ ॥ ७ ॥

पृ. ९७. पं. २— (अनन्तरे चर्चरी ।)

जलहर संहर एहु कोपमिआटत्तओ
अविरलधारासारदिसामुहकुन्तओ ।
ए मइ पुहवि भमन्ते जइ पिअ पेक्खामि
तच्छे जं जु कराहास तं तु सहीहिमि ॥ ८ ॥

१ गहनं गजेन्द्रनाथः प्रियाविरहोन्मादप्रकटितविकारः ।

विशति तरुकुसुमकिसलयभूषितनिजंदहप्राग्भारः ॥

२ हृदयाहितप्रियादुःखः सरोवरे धुतपक्षः ।

व्याधापवल्गितनयनस्ताम्यति हंसयुवा ॥

३ मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति ।

यावच्च नवतडिच्छलचामलो धाराधारो वर्षति ॥

४ जलधर संहरान् कोपमाज्जसः । अविरलधारासारदिशामुखकान्तः ।

ए अहं पृथ्वीं भ्रमन्यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये । तदा यद्यत्करिष्यसि तत्तस्सहिष्ये ॥

मावाक्षिसिकया प्रवेशं सूचयति—गहणमिति । देहप्राग्भारो देहाभोगः ।

हंसान्यापदेशेन राजा स्वदुःखातिरेकमाह—हिअअ इति । व्याधापवल्गित-

नयनः । पक्षे बाष्पापवल्गितनयनः । धुतपक्षः । कम्पितपक्षः पक्षेऽसहायः ।

‘ पक्षः पार्श्वगरुसाध्यसहायबलभित्तिपु ’ इति त्रिकाण्डी । व्याधत्रासितनेत्रः ॥

मइ जाणिअ इति—तुर्निश्चये । यावज्जलधरो वर्षति तावन्मृगलोचनामुर्वशीं

कोऽपि राक्षसो हरतीति मया निश्चयेन ज्ञातम् । वर्षणोत्तरं तु जलदनिश्चया-

त्केन नीता क वा गता मत्प्राणप्रिया किमिदानीं करोमि मन्दभाग्य इति । इति

क्रापि सकर्णं विचिन्त्येत्युत्तरचूर्णिकासंगतिः । ‘ मइ कोइ ’ इति च ‘ मया कोऽपि

इत्यर्थे देशी ॥ अनन्तर इति —चर्चरीसंज्ञो गीतिविशेषः । तदुक्तम्—

‘ हुतमध्यलयं समाश्रिता पठति प्रेमभरान्नटी यदि । प्रतिमण्डकरासकेन वा

हुतमध्या प्रथमा हि चर्चरी ॥ ’ ‘ सोमो वा प्रतिमण्डकः । लध्वादितालो लोके-

ऽसौ रास इत्यभिधीयते ॥ ’ इति । मेघं प्रत्याह—जलहरेति—ए इति संबोधन

१७ पं. ५—प्रत्यादिशामि (अनन्तरे चर्चरी ।)

गन्धुमाइअमहुअरगीपहिं
वज्जन्तेहिं परहुअतूरेहिं ।

पसरिअपवणुव्वेल्लिअपल्लवणिअरु

सुललिअविविहपआरेहिं णच्चइ कप्पअरु ॥ ९ ॥

इति नर्तित्वा ।

पृ. ९८ पं. २—अन्वेषयामि—

(पाठस्यान्ते भिन्नकः ।)

दहआरहिओ अहिअं दुहिओ विरहाणुगओ परिमन्थरओ !

गिरिकाणणए कुसुमुज्जलए गअज्जहवई तह झीणगई ॥ १० ॥

(अनन्तरे द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम् ।)

पृ. ९९ पं. ६— (अनन्तरे खण्डकः ।)

संपत्तविसूरणओ तुरिअं परवारणओ ।

पिअतमदर्शनलालसओ गअवरु विद्धिअमाणसओ ॥ ११ ॥

१. गन्धोन्मादितमधुकरगीतैर्वाद्यमानैः परभृत्यैः ।

प्रसृतपवनोद्भूतपल्लवनिकरः सुललितविविधपकारैर्नृत्यति कन्पतरः ॥

२. दयितारहितोऽधिकं दुःखितो विरहानुगतः परिमन्थरः ।

गिरिकानने कुसुमोऽज्जल गजयूथपतिस्तथा क्षीणगतिः ॥

३. संप्राप्तखेदस्वरितं परवारणः ।

प्रियतमदर्शनलालसो गजवरो विस्मितमानसः ॥

एवमर्थे वा । 'संहर एहु कोपम्' इति पदत्रयम् । एहु एतस्मिन्मल्लक्षणे जने कोपं संहर । मा कुर्वित्यर्थः इति वा । 'मइं तच्छे जं जुं' इत्यादयोऽहं तदा यद्यदित्यर्थे देशीशब्दाः । वसन्तवर्णनेन जलधरसमयप्रत्यादेशमाह—**गन्धुम्माइअ इति** गीतैस्तुर्यैरित्युपलक्षणे तृतीया । प्रसृतेनेतस्ततः संचलता वायुनोद्वेलनशीलश्चञ्चलः पल्लवनिकरः किसलयसमूहो यस्य सः । एतेन पल्लवनिकरस्य करत्वं गम्यते । **पाठस्यान्ते भिन्नक इति** । 'पाठो वाद्याक्षरोत्तरः' इति भरतः । भिन्नको रागविशेषः । तथा चाह भरतः—'पड्जमध्यमिकोत्पन्नो भिन्नको मध्यमो बहुः । पड्जप्रहांशो मन्यासो मद्रसोऽन्तोऽथवा भवेत् ॥ पड्जादिषूर्च्छनः शुद्धः संचारिणि सकाकलिः । प्रसन्नादियुतो दानवीरे रौद्रेऽद्भुते रसे ॥ दिनस्य पश्चिमे यामे प्रयोज्यः सोमदैवतः ॥' इति ॥ गजान्योक्त्या स्वावस्थामाह—**दहआरहिओ इति** । भ्रमतीत्यध्याहारः । गजयूथपतिरहं स्वीयां प्राणप्रियामपि रक्षितुं न शक्तः । कथं मे यूथपतित्वं धिक् च मामित्यतिदुःखे कारणम् । **अनन्तरे खण्डक इति** । खण्डको गीतिविशेषः । तल्लक्षणं तु—'विरहव्यापृता या तु पटेहीति कुण्ठिलवी । प्राकृतेन प्रबन्धेन खण्डकः स उदाहृतः ॥' इति । गजान्यापदेशेन स्वावस्थां पुनराह—**संपत्तविसूरणेति** । विचरतीति

(तेना खण्डकान्तरे चर्चरी ।)

बंहिण पै इअ अब्भत्थिअमि आअक्खहि मं ता
एत्थ अरण्णे भमन्ते जइ पइ दिट्ठी सा महु कान्ता ।
णिसंम्महि मिअङ्कसारिसे वअणं हंसगई
ए चिण्हे जाणिहिसि आअक्खिउ तुज्झ मई ॥ १२ ॥

(चर्चरिकयोपविश्य । अञ्जलिं बद्धा । ।)

पृ. ९९ पं. ८— (चर्चरिकया विलोक्य ।)

पृ. १०० पं. ७— (अनन्तरे खुरकः ।)

१ बंहिण परमित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मम ताम्

अत्रारण्ये भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।

निशामय मृगाङ्कसदृशेन वदनेन हंसगतिः

अनेन चिह्नेन ज्ञास्यस्याख्यातं तव मया ॥

शेषः । परबलदलनोऽप्यहं स्वप्रियतमाभरक्षणेऽपि क्षमो नास्मीति खेदे विस्मये च हेतुगर्भं विशेषणं परवारण इति । विसूरण इति 'खिंदविसूरः' इति विसूरादेशः ॥ तेना खण्डकान्तरे चर्चरीति । तेनेति मद्ग-
लार्थकमक्षरद्वयम् । तेनकलक्षणमाह भगवान्भरतमुनिः—'ॐ तत्सदिति निर्दे-
शात्तत्त्वमस्यादिवाक्यतः । तदिति ब्रह्म तेनायं ब्रह्मणा मङ्गलात्मकः । लक्षित-
स्तेन तेना' इति । अन्यत्रापि—'तेकारः शंकरः प्रोक्तो नाकारश्च उमा तथा । गी-
तादौ तेन वक्तव्यं तेना इत्यक्षरद्वयम् ॥ इति । खण्डकचर्चर्यौलक्षणं प्रागुक्तमेव ।
बंहिणं प्रत्याह—बंहिण पै इति । बंहिण पै परम् । त्वामिति वा । 'आअक्खहि
म ता अथ वण भमन्ते' इत्यपि कचित्पाठः । निशामय शृणु । पाठान्तरे—
'आचक्ष्व मां ताम् । अथ वने भ्रमता ।' मां प्राते तामाचक्ष्वेत्यर्थः । वदनेने-
त्युपलक्षणे नृतीया ॥ चर्चरिकयोपविश्येत्यादौ चर्चरिका गतिविशेषः । ताल-
विशेषो वा । बभाण च भरतः—'विरामान्तद्रुतद्वन्द्वं लघून्यष्टौ च चर्चरी'
इति । यथा—'०० । ५ । । । । । । । ।' 'अञ्जलिं बद्धेति । यदुक्तम्—'पता-
काहस्ततलयोः संश्लेषादञ्जलिर्मतः । देवतागुणविप्राणां नमस्कारेष्वयं क्रमात् ॥
कार्यः शिरोमुखोरःस्थो नृभिः स्त्रीभिर्यथेष्टतः ॥' इति । अनन्तरे खुरक
इति—खुरको नृत्यविशेषः । तदुक्तम्—पठमञ्जरिरागसंयुतं यद् हुतमध्येन लयेन
यत्प्रयुक्तम् । प्रतितालयुतं च नर्तनं तत्खुरकाख्यं मुनये शिवेन दत्तम् ॥ 'ल-
घुर्द्रुतद्वयं यत्र प्रतितालः प्रकीर्तितः' इति । सुरकाख्यो गेयविशेषो वा । आह
च भरतः—'पूर्वपूर्वाक्षरत्यागे योऽन्यो वर्णचयः स चेत् । उत्तरोत्तरसंघादौ

विज्जङ्घरकाणलीणओ

दुक्खविणिग्गहबाहुपीडओ ।

दूरोसारिअहिअआणन्दओ

अम्बरमाणे भमइ गइन्दओ ॥ १३ ॥

(खुरकान्ते चर्चरी)

हेले हेले

परहुअ महुरपलाविणि कन्ति णन्दणवण सच्छन्द भमन्ती ।

जइं पइ पिअअम सा महु दिठ्ठी ता आअक्खहि महु परपुठ्ठी ॥१४॥

(एतदेव नर्तित्वा वलन्तिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा) भवति

पृ. १०० पं. ११— (वामकेन किञ्चिद्वलित्वा) (आकाशे ।)

पृ. १०१ पं. १०—

सुखमास्तां भवती । साधयामस्तावत् । (उत्थाय द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये दक्षिणेन वनधारां प्रियाचरणनिक्षपशंसी नूपुरशब्दः यावदेनमनुगच्छामि । (परिक्रम्य ।)

१ विज्जाधरकाननलीनो दुःखविनिर्गतबाष्पोत्पीडः ।

दूरोत्सारितहृदयानन्दः अम्बरमानेन भ्रमति गजेन्द्रः ॥

२ परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ते नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्तीत्या-

यदि परं प्रियतमा सा मम दृष्टा तर्ह्यर्चयन् मम परपुष्टे ॥

खुरकः परिकीर्तितः ॥' इति । गजान्यापदेशेन पुनः स्वावस्थामाह—विज्जङ्घर-
रति—अम्बरमानेनेत्युपलक्षणे तृतीया अतिविशाल इत्यर्थः । पर-
भृतां प्रत्याह—हेले हेले हे रे हे रे । परहुणति । आदरे द्विरक्तिः संबोधने मधु-
रप्रलापिनि । कान्ता मनोनयनानन्ददायिनी । नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्तीत्या-
दीनि प्रियतमाविशेषणानि वा । ' परभृते परपुष्टे' इत्यर्थपौनरुक्त्यं वक्तुमुत्त-
त्वान्न दोषावहम् । यद्वा । 'मधुरपरपुष्टे' इत्यैकं पदम् । मधुना पुष्परसेन परम-
त्यन्तं पुष्टे इत्यर्थः । मधुपरा चासौ पुष्टेति वा । मयौ वसन्त इति वा ॥
[वलन्तिकयेति ।] वलन्तिका रागविशेषः । तथा च संगीतरत्नाकरे—
' वलन्तिका तदुपाङ्गं स्याद्विहीना मन्द्रदेवता । सन्यासांशग्रहे.....
शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ॥ ' इति । वामकेनेति । वामकं पार्श्वस्थितवस्त्वव-
लोकने संस्थानविशेषः । यदुक्तम्—' ध्रुतेन शिरसा यत्तु पार्श्वेन वलितेन
च । तद्वामकं वै करणं पार्श्वस्थस्यावलोकने ॥' इति । दक्षिणेनेति ।
वनधाराया दक्षिणभागे । धारा पाङ्क्तिः । दक्षिणेनेत्येनप्रत्ययान्तो निपातः ।
तद्योगे च वनधारामिति द्वितीया । ' धारा पङ्क्तौ द्रवद्रव्यस्रवेऽश्वगतिपङ्क्ते ।'

पिअमविहकिलामिअवअणओ
 अविरलवाहजलाउलणअणओ ।
 दूसहदुखविसंदुलगमणओ
 पसरिअउरुतावदिविअअङ्गओ ।
 अहिअं दुम्मिअमाणसओ दरिअं गओ
 काणणं परिभमइ गइन्दओ ॥ १५ ॥

(इति ककुभेन षडुपभङ्गाः ।)

(अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

पिअंकरिणीविच्छोइअओ गुरुसोआणलदीविअओ ।
 वाहजलाउललोअणओ करिवरु भमइ समाउलओ ॥ १६ ॥

पृ. १०२ पं. १२— (उपविश्य चर्चरी ।)

रे रे हंसा किं गोइज्जई । (इति नर्तित्वा उत्थाय ।)

पृ. १०३ पं. २— (चर्चरी ।)

गइअणुसारे मइ लक्खिज्जइ ।

[चर्चरिकयोपसृत्याञ्जलिं बद्धा]

पृ. १०३ पं. ५— (पुनश्चर्चरी ।)

कई पइं सिक्खिउ ए गइलालस सा पइं दिट्ठी जहणभरालस १७

१ प्रियतमाविरहह्रान्तवदनः अविरलबाष्पजलाकुलनयनः ।

दुःसहदुःखविसंघुलगमनः प्रसृतगुरुतापदीप्ताङ्गः ।

अधिकं दुनमानसो वरीं गतः क्राननं परिभ्रमति गजेन्द्रः ॥

२ प्रियकरिणीवियुक्तो गुरुबोकाणलदीपः ।

बाष्पजलाकुललोचनः करिवरो भ्रमति समाकुलः ॥

३ रे रे हंसा किं गोप्यते ।

४ गत्यनुसारेण मया लक्ष्यते !

५ कस्मात्त्वया शिक्षितमेतद्रूपतिलालस सा परं दृष्ट्वा जघनभरालसा ॥

इति विश्वलोचनः । द्विपान्यापदेशेन स्वदुःखातिरेकमाह—पिअमवि-
 रहोति—विसंघुलगमनः स्खलद्गतिः । ककुभेन षडुपभङ्गा इति—ककुभा-
 ह्यरागेण । उक्तं च भरतेन—‘ मध्यमाषष्ठमीधैवत्युद्भवः ककुभो भवेत् । धां-
 शप्रहः पञ्चमान्तो धैवतादिकमूर्च्छनः । प्रसन्नमध्यारोहिभ्यां करुणे यमदै-
 वतः । गेयः शरदि ’ इति । उपभङ्गा अवच्छेदाः ॥ उन्मादातिशयव-
 शात्पुनस्तमेवार्थमाह—पिअकरिणीति । विच्छोइअओ इति वियुक्ते देशी ।
 रे रे हंसा इति—हे गतिलालस गतौ गमनविषये लालसाभिलाषः यस्य ।
 त्वयैतत् । अर्थाद्गमनम् । कस्माच्छिक्षितम् । गमनान्यथानुषण्णैव सा परं नि-

(पुनश्चर्चरी । ' हंस प्रयच्छ ' इत्यादि पठित्वा द्विपदिकया निरूप्य । विहस्य ।)

पृ. १०३ पं. ७—

(अनन्तरे कुटिलिका ।) मम्मररणिअमणोहरण

(मल्लघटी ।) कुंसुमिअतरुवरपल्लविण ।

(चर्चरी ।)

वइआविरहुम्माइअओ काणणे भमइ गइन्दओ ॥ १८ ॥

(द्विलयान्तरे चर्चरी ।)

गोरोअणाकुइकुमवण्णा चक्का भणइ मइ ।

महुवासर कीलन्ती धणिआ ण दिठ्ठी पइ ॥ १९ ॥

(चर्चरिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।)

पृ. १०४ पं. ११

१ मर्मररणिअमनोहरे । २ कुंसुमिततरुवरपल्लविते ।

३ दयिताविरहोन्मादितः कानने भ्रमति गजेन्द्रः ॥

४ गोरोचनाकुंकुमवर्ण चक्र भण माम् ।

मधुवासरे कडिन्ती धनिका न दृष्टा त्वया ॥

स्थितं त्वया दृष्टा । यद्वा ए गइलालस इति पदद्वयम् । लालसार्थाद्वृत्तिशिक्षणे
सामिलाष । चेदियं त्वया न दृष्टा तर्ह्येतद्वृत्तिरेतस्या मत्प्राणप्रियाया गतिर्गमनं
कंइ कथं शिक्षितमभ्यस्तमित्यर्थः । कंइ केन शिक्षितमुपदिष्टमिति वा । एतद्-
तिलास्यमित्यपि केचित् । अर्थापत्त्यैव त्वत्कृतैतद्दर्शनमवधार्यत इति तात्पर्यार्थः ।
' कंइ ' इति देशी संबोधने बहुवचनम् ! अग्रे च त्वयेत्येकवचनमुन्मत्तोक्तेर्न दो-
षकृत् । वस्तुतस्तु दूरादाह्वाने हंसा इति पुतान्तत्वादेकवचनमेव । कुटिलि-
केति । कुटिलिका नाट्यविशेषः । तदुक्तम्—' रागेण रहितं यत्तु चार्धमत्त-
लिकायुतम् । भाषयैव च तन्नाट्यं कुटलासंज्ञकं मतम् ॥ ' अर्द्धमत्तलीलक्षणं तु
' उपेतापसृतौ पादौ वामश्चेद्रेचितः करः । कट्यामन्यस्तदा त्वर्द्धमत्तली तरुणी-
मदे ॥ ' इति । गजान्योक्त्या पुनराह—मम्मर इति । । मर्मरः
शुष्कपर्णध्वनिरिति यद्यपि तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणवाचकष-
दसान्निध्ये सति विशेष्यमात्रपरत्वमित्यभियुक्तोक्तेः शुष्कपत्रमात्रपरोऽयं मर्म-
रशब्दः । यद्वा मर्मरः स्वरश्च रुणितं च पक्ष्यादीनां ताभ्यां मनोहरे ॥ मल्ल-
घटीति । मल्लघटी नाट्यविशेषः ॥ द्विलयान्तरे चर्चरीति । नृत्यगीत-
वाद्यानां साम्यं लयः । ' लयः साम्यम् ' इत्यमरः । तस्य च त्रैविध्यमुक्तम-
न्यत्र—दुतो मध्यो विलम्बश्च लयः स त्रिविधो मतः ' इति ॥ चक्रवा-
कीमाह—गोरोअणेति । चक्का चक्रवाकी । ' कोकश्चक्रश्चक्रवाकः ' इति

(अस्यान्तरे अर्धद्विचतुरस्रकः ।

एकक्रमवद्विअगुरुअरपेम्मरसे ।

(संरे) हंसजुआणओ कीलइ कामरसे ॥ २० ॥

(चतुरस्रकेणोपेत्याञ्जलि बद्धा ।)

पृ. १०५ पं. ७ (नागराजस्तिष्ठति—) [कुटिलिका ।]

करिणीविरहसंताविअओ ।

(मल्लघटी ।)

काणणे गन्धुद्धअमहुअरु ॥ २१ ॥

एकक्रम (एकैक) वर्धितगुरुतरप्रेमरसेन । हंसयुवा क्रीडति कामरसेन
२ करिणीविरहसंतापितः । ३ कानने गन्धोद्धतमधुकरः ।

त्रिकाण्डी । अर्द्धद्विचतुरस्रक इति । नन्यावर्तापरनामकः संस्थानविशेषोऽर्ध-
चतुरस्रकः । स च द्विवारं कृतत्वादधर्द्विचतुरस्रक इत्युच्यते । लक्षणं तु—‘ अ-
स्यैव चेच्चरणयोरन्तरं स्यात्षडङ्गुलम् । वितस्तिमात्रमथवा नन्यावर्तं तदुच्यते ॥ ’
इति । अस्यैवेति प्रकृतसंस्थानस्येत्यर्थः । अयमेव चार्धचतुरस्रक इत्याहुः ।
‘ कमलसेविनि भ्रमेर प्रणयं करिष्ये ’ इत्युपक्रम्यानन्तरं दृष्टं हंसं वर्णयति—
एकक्रम इति । ‘ संरे ’ इति पदविहितो वा पाठः । कामरसेन कामाभिनिवेशेने-
त्यर्थः । यद्वा उन्मादातिशयवशेन भ्रमरमेव हंसबुद्ध्या वर्णयति—एकेति । अथ
वा हंसान्योक्त्या स्वावस्थामाह एकेति । एकक्रमवर्धितगुरुतरप्रेमरसः । शरेण
हंसयुवा नावक्रीडति कामरसेन ॥ कामस्य रसोऽभिनिवेशो यस्मिन्नेतादृशेन
शरेण विद्ध इति शेषः । एकक्रमेण युगपद्वर्धितश्छिन्नः । प्रियाविरहेणेति भावः ।
गुरुतरः प्रेमरसो यस्येतादृशो हंसयुवा नावक्रीडति । ईषत्कीडामपि न करो-
तीत्यर्थः । यद्वा । हंसजुआणओ इत्येकमेव पदम् । कुसुमसायकसायकामित्तः
प्रियाविच्छेदाच्छिन्नप्रेमा हंसयुवा क्रीडतीति शिरश्चालने । अपि तु कथमपि क्रीडा-
लेशमपि न करोतीति भावः । ‘ वृधू छेदने ’ इति धातुः । ‘ निर्गतसरे ’ पाठान्तरे
कामरसेन कामाभिनिवेशेन । उपलक्षित इति शेषः । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तेन
योज्येयं गीतिः । कामरसेन युगपदुत्पादितगुरुतरप्रेमरसो हंसयुवा क्रीडति ।
अहं तु दैवदग्धो न तथेति भावः । पेम्मरसे संरे कामरसे इत्यादिषु प्रथमा-
तृतीये ‘ प्राकृते लिङ्गवचनमतन्त्रम् ’ इत्यादि हेमचन्द्रायुक्तत्वाद्विद्वद्भ्ये ॥
चतुरस्रकेणेति । संस्थानविशेषश्चतुरस्रकम् । यदुक्तम्—नन्यावर्तस्थयो-
रर्थो भवेदष्टादशाङ्गुलम् । अन्तरे चतुरैः स्थानं चतुरस्रं तदोदितम् ॥
इति ॥ गजान्यापदेशेनाह—करिणीति । गन्धोद्धतो गर्वोद्धत इति वा ।

पृ. १०७ पं. ६— [अनन्तरे चर्चरी ।]

फलिहसिलाअलणिम्मलणिब्भरु

बहुविहकुसुमविरइअसेहरु ।

किंणरमधुराङ्गीअभणोहरु

देवखावहि महु पिअअम महिहरु ॥ २४ ॥

(चर्चरिकयोपसृत्याञ्जलिं बद्धा ।)

पृ. १०८. पं. ५— [अनन्तरे कुटिलिका ।]

पंसीअ पिअअम सुन्दरि एणए खुहिआकरुणविहङ्गमए णए ।

सुरसरितीरसमृसुअएणए अलिउलझंकारिए णए ॥ २५ ॥

१ स्फटिकाशिलातलनिर्मलनिर्भर

बहुविधकुसुमविरचितशेखर ।

किंनरमधुराङ्गीतमनोहर

दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥

२ प्रसीद प्रियतम सुन्दरि एनया [नदि] क्षुभिताकरुणविहङ्गमके नत्या [नदि] ।

सुरसरितीरसमुत्सुकैणके [त्सुकैणदि] अलिउलझंकारिते गदि ॥

प्रणार्थं कृतोद्योगः परिसर्पति इतस्ततो भ्रमति । प्रसृतखरखुरेति कन्दायुत्वन-
नार्थं भूमिदारणम् । बुभुक्षया पीडितः क्रोधवशतः पृथ्वीदारणं करोतीति
वा । वराहस्वभाववर्णनं वा । पक्षे धीरः क्रीडार्थं वनगहने लीनः प्रियतमान्वे-
पणरूपनिजकार्योद्युक्तो भ्रमति । प्रबलतरविरहखिन्नो हस्तपादेन भूम्या-
स्फालनं च करोति । पश्यतेत्युन्मादवशादाकाशवचनम् । यद्वा शिलोच्चयदर्शन-
प्रवृत्तोऽन्तरा दृष्टं वराहं वर्णयति-पसरिएति । पर्वतं प्रति प्रार्थयते-**फलिह-**
सिलेति । स्फटिकाशिलातलैर्निर्भरमत्यन्तं निर्मलः । निर्मलनिर्भरेत्यत्र प्राकृते
पूर्वनिपातानियमाविर्भरनिर्मलेति विधेयम् । यद्वा निर्मलेत्यन्तमेकं पदम् । नि-
र्भरेत्यारभ्य शेखरान्तमेकम् । देवखावहीति दर्शयेत्यर्थे देशी । ‘ निर्मलनिर्भर ’
इत्यपि क्वचित्पाठः । नदीत्वेन ज्ञातां प्रियां प्रत्याह-**पंसीएति** । सुन्दरि
नदि प्रियतमे नदीरूपे प्रियतमे । एनया नत्या प्रसीद प्रसादं रचय । प्रियतमे
मयीति वा मत्कृतनमस्कारेण नदीभावं त्यक्त्वा आलिङ्गनादिना मयि अनुग्रहं
विधेहीत्यर्थः । क्षुभितेत्यादयो नदीसंबुद्धयः । नमस्कारादिना नदीभावापनयनप्र-
वृत्तं मासुदीक्ष्य स्वाश्रयविनाशशङ्कया क्षुभिताः प्रियागतिस्वराद्यनुकरणेन मत्पी-
डकत्वादकरुणा विहङ्गमा हंसपिकादयो यस्यां तत्संबुद्धिः । एवं च वियोग-

(कुटिलिकान्तरे चर्चरी ।)

पुव्वदिसापवणाहअकल्लोलुगअवाहओ

मेहअ अङ्ग णच्चइ सललितं जलणिहिणाहओ ।

हसरहङ्गसङ्गकुङ्कुमकआभरण

[हंसविहङ्गमकुङ्कुमसङ्गकआ-इ. पा.]

करिमअराउलकसणकमलकआवरण ।

वेलासलिलुव्वल्लिअहत्यविण्णतालु

ओत्थरइ दसदिस रुन्धेविणु णवमेहआलु ॥ २६ ॥

(चर्चरिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।)

पृ. १०९. पं. ५—

(चर्चरी ।)

सुरसुन्दरि जहणभरालस पीणुत्तुङ्गघणत्थणि

थिरजोव्वण तणुसरीरि हंसनइ ।

१ पूर्वदिक्पवनाहतकल्लोलोद्गतबाहु-

मेषाङ्गैर्नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः ।

हंसरथाङ्गसङ्गकुङ्कुमकृताभरणः

करिमकराकुलकृष्णकमलकृतावरणः ।

वेलासलिलोद्वेल्लितवत्तहस्ततालौ

अवस्तृणाति दशदिशो रुद्धा नवमेघकालः ॥

२ सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीनांचुङ्गघनस्तर्ना

स्थिरयौवना तनुशरीरा हंसगतिः ।

जन्यपीडकत्वे सत्यपि एतादृशमद्विरोधिर्विहगाश्रयदानेनापि मत्पीडाकरणं तव नोचितमिति व्यज्यते । सुरसरिद्रूपायास्तव तीरे समुत्सुका एणा मृगा यस्यास्तत्संबुद्धिः । सुरसरिदिति संबुद्धयन्तं भिन्नं वा पदम् । सुरसरितीरेत्यनेन च त्वमेतादृशी मत्प्रतिपक्षिपक्ष्याश्रयदाननिरताहं तु त्वयि नितरामुत्कण्ठित इत्यहो ते नैष्ठुर्यमिति ध्वन्यते । उन्मादातिशयवशतो नदीं समुद्रत्वेन कलयन्तं च नर्तकत्वेन वर्णयति—**पुव्वदिसेति** । वेलायां सलिलस्य यदुद्वेल्लितमाधातस्तेन दत्तो हस्ततालौ येन सः । हस्तदत्तेत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमादत्तहस्तेति विधेयम् । ओत्थरइ अवतरतीति वा । रुन्धेविणु रन्धेत्यर्थे देशी । मृगमनुयुक्ते **सुरसुन्दरीति**—स्थिरयौवनात्वे सुरसुन्दरीत्वं हेतुः । एतादृशविशेषणोपलक्षिता मत्प्रिया वने भ्रमन्ती यदि त्वया दृष्टा तत्तार्हं मां विरहपारावारात्समु-

गअणुज्जलकाणणे मिअलांअणि भमन्ते

दिठ पइं तह विरहसमुद्दन्तरे उत्तारहि मइं ॥ २७ ॥

पृ. १११ पं. १ (आदास्ये तावदेनम्—)

[ग्रहणं नाटयति ।]

पेणइनिबद्धासाइअओ वाहाउलणिअणअणओ ।

गअवइ गहणे दूहिअओ परिभमइ खामिअवअणओ ॥ २८ ॥

(द्विपदिकयोपसृत्य गृहीत्वात्मगतम् ।)

पृ. ११२. पं. ८--

लए पेक्ख विणु हिअए भवावि

जह विहिजोए पुणि तर्हि पाविमि ।

ता रण्णे विणुकरिमि णिडभन्ती

पुण णइ मेल्लइं ताह कअन्ती ॥ २९ ॥

(इति चर्चरिकयोपसृत्य लतामालिङ्गति । ततस्तदीयस्थानमाक्रम्यैव प्रविष्टोर्वशी ।)

१ गगनोज्ज्वलकानने मृगलोच्यना भ्रमन्ती ।

वृष्टा त्वया तद्विरहसमुद्रान्तरादुत्तारय माम् ॥

२ प्रणयिनीबद्धास्वाक्षो बाष्पाकुलनिजनयनः ।

गजपतिगंहने दुःखितः परिभ्रमति क्षामितवदनः ॥

३ लते प्रेक्षस्व विना हृष्येन भ्रमामि यदि विधियोगेन पुनस्तां प्राप्स्यामि ।

तदारण्येन विनाकरोमि निर्भ्रान्ति पुनर्न प्रवेशयामि तां कृतान्ताम् ॥

तारयेत्यर्थः । तत्कथनेनेति शेषः । काननस्य गगनोज्ज्वलत्वं महत्स्वनीलत्वाद्य-
तिशयसाधर्म्यात् । भ्रमन्ते भ्रमता त्वयेति वा । तह तथा । अनिर्वचनीयादित्यर्थं
इति वा । गजान्यापदेशेन पुनराह पणइणीति—प्रणयिनीबद्धास्वादः
प्रणयिनीबद्धासादित इति वा । प्रणयिन्यावबद्धोर्थात्स्वविरहेणात एवासम-
न्तात्सादितः कृशीकृत इत्यर्थः । प्रणयिनीबद्धाशाक इति वा । प्रणयिन्यां
बद्धा आशा येन । समासान्ते कः । क्षामितवदो म्लानीभूतास्यः । ‘वासिअ-
वअणओ’ इत्यपि क्वचित्पाठः । तत्र प्रसारितवदन इत्यर्थः । ‘वासिएति’ प्रसा-
रिते देशी । लतां प्रत्याह लएपेक्खेति । ‘दाहकअं ती’ इति पाठे दाहकृतं
ताम् । निर्गता भ्रान्तिर्यस्यां क्रियायां यथा स्यात्तथा । तामरण्येन विनाक-
रोमि । इदानीं त्वरण्याद्वह्निर्निष्कासयामि पुनर्न प्रवेशयामि । कदाप्यरण्यं नान-
यामीत्यर्थः । कृतान्तां स्वविरहेण पीडादायिकामित्यर्थः । कृतोऽन्तोऽर्थात्सु-

पृ. ११३. पं. १६—

(अनन्तरे चर्चरी ।)

मोरा परहुअ हंस रहङ्ग

आलि गअ पव्वअ सरिअ कुरङ्गम् ।

तुज्झह कारणे रण्ण भमन्ते

को ण हु (बहु बहु) पुच्छअ मइं रोअन्ते ॥ ३० ॥

पृ. ११५. पं. १८—

(चर्चरी ।)

पांविअहसअरीसंगमओ पुलअपसाहिअअङ्गअओ ।

सेच्छापत्तविमाणओ विहरइ हंसजुआणओ ॥ ३१ ॥

(इति खण्डधारया निष्क्रान्तौ ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

१ मयूरः परभृद्धसो रथाङ्गोऽलिर्गजः पर्वतः सरिस्फुरङ्गमः ।

तव कारणेनारण्ये भ्रमता को न खलु (बहु बहु) पृथो मया रुदता ॥

२ प्राससहचरीसंगमः पुलकप्रसाधिताङ्गः ।

स्वेच्छाप्राप्तविमानो विहरति हंसयुवा ॥

स्वस्य ययेति वा । यद्वा कृतामर्थात्स्वायत्तीकृतां तामुर्वशीं पुनररण्यानीं न प्रवेश-
यामीत्यर्थः । अथ वा पाठान्तरे दाहकृतं विरहजन्यतापजनिकाम् । संयोगे
च दाहं कृन्ततीति व्युत्पत्त्या दाहनाशिकामित्यर्थ इति वा ॥ मिलितामुर्वशीं
प्रत्याह मोरा परहुएति—‘हंस विहङ्गम’ इति पाठे हंसः कलहंसः । विहङ्गम-
श्चक्रवाक इत्यर्थः । हंसान्यापदेनेनाह पाविएति—प्रसाधितं भूषितम् । स्वे-
च्छयैव प्राप्तं विमानं यानं येन । स्वेच्छया विहरतीत्यर्थः । यद्वा स्वेच्छया ईश्व-
रेच्छया प्राप्तो विशिष्टो मानः प्रियासङ्गालिङ्गनादिजन्य उत्कर्षो येन । पक्षे
अभिलाषोपनीतव्योमयानः ॥ खण्डधारयेति । खण्डधाराख्यां गीतिमुक्त्वा
निष्क्रान्तावित्यर्थः । तल्लक्षणं च पूर्वमुक्तम् ॥

विवृतिर्विक्रमोर्वश्याश्चतुर्थेऽङ्के यथामति ।

निर्मिता रङ्गनाथेन सद्भिः संशोध्यतामियम् ॥

इति रङ्गनाथविरचितायां विक्रमोर्वशीप्रकाशिकायां

चतुर्थाङ्कान्तर्गतप्राकृतपद्योन्मेषः ।

श्लोकसूची.

अग्ने यान्ति रथस्य रेणु १।४
 अग्ने क्षीनखपाटलं २।७
 अङ्गमनङ्गक्लिष्टम् ३।९६
 आचिरप्रभाविलसितैः ४।४३
 अहः सुरेन्द्रस्य कृता १।९७
 अथाहं पुत्रिणामग्र्यः ५।९४
 अनिर्वेदयमुखः स्वर्गः ३।९८
 अनीशया शरीरस्य २।९९
 अतृपनतमनोरथस्य ३।२२
 अनेन कल्याणि मृणाल ३।१३
 अनेन निर्भिन्नतनुः ५।६
 अपराधी नामाहं २।२१
 अपि वृष्टवानसि मम ४।३३
 अपि वनान्तरमल्पकु ४।२६
 अमरधूर्तारवात्रिः ५।२१
 अयं च गगनात्कोऽपि १।१३
 अयं तस्या रथक्षोभा ३।९१
 अयमाचिरोद्गतपल्लव ४।२३
 अयमेकपदे तथा ४।३
 अवधूतप्रणिपाताः ३।५
 असीं मुखालम्बितहे ५।२
 अस्यान्तिकमायान्ती ४।३२
 अस्याः सर्गविधौ प्रजा १।८
 आत्मनो बधमाहर्ता ५।१
 आ दर्शनात्प्रविष्टा २।२
 आभरणस्याभरणं २।३
 आभाति मणिविशेषो ५।४
 आयुषो यौवराज्यश्रीः ५।२३
 आरुक्तराजिभिरयं ४।५
 आलोकयति पयोदा ४।८
 आ लोकान्तात्प्रतिहत २।१
 आविर्भूते शशिनि तमसा १।७
 आविलपयोधरामं ५।८
 आश्वसितस्य मम नाम ५।९६
 इहं रुणाद्धि मां पयं ४।२१
 इदमसुलभवस्तुप्रार्थना २।६
 इयं ते जननी प्राप्ता ५।१२
 उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु ३।२
 उष्यगृहशशाङ्कमरी ३।६
 उर्वशीसंभवस्यायं ५।७
 उष्णालुः शिशिरे निषी २।२३
 ऊरुद्भवा नरसखस्य १।३
 एताः सुतनु सुखं ते १।१०

एषा मनो मे प्रसभं १।९८
 कार्यान्तरितोत्कण्ठं ३।४
 किं सुन्दरि प्ररुदितासि ५।१५
 कुपिता न तु कोपकारणं ४।१२
 कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं ३।१०
 कृष्णशारच्छवियों ४।३१
 गतं भवं भीरु सुरारि १।५
 गृहा नृपुशब्दमात्र ३।९५
 गौरोचनानिकषपि ५।११
 णं मे लुलिअपारिजा २।१३
 तन्वी मेघजलार्द्रपल्लव ४।३८
 तथा विद्युक्तस्य विलग्न ४।३७
 तरङ्गभूभङ्गात्कृभित ४।२८
 तव पितरि पुरस्ता ५।२२
 तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभाव ४।२
 तुल्यानुरागपिद्युनं २।१४
 त्वत्कार्यं वासवः ५।२०
 त्वद्वियोगोद्भवे चण्डि ४।४०
 त्वयि निबद्धरतिः प्रिय ४।२९
 त्वां कामिना मदनदति ४।११
 दातुं वा प्रभवसि ३।१४
 देव्या दत्त इति यदि २।१७
 न तथा नन्दयसि मां २।१५
 नथा इव प्रवाहो ३।८
 ननु वज्रिण एव वीर्यं १।१५
 नवजलधरः संनद्धांयं ४।१
 न सुलभा सकलेन्दु २।९
 न हि सुलभवियोगा ५।१७
 नितान्तकठिनां रुजं २।११
 निषिञ्चन्माधवमितां २।४
 नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा ४।९
 पञ्चां स्पृशेद्वसुमतीं ४।६
 परस्परविरोधिन्यो ५।२४
 परिजनवनिताकरा ३।३
 पर्युत्सुकां कथयसि २।१६
 पश्चात्सरःप्रतिगमिष्य ४।१५
 पादास्त एव शशिनिः ३।२०
 पुरा नारायणेनेयं १।१४
 प्रणयिषु वा दाक्षिण्या १।२
 प्रभापल्लवितेनासी ५।३
 प्रभालेपी नायं हरि ४।३४
 प्रियमाचरितं लते १।१६
 प्रियवचनशक्तोऽपि २।२२

बाष्पायते निपतिता ५।९
 मदकलयुवतिशशि ४।९
 मधुकर मदिराक्ष्याः ४।२२
 मन्दारपुष्परधिवासि ४।३५
 मम कुसुमितास्वपि २।८
 मया नाम जितं यस्य २।१७
 महदपि परमदुःखं ४।१३
 मामाहुः पृथिवीभृता ४।२५
 मुञ्चति न तावदस्या १।६
 मुनिना भरतेन यः २।१८
 मृदुपवनविभ्रानां ४।१०
 मघश्यामा दिशां हृष्टा ४।१४
 यः सुमवान्मदङ्गे ५।१३
 यदयं रथसंक्षोभा १।११
 यदि हंस गता न ते ४।१६
 यदि हार्दमिदं श्रुत्वा ५।१०
 यदृच्छया त्वं सकृद १।९
 यद्वैवापनतं दुःखा ३।२१
 यावत्पुनरियं सञ्च १।१३
 रक्तकदम्बः सोऽयं प्रिय ४।३०
 रतिखेदसुप्तमपि मां ४।४१
 रत्नमिति उ मम तस्मिन् ५।५

रथाङ्गनामन् विद्युतो ४।१८
 रविमावसते सतां ३।७
 रचोभिराशाजनने ३।९
 वासार्थं हर संभृतं २।२०
 विद्युल्लखाकनकरचिरं ४।४
 विविधयुर्दशनं तूष्णं २।५
 वदान्तेषु यमाहुरे १।१
 शमयति गजानन्या ५।१८
 संगमनीय इति मणिः ४।३६
 समर्थेय यत्प्रथमं ४।३९
 सरसि नलिनीपत्रेणा ४।२०
 सर्वः कल्ये वयसि यतते ३।२१
 सर्वोक्षितभृतां नाथ ४।१७
 सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य ५।११
 सानन्तमालिमणिरञ्जित ३।९९
 सामिअ संभाविआ २।१२
 सितांशुका मङ्गलमात्र ३।१२
 सूर्याचन्द्रमसां यस्य ४।१९
 स्फुरता विद्युरितमिदं ४।४२
 हंस प्रयच्छ मे कान्तां ४।१७
 हताष्टरायैर्मयनोद ४।७
 हृदयमिषुभिः काय २।१०

चतुर्थाङ्कगताः प्राकृतश्लोकाः ।

एकक्रमवद्विअगुरु ४।२०
 कारिणीविरहसंता ४।२१
 गन्धुम्माइअमहुर ४।९
 गहणं गइन्दणाहं ४।५
 गोरोअणाकुं कुमवण्णा ४।१९
 चिन्तादुस्मिअमाणसिआ ४।४
 जलहर संहर एहु ४।८
 दइआरहिआं आहअं ४।१०
 पण्डाणवद्दासाइ ४।२८
 परहुअ महुरपला ४।१४
 पसरिअखरखुरदारि ४।२३
 पसीअ पिअअम ३।२५
 पाविअमहअरिसं ४।३१
 पिअअमविरहकिला ४।१५
 पिअकारिणीविच्छा ४।१६

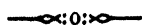
पिअसाहविआंअ ४।१
 पुव्वदिसापवणाहअ ४।२६
 फलिहसिलाअलणि ४।२४
 वांहण प इअ अच्चात्थि ४।१२
 मइ जाणिअ मिअलो ४।७
 मम्मरणिअमणा ४।१८
 मोरा परहुअ हंस ४।३०
 रे रे हंसा किं गोइज्जइ ४।१७
 लए पेक्ख विणु हिअए ४।२९
 विज्जइअरकाणण ४।१३
 संपत्तविसरणआ ४।११
 सहअग्गिदुक्खालिद्धअं ४।२
 सुरमुन्दार जहणधरा ४।२७
 हईं पे पुच्छिअमि आअ ४।२२
 पिअआहिअपिअदुक्ख ४।६

।टप्पणित्याः श्लोकाः ।

अन्यत्कथमिव पुलकैः प. ८५
 अभिनवकुसुमस्तवकि ,, १०९
 काकायं शशलक्ष्म ,, ११०
 चण्डश्चन्द्रकरायत ,, ९६
 मध्यायं हरिभिः ,, ९६
 मत्तानां कुसुमरसेन ,, ७

मन्दारकुसुमदात्रा पृ. ७
 मुञ्चति न तावदस्याः ,, १३
 यदिदं रथसंक्षोभावज्ञे ,, १९
 रक्ताशोककृशोदरी ,, १०९
 सर्वस्तरतु दुर्गाणि ,, १३९

THE VIKRAMORVASIYA. OF KA'LIDĀ'SA.

ACT I. Prologue.

May The Eternal One (S'iva), easily attainable through steady devotion and contemplation, grant you the highest beatitude ! He, whom (the Vedic sages) describe in the Vedāntas, as the one Parusha, that, pervading heaven and earth remains (exceeding their measure); with regard to whom the term I'swara (Supreme Ruler), not denoting any one else, finds its syllable true to their meaning ; and who is sought in the inmost recesses of their hearts by those desirous of final emancipation by supressing *prāṇa* and the other (four) vital airs. (1)

(*After the recital of the Benedictory Stanza*).

MANAGER—Enough of prolixity. (*Looking towards the curtains.*) Hol Mārish, come hither (at once).

(*Entering*)

ACTOR—Here I am, Sir.

MANAGER—Oh Mārisha, the audience has frequently witnessed the plays of old dramatic writers. I, therefore, will exhibit to-day a hitherto unrepresented drama, named Vikramorvaśīya. So let the band of actors be told to be careful about their respective parts.

ACTOR—As Your Honour commands.

MANAGER—Well now, I shall request the honourable audience here: (*With a bow*).

You will please listen, with attentive minds, to this composition of Kalidāsa, either through kind consideration for us, your humble servants, or out of respect for the revered hero of this excellent drama. (2)

(*Behind the Scenes*)

“May he protect us, may he protect us ! Whoever be the friend of gods, and whoever can travel in the region of the sky.”

MANAGER—(*Listening*) Hollo ! What sound is this in

the sky, that is heard like the (plaintive) cry of the female ospreys just after my request !* (*Meditating*). Ah yes, I have it.

The divine woman, the offspring of the thigh of the sage, the friend of Nara, has been, as she was returning after having waited upon the Lord of Kailāsa (Kubera) made a prisoner, midway, by the enemies of the gods. Hence it is that the band of nymphs is crying for help. (3) [*Exit*.

END OF THE PROLOGUE.

(*Then enter the Nymphs of Heaven*).

NYPHS—Help ! Help ! He who is a friend of the gods and who can move in the region of the sky.

(*Then enter suddenly the King Purūravas in a chariot and the Charioteer*).

THE KING—Away with your cries. Come to me, Purūravas, who am just returned after having attended upon the Sun, and tell me what Your Ladyships are to be protected from.

RAMBHA'—From the violence of the demons.

KING—But what offence has the violence of the demons given to Your Ladyships ?

RAMBHA'—May Your Majesty hear. She who is the tender weapon of the great Indra whenever he is alarmed by unusual austerities, she who shamed Lakshmi, proud of her beauty, and who is the ornament of Heaven—she, our dear friend Urvaśī, has been, while wending her way back from the palace of Kubera, borne away a captive, along with Chitrālekha, by Keśin, a demon living in Hiranyapura, who was seen all of a sudden, while we were on half our way back.

KING—Do you know in what direction the 'miscreant' has gone ?

SAHAJANYA'—In the north-east.

KING—Banish your sorrow then. I will try to restore you your friend.

ALL—This is worthy of one who is removed (but by) one degree from Soma.

* The following verse is read by some after this:—

'Can this be the humming of bees intoxicated by the honey of flowers, or can it be the pleasing voice of the cuckoos; or have any nymphs sung a song in sweet but indistinct accents in the sky frequented on all sides by collections of divine beings !'

KING—But where will Your Ladyships wait for me ?

NYMPHS—On this peak of Hemakûṭa.

KING—Charioteer, turn the horses towards the north-easterly direction and urge them to swift flight.

THE CHARIOTEER—As Your Majesty, of long life, commands. (*He does accordingly*).

KING—(*Marking the speed of the chariot*) Well done, well done. With this velocity of the chariot I can overtake even Garuḍa, though he had the start; with how much more ease then that offender of Indra? For,

By the wind produced by the speed of the chariot, the clouds being pulverised are flying like dust before it: the revolution of the wheels gives rise as though to a new circle of spokes in the midst of the (original) spokes; the long *chaurries* placed on the heads of the horses are motionless as if drawn in a picture; and the banner-cloth rests evenly between the points of its staff and its own end. (4)

(*Exeunt the King in the chariot and the charioteer*).

RAMBHA'—Friends, the royal sage is gone; therefore, let us also repair to the spot as appointed.

THE REST—Let us do so.

(*They all represent descending to the mountain and wait*).

RAMBHA'—Will the royal sage extract the dart (of anxiety) from our hearts?

MENAKA'—Friend, do not doubt. Even the great Indra, when a war is at hand, invites him with great honour from the middle world and appoints him at the head of his army which is (then) always victorious.

RAMBHA'—May he be quite victorious in this adventure too! (*After a moment's pause*) Be of good cheer, friends! Here is in sight the chariot, named Somadatta, of the royal sage, with its flag, bearing the sign of the deer, streaming on high. Indeed, he cannot have returned without accomplishing his object. (All look with upturned eyes.)

(*Then re-enter the King seated in the chariot, the Charioteer, and Urvas'i supported by Chitralekhā, with her eyes closed in terror*).

CHITRA.—Take cheer, dear friend, take cheer.

KING—Take courage, fair nymph, take courage.

Oh timid one, the fear arising from the foe of gods has vanished; for the power of the wielder of the thunderbolt guards the three worlds. Open then your long eyes, just as the lotus plant blows open its lotuses in the morning. (5)

CHITRA.—Alas! how is it that she, the only sign of whose life is her hard breathing, does not yet regain consciousness?

KING—Her Ladyships is terribly affrighted. For,*

Her heart, frail like the stem of a flower, does not yet forego its tremor which is indicated by the sandal ointment throbbing between the beasts. (6)

CHITRA.—Dear Urvas'ī, compose yourself. You don't seem (to act like) a nymph of Heaven.

(Urvas'ī revives.)

KING—(*With delight*) Ah, your friend is coming to herself. See,

This fair-bodied one, almost relieved of her mental stupor appears like the night which is being left by darkness, when the moon has just made her appearance, or like the flame of a nocturnal fire which is almost devoid of smoke, or like the Ganges regaining its lucidity after being made turbid by the fall of its banks. (7)

CHITRA.—Friend, take courage. The wretches, the enemies of gods have very certainly been defeated.

URVAS'Ī—(*Opening her eyes*) What, by the great Indra who sees by supernatural power?

CHITRA.—Not by the great Indra; by this royal sage, Purāravas, whose power equals that of Mahendra.

URVAS'Ī—(*Looking at the King; to herself*) The demons have indeed, obliged me.

KING—(*Looking at Urvas'ī completely recovered; to himself*).

It was but quite proper that all the celestial nymphs that had been seducing the sage Nārāyaṇa blushed when they

* After this some mss. read—The excessive trembling of her heart is indicated by the garland of Mandāra flowers heaving repeatedly between her expansive breasts—and the following śloka after Chitrālekṣhā's speech.

saw this lady, who was produced from his thigh. Or why, she cannot be the creation of a hermit.

May it be that the Moon of lovely brightness became the progenitor in creating her ! Or was it the God of Love himself, whose main element is the erotic sentiment ! Or was it the month, rich in the production of flowers ! For else, how, indeed, could an old anchorite, grown dull by the study of the Vedas, and his thirst for pleasure extinguished, have produced such a fascinating form as this ! (8)

URVĀŚ'—Friend, where indeed, can our friends at this hour be ?

CHITRA.—The great King who extended (promised) them safety knows (it).

KING—(*Looking at Urvaśi*) (The company of your friends) is in great distress. Let Your Ladyship see :

Even he, in the range of whose eyes you may chance to stand but once and thereby make them fruitful, even he, oh charming one, will be uneasy by your absence; what to say then of those your friends whose hearts are full of ardent love for you ! (9)

URVĀŚ'—(*Aside*) His speech is noble, indeed. Or what marvel, if nectar flows from the moon ! (*Aloud*) Hence it is that my heart yearns to see them.

KING—(*Pointing out with the hand*) These your friends, oh you of beautiful body, stationed on the Hemakūṭa, behold your face to which freshness has returned like unto the moon when released from an eclipse. (10)

CHITRA.—Friend, behold.

URVĀŚ'—(*Looking longingly at the King*)—seems in sympathetic grief, to drink me with his eyes.

CHITRA.—(*Meaningly*) Who ? friend.

URVĀŚ'—I mean the group of friends.

RAMBHĀ'—(*With joy*) Here arrives the royal sage, bringing with him our dear friend Urvaśi accompanied by Chitrakha, (*looking*) like the Moon gone near to Viśakhā.

MENAKA—(*Marking carefully*). Both our dear objects have been achieved. On the one hand, this our dear friend has been restored, on the other, this royal sage is unhurt.

SAHAJANYA'—You have said truly, friend; the demons are difficult to conquer.

KING—This is the mountain-peak, Charioteer; make the chariot descend.

CHARIOTEER—As you, of long life, command.

(He does accordingly).

KING—(*Gesticulating that he received a jolt of the wheels to himself*) Oh, this descent on a rugged surface has compensated me—

Since, it is owing to the jolting of the car that this my shoulder was touched by that of her whose hips are round in a manner to cause my hair to stand erect, as if Love himself had burst into sprouts. (11)

URVAS'î—(*Blushingly*) Friend, move that side a little.

CHIRTA.—I cannot.

RAMBHA'—Friends, come, let us honour the royal sage, our benefactor. (*All approach the King*).

KING—Charioteer, stop the chariot, so that this fair-browed one, who is eager, meets her equally eager friends, just as the season's beauty metes the creepers. (12)

(The Charioteer acts accordingly.)

NYMPHS—Joy to Our Majesty, on the achievement of this victory !

KING—And to Your Ladyships, on the union with your friend.

URVAS'î—(*Alights from the chariot assisted by Chitraklekha*) Friends, come and embrace me closely. Certainly I had no hope that I should see my friends again.

(Her friends immediately clasp her).

RAMBHA'—May Your Majesty, by all means, be the protector of earth for hundreds of *kalpas* !

CHARIOTEER—Oh you of long life, a sound, like that of chariots moving with great speed, is heard from the east.

And here does some one, wearing armlets of burnished gold, descend upon the peak of the mountain, like a cloud streaked with lightning (13).

(The Nymphs look at him).

ALL—Oh, it is Chitraratha.

(*Enter Chitraratha*).

CHITRARATHA—(*Beholding the King with great respect*).
Your Honour is to be congratulated upon your eminent valour, sufficient (great enough) to oblige even the great Indra.

KING—Hollo, Lord of the Gadharvas !

(*Alighting from the chariot*) Welcome, my dear friend.

(*They grasp each other's hands*).

CHITRARATHA—Friend, having learnt from Nārada that Urvasī was carried off by Kes'in, Indra ordered out the army of the Gandharvas for the rescue. Then having, on our way, heard from the bards the panegyric on your triumph we came here to you. It behoves Your Honour, therefore, to see Indra with us taking her with you. Your Honour has, indeed, rendered a very agreeable service to the great Indra. For, see—

Formerly she was given to Indra by Nārāyaṇa, and now by you, his friend, having rescued her from the hands of the demon. (14)

KING—No, not so.

It is undoubtedly through the power of the Thunderer, that his friends succeed in conquering his enemies : even the echo (of the roar) of the lion, spreading out from the caves of mountains, terrifies elephants. (15)

CHITRARATHA—This is proper. Modesty is the ornament of valour.

KING—Friend, time does not allow me to see Indra just now. Do you, therefore, take Her Ladyship to the Lord.

CHITRARATHA—As Your Honour pleases. This way, this way, ladies.

(*Nymphs set out*).

URVAS'Ī—(*Aside*) Friend, Chitralekhá, I am unable to take leave of the royal sage even though he is my benefactor. You be, therefore, my mouth-piece.

CHITRALEKHA'—(*Approaching the King*) Sire, Urvas'ī begs—' I wish, permitted by Your Majesty, to take Your Majesty's fame to the abode of gods as my dearest friend'.

KING—Farewell, to meet again.

(*All the nymphs to-gether with the Gandharva gesticulate jumping into the sky.*)

URVAS'Ī—(*Exhibiting hindrance in her upward motion*). Oh, my long necklace of pearls, consisting of one string, has been caught by the twig of a creeper. (*Turning round on this pretext and looking at the King*) Chitralkhá, just extricate this.

CHITRALEKHA'—(*Smiling*) Caught very fast, most certainly; it is not easy, I fear, to disentangle it. However, I will try.

URVAS'Ī—(*Smiling*) Remember friend, these words of yours.

CHITRALEKHA—Gesticulates *disentangling* it.

KING—You have done a sweet service to me, oh creeper, in throwing a moment's obstacle in her departure; since this fair one was once again seen by me with her face half turned round and her eyes turned towards their corners (or with love-inspiring eyes). (16).

CHARIOTEER—Oh long living one.

Here your missile, presided over by Vāyu, having hurled into the salt sea the demons who had perpetrated a crime against the Lord of gods, has entered again into the quiver, just as huge serpent enters its covert. (17)

KING—Bring nearer the chariot then, that I might get into it.

(*The Charioteer obeys and brings the chariot near. The King, gesticulates ascent into the car. URVAS'Ī casts a glance with a sigh, at the King and departs with her friends and Chitraratha*).

KING—(*With his face turned to the path taken by Urvas'Ī*). Oh, what marvel this! that the God of love should always be bent on an unattainable object!

This celestial woman, flying up into the middle space of her father (the sky), violently tears away my heart from my body like a female swan soaring into the air after drawing off a fibre from the lotus-stalk, the end of which has been already lopped off. (18, [*Exeunt Omens.*

END OF ACT I.

ACT II.

(*Enter the Vidu'shaka.*)

VIDU'SHAKA—Ha, ha! Like a Brāhmaṇa invited to dinner, with delicious food, bursting as I am with the secret of the

King, I shall not be able to set guard upon my tongue in the crowd of men. I will, therefore, wait here in these outskirts of the palace, *Vimāna-Parichchhanda*, where the crowd is less dense, until His Honour, my friend rises from his official seat. (*Walks round and stations himself there*).

(*Then enter an attendant Maid*).

MAID—I am commanded by Her Majesty, the daughter of the Lord of Kâśi, thus:—Girl Nipunikâ, ever since His Majesty returned after having attended upon the holy Sun, he appears to be like one absent-minded. Ascertain, therefore, from his dear friend, the venerable Mānavaka, the cause of his anxiety. But how is that fellow of a Brāhmaṇa to be overreached by me? But why, the king's secret cannot rest long in his bosom any more than dew-drops upon the points of the blades of isolated grass. I shall (therefore) seek him out (*Walking about and looking on*) Oh, here is the venerable Mānavaka, seated motionless for some reason or other, like a monkey drawn in a picture. Let me approach him. (*Going near*) Honoured sir, I salute you.

VIDU'SHAKA—Hail to you! (*To himself*) Now that I see this knavish maid the king's secret bursts out of my heart as it were. (*Aloud*) Well, Nipunikâ, where are you going about leaving your music exercise?

NIPUNIKA'—To see Your Honour, by the order of the queen.

VIDU'SHAKA—What does Her Highness command?

NIPUNIKA'—Her Majesty says that Your Honour who has always befriended her, never neglects her when she is in distress owing to some unusual suffering.

VIDU'SHAKA—(*Surmisingly*) May it be that my friend has done any thing to offend Her Majesty?

NIPUNIKA'—Venerable Sir, the queen was addressed by His Majesty by the name of the woman for whom he has been longing.

VIDU'SHAKA—(*To himself*) What, has His Majesty let out the secret himself! Why shall I plague myself then with tongue-tiedness. (*Aloud*) What; was she addressed as Urvāśi? Since he saw that nymph His Majesty has been

out of his senses, and greatly vexes not only Her Majesty, but myself too, by turning his back on all diversions.

NIPUNIKĀ'—(*To himself*) So I have effected a breach into the fortress of His Majesty's secret (*Aloud*) Honoured sir, what am I to say to Her Majesty?

VIDU'SHAKA—Informed Her Majesty respectfully, oh Nipunikā, that I will first try to wean His Majesty from the pursuit of the mirage and then pay my respects to her.

NIPUNIKĀ'—As Your Honour commands (*Exit*)

(*Behind the curtain, a bard*).

Victory to Your Majesty!

Your mission and that of the sun, the maker of the day, seem to us to discharge a similar function—in that you drive out of the confines of your kingdom the dark tendencies of your subjects, and he chases from the universe darkness for the benefit of the denizens (of his planet), (in that again) he, the lord of splendours suspends his course, for a moment, in the central vault of the sky, and you also follow your own inclinations in the sixth division of the day (1)

VIDU'SHAKA—(*Listening*) Ha! my royal friend has risen from his seat of judgment and is coming hither. Let me at once join him

[*Exit*]

END OF THE PRAVESHAKA.

(*Then enter the love-affected King and Vidûshaka*).

KING—That celestial beauty, ever since I saw her, has entered my heart, in which a breach was made by the unerring shaft of the shark-bannered one (Madana) (2)

VIDU'SHAKA—(*To himself*) Indeed, the poor daughter of the king of Kâśī must have been much annoyed.

KING—Have you kept the deposit of my secret safe?

VIDU'SHAKA—(*Sorrowfully, to himself*) Alas, alas! I am deceived by that knavish maid; otherwise my friend will not question me thus.

KING—(*With apprehension*) Why are you silent?

VIDU'SHAKA—I have so (powerfully) restrained my tongue that I do not give an off-hand answer even to you.

KING—That's good. But whereshall I divert myself now?

VIDU'SHAKA—Let us go to the kitchen.

KING—With what purpose ?

VIDU'SHAKA—Why; there it is quite possible for us to dispel all melancholy thoughts by looking at the preparation of the five varieties of food, the various materials for which have been collected together.

KING—(*With a smile*) There the presence of Your Honour's favourite things will afford you pleasure; but how am I to divert myself whose desire affects the unattainable?

VIDUSHAKA—Is it not that your Highness has been within the range of the lady Urvai's sight?

KING—What then?

VIDU'SHAKA—I should not at all then think her unattainable.

KING—Know for certain, this is (simply) your partiality (for me).

VIDU'SHAKA—What Your Highness says simply adds to my curiosity. Is the lady Urvai's peerless in beauty like myself in the loveliness of features?

KING—Know, Mānavaka, to describe her limb by limb is simply an impossibility; but hear in brief.—

VIDU'SHAKA—I am all attention.

KING—Friend, her person is the ornament (the beautifier) of ornaments, the highest decoration of decorations and a counter-comparison to all (acknowledged) standards of comparison. (3).

VID.—Hence, indeed, it is that Your Honour has taken to the vow of a *Chātaka* coveting the heavenly *Rasa* (love or water).

KING—Nothing consoles (lit. is a good refuge to) a love-sick person but a solitary place. So please lead the way to the *Pramadavana* garden.

VID.—(*To himself*) What help is there? (*Aloud*) This way, my Lord. (*Turning*) Your Honour is greeted as a guest by the southerly breeze inspired as it were by the *Pramadavana* garden.

KING—(*Observing*) This epithet is very* appropriate to this breeze. For,

Bedewing with honey (impregnating) this *Maddhavi* creeper, and shaking into a dance the *Kāundi* creeper and thus uniting *sneha* (honey and affection) and *dākshinya* (southerliness and courtesy) in itself, it appears to me like a lover. (4)

VID.—And let your devotion assume the same nature. (*Turning*) Here is the gate of the *Pramadavana*; enter my Lord.

(*Both enter*).

KING—Friend, I was not right in thinking that my affliction would be dispelled on entering the *Pramadavana*.

I am hurrying into the garden to assuage my grief, but it is like swimming against the current when one is being borne down by it (5)

VID.—How do you mean ?

KING—In the first place, Love smites my mind, which is difficult to turn away from its longing after an unattainable object; what then (how much more will it be tormented) when the mango-trees in the garden, the seared leaves of which have been plucked off by the southerly wind, present to my view their tender sprouts ? (6)

VID.—Cease your lamentations. Ere-long the God of love himself will be your comforter by fulfilling your desire.

KING—I accept the words (as proceeding from the mouth) of a Brāhmaṇa.

(*Both turn round*).

VID.—Let Your Majesty behold the beauty of the *Pramadavana* suggestive of the advent of the spring.

KING—Aye, I notice it at every step. For,

Here is the *Kurabaka* flower, towards its tip whitish-red like the nail of a lady's finger; and at its sides black the new *As'oka* blossom stands ready to burst, charming on account of its accumulated redness; and on the mango-tree the new blossom appears greyish towards its tips on account of the pollen being but slightly, formed:—so my friend, Vernal

beauty stands between infancy and youth. (7)

VID.—This bower of *Atimukta* creepers, furnished with a crystal seat, welcomes you, as it were, having of itself got together the articles of reception by the dropping of flowers on account of the black bees clashing with them. So let it be favoured first by you (by sitting there).

(*Turning, both sit down.*)

VID.—Sitting at ease here, with your eyes attracted by lovely creepers, Your Majesty should dispel your longing for *Urvaśi*.

KING—(*Sighing*). Friend, my eye, grown fastidious by seeing her charms, does not now fasten its affection on the low-branched garden-creepers although they have blossomed. (8) So, think of some means whereby my desire might be fulfilled.

VID.—Friend, the helper of the great Indra longing for Ahalyâ, (the moon), and I, in helping you who are longing for *Urvaśi*, are both mad men in this affair.

KING—Say not so. Great friendship, indeed, sees what to do (a remedy).

VID.—Well, let me think; but then do not interrupt my cogitation by your lamentations. (*Assumes a thinking mood.*)

KING—(*Showing that he perceived some omen; aside.*)

That lady with a full-moon-like face is not easily attainable; and yet there is this undefinable sensation of love; and my mind too, as if the fulfilment of my object were at hand, suddenly experiences a feeling of relief. (9)

(*Shows hopefulness.*)

(*Then enter, passing through the sky, Urvaśi and Chitrakâ*)

CHITRA.—Friend, whither are you going without telling me your object?

URVAŚI.—Friend, why do you question me now when once, on the peak of *Hemakûta*, you rallied me, when my flight into the heavens was for a moment obstructed by the twing of a creeper?

CHITRA.—What, are you going to the royal sage, Purûravas?

URVAŚI.—This is a shameless procedure on my part.

CHITRA.—And whom has my friend sent onward?

URVASHI—My heart

CHITRA—First of all then, do you consider well (what you are going to do).

URVASHI—The god of love urges me; what remains then to be considered.

CHITRA.—Then I have nothing to say.

URVASHI—Then show me the way along which there will be no obstacle, while I am going.

CHITRA.—Calm your fears, my dear. Have we not been rendered proof against any insult from the demons by the revered Preceptor of the gods, who taught us the art of tying our hair in a knot called *Aparâjitâ* (the invincible) ?

URVASHI—Oh! my memory had failed me.

(*Descending to the path of the Siddhas.*)

CHITRA—Here have we arrived at the king's palace, the crest-ornament of Pratishtâna, which as it were looks itself (by being reflected) into the waters of the Ganges specially sanctified by the confluence of the Jamunâ.

URVASHI—(*Gazing*). It should rather be said that it is heaven itself transplanted here. (*Thoughtfully*) Friend, where, indeed, might the pitier of the distressed be ?

CHITRA.—Descending into this *Pramadavana*, which is as it were, a strip of the *Nandanavana*, we shall ascertain it.

(*Both descend.*)

CHITRA.—(*Seeing the King, with delight*) Friend, here is he, expecting you, as the moon that has risen first expects the moonshine.

URVASHI—Friend, the great king now appears to my eyes more delightful than when I formerly saw him.

CHITRA.—It is but natural; come, let us approach him.

URVASHI—But first, concealed by तिरस्करिणी I shall stand by his side, and hear him; in solitude, he is saying something to his friend near him.

CHITRA.—As you like. (*They do as described*).

VID.—Friend, I have found out a means of union with your unattainable beloved.

KING—(*Remains silent*).

URVAS'Ī—And what woman could that be, who, courted by him, gives herself airs?

CHITRA.—Why do you act a human being?

URVAS'Ī—I am afraid to see it through my powers.

VID.—I have been saying that I have discovered a means.

KING—Disclose it then.

VID.—Let Your Majesty resort to sleep, which, by means of a dream, will unite you two; or draw a portrait of the lady Urvas'Ī and remain gazing upon it.

URVAS'Ī—(With delight) Light that you are, my heart, find consolation now (in these words).

KING—Both (your proposals) are equally of no avail. This heart (of mine) is ceaselessly pierced through by the shafts of Love; how can I, then, get sleep which will bring about a union in a dream? Nor will my eyes fail to be overflowing with tears, O friend, even before I have finished delineating in the picture that fair-faced beloved (of mine (10).

CHITRA.—Did you hear, friend?

URV.—Ay, I did, but not sufficiently (to convince) my mind.

VID.—My ingenuity goes only so far and no further.

KING—(*With a sigh*) Either she does not know the extremely poignant mental torture to which I am a victim, or perhaps she disregards me though my affection is known to her through her superhuman power. Let the five-armed god, therefore, be blessed by making my desires for union with that lady fruitless on account of the non-attainment of the fruit. (11)

CHITRA.—Did you hear it?

URVAS'Ī—Ah me! He takes me to be so (*i. e.* faithless)! I cannot (however) appear before him and give him a rejoinder: so I wish to give him one by means of a birch-leaf created by my power.

CHITRA.—I approve of it.

URVAS'Ī—(*Hastily does as described*).

VID.—(*Seeing*) Ha! what is this, like the slough of a serpent, that has fallen before us?

KING—(*Observing*) It is a writing on a birch-leaf.

VID.—Might not the writing have been dropped by the invisible lady Urvas'î, suggestive of a corresponding love, on hearing your lamentations?

KING—There is nothing that imagination will not conjure up. (*Taking the birch-leaf and reading it to himself, with delight*) Friend, happy was your guess.

VID.—If Your Majesty pleases, I long to hear what is written herein.

URVAS'î—Well done, revered Sir, you seem to be a refined person.

KING—Hear. (*Reads*).

“My lord, if I, whose heart is not known to you, am really what you have supposed me to be towards you so much attached (to me), how is it then that even the breezes in the *Nandana* garden blow hot upon my body while lying on a bed of *pârijâta* flowers crushed (on account of my rolling-upon it in agony)” (13)

URVAS'î—And what will he say now?

CHITRA.—His limbs, growing (emaciated) like a lotus stalk, have already answered (for him).

VID.—You are to be congratulated on getting this consolation, as I am to be when I am hungry and get an offering (*svastivâchana*).

KING—Why do you say simply a consolation?

This token of affection, O friend, impressed by my beloved on this billet indicating equal affection (on her part) and embodying in itself a charming sense is, as it were (as good as), my face with upturned eye-lashes coming close to hers whose eyes are bewitching. (14)

URV—Now our love is equally divided.

KING—Friend, the characters would be spoiled by the sweat of my fingers; so keep this autography of my beloved.

VID.—(*Taking it*) Will the lady Urvas'î show you your desires blossomed, and deceive you as to the fruit?

URV.—Friend, while I quiet my heart, timid to approach (the king),—do you appear before him and say what behoves me to say.

CHITRA.—*Saying 'Be it so' takes off the concealment-charm and approaching the King*) Victory to Your Majesty !

KING—Welcome to Your Ladyship; O blessed one,

Unaccompanied by that friend of yours you do not delight me so much as does not the Jamunâ without the Ganges whence once seen at the confluence. (15)

CHITRA.—Is not the row of clouds seen first and lightning afterwards ?

VID.—(*Aside*) What? Is not this Urvasî, but only the beloved friend of Her Ladyship ?

CHITRA.—Bowling her head to Your Majesty, Urvasî's requests—

KING—What are her commands ?

CHITRA.—In the mishap arising from the enemies of the gods, Your Majesty was my deliverer; now I am mightily oppressed by love sprung up at your sight. Your Majesty, therefore, should again take pity on me.

KING—O sweet-faced one,

You speak of her, dear to my sight, as being love-sick, but you do not see Purûravas afflicted for her sake; reciprocal is the attachment created in us both by love; a piece of hot iron deserves to be welded with another hot piece. (16)

CHITRA.—(*Approaching Urvasî*) Friend, come; seeing that the god of love is even more cruel to your beloved than to you, I have become his messenger.

URVASÎ—(*Removing the charm of concealment*). Oh, you have lightly given me up.

CHITRA.—A short while hereafter, I will see who gives up and whom; meantime observe the etiquette.

URVASÎ—(*Approaching the King bashfully*) Victory to Your Majesty !

KING—Fair lady,

Victory is, indeed, mine, to whom is addressed by you this felicitation, never yet addressed to any one but the thousand-eyed Indra. (17) (*Takes her by the hand and seats her*).

VID.—Lady, why do you not salute this Brâhmaṇa, the esteemed friend of the King ?

URVASÎ—(*Bows to him with a smile*).

VID.—May Your Ladyship be happy !

(*Behind the scenes*).

A HEAVENLY MESSENGER—O Chitrakléhá, hurry Urvasi away. The Lord of the gods, with the Guardians of the quarters, is desirous of seeing, to-day, the dramatic performance taught to you by the sage Bharata, which is the substratum of the eight sentiments, and wherein there is charming acting. (18)

(*All listen; Urvasi gesticulates sorrow*).

CHITRA.—Did my dear friend hear the words of the heavenly messenger? Ask His Majesty's leave to go.

URVASI—My words fail me.

CHITRA.—My Lord, this person is dependant; so, permitted by Your Majesty, she wishes to render herself unoffending towards the gods.

KING.—(*Adjusting his words with difficulty*) I cannot stand in the way of the command of your Lord. But then, remember this person.

(*Exit with her friend, Urvasi, gesticulating affliction for being separated from the King*).

KING.—(*Heaving a sigh*). Friend, my eyes are now as it were useless.

VID.—(*Wishing to show him the letter*) Why, here is—(*checking himself, aside*) alas ! alas ! through my inattention I did not know that the birch-leaf dropped down from my hand, when I was wonder-struck at the sight of Urvasi.

KING—Friend, what are you going to say?

VID.—Your Majesty should not despair. Urvasi is firmly attached to you; and love gone so far she will not slacken.

KING—My mind too tells me that. At her departure she, not mistress of herself, deposited with me, as it were, her heart which she could command, (*v. l. which was overpowered by love*) by means of her sighs which were visible on account of the throbbing motion of her breasts. (19)

VID.—(*Aside*). My heart trembles lest His Majesty should now mention the birch-leaf.

KING—How shall I now divert my eyes? (*Recollecting*). Ah yes, bring me the birch-leaf.

VID.—(*Gesticulates dejection*). Alas ! It is not to be seen; it is gone after Urvasi, I presume.

KING—A blockhead that you are, you are negligent in all matters. Now find it out.

VID.—(*Rising*) It might be here, or there. (*Gesticulates searching.*)

(*Enter the Queen, daughter of Kâshirâja with attendants.*)

QUEEN—O Nipunikâ, did you tell me the truth when you said that my lord was seen entering this bower of creepers with the revered Mânavaaka?

NIPU.—Was Your Ladyship ever wrongly informed by me?

QUEEN—Then concealing myself behind a creeper I will overhear his confidential chat so that I may ascertain whether what you told me is true or not.

NIPU.—As Your Ladyship pleases.

QUEEN—(*Turning*) O Nipunikâ, what is it, like an old rag, that is being blown hither by the southerly breeze?

NIPU.—(*Observing*) My lady, it is a birch leaf, characters on it being discernible as it turns round; oh, it is blown just against my lady's anklet. (*Picking it up.*) How now, shall I read it.

QUEEN—Read it to yourself first; if it be unobjectionable, I shall hear it.

NIPU.—(*After doing so.*) My lady, it seems to be the same scandal—Urvas'î's sonnet to His Majesty. It has fallen into our hands through the carelessness of the revered Mânavaaka.

QUEEN—Then let me have its contents.

NIPU.—(*Reads as already read by the King.*)

QUEEN.—Now with this very offering, I shall see that lover of the nymph. (*With her attendants turns round towards the bower.*)

VID.—O friend, what is it that is seen on the side of the pleasure mount near the *Pramadavana* fluttering at the mercy of the breeze?

KING—(*Rising*) Honoured breeze of the south, and friend of the spring,

Take sway for the sake of perfume the pollen of the flowers of creepers gathered by the spring. What good will you have done to yourself by carrying away for nothing the affectionate autograph of my beloved? For having made

your suit to Anjaná, you know that a love-sick person is kept up (kept alive) by such-like things which serve to divert the mind. (20)

NIPUNIKÁ'—My lady, the search is being made for this very thing.

QUEEN—I understand it.

VID.—Oh, I am deceived by a pea-cock's feather resembling a withered *Kesara* flower in hue.

KING—I am totally undone.

QUEEN—(*Going up to him*). Grieve not, my lord; here is the birch-leaf.

KING—(*In confusion*) Ah, it is the Queen! Welcome to you, Queen.

VID.—(*Aside*) Now she is unwelcome.

KING—(*To Vid. aside*) Friend, what should be done now?

VID.—What reply can a thief give when he is caught with his booty?

KING—(*To Vid.*) A fool that you are, this is no season for jesting. (*Aloud*) Queen, this was not sought by me; we were going to search for a different thing altogether.

QUEEN—It is but proper to conceal your good luck.

VID.—Lady, hasten his meal which will serve to cure his bilious affection.

QUEEN—Nipuniká, the Bráhmaṇa has given a nice defence of his friend.

VID.—Your Ladyship will see that even a devil is conciliated by a dinner.

KING—You booby, would you perforce convict me?

QUEEN—Not yours the crime; it is I alone that offend, as I stand before you with my unwelcome presence. I go away from here. (*Goes, gesticulating anger*).

KING—I am, indeed, an offender; be pleased, plantain-thighed one, to dispel your anger. When the master in anger, how can the servitor be guiltless? (21) (*Falls at her feet*).

QUEEN—(*To herself*) I am not so weak-minded as to set any value on this supplication; but I am afraid of the repentance which will come from my discourtesy.

(*Exit with her attendants, leaving the King*).

VID.—The queen has gone away, foul like a stream in the rainy season; arise now.

KING—(*Rising*) It is not unnatural; mark you,

In the absence of true love, the supplications of husbands addressed to their wives, though couched in hundreds of kind words, do not touch (lit. penetrate) their hearts, just as a gem with an artificial colouring does not commend itself to the hearts of skilled lapidaries (22)

VID.—This is quite lucky for you—a man with sore eyes cannot bear the flame of a lamp before him.

KING—No, say not so; though my mind is engrossed by Urvaśī, I still feel the same respect for the queen; but now that she has slighted my supplication, I shall cherish the best hopes about her.

VID.—Let your hopes stand (aloof) a while; look to the life of a hungry Brāhmaṇa; it is high time to bathe and dine.

KING—(*Looking towards the sky*). It is past mid-day—Oppressed by heat the peacock sits in the cool basin round the root of a tree; the bee breaks open the *Karnikāra* bud and lies in it; leaving the hot water, the flamingo resorts to the lotus creeper on the bank; and the encaged parrot in the pleasure-house, being exhaned, begs for water. (23)

(*Exeunt omnes*).

END OF ACT II.

ACT III.

(*Enter two disciples of Bharata*).

FIRST—Friend Pallava, our preceptor, when going to the palace of the great Indra, made you carry his seat, and I was placed to guard the sanctuary of Fires; hence I ask—was the heavenly assembly pleased with the performance given by our preceptor?

SECOND—Gālava, I do not know whether it was pleased or not. It was completely engrossed in the different sen-

timents appearing in the "*Lakshmi'-svayamvara*" composed by Sarasvatî; however—

FIRST—Your incomplete sentence seems to indicate some fault.

SECOND—Yes, during the performance, Urvaśi's speech was, through inadvertence, faulty.

FIRST—How was that ?

SECOND—Urvaśi, playing the part of Lakshmi, was asked by Menakâ who acted the part of Vâruni—Friend, here are assembled the principal persons in the three worlds, and the Guardians of the quarters with Kes'ava ; on whom are your affections fixed ?

FIRST—What then ?

SECOND—The words "On Puru'ravas" escaped her lips, when she ought to have said "on Purushottama"

FIRST—The of senses conform themselves to what is to follow. Was not the preceptor angry with her ?

SECOND—Why she was cursed by the preceptor, but the great Indra took pity on her.

FIRST—How do you mean ?

SECOND—The preceptor's curse was this—"Since you have transgressed my instruction, you will lose your position in heaven"; but after the performance was over, the great Indra said to her as she stood with her head hung down through shame—"I must now do a service to the royal sage to whom you are attached and who is my helper in battles. So agreeably to your love wait upon Puru'ravas until he sees an offspring from you."

FIRST—It was worthy of the great Indra, who knows the hearts of others.

SECOND—In the course of our conversation, we have overstaid the bathing-time of our preceptor; so, come let us be at his side. (*Exeunt.*)

END OF THE VISHKAMBHAKA.

(*Then enter the Chamberlain.*)

CHAMBER.—Every house-holder, strives to obtain wealth, in early age, and when his burden (of family cares) is taken off by his sons he can enjoy rest; but our old age, daily wasting the body, is locked up in (lit. is of the form of) servitude; alas! hard is the office of serving in the harem. (1)

(*Turning*) I am told by the Daughter of the Lord of Kāśī who has been observing a vow, that she has made a request to His Majesty through Nipunikā, leaving aside her jealous anger for the fulfilment of a vow, and that I am to make the same request at her bidding. So I shall now go and see His Majesty who has finished his evening prayers. (*Turning and observing.*) Delightful, indeed, is the vespertine scene at the royal palace. For here,

The peacocks, dull on account of the slumber coming over them at night-fall, perch on their roosts as if they were sculptured (figures); the eaves cause the wild pigeons to be confounded with the (curls of) smoke issuing from the lattices; and the old ladies in the harem, diligent in their duties, are placing brilliant lights to mark the auspiciousness of the evening at the different spots in the palace strewn with the offerings of flowers. (2)

(*Looking at the curtains*) Ah, His Majesty is coming in this very direction.

Surrounded by the torches in the hands of the attendant maids His Majesty appears like a mountain possessed of motion on account of its wings not being cut off, with the *Karnikāra* trees in blossom along its slopes. (3)

In the meantime, I shall stand in the range of his sight and await him.

(*Then enter the King as described and Vidūshaka.*)

KING—(*Aside*) I passed the day without much difficulty my longing being forgotten in state affairs; but how am I to pass the night, the hours of which will, for want of any diversion, appear very long? (4)

CHAMBER.—(*Approaching*) Victory, victory to Your Majesty ! My Lord, the Queen prays—the Moon is splendidly to be seen from the terrace of the *maniharmya* palace. In Your Majesty's company I wish to wait there until the Moon is united (is in conjunction) with Rohiṇī.

KING—Venerable Lātavya, give my humble message to the Queen that I will do as she wishes.

CHAMBER.—As Your Majesty commands. [*Exit.*

KING—Friend, can this preparation be really with reference to a vow ?

VID.—Oh, I presume that her ladyship is remorseful and therefore desirous of wiping out (making amends for) her slighting of your prostration under the pretext of a vow.

KING—You have said rightly. For,

Haughty ladies, who have disregarded the prostrations of their husbands, are on account of the latter's attempts at reconciliation only *secretly* ashamed (of themselves) though their hearts are subsequently stung with remorse.(5)

So, show the way to the *Maniharmya* terrace.

VID.—This way, this way my Lord. By this crystal staircase having the beauty of the waves of the Ganges, may Your Majesty ascend the *Maniharmya* palace charming to look at at the evening time.

KING—Do you ascend first. (*All gesticulate ascending the stairs*).

VID.—(*Gazing*) Friend, the moon-rise must be at hand, for the face of the eastern quarter, which is being freed from darkness, seems charming to the view.

KING—You have said well.

Darkness being chased away from it by the rays of the moon, concealed by the *Udaya* mountain, the face of the Eastern quarter, with the hair as it were well tied up attracts my eyes. (6)

VID.—Ha, ha, my friend, here rises the lord of the twice-born appearing like a ball of sugar, cut at one end.

KING—(*Smiling*). Edible things alone are the province of a glutton everywhere. (*Folding his hands and bowing*). Venerable lord of the-night,

A bow to you that reside (*i. e.* are in conjunction) with the sun that the pious may perform their religious rites that gratify gods and the Manes with nectar; that dispel darkness thickening (prevailing) at night, and that have placed yourself on the crest of S'iva. (*He offers his homage*). (7)

VID.— Friend, permitted by your grandsire with words transferred to a Brâhmana (*i. e.* myself), take your seat; so that I too shall sit at ease.

KING—(*Accepts the words of Vid. and sits. Looking at the attendants.*) When the moonshine is clear, why this redundancy of the light of the torches? You can rest yourselves.

ATTENDANTS—As Your Majesty commands. [*Exeunt.*

KING—(*Looking at the moon*). Friend, the Queen will take an hour to arrive; so while we are alone, I will tell you my state.

VID.—Nay, it is but too transparent; but considering (Urvas'i's) love of that intensity, it is, indeed possible for you to support yourself on the strength of hope.

KING—True it is; but the agony of my heart is very acute.

As the current of a river, the rapidity of which is counteracted by the obstruction of rugged rocks, divides itself into a hundred channels, so the heart-abiding one (Love) grows a hundred-fold in strength when the happiness of a union is delayed by difficulties. (8)

VID.—As with your emaciated limbs you look very comely, I think your union with the dear one is not distant.

KING—(*Gesticulating that he marks an omen*) Friend,

Like yourself with words giving rise to hope, this right arm of mine comforts me, whose agony is intense, with its throbbings. (9)

VID.—A Brāhmaṇa's words will never be falsified.

KING—(*Sits in a hopeful mood*).

(*Enter, passing through the sky, Urvas'i dressed as an Abhisārikā, and Chitrālekṣā*).

URVAS'I—(*Looking at herself*). Friend Chitrālekṣā, do you like this *Abhisārikā* dress of mine, decked with but few ornaments, and veiled with blue silk?

CHITRA.—I have not the power of speech to praise it sufficiently. I am only thinking if ever I could be Purūravas.

URVAS'I—Friend, the god of love commands you to swiftly lead me to the abode of the dear one.

CHITRA.—Why, we have (already) arrived at the abode of your lover looking as it were like a peak of Kailāsa transferred.

URVAS'I—Then just ascertain, by means of your prowess, where the robber of my heart is, or what he is doing.

CHITRA.—(*Meditating, to herself*). Well, I will joke with her at first. (*Aloud*). Friend, here is he in a place fit for enjoyment, experiencing the happiness of being united with

his beloved obtained in fulfilment of his wishes (pictured to his mind).

URVAS'î.—(*Gesticulates dismay*).

CHITRA.—You simpleton, what thoughts (can you entertain) about his union with a beloved (other than yourself).

URVAS'î.—(*With a sigh*), My simple (or, ungenerous) heart grows suspicious.
enigmatical speech).

CHITRA.—Here is the royal sage seated on the *Maniharmya* (terrace) accompanied only by his friend; so let us go near to him. (*Both descend*).

KING—Friend, with the advance of night my love-sickness also advances.

URVAS'î—My heart trembles at this speech which is not clear enough; so till our suspicions are removed we will hear this confidential chat without manifesting ourselves.

CHITRA.—Just as you choose.

VID.—Why, then enjoy the moon-beams charged with nectar.

KING—Friend, this sickness cannot be cured by any such means. Just think.—

Neither a bed of fresh flowers nor the moon-beams, neither sandal-paste applied to each and every limb of the body, nor wreaths of gems, can dispel the torment of love; but that celestial beanly, (for one), or—

URVAS'î—And who is the other?

KING—Else, a talk about her carried on in solitude, might mitigate it. (10)

URVAS'î—O my heart, now are you blessed with the reward of having left me and transferred your allegiance to him.

VID.—Yes, I too, when I do not get *S'ikharini* (name of a dish) and the delicious mangoes, console myself with mentioning the names and wishing for them.

KING—This is accessible to you.

VID.—You too will obtain her ere long.

KING—Friend, such is my feeling—

CHITRA.—Hear, you insatiate one, hear.

VID.—What is it?

KING—This shoulder pressed against hers by the jolting of the chariot is alone blessed in this body; the rest of the body is a burden to the earth. (11)

CHITRA.—Friend, why do you delay now?

URVAS'Ī—(*Approaching hurriedly*). Friend, though I stand before him, His Majesty seems to be indifferent.

CHITRA.—(*Smiling*). O you impatient one, you have not cast off the concealment—charm.

(*Behind the scenes*). This way, this way, Your Ladyship.

(*All hear; Urvas'ī, with her friend, becomes despondent*).

VID.—Ho, now, here comes the Queen; so bridle your tongue.

KING—You too give no clue to your internal thoughts.

URVAS'Ī—Friend, what is to be done now.

CHITRA.—Fear not; we are invisible; the Queen appears in a garb which indicates that she has been fasting and observing a vow. So she will not stay here for any length of time.

(*Then enter the Queen, her attendants carrying materials of worship*).

QUEEN—(*Looking at the moon*). O Nipunikā, the venerable deer-bannered god looks more lovely being in conjunction with Rohini.

MAID—Nay, His Majesty with Your Ladyship (at his side) is even more lovely. (*They turn round*).

VID.—(*Gazing*). Friend, I cannot say whether (the Queen) is going to give me a present, or whether having given up her anger apparently for the observance of a vow she desires to wipe out the slight offered to your supplication. To-day the Queen appears very charming to my eyes.

KING—(*Smiling*). Both are possible; yet your latter assertion the more commends itself to me; since Her Ladyship—

Clad in a white silk raiment, decked only with ornaments indispensable to auspiciousness, and having her hair marked with the holy *durvā* grass, appears to be reconciled with me from her very person, with its haughty deportment given up under the pretext of (the observance of) a vow. (12)

QUEEN—(*Approaching*). Victory, victory to my Lord!

ATTENDANTS—Victory to Your Majesty.

VID.—Welcome to Your Ladyship.

KING—Welcome to our Queen. (*He takes her by the hand and makes her sit down*).

URVĀS'Ī—Friend, it is but right that she is greeted with the title of Queen. In majesty of splendour she does not appear a whit inferior to the queen of Indra.

CHITRA.—Nobly said, and without jealousy.

QUEEN—I have to perform a certain vow under my Lord's guidance, so an hour's obstruction be pardoned unto me.

KING—Nay say not so; it is, indeed, a favour, and no obstruction.

VID.—May such obstruction, accompanied with *svastivāchana* gifts, grow apace.

KING—What is the name of the queen's vow?

QUEEN—(*Looks at Nipunika's face*).

NIPUNIKA'—My liege, it is called *Priyānuprasādana* (*i. e.* the husband's reconciliation).

KING—(*Looking at the Queen*). If it be so,

In vain do you, O blessed one, trouble your body, tender like a lotus-stalk, with this vow; is that bondman to be propitiated by you who eagerly seeks your favour? (13)

URVĀS'Ī—Great is the King's reverence for his Queen.

CHITRA.—You simpleton, gallants who have transferred their love to other ladies become even more courteous.

QUEEN—(*Smiling*). It is, indeed, the effect of the observance of this vow that my Lord is made to say this much.

VID.—Cease your remonstrations; it is not proper to urge any thing against good words.

QUEEN—Maids, bring me the materials of worship so that I may worship the moon-beams fallen on the *Maniharmya* terrace.

ATTENDANTS—As Your Ladyship commands; here are the materials—sandal-paste, flowers &c.

QUEEN—(*Gesticulating the worship of moon-beams with sandal-paste, flowers, &c.*). Maids, give these sweetmeats to the revered *Manavaka*.

ATTENDANTS—As Your Ladyship commands. Venerable Mānavaka, this is yours now.

VID.—(*Taking the dish of sweetmeats*). May Your Ladyship be happy; may your fast bear manifold fruits!

QUEEN—My Lord, just come here.

KING—Here am I.

QUEEN—(*Gesticulates worshipping the King, and then bowing with folded hands*). Calling the divine couple, Rohinī and the Moon, to witness, here do I propitiate my Lord; (and declare that) I will behave amicably towards the woman whom my Lord loves, and who herself longs for union with my Lord.

URVAS'ī—O, I do not know what the real import of her words is. But my heart has become clear (*i. e.* unprejudiced towards her) on account of confidence,

CHITRA.—Friend, the noble lady having consented to your union with your beloved, there will be no obstacle in its way.

VID.—(*Aside*). A fisherman baffled and disappointed at the escape of the fish says—Be it my merit (to allow the fish to escape). (*Aloud*). Lady, is His Majesty so dear to you?

QUEEN—You fool, I wish to make my Lord happy even at the sacrifice of my happiness; judge from this if he is dear to me or not.

KING—

You have the power to give me, your slave, to any other woman or to take me back; but then, O timid one, I am not what you suspect me to be. (14)

QUEEN—You may be or not (that is no question now). I have finished my observance called *Priyānuprasādana* as intended. Come, girls, let us go. (*The Queen starts*).

KING—My dear, I have not indeed been propitiated if now you abandon me and go away.

QUEEN—My Lord, I have never before violated the rules (regarding my observance). (*Exit with attendants*).

URVAS'ī—Friend, the royal sage seems to be fondly attached to his spouse; and yet I cannot recall my heart.

CHITRA.—What, are you now going to return in despair?

KING—(*Returning to his seat*). Friend, has not the Queen gone far away?

VID.—Say fearlessly what you wish to say. As

an incurable patient is by a physician so have you been given up by Her Ladyship of her own accord.

KING—Might Urvas'î—

URVAS'î—.....be blessed to-day ?

KING.....the dear one, though invisible, let fall on my ear at least the tinkling of her anklets ? Or coming slowly from behind, might she close my eyes with her lotus-like hands ? Or on descending into this place might she be brought forcibly to me step by step by her clever friend, her gait being slow on account of fear ? (16)

URVAS'î—Friend I will just fulfil this desire of his.

(*Going behind the King she closes his eyes*).

CHITRA.—(*Makes a sign to Vidûshaka*).

KING—(*Gesticulating that he feels the touch*). Friend, it is the beautiful lady born from the thigh of the sage Nârâyana.

VID.—How do you know that ?

KING.—What difficulty is there ?

My body, tormented by love, none else would be able to gladden with the touch of her hand ; the moon-lotus does not bloom by the rays of the sun (falling upon it), but only by those of the moon. (16)

URVAS'î (*Taking off her hands and going forth a little*).
Victory to Your Majesty !

KING—Welcome to you, O beautiful one. (*Seats her on the same seat with himself*).

CHITRA.—Lives my friend in happiness ?

KING—Happiness, indeed, has just come to me.

URVAS'î—Friend, the queen has given away His Majesty ; and so, as her friend, I seat in contact with him. Do not consider me to be an officious woman.

VID.—What, has the sun set to you even here (*i. e.* Have you been here since evening) ?

KING—(*Looking at Urvas'î*).

If you touch this body of mine as having been given away by the Queen, with whose permission did you, at first, steal this heart ? (17)

CHITRA.—Friend, she can have no answer to give you; now listen to a request I have to make.

KING—I am all attention.

CHITRA.—In the summer season, following the spring, I have to wait upon the divine Sun; so my friend should behave in such a way that this dear friend of mine will not sigh for heaven.

VID.—Lady, what is there in heaven to be remembered? There is neither eating nor drinking, there the fishes are only mocked with unwinking eyes.

KING—O blessed one,

The heaven being full of untold pleasures, who is able to cause a person to forget it? But (this much I can promise) that Purûravas, who is accessible to no other woman, (will ever be) her slave. (18)

CHITRA.—I am much beholden (to you for this assurance). Friend Urvasî, give me leave with a firm heart.

URVAS'Î—(*Embracing Chitrâlekha*). Pray do not forget me, my friend.

CHITRA.—(*Smiling*). Now that you are united with my friend, this request should rather be made to you by me.
[*With a bow to the King, Exit.*

VID.—Your Honour is to be congratulated upon the fulfilment of your desires.

KING—This is, indeed, my towering glory; mark you.

My friend, I do not think myself so much blessed with the attainment of supreme sovereignty marked by there being only one royal umbrella, and by my edicts being coloured by the crest-jewels of feudatory chiefs; as to-day I do with the attainment of the charming servitude of this lady. (19)

URVAS'Î.—I cannot say any thing that would be sweeter than this.

KING—(*Laying hold of Urvas'î with his hand*). Oh wonder! The attainment of desired objects produces contrary results!

The same rays of the moon gladden my body; the same shafts of Love are pleasing to me. O charming lady, whatever was harshly set against me, seems as it were, to have been rendered favourable (now) by my union with you. (20)

URVAS'Ī.—I have sinned against my Lord in delaying to come.

KING—No, not so.

The happiness which waits upon one after misery is the sweeter (more savoury); for the shade of a tree is the more refreshing to him that has been oppressed with heat. (21)

VID.—Friend, we have enjoyed the rays of the moon which are charming at nightfall; it is now time for you to retire to bed.

KING—Then show your friend the way.

VID.—This way, Your Ladyship.

(*They turn round*).

KING—O charming lady, this is my ardent wish, now.

URVĀŚĪ.—What is that?

KING—

Formerly when my desire was not attained my night passed as if lengthened hundredfold; but if after union with you it extends to an equal length, O fair-browed one, I shall consider myself blessed. (22) [*Exeunt Omnes*].

END OF ACT III.

ACT IV.

(*Enter Chitrālekḥā, uneasy in mind, and Sāhajanya*).

SĀHAJANYĀ'—(*Looking at Chitrālekḥā*). Friend, the appearance of your face, which looks like the fading lotus, bespeaks the uneasiness of your mind. Therefore, tell me the cause of your distress. Let me participate in it.

CHITRĀLEKḤĀ'—Friend, engaged here in paying respects to the divine Sun, in the order of service which the nymphs have to perform, I was filled with great anxiety about Urvas'ī.

SĀHA.—I know your mutual love. What further?

CHITRĀ.—Then, anxious to know the tidings of these days, I stood in meditation, when I learnt of a great calamity.

SĀHA.—(*With an anxious look*). Of what nature?

CHITRĀ.—Urvas'ī had gone for sport to the Gandhamā-

dana-forest, taking with her the royal sage, her love-companion, who had entrusted the burden of the government to his ministers.

SAHA.—That is, indeed, enjoyment which is had in places like that. What followed?

CHITRA.—There Urvaśi got angry with the royal sage, because he gazed for a long time on the daughter of a demigod, by name Udayavati, who was sporting on the sandy bank of the Ganges by raising hillocks of sand.

SAHA.—Oh the fatality! Intense love is, indeed intolerant. What next?

CHITRA.—Then, not accepting the apology of her husband, with her mind infatuated by the curse of the preceptor, and forgetting the rule laid down by the deity, she entered the forest, sacred to Kumāra, which ought to be avoided by women. And just after her entrance she was transformed into a creeper standing on the border ground of the forest.

SAHA.—There is nothing that fate may not bring under its influence. Oh that that sort of love should have met, on a sudden, with such a calamity? But what state is the royal sage in now?

CHITRA.—He has been spending days and nights in quest of his beloved, in that very forest. Moreover, he will be a victim to a great disaster, owing to the appearance of these clouds, which cause uneasiness even to those who are happy.

SAHA.—Friend, such elegant forms are never subject to long suffering. There will undoubtedly turn up some cause or other arising from some one's favour, to bring about their re-union. Come then, let us wait upon the god Sun who is about to rise.

[*Exeunt.*

END OF THE PRAVES'AKA.

(*Enter the King in the habiliments of a mad man.*)

KING—Halt, wicked demon, halt. Whither are you bearing away my beloved? Ah! he has fled away to the summit of the mountain and showers arrows upon me.

(*Observing closely*).

This is a new cloud fully developed, and not a haughty demon in armour; and this is the rainbow, and not an archer's bow drawn to its utmost length, as I thought; this too is a sharp shower of rain, and not a volley of arrows; and this here that shines like a streak of gold (on the touchstone) is lightning and not Urvaśī, my beloved. (1)

(*Pondering*). Where possibly can the plantain-thighed one have gone?

May she have, by her divine power, remained concealed through anger? (But no), she cannot cherish anger long. May she have fled up to heaven?—(No, that even cannot be, for) her heart is affected with love towards me. Nor can the enemies of the gods take her away from my presence. And yet she is completely invisible to my eyes. What (a sad) fate is this! (2)

(*Looking in all directions; and hearing a sigh*). Alas, misfortunes never come singly to those on whom Fortune turns her back. For,

On the one hand there has befallen, all of a sudden, this unendurable separation from my beloved, while on the other the days will be delightful (now) on account of the intensity of heat being removed by the advent of new clouds. (3)

(*Smiling*). In vain, indeed, do I neglect the growing anguish of my mind. For even the sages say that the king is the cause (*i. e.* ruler) of time. Why do I not then countermand the rainy season? But no. These tokens of the monsoons, form at present my royal paraphernalia. Thus—

The cloud, decked with gold in the form of the flashing lightning, is my canopy of state. The *chauries* of their sprouts are waved over me by the *Nichula* trees. The peacocks, shrieking out more gaily on account of the lapse of summer, are my bards. And the mountains leading down the waters of the showers are the merchants engaged in bringing me presents of wealth. (4)

Well, enough. What is the use of my thus praising my paraphernalia? Let me, in the first place, search for my

beloved in this forest. (*Looking*). Ha, my employment is, as if, given an impetus to. Because—

This young Kandali-plant, with its flowers having red lines on and surcharged with rain water, reminds me of her eyes full of tears through anger. (5)

How should I know that her ladyship has gone a particular way?

If that elegant bodied one were to touch with her feet the earth in these forest sites the sands of which are showered over by the clouds, then the beautiful line of her steps, marked with red-lac, and sunk towards the heels owing to her heavy hips, would appear here. (6)

(*Walking about and seeing with joy*). I have got a vestige by which the angry lady's path may be traced out.

This is undoubtedly the breast-garment of her whose navel is deep, dropped down as she was walking with faltering steps through rage, dark-blue like the belly of a parrot and spotted with drops of tears that were falling down the lips and were tinged with their redness. (7)

(*Looking closely*). What oh ! This is only fresh green sward with the *Indragopas* on it. Where, indeed, shall I get any tidings of my beloved in this lonely forest? (*Looking forth*). Ah, here, perched on a stone in the rocky soil emitting vapour on account of the showers of rain,

A peacock, with his crest beaten by a violent fore-wind, is looking at the clouds, with his neck far upstretched and about to give escape to his shrieks. (8)

Let me question him. (*Approaching*).

Oh you of dark neck and white eye-corners ! Have you seen, in the forest, my beloved wife, with a prominent neck and far-stretching eyes ? For she is worthy to be seen (likely to attract notice). (9)

How now ! he has begun to dance without replying to me. What may possibly be the cause of his joy ? (*Contemplating*). Yes, I see it.

His plumage, beautiful like a cloud (streaked with light-

ning) and ruffled by the gentle breeze, is without a rival now, owing to the disappearance of my beloved. (For) what could he have done, if the tresses of the charming-haired one, decked with flowers and having their tie loosened in sport, were in existence? (10)

Well, I will never ask him who delights in the misery of others. (*Walking about*). Here is a cuckoo seated on a branch of the *Jambu tree*, with her passion inflamed by the termination of the sultry season. Of all (species of) birds this species is very clever. I will, therefore, entreat her. Madam,

Lovers describe you as the messenger of Love, you are an unfailing weapon, skilled in taming the pride (of women). Either quickly bring to me that my beloved, or take me, oh sweet warbler, to where the charming lady may be. (11)

What did Your Ladyship say? Did you ask me how she went away forsaking me who am so much attached to her? Let Your Ladyship hear.

She was angry, though I remember to have given her no cause for anger even once. The ascendancy of women over their lovers needs no deviation from true love (for them) to get angry. (12)

How now! she has, cutting short our conversation, engaged herself in her own business.

It is truly observed that the distress of others, how-so-ever painful, is but cool (not pain-giving); since disregarding the request of me who am plunged in misery, this impassioned bird has set about tasting the fruit of the *Rajajambû tree*, about to open, as if it were the lower lip. (of her lover). (13)

Even though such is the case, since her voice is melodious like that of my beloved, I will not feel offended with her. Let us away hence. (*Walking about and listening*). Ah, on my right I hear the sound of anklets indicative of the movement of the feet of my beloved. Thither let me proceed then. (*Walking about*). Ah, alas, alas!

This is not the tinkling of anklets, but the cooing of the royal swans, eager in their minds to fly to the *Mânasa lake*, on seeing the directions darkened by clouds. (14)

Well, while these birds eager to go to *Mânasa* do not fly

from this lake I must get (some) intelligence about my beloved from them. (*Approaching*) He, monarch of the birds that breast the waters,

You may leave for the lake *Mânasa* afterwards. Leave aside the lotus-stalk, the provision for your journey; you may take it up again. First relieve me of my grief by giving me some news of my beloved; for the execution of the business of a suppliant is more important in the estimation of the good than their own interest. (15)

Since he looks up, he seems to say—"Intent upon going to the *Mânasa* lake I did not notice her."

If, O swan, my arch-browed beloved was not seen by you on the bank of the lake, whence did you then, O robber, copy her entire gait, with the steps sportive through passion? (16)

Therefore,

O Swan, restore my beloved, since you have taken her gait; for he with whom a portion (of the stolen property) is discovered, must restore the whole of what is claimed. (17)

(*Laughing*). He has flown away in fear, thief as he is, thinking that I, a king, would punish him. (*Turning*). Now, here is a *Chakravâka* bird with his mate; so I shall ask him.

Filled with a hundred desires, O *Chakravâka* bird, this person, a king, bereaved of his beloved with wheel-like hips, asks you. (18)

What! Does he ask who I am? It must not be so. Surely he knows me not.

(I am he) whose maternal and paternal grandfathers are the sun and the moon, and who was willingly accepted both by *Urvas'î* and the Earth to be their lord. (19)

What! he remains silent; well then, I will chide him.

When the person of your mate is concealed (from your sight) even by a lotus-leaf in the lake, you consider her to be at a great distance from you, and wail anxiously; such is your fear of separation out of the love you bear to your mate; whereas, for me who am (actually) bereaved of my beloved wife your sympathy is such that you refuse (even) to give me any information about her. (20)

Verily, my stars are manifesting their influence all the other way (for evil). I shall now go elsewhere. (*Standing a little way off*). Or rather, I will not go yet.

This lotus having in it a humming bee obstructs me, appearing, as it does, like the face of my beloved with a hissing sound when I bit her lower lip. (21)

Well I will make a request to this lotus-abiding bee, that I may not repent after going away from here.

O bee, tell me some intelligence of her who has bewitching eyes. (*Musing*) Or why, you have not at all seen that beautiful lady, my beloved. If you had experienced the sweet fragrance of her breath, could you have ever fixed your affection on this lotus? (22)

Let us go then. (*Walking forth and looking about*). Here is the royal elephant, accompanied by his mate, resting his trunk on a branch of the *Nipa* tree. I will obtain some news from him about my beloved. (*Observing*) Or rather I should not make (so much) haste.

Let him first taste this branch of the *S'allaki* tree, brought to him by his spouse in her trunk, which has put forth new sprouts, and which has a juice sweet like liquor. (23) (*Waiting a while*) Oh, he has eaten it; now I will ask him.

Did you, O lord of the herd of elephants, intoxicated with rut, see from a distance that lady charming to gaze on, who is ever in youth, whose hair is decked with the *Yâthikâ* flowers and who ranks foremost among women. (24)

(*Hearing with delight*). By this sweet and deep sound of yours, which tells me that you saw my beloved, I feel consolation. Besides, I bear you great affection on account of our mutual resemblance.

I am called king of kings; you (too are) king among elephants; you shed a broad and unceasing stream of rut, and my charity to the poor is (also) equally uninterrupted and great among all the jewels of (excellent) women *Urvas'î* is dearest to me (as) in this herd this mate of yours is to you. Everything of you resembles mine; but may you never experience the pain of separation from your beloved (which I do) (25)

May you be in peace. We now depart. (*Turning round and looking about him*) Oh, here I behold a very beautiful mountain named *Surabhikandara*. It is a favourite (haunt) of the nymphs. May the beautiful lady be discovered in its vicinity ? (*Turning and observing*). Alas ! on account of my sins even the cloud has become destitute of lighting; yet I will not return without questioning the mountain here.

O mountain, with an extensive slope, has a woman, with prominent breasts, beautiful hips and joints well-turned, resorted to any forest of yours which is the abode of Love ? (26)

What, he is silent. Perhaps he cannot hear me, being at a distance. I shall go near him and then ask. (*Turning*).

Did you, lord of all mountains, see, in the lovely tract of this forest, a charming woman beautiful in all her limbs, separated from me ? (27)

(*Listening, with delight*). What ! he said in the very order of my words that he saw (her)*. May Your Honour then hear something more agreeable than this. Where is my dearest, then ? (*Hearing the same words behind the scenes*). Alas, it is the echo of my own words resounding in the interior of a cavern. (*Gesticulating disappointment*). I feel exhausted. I shall just sit on the bank of this mountain-stream and enjoy the breeze wafted over its waves. My mind is delighted to see this stream, turbid though it is on account of the rains.

Knitting its eyebrows in the form of the waves, having for a girdle the row of agitated birds, drawing tight, in the form of the foam, its garment loosened on account of hurry due to anger, as it proceeds in an uneven way, I think this is certainly that inexorable one (*Urvaśī*) transformed into a river going tortuously, revolving ever and anon now and then my fault in her mind. (28)

Well, I shall prefer my request to her. (*Folding his hands*). O proud lady, what fault, even the smallest, do

* The original may also be so construed as to mean 'oh king of all kings, I saw, in the lovely tract of this forest, a charming woman &c.'

you see in me for which you abandon me, your slave?—me, whose affection is centred in you, who always speak sweet words, and whose heart is averse to faithlessness. (29)

Or it must be a river in fact; for Urvaśī will never proceed towards the sea abandoning Purūravas. Well, good things can never be attained by despairing. I shall just go to the very region in which the charmer of my eyes disappeared. (*Turning and observing*). O joy, I have found the sign of her track.

Here is the red *Kadamba* tree, a blossom of which, indicating the end of summer and rough on account of the incomplete (formation of the) filaments, was used by my beloved as an ornament for her hair. (30)

(*Looking on**). I shall now request this stag, squatting here, to give me some news about my dear one.

This stag, who is of a dark and variegated colour, seems, as it were, to be the glance of the beauty of the Forest cast for the purpose of observing the wood-land scenery. (31)

(*Observing*). What! has he turned away his face through discourtesy to me? (*Looking*).

* After this some manuscripts read the following:—

(*Walking on and seeing an As'oka tree.*)

Oh *As'oka* with red flowers, where possibly might that slender-waisted lady have gone, leaving a person (me) deeply attached to her? (*Marking its top tossed by the wind*). In vain do you nod your head affected with neuralgia (shaken by the wind). For, unless you received a kick from her foot, whence comes this wealth of your flowers, the petals of which are touched hard by swarms of bees gathering together in eagerness?

(*Marking closely*).

After this the Com Ranganātha reads the following stanza—

In the vicinity of a lofty tree bearing bunches of fresh blossoms, and charming with the hummings of bees and the cooings of the cuckoos, in the *Nandana* grove, an elephant, the lord of the herd is wandering about, being consumed by the fire of separation from his mate.

The hind, while coming towards him, is obstructed by her fawn which sucks her; and bending his neck, the stag, with a stead-fast gaze, is looking at her viewing nothing else. (32)

O lord of the herd,

Have you seen my beloved in the forest? I shall tell you her characteristic by which you may recognize her; hear me; she also glances as charmingly as your big-eyed companion. (32)

What, has he turned his face towards his wife, and spurned my suit? It is but right; when a man is reduced in circumstances, he is liable to a number of insults. We shall go away from here. (*He walks forth*).

(*Gazing*). And what is seen here in the cleft of the rock, of a deep red hue?

As it sheds a halo of lustre it cannot be a piece of the flesh of a deer killed by a lion; perhaps it is a spark of fire, but it has rained just now. (*Thinking*). Oh, it is a gem of the hue of a cluster of the flowers of the red *Aśoka*, to draw up which the Sun seems to be making an effort, as it were, by extending his *kara* (ray, hand). (34)

She, in whose hair scented with the flowers of the *Mandāra* this jewel is fit to be placed, (that my beloved) is now unobtainable to me; why shall I then soil it with my tears? (35).

(*Behind the scenes*). Child, do take it. This is the gem called *Sangamaniya* produces from the red *lac* applied to the feet of the Daughter of the Mountain; when worn (on the body) it brings about union with one's beloved. (36)

KING-(*Listening*). Who is this that bids me thus? (*Looking at the quarters*). Oh, it is some sage, leading the life of a deer, that takes pity on me. Revered sir, I am obliged to you for your advice. (*Taking the jewel*). O *Sangamaniya*, if you bring about the union of me who am separated from that slender-waisted lady, I will make you my crest jewel just as the Lord (S'iva) makes the young moon his. (37)

(*Walking forth and looking*). Oh, why is my passion inflamed on beholding this creeper destitute of flowers as it is? Or it is but proper that it should gratify my mind. For this,

Looks like a slender lady whose lower lip has been washed with tears, on account of its leaves being wet with rain; who wears no ornaments, on account of the budding forth of its flowers having ceased owing to the lapse of its (flowering) season; and who resorts to an anxious silence, by its being destitute of the hum of bees; meseems this is that irascible woman who, after she had slighted me, fallen at her feet, has repented. (38)

I shall just enjoy the delight of embracing it which thus imitates my beloved.

(*Embraces the creeper. Urvas'î, thereupon, appears in its place*).

KING—(*Gesticulating the sensation of touch while yet his eyes are closed*). Ah! my body has become gladdened as if with the touch of the body of Urvas'î; yet I cannot believe it. For—

Whatever I at first refer to my beloved, turns out in an instant to be something else. I will not, therefore, open my eyes yet for a while, when I have found my beloved, as I think, by the touch. (39)

(*Gradually opening his eyes*). What? it is, forsooth, my dearest.

URVAS'Î—(*With tears*). Victory to my Lord!

KING—While sinking in the darkness caused by separation from you, O beautiful lady, I have luckily re-covered you, as a dead man recovers consciousness. (40)

URVAS'Î—With my senses concealed within (internally possessed of the power of perception), I knew all the actions of Your Majesty.

KING—I cannot understand what you mean by your “with my senses concealed within.”

URVAS'Î.—I will explain myself; but first may Your Majesty be pleased to excuse me for having reduced you to such a condition by fretting myself.

KING—O blessed one, you need not propitiate me; at

your very sight, my soul, with its internal and external senses, is delighted. Tell me how Your Ladyship could stay away so long from me.

URVAS'î.—Listen, Lord. The revered Kârtikeya having vowed everlasting celibacy settled upon the skirt of *Gandhamâdana* called *Akalusha*, and laid down this rule—

KING—What is it?

URVAS'î.—That whatever woman enters this region will be transformed into a creeper and will not be reclaimed from that state unless by means of the jewel produced from the dye of Pârvatî's feet. My heart being stupefied by the curse of my preceptor, I forgot the rule of the deity (Kârtikeya) and without heeding your supplication, I entered this forest sacred to Kumâra; and as soon as I entered it I was transformed into a vernal creeper.

KING—Now every thing is explained.

How else, could you, who used to think that I had, as it were, gone on a journey when I was only sleeping through the exhaustion of sport, bear, O beloved one, a long separation from me? (41)

I have regained you by means of this jewel, having learnt from a sage that it was the means of reunion with you, as you have already said. (*Shows her the gem*).

URVAS'î—Oh, it is the *Sangamaniya* jewel. It was on account of this that I recovered my previous form as soon as Your Majesty embraced me. (*Takes the jewel and wears it on her head*).

KING—Fair lady, stand thus a while.

This your face, brightened by the refulgent redness of the jewel placed on your crest, possesses the beauty of the red lotus shone on by the morning sun. (42)

URVAS'î—Sweet-speaker, it is long since you came away from *Pratisthâna*. The subjects might blame me; so let us return.

KING - As Your Ladyship desires.

URVAS'î—How does Your Majesty wish to travel?

KING—O lady with a sportive gait, carry me home by means of a newly formed cloud, changed into the form of a balloon, decorated with bright pictures in the form of the rain-bow, and having for its streamers the flashes of lightning. (43) (*Exeunt omnes*).

END OF ACT :IV.

ACT V.

(*Enter the Vidûshaka in high delight*).

VIDU'SHAKA—O joy! My friend has returned, with his companion UR'VASI, after sporting for a long time in the *Nandanavana* and other forests sacred to the gods. And now he has been governing his kingdom, his pleasure being attended to by his subjects respectfully waiting upon him with presents. Excepting the want of issue, he has nothing wanting. As it is some special day to-day, he has bathed at the confluence of the worshipful rivers, the Ganges and the Jamunâ, with his queens, and entered the royal palace. So while His Honour is performing his toilet, I shall go and have the first share of the perfumes and flowers intended for him. (*Turns*).

(*Behind the scenes*).

Ah me! a vulture has carried off the jewel worthy to be made the crest gem by the ladies in the harem of His Majesty, taking it for a piece of flesh, when it was being carried by me (placed) on a palm-leaf fan (or, in a small palm-leafbasket) having a silk-handkerchief spread over it.

VID.—(*Listening*). A great calamity! That crest gem called *Srngamaniya*, was very much prized by my friend, and hence His Honour has left his seat and is coming in this very direction without finishing his toilet. I shall now approach him.

(*Then enter the King and his attendants in excitement.*)

KING—Where is that robber, the bird, bringing down death upon itself, which committed this the first theft in the house of the very person who protects all? (1)

KIRA'TI—Here it is, hovering, as if drawing lines in the sky with the gem, its golden chain suspended from the point of its beak.

KING—I see it.

Bearing the jewel with its golden chain pendant from its beak, and moving rapidly in circles, this bird is describing circles with the red hue of the gem like those traced by a fire-brand whirled round. (2)

What should be done now ?

VID.—(*Approaching*). No mercy in this case; a culprit must be punished.

KING—You are right; bring me my bow immediately.
(*Exit the Yavani, the keeper of the bow*).

KING—Friend, the bird has become invisible.

VID.—The flesh-eating culprit has gone away towards the south.

KING—(*Turning round and seeing*). I see it now.

The bird provides as it were the face of the quarter with an ornament for its crest by means of the gem with its lustre beaming all round, as if it were a bunch of *As'oka* flowers. (3)

(*Enter the Yavani, bow in hand*).

YAV.—My lord, here is your bow with the gloves (wrist-protectors).

KING—What is the use of the bow now ? The bird has gone beyond the range of an arrow. See now,

The precious jewel, carried far away by the bird appears like Mars, at night, when the planet appears near a piece of dense cloud. (4)

(*Looking at the Chamberlain*). Lātavya, ask the Mayor, at my bidding, to hunt after the winged offender when at eve it goes to its roosting-place.

CHAM.—As Your Majesty commands. [*Exit.*]

VID.—Your Honour should now sit down; where can the robber of the gem fly to escape punishment ?

KING—(*Sitting with Vid.*) Friend, my strong liking for the gem stolen by the bird is not due to its being a gem, but to the fact that the *Sangamaniya* reunited me with my beloved. (5) *

VID.—Ay, you have already told me that.

(*Enter the Chamberlain with the jewel and an arrow*).

CHAM.—Victory to Your Majesty !

The condemned bird fell down with the crest jewel from the sky getting its desert for the offence, having its body pierced by your prowess transformed into this shaft. (6)

(*All exhibit surprise*).

CHAM.—To whom shall I give the jewel which has been washed with water ?

KING—Kirāti, purify it by fire, and keep it in a casket.

KIRATĪ—As Your Majesty bids me.

[*Exit with the jewel*].

KING—Jātavya, do you know whose arrow this is ?

CHAM.—It seems to have a name upon it, but my sight is too dull to decipher the letters.

KING—Well then, bring me the arrow.

CHAM.—(*Does so.*)

KING—(*Reading the name to himself indicates the delight of having had offspring*).

CHAM.—Meanwhile I shall attend to my task. [*Exit.*

VID.—What is Your Honour thinking about ?

KING—First of all, hear the name of him who discharged the arrow. (*Reads*).

This arrow belongs to young (or prince) Ayus, the wielder of a bow, son of Aila and Urvas'ī, and the destroyer of enemies. (7)

VID.—It is, indeed, felicitous, that Your Honour prospers by having a son.

KING—Friend, how is this ? Except in the sacrificial session in the *Naimisha* forest, I was never separated from Urvas'ī, nor did I ever see any sign of pregnancy. How could she then have a son yet ? However,

For some days only her body appeared to have dull eyes, the nipples of her breasts darkish and the face of a pale colour like that of a leaf of the *lavali* creeper. (8)

VID.—You need not ascribe all the qualities of mortals to celestial women; their actions are concealed (from us) by their prowess.

KING.—Be it as you say; but then what reason had Her Ladyship to hide her son (from me)?

VID.—Who can guess what the secrets of celestial women might be?

(*Enter the Chamberlain*).

CHAM.—Victory to Your Majesty ! My lord, a female ascetic, who has come with a boy, from the hermitage of the sage Chyavana wishes to see Your Majesty.

KING.—Usher them in both, at once.

CHAM.—As Your Majesty orders.

(*Exit and re-enter with a Female ascetic and a boy carrying a bow in his hand*).

CHAM.—This way, your Holiness.

▲ (*All turn round*).

VID.—(*Seeing*). Can this be the brave Kshatriya boy to whom belongs the crescent-shaped arrow which killed its mark, the vulture? He most resembles Your Honour.

KING.—It may be so, and therefore, indeed,

My eyes, fallen on him, have tears rising in them; my heart feels parental affection and my mind delight; casting aside my gravity, I wish to clasp him mercilessly (closely) with my limbs affected with tremor. (9)

CHAM.—Wait here, worthy dame.

(*The dame and the boy stop short*).

KING.—Mother, I bow to You.

TA'PASI—Illustrious sir, be the perpetuator of the lunar race. (*To herself*). Oh, the royal sage knows his relation (to the boy) without being informed. (*Aloud*). Child, bow to your father.

BOY—(*Fold his hands in obeisance with the bow between them*).

KING—May you have long life !

Boy—(*To himself*). If so great is my affection (for the king) merely on hearing that he is my father and I his son, what must be the (intensity of) love towards their fathers of those who have been fondled by them on their laps ? (10)

KING—Worthy lady, what brings you here ?

TA'PASÎ—Listen, my lord: This blessed Ayus was, for some reason, entrusted to my care by Urvas'î as soon as he was born; whatever religious rites—such as the *Jâtakarma* and others—are essential for a Kshatriya, have been completely performed in his case by the revered Chyavana. On the completion of his (Vedic) studies he was also taught the science of archery.

KING—He is, indeed, blessed.

TA'PASÎ—As he went out to-day with the sons of the sages to bring flowers and sacrificial sticks, he acted in a way unbecoming to one who dwells in a hermitage.

VID.—(*Anxiously*). What was it ?

TA'PASÎ—They say that he shot an arrow at a vulture, sitting with a piece of flesh on the top of a tree.

VID.—(*Looks at the King*).

KING—What then ?

TA'PASÎ—On hearing of the occurrence the venerable Chyavana ordered me to send back my ward. I, therefore, wish to see the Queen, Urvas'î.

KING—Take then a seat, revered dame.

TA'PASÎ—(*Sits on a seat brought to her*).

KING—Lâtavya, let Urvas'î be called hither.

CHAMBER.—As Your Majesty orders.

[*Exit.*

KING—(*Looking at the youth*) Come, come, my boy.

They say that the touch of a son thrills the whole body with delight; gladden me, then, by coming to me, as the moon-beam does the moon-gem. (11)

TA'PASÎ—Child, gladden your father.

KUMA'RA—(*Going up to the King. touches his feet*).

KING—(*Embracing the Prince and seating him on the foot-stool*). Child, salute fearlessly this Brāhmaṇa, the friend of your father.

VID.—Why should he be afraid? Having lived in a hermitage, he must have known a monkey.

KUMA'RA—(*Smiling*). I salute you, father.

VID.—May you be happy!

(*Then re-enter the Chamberlain with Urvaśi*).

CHAMBER.—This way, Your Ladyship.

URVAŚI—(*Looking at the Kumāra*). Who is this boy, with a bow, sitting on the foot-stool, whose hair is being tied personally by my lord? (*Seeing the Tāpasi*). Oh! it is my darling Āyus, as is indicated by (the presence here of) Satyavati. He has grown up (considerably). (*Turns*)

KING—(*Looking at Urvaśi*).

Here comes your mother, whose gaze is fixed upon you and who wears a bodice wet with the oozing of milk. (12)

TA'PAŚI—Child, go up to your mother.

KUMA'RA—(*Goes up*).

URVAŚI—Mother, I salute you.

TA'PAŚI—Child, be esteemed by your lord.

KUMA'RA—Mother, I bow to you.

URVAŚI—(*Embracing him and lifting up his face*). Child, be dutiful unto your father. (*Approaching the King*). Victory to Your Majesty!

KING—Welcome to the mother; be seated here. (*Shares his seat with her*).

URVAŚI—(*Sits down*).

(*All sit according to their position*).

TA'PAŚI—This A'yus, who has gone through a course of instruction, has now attained youth (lit. is fit to wear an armour). So I have returned my charge in the presence of your lord. I now wish to be permitted to depart (as) my duties at the hermitage are interfered with (by staying here).

URVAŚI—Having seen your venerable self after a long time, I am the more eager (to detain you); but it is improper to detain you; so Your Ladyship can depart to see us again.

KING—Mother, tender my respects to the worshipful Chyavana.

TA'PAS'î—Be it so.

KUMA'RA—Venerable lady, if, indeed, you are going back, you should take me too to the hermitage.

KING—Dear boy, you have lived the first period of your life; it is now time for you to commence the second.

TA'PASî—Child, obey the words of your father.

KUMA'RA—Then,

Send me my peacock called Manikantaka, that has got a plumage, and that used to rest upon my lap experiencing delight when scratched on the crest. (13)

TA'PASî—(*Smiling*). I shall do so. May you all be happy!

[*Exit.*

KING—O blessed one,

By having this noble son born of you, I am, to-day, the most blessed of fathers, as Indra is by his son Jayanta, born of Paulomî. (14)

URVAsî—(*Weeps at the recollection of something*).

VID.—Why are the eyes of Her Ladyship suddenly filled with tears?

KING—(*With much concern*).

When great joy has come to me on account of the perpetuation of my race, why have you, O fair one, begun to shed tears causing the repetition of placing a wreath of pearls by your tears flowing along your stout and elevated breasts? (15) (*Wipes her tears*).

URVAsî—May Your majesty hear; at first I had forgotten it at the sight of our son. Now the mention of the great Indra's name has recalled his order (to my mind), (and it) grieves my heart.

KING—Say what that order is.

URVAsî—Formerly, when my heart was attracted by Your Majesty, I was ordered by the great Indra—

KING—What was the order?

URVAsî—"When the royal sage, my dear friend, will see the face of a son born of you, you should come back to me."

Thereupon, through the fear of separation from Your Majesty, as soon as the son was born, I secretly placed him under the charge (lit. hand) of the venerable Satyavatt under the plea of his education. To-day by her, thinking that he was capable of serving his father, my long-lived son has been restored (to me). So my stay with Your Majesty is now over. (*All gesticulate sorrow*).

KING—(*Sighing*). Oh the opposition of fate to (human) happiness !

O slender-bodied one, separation from you awaits me just as I am consoled with the acquisition of a son. This (separation) comes (upon me) like the fire of lightning upon a tree the sufferings of which from heat have been alleviated by the shower of the first cloud. (16)

VID.—So this incident has led to a series of calamities. Now I suppose His Honour will wear bark-clothes and go to a penance-forest.

URVAS'î—And now when I go to heaven after having got back our son whose education is finished, Your Majesty will think of me, unfortunate that I am, that I have achieved my object.

KING—Oh, say not so.

Dependence, in which separation is so easy, is not able to do the things it likes; (so) obey the order of your lord. I too, having abdicated the kingdom in (favour of) your son, A'yus, will resort to the forests in which roam the herds of deer. (17)

KUMA'RA—Papa is not acting judiciously in yoking a young bullock to a yoke drawn by an ox.

KING—Dear boy,

The scent-elephant, though a cub, overpowers common elephants; the poison of a young cobra is extremely quick in circulation (*i. e.* deadly). Though young, a king is competent to protect the earth; this superior prowess enabling one to discharge one's duty exists by nature and is not (acquired) by the lapse of years. (18)

Lâtavya, say at my bidding to the ministerial assembly
“ Let preparations be made for the coronation of A'yus ”.

CHAM.—As Your Majesty commands. *[Exit sorrowing.*
(All gesticulate that their vision is obstructed).

KING—*(Looking at the sky)*. Whence is there a flash of lightning when the sky is fair?

URVAS'Ī—*(Observing)*. Ah, it is the revered Nārada.

KING—Oh! it is the revered Nārada. Thus appears he:—

With his matted hair tawny like the streaks of *gôrôchana* and his sacred thread white like a digit of the moon, he appears like a moving *Kalpa tree* possessed of golden branches with the beauty of decoration added to it (lit. collected) by the best wreaths of pearls. (19)

(Bring me) the materials of worship for him.

URVAS'Ī—*(Taking the said things)*. Here are the materials for the worship of the venerable sage.

(Enter Nārada).

NA'RADA—Victory to the ruler of the middle world!

KING—*(Taking from Urvas'Ī's hands the materials of worship and offering them to Nārada)* Venerable sir, I bow to you.

URVAS'Ī—I salute you, revered sage.

NA'RADA—May you live inseparable as man and wife.

KING—*(Aside)*. Would that it were so? *(Aloud, embracing the Kumâra)* Child, bow to the divine sage.

KUMA'RA—Holy sir, A'yus, the son of Urvas'Ī, bows (to you).

NA'RADA—May you be long-lived!

KING—Let this seat be favoured (by you).

(Nārada sits on it. All sits after he had sat).

NA'RADA—Hear, O king, the message of the great Indra.

KING—I am all attention.

NA'RADA—Indra, who sees (everything) through his (divine) power, desires you who have formed a resolution to retire to the forest—

KING—What does he command?

NA'RADA—Sages, seeing into the past, the present, and the future, have foretold an impending war between the gods and the demons; and you are a warlike supporter of ours. You should not, therefore, throw away your weapon; and this Urvasî here should be your partner while you live.

URVASÎ—(*Aside*). Ah, a dart has been taken off, as it were, from my heart.

KING—I am at the disposal of the lord of gods.

NA'RADA—Good.

Indra should render service to you, and you should do what he wills; the sun kindles the fire, and the fire the sun with heat. (20)

(*Looking up into the sky*). O Rambhâ, bring here the materials got ready by the great Indra in person for installing prince Âyus as the Heir-apparent.

(*Enter Nymphs with the said materials*).

NYMPHS—Revered sir, here are the materials for the installation.

NA'RADA—Seat the long-lived prince on the auspicious seat.

RAMBHA'—Come here, child. (*Seats the prince*).

NA'RADA—(*Pouring the pot on the head of the prince*) Rambhâ, finish the rest of the ceremony.

RAMBHA'—(*Having done as directed*) Child, salute the holy sage, and your parents.

KUMA'RA—(*Bows according to the rank of the persons*).

NA'RADA—May you be blessed!

KING—Be the greatest man in the family.

URVASÎ—Win the favour of your father.

(*Two bards behind the scenes*).

FIRST BARD—Glory to the prince!

As the celestial sage Atri was like the Creator, the Moon like Atri, Budha like the Cool-rayed (moon), and His Majesty like Budha, so do you become like your father by your popular qualities. In your exalted race all blessings have indeed been fulfilled. (21)

SECOND BARD—Like the Ganges with its waters distributed between the Himalayas and the ocean, Royal fortune now appears the more beautiful being distributed between this your father who stands at the head of the great, and you abiding by your duty and of unshaken courage. (22)

NYMPHS—(*Approaching Urvas'î*). We felicitate you on the attainment of the dignity of Heir-apparent by your son and on being permitted to stay with your lord.

URVAs'î—This good luck is common to us all. (*Taking the Kumâra by the hand*). Come child, salute your eldest mother.

KUMA'RA—(*moves from his place*).

NA'RADA—Wait, you can go to Her Ladyship presently. The splendor of the installation of your son Âyus as Heir-apparent reminds me of the (installation of Kârtikeya as commander-in-chief (of the heavenly forces) by Indra. (22))

KING—How can he fail to become a worthy person when thus favoured by you?

NA'RADA—What more, agreeable to you, shall Indrado?

KING—If Indra is propitiated towards me, what further can I wish for? Still let me have this (lit. let there be this)-

(Benedictory stanza.)

For the welfare of the good, may there ever be, between wealth and learning, which are at variance with each other, a union which is rare in one place. (24) (*Exeunt omens.*)

END OF ACT V.

FINIS.

APPENDIX.

-:0:-

Translation of the Prakrt passages found in Act IV.

P. 91 L. 1—(*Behind the scenes, an आश्रितिका song introducing Sahajanyā and Chitrālekḥā*). Melancholy on account of the separation from her beloved friend, *Chitrālekḥā*, sitting on the bank of a lake, the lotuses of which have been caused to bloom by the rays of the sun, in affliction wails (or speaks to her friend. (1)

(*Then enter Sahajanyā and Chitrālekḥā*).

CHITRA.—(*On entering, looking at the quarters with a द्विपदिका song.*) Two female swans, tender-hearted, and touched with grief for a friend, are lamenting on a lake, their eyes flooded with tears. (2)

P. 94. L. 10. (*Hereafter a जम्भलिका song.*) Two female swans, tender-hearted and touched with grief for a friend, are lamenting on a lake, bathed with profuse tears. (3)

SAHAJANYA'—Friend, is there any means of union ?

CHITRA.—Excepting the jewel of union produced from the lac of Gaurī's feet, what other means can there be of her recovery ?

P. 95. L. 4. (*Hereafter a खण्डधारा song.*) With her mind suffering from anxiety, and desirous of seeing her friend, a female swan roams about on a lake charming on account of full-blown lotuses. (4)

P. 95. L. 7. (*Behind the the scenes, an आश्रितिका song to introduce Purūravas*).

The elephant-lord enters the forest, a change being perceptible in him on account of the frenzy due to separation from his beloved, the huge form of his body being decked with the flowers and tender leaves of trees. (5)

P. 95. L. 9. (*Picking up a clod of earth and running to attack with it*) (*After that looking at the quarters with a द्विपदिका song.*)

A young swan, brooding over his grief for his beloved with fluttering wings and flooded eyes wails on the lake. (6)

P. 96. L. 4. (*So saying, falls down senseless; again rising with a द्विपदिका song and sighing*).

I thought that some demon was carrying away the fawn-eyed one, while the dark cloud, (decked) with the new lightning was showering. (7)

P. 97. L. 2. (*Hereafter a चर्चरी song*).

O cloud, you that have covered the face of the quarters with your dense showers, restrain your anger towards me, being ordered to do so; if I, while wandering on earth, see my beloved, then I shall endure whatever you will do.

P. 97. L. 5. (*A चर्चरी song after the word प्रत्यादिशामि*).

The heavenly tree dances in a number of charming ways to the accompaniment of the songs of the bees exhilarated with fragrance, and the playing of musical instruments (in the form of the notes of) the cuckoos, with the clusters of its foliage waving in the blowing gale. (9)

(*With these words, he dances*).

P. 98. L. 2. (*A भिन्नक song after the word अन्वेषयामि*).

Separated from his beloved, (and therefore) very much grieved, full of the grief of separation and extremely languid, the lord of the herd of elephants with very slow gait (wanders) in the mountain forest bedecked with flowers. (10)

(*Then turning round with a द्विपदिका song, and observing, says with delight*).

P. 99 L. 6. (*Hereafter a खण्डक song*).

Grieved (on account of separation) and desirous of seeing his beloved, the elephant-lord roams hurriedly wondering in his mind (that though he was) the conqueror of enemies, he could not protect his beloved who was taken away from him. (11)

(*A चर्चरी song after the खण्डक*).

O peacock, I beseech you, tell me if while wandering in this forest you have seen that beloved of mine.

Listen—her face is like the moon and her gait like that of a swan; by these indications you will recognise her, (and so) I have told you. (12)

(*Sitting down after the चर्चरी song and joining his palms*).

P. 99 L. 8. (*With the चर्चरी song. gazing*).

P. 100 L. 7. (*Hereafter the खुरक—dancing song*).

The mighty elephant living in the forest of the demi-gods, wanders measuring the sky (as it were), a flood of tears proceeding (from his eyes) on account of grief, and the joy of his heart cast far away. (13)

(*A चर्चरी song after the खुरक*).

Dear cuckoo, sweet-warbler, soaring through the Nandana forest at your will, if, indeed, you have seen that beloved of mine, O cuckoo, tell me. (14)

(*Dancing to the tune, approaching with a वलन्तिका, and kneeling*) Madam,

P. 100 L. 11. (*With a slight turn in position.*) (*In the sky*)

P. 101 L. 10.—May you sit at ease, madam ! Let us depart at once. (*Rising and turning with a द्विपरिका song and gazing*). Ah, there is the sound of an anklet, indicating the pacing of my beloved in the southern part of the forest-line; I shall just follow this sound. (*Turning*).

With his countenance faded on account of separation from his beloved, his eyes surcharged with the moisture of unceasing tears, his gait impeded by unbearable grief, his body heated by excessive and growing pain and his mind still further agitated, the elephant-lord roams in the forest. (15)

(Thus he repeats the six divisions of the verse according to the *Kakubha* mode of singing).

(*Then looking at the quarters with a द्विपरिका song*).

Separated from his dear mate, burning with the fire of intense grief, and his eyes flooded over with tears, the elephant lord wanders afflicted. (16)

P. 102 L. 12. (*Sitting, continues with a चर्चरी song.*)

O swan, why do you conceal it ? (*Dancing and rising*).

P. 103. L. 2. (*A चर्चरी song*).

I understand by your imitating (her) gait.

(*Approaching with the चर्चरी song and folding his palms*).

P. 103. L. 5.

(*A चर्चरी song again*).

From whom did you learn this, you lover of a (charming) gait? Verily, you have seen her who is languid on account of her heavy hips. (17)

(*A चर्चरी song again. Uttering the verse हंस प्रयच्छ &c., and gazing with a द्विपदिका, and laughing*).

P. 103. L. 7.—

(*Hereafter a कुटिलिका—Dancing song with a मल्लघटी and चर्चरी*).

The elephant-lord maddened on account of separation from his beloved, roams

In a forest, which is charming on account of the rustling of leaves and the cooing of the birds, and in which beautiful trees have put forth leaves and flowers. (18)

(*A चर्चरी song after music and dancing*).

O *Chakravāka* bird, of yellow and red colour, tell me if you have not seen that blessed woman, sporting in spring time. (19)

(*Approaching with a चर्चरी song and kneeling*).

P. 104. L. 11.—(*The अर्धद्विचतुरस्रक Position*).

The youthful swan sports in the lake of passion, his intense affection being heightened all at once (lit. by one turn). (20)

(*Approaching in the चतुरस्रक posture and joining his palms*)

P. 105. L. 7,—(*After नागराजस्तिष्ठति*)—

(*A कुटिलिका song*).

(There stands the lordly elephant) in the forest, grieved on account of separation from his mate, (a मल्लघटी)—with the black bees rising up on account of the smell of his rut. (21)

P. 105. L. 10.—(*Standing in the स्थानक position and gazing*)

P. 105, L. 12, (*A चर्चरी song hereafter*).

I question you, tell me, O elephant-lord that have felled down a tree with a sportive blow, did you see my beloved, who far excels the beauty of the moon, crossing your path ? (22)

P. 107. L. 2. (*Hereafter a खण्डिका song*).

Attentive to his business, and striking the ground with his hard hoofs out-stretched, see, the courageous boar wanders here and there, lurking in a dense forest. (23)

P. 107. L. 6. (*Hereafter a चर्चरी song*).

Show (me) my beloved, O mountain, bright (lit. extremely white) like (also on account of there being) crystal slabs, having a crest of variegated flowers and charming on account of the songs of demi-gods. (24)

(*Approaching with the चर्चरी song and joining his palms.*)

P. 108. L. 5,—

(*Hereafter a कुटिलिका song*).

Be pleased with this salutation, dearest lovely river, having with you agitated birds (who are) merciless (towards me), having, O heavenly river, a yearning stag on your bank, and the humming sound of a swarm of black bees (25)

(*A चर्चरी song after the कुटिलिका*).

Having for the unplifted arms the waves lashed by the easterly breeze and for his limbs the clouds (reflected in water) the lord of seas dances prettily, using for the decorations conches, and the birds, swans and *Chakravâkas*, as saffron marks and for his raiment the blue lotuses, near which are elephants and sharks in large numbers, and giving a clap with his hand by the dashing of the waves against the shore. The rainy season newly set in coops up the quarters and pervades them. (26)

(*Approaching with a चर्चरी and kneeling*).

(*A चर्चरी song*).

P. 109. L. 5.—

Ferry me over from the midst of the sea of separation if you have seen the fawn-eyed celestial lady, wandering in the forest of a deep blue colour like the sky, whose gait is like

that of a swan, whose body is slender, whose youth is eternal, whose breasts are large, high and fully developed and who is languid on account of the burden of her hips. (27)

P. 111. L. 1,—*After आदास्ये &c.*

(*Gesticulates picking it up*).

The elephant-lord, attached to his mate and quite emaciated, his eyes bedimmed with tears, and his countenance faded, wanders, afflicted, in the forests (28)

(*Approaching with a द्विपदिका and picking it up*).

P. 112. L. 8.—

See, O creeper, I am wandering with an absent mind; if luckily I get her back, then certainly I shall remove her from this forest, and never again allow that ruthless lady to enter it. (29)

(*Approaching with the चर्चरी he embraces the creeper; then enter Urvas'ī in its place*).

P. 113. L. 16.—

(*Hereafter a चर्चरी song*).

Wandering in the forest for you sake, whom did I not tearfully ask (intelligence about you)?—the peacock, the cuckoo, the swan, the *Chakravāka*, the bee, the elephant, the mountain, the river, and the deer. (30)

P. 115. L. 18—

(*A चर्चरी song*)

Being united with his consort and having his body horripilated, the youthful swan having obtained a balloon as he wished, sports. (31)

(*Exeunt, after the खण्डधार song*).

NOTES.

P. 1. अय—marks the begining of works and carries with it the secondary sense of ‘auspiciousness,’ as having emanated from the throat of Brahmā along with the syllable *Om*. Cf. ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्याती तस्मान्माङ्गलिकादुभौ ॥

विक्रमोर्वशीयम्—(for explanation see com. p. 5). The play having for its heroine ‘Urvas’i won by valour.’ It will be more grammatical, however, to explain this (as Kātayavema does) as विक्रमश्च उर्वशी च विक्रमोर्वशीयौ तावधिकृत्य कृतं नाटकम्. For the rule ‘शिशुकन्दयमसभद्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः’ Pān. IV. 3. 88, requires that छ (ईय) should be affixed to Dw. compounds only (if it is to be attached to compound words at all). But this supposes Vikrama to be a name of Purúravas. Kātayavema actually remarks विक्रमशब्दः पुरुरवस्संज्ञ इति संप्रदायः—‘Tradition says that Vikrama was another name of Purúravas.’ Whatever might be the correct explanation—perhaps the poet purposely chose such an ambiguous title—there is no doubt that there is a veiled reference here to the name of Vikramāditya whom an almost universal tradition makes the poet’s patron. For further allusions to Vikrama, com. अनुसरेकः खलु विक्रमालङ्कारः, विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् &c. and our notes *ad loc*.

In conformity with the rule laid down by writers on Poetics that every poetic composition should begin with a benediction, or a salutation or hinting of the subject matter (आशीर्निमास्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्), the poet opens the play with a benedictory stanza, invoking the most important blessing of S’iva on the audience.

This invocation which is addressed to S’iva shows that Kālidāsa was a devotee of that God and Vedānti too, although tradition and his very name make him a worshipper of the Goddess Kālī. That he was a Veda’nti is abundantly clear from his assigning to Brahmā (Kum. II.) and Vishṇu (Rag. X.) the highest attributes which properly belong to Brahmā (*new*.) and from his actually speaking of the three gods, Brahmā, Vishṇu and S’iva as one (Kum. VII. 44.), that is, each indentical with the Supreme Brahmā, considered in its different capacities of creating, protecting and finally resolving into itself the universe. Kālidāsa’s S’aivism in literature is not inconsistent with this view. For he was not a bigoted S’aiva; he did not live in an age of sectarianism.

वेदान्तेषु—In the Vedāntas *i. e.* the Upanishads. They are so called because they constitute what is called 'Brahma-Vidya' and so form the final (अन्त) authority on the metaphysics of the Vedas; also because they are chronologically the last additions to them.

Vedānta as ordinarily understood, however, is a name given to the last of the six Systems of Indian philosophy, or Darśanas as they are technically called, propounded by Bādarāyana, and developed by its greatest exponent, S'ankarāchārya. In the Sūtra period of the Sanskrit Literature, the Karma-kāṇḍa and the Jñāna-Kāṇḍa of the Vedas, were reduced to certain mnemonic aphorisms called the Mīmāṃsā-sūtras, more generally known as the Purva and the Uttara Mīmāṃsās. The former is ascribed to Jaimini, the latter to Bādarāyana. It is the Uttara-mīmāṃsā that is popularly known as 'Vedānta.' It lays down a system for the proper interpretation of the Upanishads which teach the ultimate end or scope of the Vedas.

आहुः—The subject of this is 'the Vedic philosophers, understood. एकपुरुषम्—The supreme Spirit that alone exists. He is called *Purusha* because he reposes in the body (पुर)—as Jīvātma in the individual body, as Hiranya-garbha in the cosmic body. See the S'rutis quoted in the com. *Cf.* शंते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ' Bhāg. P. VII. 14. 37. and Bg. V, 13. Also because he is पुराण or eternal (Vide com. on 'अव्ययः पुरुषः साक्षी—Vi. Sah.). In the Mah. Bhār. the word is thus derived: 'पूराणास्सदनाच्चैव ततोसौ पुरुषो मतः'; नवद्वारं पुरं पुण्यमेतेभ्यः समन्वितम् । व्याकरोति महात्मा यत्तस्मात्पुरुष उच्यते ॥

व्याप्य स्थितं रोदसी who remains, without space to occupy, after having pervaded the heaven and the earth, *i. e.* all space. This is meant to show that the Supreme Being is अपरिच्छिन्न 'passing all measure.' Vide Rg. X. 90. 1. and the other Vedic passage quoted in the com. रोदसी Acc. dual, the twin worlds. Properly the space between the heaven and earth, which is the seat of the roaring winds (from रुद् to roar).

अनन्यविषयः—*Cf.* 'अनन्यनारीसामान्यः &c.' further on III. 18. 'द्वितीयगामी न हि शब्द एषः Rag. III. 49. यथार्थाक्षरः—अर्थमनतिक्रम्य वर्तन्ते तानि यथार्थानि अक्षराणि यस्य; is literally true, fully significant. 'To whom alone in its fulness belongs the title of 'Lord'. Prof. Cowell. अन्त.—In the cavity of the heart, *i. e.* by contemplation. Vide com. नियमितेति—'who restrain प्राण and the other vital airs' qualifies 'सुमुक्षुभिः': or it may be taken separately, by such means

as the restraining of the *Prāṇa* (i. e. प्राणायाम) and the like i. e. ध्यान &c.).

स्थाणुः—He who stands for all times without change, without motion; eternal. Some say that *S'iva* is called because he stands like a tree. The name is thus accounted for in the V. P. समुत्तिष्ठअलात्तस्मात्पजास्ताः सृष्टवानहम् । ततोहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रहिता एव तेजसा । क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाद्य चाक्षिपम् । उक्षिप्तं सरसो मध्य ऊर्ध्वमेव यदा स्थितम् । तदा प्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम् ॥ स्थिरभक्तियोगः—(1) by means of unswerving devotion; (2) by application to &c. or (2) by स्थिरभक्ति unswerving devotion and योग contemplation, metaphysical abstraction (see com.). भक्ति is defined as सा परानुरक्तिरीश्वरे by *S'āṇḍilyāchārya*. *Patañjali* defines योग as चित्तवृत्तिनिरोधः controlling the functions of the mind. निश्चेयस—Lit. that to which nothing is superior, or that from which true happiness results; hence, final beatitude, eternal bliss.

Cf. "Inferior enjoyment in heaven is not an object of desire to the more enthusiastic of the Hindus as it but finite, and after its cessation the individual if born again in the world, and exposed to the calamities of a frail existence. The great aim of devotion is union with the Supreme Universal Spirit, in which case the soul no more assumes a perishable shape" Wilson.

P. 4. नान्यन्ते—For the definition of *Nāndi* see com. The *Nāndi* here consists of four *Padas* and is technically called पत्रावली. See com. The term '*Pada*' is differently explained as meaning either a quarter of a stanza, or the inflected form of a noun or verb, or even sometimes a whole sentence. According to *Mātrgupta*, the *Nāndi* should contain an allusion to the incidents to be represented in the play; and our *Nāndi* is explained as conforming to this rule by Rang. and Kāt. (See com.) सूत्रधारः—(lit. the holder of the thread of dramatic arrangement) is the stage-manager of the principal actor who assigns to the various actors the characters they are to represent, instructs them, &c., and takes a leading part in the *Prastāvanā* or the prelude.

Su'tradhāra is never introduced first in Sanskrit plays. *Nāndi* being the stanza or stanzas of benediction or invocation must form the first words, and if it were preceded by the word सूत्रधार it would lose its force of being the first words. The *Nāndi* was recited by the *Su'tradhāra* in the person of a *Brahmaṇa* (as one authorised to give a blessing). The *Su'tradhāra* or the principal manager was generally a *Brahmaṇa* and therefore qualified to repeat the *Nāndi* in his own person; but he did so, however as a *Brahmaṇa*

and not in his character as a *Sūtradhāra* which he did not assume till he had finished the *Nāndī*. Hence the words *प्रविश्य* &c. are not used, the reciter of the verses being already present on the stage. If the manager happened to be a *Non Brāhmaṇa*, he seems to have had no right to the title of *Sūtradhāra* nor could he repeat the *Nāndī*. In this case a *Brāhmaṇa* performed the work of pronouncing the blessing and the manager then entered being called *स्थायक* (a term also applying to the *Brāhmaṇa* *Sūtradhāra*.) See Jagaddhar's remarks in his com. on the *Māl. Mād.*

In the etymology of the word *Sūtradhāra* we have perhaps a record of the development of the drama. It is properly derived from *Sūtra* 'a thread' and *dhāra* 'holder or puller,' and appears to have been originally applied to a class of men who wandered from village to village exhibiting dolls and paper figures. The idea of investing human beings with particular characters seems to have been an after-thought. It is probable, therefore, that dramatic performances developed out of such exhibitions. Some however, do not hold this view.

अतिविस्तरेण—*i. e.* of the prelude. **नेपथ्य**—(irregularly derived from *नि* the eye and *पथ्य* suitable, goodlooking; some derive it from *नृपथ्य* or *नरपथ्य* what is suitable to men, characters) the attiring room behind the curtains where the actors assume their respective characters. **मारिष**—(lit. one who is patient, *i. e.* patiently carries out the behests of the *Sūtradhāra*) in dramas, a respectful term of address by the *Sūtradhāra* to the *Pāriṣārshwaka*.

P. 6. पारिपार्श्वकः—an actor next in dignity to the *Sūtradhāra*, so named because he stands by the side (*पार्श्व*) of the *Sūtradhāra* and assists him in requesting the audience &c. (See com.).

प्रयोगबन्धः—a dramatic composition; 'दृष्टप्रयोगः, प्रबन्धाः' *v. l.* although apparently easier, is rejected because *प्रबन्ध* means a continuous (*प्र*) narrative (*बन्ध*) and applies to such works as the *Harshacharita* &c., which give details and is not generally applied to dramas wherein a great deal has to be left to the imagination of the audience.

सोहम् that I, *e.* who know this fact. *Cf.* 'सोहमाजन्म—' *Rag. I* 5. also *II. 40*, and *स भवान्* &c., further on (p. 21).

अपूर्व—अविद्यमानं पूर्वं यस्य lit. the like of which did not exist before; novel; unique in excellence. **नाटकम्**—see introduction.

पाठेषु—पाठः what is to be recited, the part assigned to each actor. **आर्यमिश्रान्**—मिश्र simply an honorific suffix, see com.

P. 7. प्रणयिषु प्रणयिन् (fr. *प्रणय* + *इन्*) friend, or a suppliant, a petitioner. Here the latter sense is preferable, the *प्रणय* being

that expressed in the words शृणुत &c. Cf. स्वाथास्ततां गुरुतरा प्रणयि-
क्रियैव IV. 15. दाक्षिण्यात्—out of courtesy, kindness. दाक्षिण्य is
derived from दक्षिण which means skilful, clever, the skill or
cleverness consisting in ministering to the wishes of others, and
so on. See Mallināth on Rag. I. 31.

सहस्तपुरुष—The noble hero of composition, or the excellent
plot and noble hero (the com. being dissolved as a Dvandva, and
सत् taken with both वस्तु and पुरुष). वस्तु (also called इतिवृत्त)—the
plot of a drama, the subject-matter of a poetic piece. क्रिया a
literary work, composition. So in Māl. I. वर्तमानकवेः कालिदासस्य
क्रियायाम्.

यस्य वा—has he e the sense of च 'and, as well as.' अम्बरतले in
the space or the region of heaven. तल is sometimes used at the
end of a Comp. without much alteration of meaning; e. g. महीतल
the surface of the earth i. e. the earth itself (Rag. II 50.)
Many ancient kings had the power to move in the sky, over the
ocean &c. Vide Rag. V. 27.

अये—a particle, expressing sudden surprise or wonder. विज्ञा-
पना viz. that contained in प्रणयिषु &c. कुररी—a kind of bird called
in Marāṭhi *Titavi*. It is a solitary bird living in the neighbour-
hood of watery places, utters shrill and frequent cries and is so
timid that it flies away at the slightest approach of danger. Cf.
'सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्द विग्रा कुरीव श्रूयः' Rag. XIX. 64.
'कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे' Bhāg. Purāṇa X. 90 15. 'कोशन्तीं
कुररीमिव' Mah. Bhār. Van. Par.

After this Rang, who reads आर्तानां before कुररीणाम् has the
couplet मत्तानां &c. which is evidently out of place here. The
Su'tradhāra who hears a cry of distress, piercing like the shrill
note of the Kurari bird cannot compare it with any propriety
with the hum of bees intoxicated with honey or with a sweet
song sung by ladies. With our reading the sense is quite clear.
A sharp sound like that of the Kurari birds falls on the ears of
the Su'tradhāra who does not know what to make of it. He
therefore pauses to listen to the cry again and then ascertains
its source.

P. 8. नरसखस्य मुनेः—Scil. of Nārāyaṇa. Nara and Nārāyaṇa
are two sages of Vedic reputation. * In later writings they are
always mentioned together, sometimes being designated as देवौ or

* In the Rg. Veda there are two hymns (VI. 12, 13) attributed to
Nara, and one, the celebrated Purushasukta (X. 90) to Nārāyaṇa.

पूर्वदेवौ, sometimes merely as तपसौ hermits, and at others as ऋषि-सत्तमौ the most eminent saints. They are also spoken of as incarnations of Vishnu. Afterwards they came to be identified with Arjuna and Krishna, who were regarded as their avatâras or incarnations. (Vide Mah. Bhâr. Van. XLVII. Udyog. XLVIII. They are represented as practising religious austerities in the Badarikâs'rama. According to the Vâmana Purâna, their ascetic exercises alarmed Indra, who sent Kâma and Vâsanta, with the nymphs of heaven, to disturb their meditations. Nârâyana, understanding their purpose, received them with great civility. He then taking up a flower placed it on his thigh, when, oh wonder, a beautiful nymph (Urvasî) appeared from it, whose superb charms covered the nymphs of heaven with shame. He then courteously sent them away, making a present of the new-born nymph to Indra. According to the Harivams'a, Urvasî was produced by the sage from his thigh. The poet, as suits his purpose calls Nârâyana a sage, and also identifies him with Vishnu.

सुरस्त्री a female god; a celestial woman, and not, as one may be led to think, the wife of a god. बन्दीकृता—see Gr. 229-230. झरणम्—is preferred to करुणं because the nymphs were crying for help as is clear from their cry परित्रायतां &c., and not crying piteously.

अप्सरसाम्—A class of celestial damsels residing in heaven. They are very fond of bathing, can change their form and are endowed with superhuman power. They are regarded as the courtezans of gods, and as such the servants of Indra, who when alarmed by the unusual religious austerities of any one on earth, sends down one or more of them to allure him. Their origin is differently given in different places. According to the Râmâyana they sprang up from the churned ocean (see com.); while the Mâh. Bhâ. makes them the daughters of Kâshyapa and Pradhâ:—
'इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् । प्रधासूत महाभागा देव देवर्षितः पुरा ।
अलंबुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा । अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ।
केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा । सुमित्रा चातिबाहुश्च इति ।' Bâna in his Kâd. mentions 14 families of the *Apsarases*. The word is generally used in the pl. though the sing. is sometimes found used, as well as the form अप्सरा (see com.).

P. 9. प्रस्तावना—Every Sanskrit play is introduced, by what is technically called आमुख or प्रस्तावना. For def. see com. and Introduction. Since the entry of the nymphs is indicated here by the *Su'tradhâ'ra* with the words 'here they enter' the present प्र. is called प्रयोगातिशय.

अपटीक्षेणे—with a toss of the curtain, (अपटी) suddenly. This stage direction is used when a character is introduced suddenly i. e. without any previous hinting and without the usual expression ततः प्रविशति.

सूर्योपस्थानात्—The context does not explain what this उपस्थाने was, or when and why it was performed. It seems, however, to mean here personal attendance upon, with a view to pay one's homage. Kings of the solar and lunar races are often described as visiting occasionally gods like इन्द्र, सूर्य &c. in order to show their respect to them. Vide Rag. I. 75. पुरा शक्रमुपस्थाय &c. उपस्थान also means personal service or mental worship as in वरुणोपस्थान which is part of a Bráhmaṇa's evening prayer or *Sāyam Sandhyopāsana*. Let us briefly consider here whether this attendance of Puru'ravas was *nitya* (regular, obligatory) on *Naimittika* (occasioned by some cause or special occasion, occasional or accidental). We are inclined to think that it was *Nitya*—regular i. e. occurring at fixed times. For—(1) the word उपस्थान is applied to a part of a Bráhmaṇa's daily prayer and so refers to something regular; see also Act IV. where it means regular attendance (at stated periods). (2) Puru'ravas was a descendant of Su'rya (the sun-god) through his mother Ilá (See IV. 19). It is, therefore, natural that he should regularly pay his respects to his grandsire. (3) If the attendance had been exceptional the poet would probably have indicated the cause. (4) The Mat. P. from which the poet has borrowed his plot makes the king's attendance (though it is on Indra) regular. See introduction. p. 29.

In this speech the king mentions his name, which was too well known to the denizens of heaven to need any thing more about him, to inspire the nymphs with confidence (cf. the speech of Menaká, at p. 12) While the fact of his having returned from the sun after having waited upon that divinity at once shows that he is a partisan of the gods (सुरपक्षपाती) and one having the power to move in the aerial region.

P. 10. असुर—A demon; न सुरः असुरः, the नञ् indicating विरोध. According to the Rámáyana those who partook of the heavenly drink (सुरा, also called असृत्) were called *suras*; and those who obtained no share of it were called *asuras* सुराप्रतिग्रहादेवाः सुरा इत्यभिभिद्युताः। अप्रतिग्रहणान्नस्या देतेयाश्वासुरा मताः ॥ The Nir. derives the word thus—अस्ताः प्रचयाविता देवैः स्थानेषु न सुष्ठ रंताः चपलाः इत्यर्थः। इद्वा

असुः प्राणास्तेन तद्वन्तो भवन्ति । अवलेपात्—अवलेप properly vanity, arrogance; here the result of vanity; violence or outrageous conduct.

Note—The word असुर originally meant 'a god,' lit. one full of (र) spiritual life (असु); and is used in this sense in the oldest part of the Rg. Veda, being an epithet of the chief deities such as Indra, Agni and Varuna. But when the ancient Persians quarrelled with the Hindus calling their *devas* devils, the latter by way of retaliation called Asura, the Supreme god of the Persians, a demon. Thus the word *asura*, which had so long signified a god, came to mean, 'a demon,' with the Aryans; and their fertile genius easily led them to coin a word 'sura' for 'a god' from the very term *asura* which now meant 'not a god,' by eliminating अ from it as if it were a negative particle. Cf. the word सित derived from असित meaning 'black' which was an original word and not a compound of अ + सित. Also ध्रुव from विध्रुवा.

अपराद्धम् is equivalent to अपराधः कृतः the termination त being added भवे. It is a p. p. and not a noun. राध् with अप meaning 'to offend' generally governs the Loc. in the sense of the Acc. sometimes the Gen. as here; as कस्मिन्नापि पूजाहं अपराद्धा शकुन्तला, न तु ग्रीष्मस्यैव सुभगमपराद्धं युवतिषु । S'ak. 'महता योपराध्यत दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत्' । Pt. I.

तपोविशेष—The *apsarases* being the servants of Indra call him *Mahendra*, the great Lord. The Purāṇas make the position of Indra dependent on the performance of a hundred Horse-sacrifices or attaining a certain amount of perfection in the performance of religious austerities. Hence he is represented as getting alarmed, whenever a human being is reported to him as practising extraordinary penance (तपोविशेष) or performing a hundred *A'svamedha* sacrifices, and trying to throw obstacles in his way, such as sending nymphs of heaven to disturb his *Tapas* (asceticism), accompanied by *Madana* and his accomplices *Madhu* and others, if necessary, stealing the consecrated horse &c. Comp. 'जातशंकैर्देवैः मेनका नाम अप्सराः प्रेषिता नियमाविज्ञकारिणी;' अस्त्येतदन्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम् &c. S'ak. I. 'चरतः किल दुश्चरं तपस्तृण-बिन्दोः परिशंकितः पुरा । प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ Rag. VIII. 79; and the carrying away of Dilīpa's horse (Rag. III).

महेन्द्रस्य—In Paurāṇic literature, Indra is represented as subordinate to Brahmā, Viṣṇu and Ś'iva. He is, however, the lord of all other gods and hence is often styled as देवेन्द्र, सुरेन्द्र &c.

Indra is often called *Mahendra* probably to distinguish him from *Upendra* as Vishṇu in his dwarf (*Vāmana*) incarnation (see *infra* note on पितुः पदं मय्यमम् I. 18.) is sometimes called the former being an elder and the latter a younger son of Kas'yapa and Aditi and Dâkshâyaṇi.

In the Veda Indra is regarded as the God of the firmament (from *Ind* to shine or be powerful) and the highest place among gods is assigned to him 'although he is by no means regarded as an uncreated being, being distinctly spoken of in various passages of the Rg-Veda as being born. He is the dispenser of rain and the chastiser, with his resplendent weapon *Vajra*, of the demons (the clouds allegorically so spoken of). His assistants in his warfare are the *Maruts* or the storm gods. He is the regent of the east and his bright golden chariot is drawn by bay horses called *haris*. (see note on हरिवाहनदिक् III, 6.) For his full Vedic character see Apte's San's. Eng. Dictionary. Indra is often called *S'atakratu* in the Veda. *Kratu* in the Rg. Veda means wisdom or power, and Indra is the god of hundred wisdoms of powers i. e. whose power and wisdom are infinite. In post-Vedic times, however, *Kratu* came to signify 'a sacrifice and the term *S'atakratu* being probably misunderstood Indra became 'the god of hundred sacrifices.' Hence the allusion to his fears &c. in the text. According to the Purāṇas, *Amarāvati* in his capital, *Indrāṇi* his wife, *Jayanta* his son, *Nandana* his garden *Airavata* his elephant and the rainbow his bow.

सुकुमारं प्रहरणम्—because he has another (*Vajra*) which is not सुकुमार. Cf. Indra's address to Kāma—उभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च । वज्रं तपोवीर्यमहस्तु कुण्ठं त्वं सर्वतो गामि च साधकं च ॥ Kum. III. 12. प्रत्यादेशः—Ordering back; putting into the back-ground. ०गर्विता—see com. इत is added to the words of the तारकादि class in the sense of 'तदस्य संजातम्' by तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् Pān. V. 2. 36. तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । स्वर्गस्य—सर्गस्य v. l. has no propriety. उर्वशी—one of the twelve principal *apsarases* of heaven thus enumerated—उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यलम्बुषा । विश्वाची च धृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा । भानुमत्यबला वर्चा द्वादशाप्सरसः शुभाः ॥ *Vahni Purāṇa*.

समापत्ति—Properly means a casual meeting, an accidental encounter; hence accident, chance. Cf. समापत्तिदृष्टेन देव्या परिजनेन Mal. III. हिरण्यपुर—This is probably the city of gold of the *asuras*, situated in the sky—one of the three cities (*tripura*)

built for them by Maya, the other two being a town of silver in the air, and of iron on earth.

अर्धपथ एव अर्ध *neu.* and meaning exactly a half precedes in a Gen. Tat.—by 'अर्धं नपुंसकम्' Pān. II. 2. 2. Urvasi was seized exactly on half the way. For had she reached 'the end of the road', she would have been in the midst of the gods or other inhabitants of heaven and the demon could not have ventured to commit the outrage. Nor could he have seized her at a station nearer to the Yakshas' abode without expecting to meet with some possible obstruction. The poet therefore selects a point in the distance where the ladies were most vulnerable, help from either quarter being equally out of the question.

बन्दिमाहम्—this is *namulanta* or the gerund in अम्. By Pān. III. 4. 45 (see com.), this gerund of a root may be used when an *upamānapada* or its object is used as an *upapada*, ग्रहीता—seized in the manner of a captive *i. e.* taken a captive.

अपि—as an interrogatory particle is always used at the beginning of a sentence. सः—shows the contempt with which the king treats the demon. जातम्:—a rogue or villain; fr. जल्. 10 Paras to cover as with a net; hence to fabricate a scheme to deceive others. It also means 'one acting rashly' (असमीक्ष्यकारी).

पूर्वोत्तरेण—see *supra*. note on अर्धपथ p. 10. तेन &c.—then *i. e.* since it is known in what direction the demon had gone it will be easy to track him out &c. प्रत्यानयनाय—is equivalent to प्रत्यनितुम् । तुमर्थाच्च भाववचनात् । Pān. II. 3. 15. The Dat. of an abstract noun formed from a root is often used to express the sense of the infinitive from the root. सदृशं &c.—worthy of. Cf. सदृशमेतत्पुरुषं शपदीपस्य भवतः । S'āk. I. अतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य । Rag. XIV. 61. When meaning 'like or similar to' सदृश्य may be construed with Instrumental also.

P. 11. सोमादेकान्तरस्य—see com; Cf. V. 21. सूते अमृतमिति सोमः fr. सू + मन् (म) 'by अर्तिस्तुसु &c.' Upā. I. 139. Cf. the S'ruti—सूयते नवो भवति जायमानः' Probably *Soma* originally meant the plant of that name the juice of which formed a favourite beverage of the ancient sacrificers. It then became a name of the moon, according to Mr. Pandit's theory (see his note on ओषधिपति quoted in our notes on Rag. II. 72.), through the medium of the word इन्दु Indu is used in the Veda primarily in the sense of 'a sparkling drop of the Soma juice'; Cf. सुतार इन्दवः Rg. I. 16. 6; it then

meant any round body; and lastly the moon. Thus the word *Indu* meant both a drop of juice of the sacrificial plant and the moon; a synonym of *Indu* in the first sense is the word *Soma*; therefore *Soma* meant both the plant and the Moon.

हेमकूटः—or the 'golden-peaked' mountain, seems to be a northern hill of the Himālayan range where the scene of the first act is laid. According to the Paurāṇic Geography, it is one of the seven *Varshaparevatas* (those that divide the known world into nine continents) supposed to be situated to the north of the Himālaya and the abode of the Kimpurushas. Kālidāsa in the *S'āk.* VII. (p. 181*) speaks of it as 'plunged into the eastern and western oceans and emitting golden fluid.' आशुगमनाय—that we may go swiftly; see above, note on सखीप्रत्यानयनाय.

आयुष्मान्—the charioteer is to address the king thus; and for these reasons—(1) The charioteer, like the *Kaṇchuki* was a man grown old in the king's household and was not treated as a mere servant but rather as an elderly and respectable man; (2) The chariot was generally used at the time of war or on chase occasions when the life of the king was in danger and depended to a certain extent on the skill of the charioteer. So this was the most fitting term of address for him.

निरूपयन्—observing, marking closely. वैनतेय—Garuda, mentioned here as a standard of fleetness. किं पुनः—with what greater ease; see A. G. § 267 (a) मघोनः—The reference to Indra's name is significant. Not only the speed of the chariot but Indra's divine power which exerts an occult influence in favour of his allies. See *Infra.* I. 15. मघवन्—मह्यते पूज्यते इति irregularly derived fr. मद्+Unādi aff. कनिन् (अन्) with the aug. वृक् (र्); there are twelve other words similarly derived given in the sūtra श्वन्तुक्षन्पूषन्प्रीहन्क्वेदन् &c. Unā. I. 159.

रेणुवदमी—रेणुपदवीम् *v. l.* is not good as it involves a tautology with चूणीभवन्तः। For an ingenious interpretation of this see Rang. quoted in the com. रेणवत्—like dust i. e. in atoms being no longer a dense body. अर्—m. n fr. ऋ to go, इयति अनन.

चित्रं—*Cf.* 'निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्वकर्णाः' *S'āk.* I. The *chauri* which is formed of the white bushy tail of the *chamara* deer (*Bos Grunniens*) and is used for whisking off flies, is regarded as an emblem of royalty. *Cf.* व्याधूयन्ते &c. IV. 4. As such it was placed between the ears of horses to serve as an ornament like the plume of the war-horse of ancient chivalry.

यष्ट्यमे—the velocity of the chariot suspended its (flag) play, and caused it to appear fixed in one direction. यन्मये *v. l.* is ungrammatical as there is no noun to which यत् may be made to refer. With this description here com. that in S'āk. I. 9. What a vivid picture the poet gives here of the velocity of the chariot!

P. 12. राजर्षी—a king (a man of the kshatriya or military class) who leads the pious life of a rshi or hermit. *Cf.* S'āk. II. 14. quoted in the com. Also a Kshatriya who has attained to the rank of a rshi by practising severe religious austerities. The *rajarshi* is inferior in rank to the Brahmarshi. Seven classes of rshis are usually mentioned; *viz.*—Rshi, Maharshi, Devarshi, Brahmarshi, Kāṇḍarshi, and S'rutarshi.

अपि नाम—asks a question mixed with hope or expectation; while अपि by itself introduces a simple question.

संपरायः—संपरायणं fr. सं properly, परा towards and इ to go, to mingle in conflict. The Purāṇas represent some of the illustrious monarchs of the solar and lunar dynasties as assisting Indra in his wars with the demons. *Cf.* Act V. मर्वाश्च सायुगीनः सहायो नः &c. Dushyanta, the hero of the S'āk also assists in a similar way. सर्वथा—in every way, *i. e.* with no injury to himself; under any circumstances.

केतन—fr. कित् (चित्) to know, to observe + ल्युट् (अन) added करणे (कृत्यते ज्ञायतेनञ्) an ensign, a symbol. It also means. 'a flag.' उच्चलित—flying, displayed on high and playing in the air. This indicates the gentle advance of the chariot. सोमदत्त—may be a proper name (or as Rang. takes it); see com.

P. 13. त्रिलोकरक्षी—observe the modesty of the king. He does not take any credit to himself, but attributes his success to the all-reaching power of Indra. *Cf.* I. 15. and S'āk. VII. 4. चक्षुः आयतं—long eyes sometimes described as extending so far as to invade the border of the ears were considered a mark of beauty. Here आयत means large, as it corresponds to महत् in महोत्पल. पद्मिनी—this indicates Urvas'ī's पद्मिनीत्वः For the idea *cf.* नवोषसा भिन्नमिवैकपंकजम् S'āk. VII. 16. प्रत्युषसि indicates the passing-of the night and suggests the refreshing influence of the morning. If we adopt the other meaning we have directly निशावसान corresponding to भयगमन—but then the simile becomes dry.

उच्छ्वसित—which is different from श्वसित, means a somewhat hard breathing due to sudden fright, or excessive fatigue and causing

palpitation of heart. Some Mss. omit the word सभावः. परिचस्ता—here परि strengthens or intensifies the meaning as in परिशङ्कित, पर्युत्सुक &c.; cf. the Latin prefix 'ex' in exasperate.

Ranganáth reads after तथाहि, मन्दार &c. This is evidently nothing but a repetition of the next śloka.

कुसुम—shows the delicate condition of her heart. A woman's heart is represented as frail; cf. सद्यःपाति प्रणयि हृदयं Meg. हरिचन्दन—the heavenly sandal was visible owing to Urvas'i's garment being probably displaced a little in her unconscious state. With this line comp. अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः S'âk. I. 28. The reading सिचयान्तेन &c. (see ft. note) would be less objectionable being more decent.

P. 14. प्रकृति—is the natural state (as opp. to विकृति). Hence प्रकृतिं आपद् or प्रतिपद्, प्रकृतौ स्था—to come to one's senses, to regain consciousness. अर्चिम्—is *f.* and *n.* आविर्भूते—mark the propriety of the word; that has just appeared, not yet brightly shining. मुच्यमाना—notice the force of the pre. p.—being left (and not entirely मुक्ता yet). मुक्तकल्पा—the aff. कल्प is added in the sense of 'a little less than, almost equal to.' It denotes equality with a degree of inferiority.

त्रिदशः—for derivation see com.: the gods are supposed to enjoy perpetual youth. According to some त्रिदश pl. (त्रिरावृत्ता दश ten repeated thrice. Malli. on Kum. III. 1.) is a name for the gods taken collectively. Some add त्र्यधिका to the above, but it is simply a makeshift to make the number exactly thirty-three. परिपन्थिन् Lit. one who spreads evil reports about another; hence an enemy, an opponent. हताशाः wretched, because of their vile or frustrated hopes.

P. 15. किं पहाव &c.—by putting this question in Urvas'i's mouth the poet makes an occasion to bring Puru'ravas prominently to her notice. प्रभावदर्शिन्—Prabháva is the superhuman or divine power with which all the inhabitants of heaven are endowed, in a more or less degree and which enables them to know things outside the reach of the senses, create any thing at pleasure (cf. *infra*, प्रभावनिमित्तेन &c. p. 47.) &c. अनुभावेन—mark the difference between प्रभाव and अनुभाव. An instance of condensed style. Here all that can be said in praise of the king is summed up in the two epithets महिन्द्रः and राएसिणा. Notice how the hero is introduced to the heroine, and compare this with the

scene of Śakuntalā's first meeting with Dushyanta, and our remarks thereon. In both the heroes are introduced in their character of 'a benefactor and protector,' but the occasions are different.

उपकृतम्—for the grammatical cons. see note on अपराद्धम् p. 10 Urvas'ī thinks herself compensated for the outrage as she got an opportunity to see the king. This suggests Urvas'ī's *abhi-lāsha* for the king as the word निर्वृण्य suggests that of Pururavas for the heroine. So the poet casts the *bīja* (seed) of the plot here. See com.

P. 16. स्थाने—this Loc. of स्थान is used as an adverb in the sense of 'it is but proper that.' अप्सरसः व्रीडिता इति यत्तत्स्थाने खलु. Considering Urvas'ī's superior charms it was no wonder that &c. अथवा—or rather (corrects or modifies a previous statement). सृष्टिः—an offspring.

अस्याः &c.—stanza quoted in the K. P. as an instance of the ससंदेहालं (भेदानुक्तौ) and in the D. R. as an instance of आलम्बनविभाव. प्रजापति—used in the secondary sense of a creator or progenitor. कान्तिप्रदः—the reading in the K. P. and D. R. is कान्तिप्रदः but symmetry (with शृङ्गारिकरस and वेदाभ्यासजड) requires our reading. Besides the moon is not generally described as 'an imparter of lovely complexion' but as 'a possessor of lovely splendour.' It is also more poetical to suggest by implication his कान्तिप्रदत्व. तु—asks a question accompanied by a doubt or some uncertainty.

शृङ्गारः—Derived as शृङ्ग प्राधान्यमियति इति । कर्मण्यण् । Or accord ing to the rhetoricians, शृङ्ग the rising of love and रा with अ to take (शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः । पुरुषप्रमदाभूमिः शृङ्गार इति गीयते॥) पुष्पाकरः—Vasanta is pre-eminently the season of flowers, the blooming of which prominently suggests the idea of budding youth. Cf. सखा रतीशस्य क्रतुर्यथा वनं वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम् ॥ Nai. Cha. I. 19. वेदाभ्यासजडः—Here the जडत्व no doubt refers to the body as well as to the mind. Notice Mr. Pandit's note here,* which is quite out of place if not totally absurd. The king must

* It is apparent that in Kālidāsa's time the study of the Veda (i. e. probably the learning it by rote) was not regarded as any more edifying to the mind or the body than it is at present. At the present day the numerous Brāhmanas who spend their lives in learning by rote and afterwards repeating the Vedic text are not credited with much intelligence or much appreciation of beauty, and are spoken of as contemptuously (?) as the king speaks of Narayana. S. P. Pandit.

not be understood to mean seriously what he says here as a lover. कथं तु -तु like इव is often compounded with किं and its derivatives in the sense of 'how possibly, indeed,' &c. पुराणः—पुरा भवः or पुरापि नवः (irregularly formed). सुनिः—The commentators of K. P. understand by this ब्रह्मा or the creator; see com. But the context does not justify this meaning. At any rate that is not the meaning of the poet who acknowledges the omnipotence of Brahmā elsewhere (see S'ak. quoted in the com.). The impropriety of the meaning also becomes palpable when we remember that Brahmā is the creator of the moon &c. whom the poet supposes to be possibly the authors of Urvas'ī's being. With the idea here comp. तस्याः सखे नियतमिन्दुसुधामृणाल-ज्यास्त्रादि कारणमधुमदनश्च वेधाः ॥ Māl. Māl. I. 24.

P. 17. अभयदायी—(1) Who has delivered us from danger, (2) who asked them (her friends) not to be afraid or promised them safety. From their deliverance by the king, Chitrলেখা concludes that he must have got information of the outrage from her friends and that he must, therefore, be knowing where they then were. See also com.

यदृच्छा—या ऋच्छा यदृच्छा by Pân. II. 1. 57. This is used in the Inst. sing. in the sense of 'accidentally'. अवच्ययोः—so Dushyanta calls Sākuntalā 'नेत्रनिर्वाण' S'ak. III. (p. 70). सोपि—by making this general remark the king betrays his feelings. आर्द्र-सौहृदः—Whose friendship is never wet with affection (never dry). रूढसौहृदः—v. l. though better contrasting with यदृच्छया and सक्तु is less poetical. अपवार्य—(fr. वृ cau. with अप to hide or exclude) like अपवारित and अपवारितकेन is used like 'apart, aside' in English. It is a stage direction opp. to प्रकाशम्, used when a character turns aside and says something to a particular character only, (तद्भवेदपवारितं । रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाशयेत). अभिजात lit. fit to be spoken by a nobly born person; polite, courteous; cf. अभिजातं खलु एष वारितः Sāk. VI. चंद्रादमृतम् &c.—cf. न केवलमस्य दर्शनं मधुरं वचनमपि । अथवा का खलु वर्णना चन्द्रः सुधोद्वारीति । Ruk. The notion that the moon is the source of nectar may be due, as remarked by Mr. Pandit, to the identification of the moon with Soma, the favourite drink of the gods, but more probably it may have been suggested by the cooling and gladdening influence of the moon-light; cf. the expressions सुधांशु, अमृत-दीधिति &c.

P. 18. प्रत्यागत—goes with सुख and चन्द्र and is appropriate

with सुख but not so much with चन्द्र as that idea is expressed by उपप्लु०. So the other reading (wherein उत्सुकनयना qualifies सख्यः also) which indicates their औत्सुक्य seems to be better. हेमकूट०—when there is an eclipse of the moon, then too, people get on some eminence whence they can get a better sight of her as she is cleared up. उपप्लव—fr. उपप्लु + अप् भवे lit. something passing by or over, making its influence felt; hence a universal or a crushing calamity; or a portentous natural phenomenon. Cf. Rag. II. 48; X. 5; Kum. II. 32; IV. 46. Here an eclipse.

समदुःखः &c.—Urvas'ī wishing to give Chitrālekṣhā an idea of her own state of mind as regards the king, replies in words, which apply equally to the king and to her friends. She means why, I see them. They are &c. The king says सख्यः पश्यन्ति &c., Chi. tells her to mark them. Urvas'ī apparently improves upon the king's statement and says (सखीजनः) न केवलं पश्यति but समदुःखः &c. This speech has the intended effect on Chitrālekṣhā. The reading समदुःखोऽपि पश्यति (समदुःखः पीयते नयनाभ्यां) though simpler is not so forcible as to lead Chitrā. to eagerly ask the question अयि कः; its is also less poetical as it directly expresses Urvas'ī's feelings.

साकृतम्—आकृतम् fr. कु to sound, with आ + कः भवे; meaning or intention; so साकृतं means 'meaningly, with intention to know.'

विशाखासमीपगतः—The Hindu astronomers divide the heavens into 27 divisions each called after a particular constellation. These are poetically represented as the twenty seven daughters of Dakṣha and wives of the moon. The constellations Chitrā and Vis'akhā shine brightly in the summer season, and next to Rohiṇī, one or the other of them is represented as being in association with the moon. Cf. 'हिमनिमुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव' Rag. I. 46. विशाखे शशाङ्करखामनुवर्तते Ś'ak. III. Possibly in चित्रलेखा-द्वितीया there is a reference to Chitrā, which is less prominent when the moon rises with Vis'akhā. विशाखा is probably a corruption of द्विशाखा as the constellation consists of two stars. प्रत्यानीता—may be taken predicatively in which case अपरिक्षित० should better have been शरीरेणापरिक्षितः; or adjectively प्रत्यानीता मियसखी एकं मियं &c.

P. 19. हन्त—expresses delight. रथोपम०—here by रथ we are to understand a रथचक्र०. Round and plump hips constitute a

mark of beauty in the case of females, according to Indian esthetics. **सरोमविक्रियं**—in erotic poetry, standing of the hair on end is considered to be first sign of love. See com.

अङ्कुरितं &c.—we reject the reading **अङ्कुरितमनोभवेनेव** as meaningless; see com., where its impropriety is fully discussed. Love is often compared to a tree the seed of which is sown when the parties meet, which sprouts up when they come in closer contact with each other, bears its blossoms when there is a confession of love from both sides and bears the wished-for fruit when the lovers are finally united. *Cf.* तामाश्रित्य श्रुतिपथगतामास्थया लब्धमूलः संप्राप्ताया नयनविषयं रूढरागप्रवालः । हस्तस्पर्शं मुकुलित इव व्यक्त रोमोद्गमत्वात्कुर्यात्कृान्तं मनसिजतरुर्मा रसज्ञः फलस्य ॥ *Māl. IV. 1.*

सत्रीडम्—because she was thrown against the king by the jolting.

P. 20. **संभावय्**—lit. to imbue the mind with a good idea about another; hence to honour or respect, to greet.

श्रीरिवार्तेवी—a highly poetical line. Here the sorrow-stricken friends are compared to creepers, which, before the advent of spring, are flowerless and therefore gloomy-looking, as it were, and *Urvas'ī* to the refreshing influence of the vernal season investing them with freshness and beauty.

दिष्ट्या—properly instrumental of **दिष्टि** (*fr.* **दिष्ट्** to order, to rule; that which ordains or rules; fate, hence good or favourable fate)—is used like a particle in the sense of “All hail, I am glad that” &c.; when used with the root **वृष्** it means ‘congratulate one upon’; the person congratulated upon being put in the Nom. case and the matter of congratulation in the instrumental, See A. G. § 283 (a). **पीडितं**—*adv.* lit. pressingly.

कल्पशतानि—lit. for a hundred *Kalpas*; hence for many, many years. *Kalpas* is the period of the duration of creation, equal to a day of *Brahmā* and to 1000 cycles of the four ages. **पूर्वस्यां दिशि**—because, as the regent of the East, *Indra* has his residence in that quarter, and *Chitraratha* comes with a commission from him.

महता रथवेगेन—The chariots meant are those of the army of the *Gandharvas*. *Chitraratha*, however, on hearing of *Urvas'ī*'s rescue comes alone, descending from his chariot, to greet *Purūravas*.

P. 21. **चामीकर gold**—(**चर्माकरे आकरे भवम्**). **अङ्गदं-अङ्गं दयते** (दे 1. A. to protect) **दायति** (दे 1. P. to purify), or **यति** (दो to cut) इति

अम्भो—a particle expressing sudden surprise or wonder.
चित्ररथः—King of the Gandharvas. According to Bāṇabhaṭṭa, he was one of the 16 sons of Kas'yapa by his wife Muni. See Kād. p. 218.

विक्रममहिम्नः—(1) with the greatness of prowess; (2) with the prowess of Vikrama. Doubtless the play on the word is intentional. Here as in अनुत्प्रेक्षः खलु &c. (see next page) the poet means to convey a compliment to his patron Vikramāditya, before whom the play was probably exhibited.

प्रियसूहृद्—the king was no stranger to *sparga*, but was on familiar terms with its principal residents. हस्तौ स्पृशतः—touching each other's hand seems to have been, in ancient times, one of the modes of expressing joy when two friends met; see com. After this some read राजा—वयस्य, किमागमनकारणम् ।

नारद—the name is variously derived; cf. Bhā. Dik.—नरस्य धर्मं नारं ददाति यदा नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदंति भविष्यति ॥ इत्यागमः । नारं नरसमूहं याति कलहं इति वा । उरिदं नारमज्ञानं तद् याति ज्ञानापदेशेन इति वा । Nārada is a divine sage of great celebrity. Though reckoned as one of the ten *Prajāpatis* the mind-born sons of Brahmā, he took no part in the work of creation. He is represented as always wandering, *vinā* in hand (which instrument he is said to have invented), chanting praises of God, from world to world and acting as a universal messenger or bearer of news from the gods to men and from men to the gods. He is further known as one of the best devotees of Vishṇu (a परमभागवत); see note on the word, S'ak. VI. p. 180. See also *infra*, Act V.

शतक्रतु—name of Indra. शतं क्रतवोऽस्य or rather शतं मखानां विद्यते कर्तृत्वेनास्य as it is a *nityasamāsa* being a संज्ञा Indra is so called because according to the Purāṇas he attained his position by performing a hundred Horse-sacrifices—a position which for that reason is open to others. See *supra* note on तपोविशेषः p. 10; for the Vedic sense, see note on महेन्द्र p. 10.

चारणेभ्यः—चारयन्ति कीर्तिमिति चारणाः bards, celestial panegyrists. “The *chāraṇas* are still a class in Gujerath, who go about singing eulogistic songs, like their brother caste, the Bharotyas or Bhāṭas” S. P. Pandit. जयोदाहरणं—आह्रियतेऽस्मिन्नित्याहरणं a connected account; उच्चैराहणमुदाहरणं a loud narration of a connected account; hence panegyric in verse (like the Marāṭhi *poṇādā*) loudly chanted. According to some it has its technical meaning here

viz. a eulogistic poem beginning with some such word as जयति, embellished with alliterations, containing the eight cases and composed in the Mālini or some such metre; see *com.* *cf.* Rag. IV. 78. **पुरस्कृत्य**—having presented; पुरस्कृ to place in the front, to present; *cf.* S'ak IV. मद्रचनात्स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः । p. 112 **मघवत्**—According to Pāṇ. (VI. 4. 128) and the later grammarians this is derived like भगवत् (see notes to p. 11), the त् being irregularly substituted for न्. It is, however, a regular Vedic word, *fr.* मघ a gift, a present of wealth, Indra being the god of munificence.

P. 22. **अतिसृष्टा**—mark the force of अति, given once for all (never to be taken back). *Cf.* Rag. XI. 48. **मरुत्वत्**—Lord of gods. In the Vedic literature, Marut is the name of a certain class of gods—the storm-gods—who accompany Indra, assist him in his warfare with the demons (the clouds, or darkness).

अनुत्सेक—उत्सेचनमिति उत्सेकः *fr.* सिच् with उत् + घञ् (अ भावे) the act of being pouted up, being puffed up with pride; hence pride, haughtiness (कुदम्भिहिता भावो द्रव्यवत्प्रकाशते). For this sense of उत्सिच् *comp.* उत्सिक्तस्य तपः पराक्रमनिधेः &c. *Mv.* II. 22. Rag. IV. 70. XVII., 43. **अनुत्सेक** humility, modesty. *Cf.* with this 'Modesty is the handmaid of heroism,' **विक्रमालंकारः**—this is also supposed to contain a covert compliment to king Vikrama'ditya. **प्रभोः**—mark the king's modesty. He does not call Indra सुहृत्, but his master.

P. 23. **जनान्तकम्**—this stage direction is used when a character turning aside says something to a particular individual excluding others by the hand, with its fingers except the thumb and the one near the little finger extended so as to resemble three banners. See *com.* **महाराजस्य कीर्ति** &c.—a very polite way of saying 'she begs Your Majesty's leave to return to heaven.'

गम्यतां पुनर्दर्शनाय—This is the usual formal way of saying 'good bye'. It is reprehensible to the Hindu ideas to say simply 'गम्यताम्'. In the present case, however, the king might be supposed politely to express his hope that the nymphs would see him again.

उत्पतनभङ्ग—This is a mere device to give the heroine an opportunity to indicate her love; *cf.* the similar scene in S'ak. H. 12. See *com.* **एकावली**—a necklace of pearls &c. consisting of one string only and of great length.

P. 24. **दृढं** &c.—Chitra, of course, is joking. She knows that

Urvas'ī is in love with the king. भवतु—indicates something about to be done, contrary to that to which things were tending before.' K. T. Telang (notes on the Mud. p. 196), who quotes Rāghav.'s com. on S'ak, in support of this meaning—'भवन्विति निषेध अस्तु भवतु पूर्यते इति निषेधे इत्युक्तेः ।' स्मर &c.—Urvas'ī means "I construe these your words into a promise to interest yourself in my affair."

क्षणविघ्न—क्षण विघ्नः तं an Acc. Tat. अपाङ्गनेत्रा—"having eyes with beautiful (or long) outer corners. A better interpretation, however, would be, with the eyes turned towards the corners, i. e. casting side-looks." A. Dic.; or having love-inspiring eyes. See. com.

लवणाम्बुराशौ—the word लवण is used to distinguish it from 'the sea of milk &c.' वायव्यमर्क्ष— a missile presided over by Vāyu. अस्त्र fr. अस् to throw, is something that is thrown, as an arrow, and is thus distinguished from शस्त्र an instrument for cutting or killing, as a sword. It was a simple arrow discharged with an accompanying *mantra* or charm which endowed it with powers corresponding to those of the deity to whom the charm was addressed. Such an arrow had the power of hitting an unseen mark (cf. S'ak. VI. 28), returning to the person discharging it &c.

Note:—That wonders like these, which were once regarded as the idle creations of the poet's brain or superstition, can be achieved by means of the strongly developed will-power is now shown to be more than possible by the modern discovery of the laws of animal magnetism, and the hidden potentialities of the human mind.. See notes on Mál. Mad. V. 2.

महोरगः—implies hugeness of the arrow. We learn from the Mah, Bhár. that the arrows discharged by Bhísma and some other warriors were as big as the yoke of a carriage. उरसा गच्छतीति उरगः; the स् dropped by 'उरसो लोपश्च' Vārt. on Pán. III. 2. 48. श्वभ्र—a large hole or burrow. शु शोभनमभ्रं व्योम अत्र or श्वभ्रतीति fr. श्वभ्र to piece or bore + अच्.

P. 25. अहो नु खलु—expresses surprise, often agreeable; but cf. अहो नु खलु ईदृशीमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि Sák. V. p. 120. दुर्लभाभिनिवेशी— अभिनिवेश means strong attachment, firm adherence. अभिलाषि v. l. is not so forcible. प्रसभम्-प्रगता सभा विचारः अस्मात्तद्यथा तथा (Bhānu. D.) thoughtlessly; hence forcibly, violently. It is more probably

derived from प्रसङ्, ह् being changed to म्; cf. प्रसङ्ग. पितुः मध्यमं पदं—the middle stride of her father Nārāyaṇa (here considered identical with Vāmana) i. e. the sky. Kālidāsa is very fond of using such periphrastic terms; cf. 'आत्मनः शब्दगुणं पदं' Rag. XIII. 1. There is an allusion here to the Vāmana incarnation of Viṣṇu.

When the demon Bali grew oppressive and insolent, Viṣṇu at the request of the gods, appeared on earth as the son of Kaś'apa and Aditi in a dwarfish form. Assuming the character of a mendicant he went to the demon and begged, as a boon, as much land as he could cover with three steps. This being granted the apparent dwarf assumed immense proportions, covered with one step the earth, with the second the sky and planting the third step on Bali's head pressed him down with all his legions to Pātāla. Pleased with the demon's devotion and generosity of heart, Viṣṇu conferred on him the sovereignty of the nether world and himself remained there in his dwarfish form as a guardian at the gate of his palace. The story is an old one and given in Rgveda I. 22. 16-20. Some think that Viṣṇu in this hymn is identical with the sun-god who is poetically described as traversing the universe in three strides (which represent his positions in space) the first being his rise on the horizon the second his ascending to the highest part of heaven (the zenith: Cf. निष्ठत्येष &c. p. 31) and the third his setting in the west when he appears to rest for a moment on the Western horizon.

सुराङ्गना—प्रशस्तमङ्गमस्या वियते इत्यङ्गना the aff. न being added in this sense by the Gaṇasūtra, अङ्गात्कल्याणे V. 2. 100. खण्डिताग्रात्—This corresponds to मदनविद्धात् (शरीरात्) as gathered from the context. Other comparisons are clear. This sl. introduces the *bija* or subject matter of the next Act as required by the rules of Dramaturgy. See II. 2. आदर्शनात् &c.; see also com. and introduction sec. 1.

ACT II.

P. 27. विदूषकः—The humorous companion and confidant of the hero of a dramatic piece. His chief business is to stir laughter by his quaint dress, sallies of wit, his crooked form &c., and to help the hero in his love-intrigues. विदूषको नाम नायकपार्श्ववर्ती

कामपुरुषार्थ (the third object of human pursuit) सहायः (assisting in) नर्मसुहृदुच्यते । Kât. on S'ak. He is a great deal more than the buffoon of western dramas. To translate the term by 'buffoon' is therefore to degrade it. He is not also a mere parasite. See com.

ही ही &c.—ही expresses surprise. The repetition shows the Vidûshaka's joy. He is flattered by the king's having confided his secret to him. Rang. reads अविदाविद् भोः see com. निमन्त्रणिकः—a Brâhmaṇa invited to dinner. परमान्न—Delicious, rich food. निमन्त्रणैकपरवशः *v. l.*—is not a good reading as it requires much straining to suit the context. It simply means 'wholly in the power of an invitation'; and then has the meaning as signed to it in the com. स्फुटमानः—*habitually* breaking. This is not the present p. of स्फुट् 6. P. formed by the affix मान (आन *i. e.* शानच्) but *kydanta* formed with मान (चानश्) denoting habit by 'ताच्छास्त्र्यवयवचनशक्तिषु चानश्' Pân. III. 2. 129. *Cf.* जीवमानः Bh. Nît. 12. This is preferable to the reading स्फुटन् which does not denote habit. आकीर्ण—a crowded place. See note on जनार्कीर्ण S'ak. V. p. 126. कार्यासन—कार्य legal business, settlement of disputes (*cf.* पौरकार्य Sâk. VI; कार्य कार्यार्थी Mṛch. IX.); आसन—a seat; the throne sitting on which a king hears complaints and dispenses justice. This is also called धर्मासन (S'ak. VI. Uttar. I.) and व्यवहारासन (Râg. VIII. 18). जनसंपात—The word strikingly suggests the scene presented by a court of law where the tide of people is ever swelling. विमानपरिच्छन्द—The palace was so called probably because it resembled in shape a balloon or celestial car. *Cf.* मघपतिच्छन्द the name of Dushyanta's palace, S'ak. VI. and our note thereon. परिक्रम्य-परि has reference, says Mr. Pandit, to the necessarily small size of the stage on which he could only *walk about* to show that he proceeded to the palace.

P. 28. देवी—so is the chief queen who has undergone consecration with the king addressed in dramas. हजे—wench ! A middle class female servant is thus to be addressed; while a low character is to be addressed as हण्डे; see com. आर्यपुत्रः—Lit. son of the venerable (father-in-law); the husband is to be so addressed in a play. माणवक—Lit. a little (wanting in common sense) man; name of the Vidûshaka. उत्कण्ठा—Lit. that in which the neck is raised in eager expectation; hence an ardent longing. Here it has a technical meaning; a longing caused by love attended by a degree of inattention to the usual

pursuits. See com. ब्रह्मबन्धुः—A contemptuous term for a Brāhmaṇa. ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिर्वैश्वस्य one who belongs to the Brāhmaṇa class (but does not possess any of the qualifications). अतिसंधेयः—*Cf.* to over-reach. अति-अभि-संधा means to lay out a scheme or a fabrication (संधान) in order to deceive.

वानरः—वानं वनसम्बन्धि फलादिकं राति; or वा विकल्पेन नरः (a half man). The Vid. is often represented to be as ugly as a monkey.

A. 29. स्वस्ति—originally a noun; *cf.* स्वस्तिमती, स्वस्त्यस्तु ते Rag. II. 48; V. 17. Now used as an indec. with the Dative. संगीत—singing with music and dancing; गीतं वाद्यं नर्तनं च त्रयं संगीतमुच्यते. आज्ञापयति—Out of respect for the queen the Vid. speaks of her message as a command. It properly means 'what does Her Majesty say ?' The verbs आज्ञापय् and विज्ञापय् are respectively used without any idea of actual command or request when a person of higher rank addresses or says something to one of lower rank and *vice versa*.

देवी भणति &c.—These are not the actual words of the queen but an invention of the cunning maid. अनुचित—Mark the force of the word. She wishes thereby to appeal to Vid.'s nobler feelings. प्रतिकूल—प्रतिगंत कूलं or प्रतीपं कूलात् Lit. going against the bank or current; (opp. अनुकूल); for a similar transition of meaning comp. the words प्रतिलोम and प्रतीप.

आर्य &c.—Another trick of Nip.; यन्निमित्तं &c.—shows the king's उन्माद—one of the thirty three accessory feelings—and his consequent गोत्रस्खलन (blundering in names). *Cf.* S'ak. VI. 5.

P. 30. जिह्वायन्त्रण—This implies the great effort the Vid. was obliged to make to curb his babbling propensity. विनोदविमुख—A part of the Vidúshaka's office being to keep the king in good humour by driving away his melancholy &c. by the exercise of his wit. मृगतृष्णिका—मृगाणां तृष्णाऽऽस्यां mirage; an optical illusion caused by an unequal refraction of light. In deserts it assumes the appearance of a lake &c. It is so called because the deer are decoyed by this watery appearance which they pursue with all their might without ever reaching it. Hence, the pursuit of an illusory or unattainable object. The other reading (परिश्रान्तः &c. see. ft. note) is impolite.

P. 31. वैतालिकः—Lit, one singing in different *tálas*; hence one paying more attention to musical measure of time than to melody and cadence; a sort of poetical warder or bard whose

duty it was to announce fixed periods of the day, to awaken princes at dawn with music and song, &c. In his songs he sometimes referred to his master's excellences or exploits; at others he sang the glories of his ancestors in order to encourage him. Some read वैतालिकाः; but the pl. is not necessary as generally one and sometimes two Vaitálikas are mentioned in plays. The pl. नः in the following sl. is to be explained by supposing the bard to refer to his class like the Sâtradhâra reciting the Nândi who also sometimes refers to the band of actors by using the word 'नः'.

लोकान्त—Double meaning.—(1) extending to all classes of men; (2) reaching all the worlds. तमोवृत्ति (1) dark impulses or tendencies (under the influence of *tamas*); or तमः प्रधाना वृत्तिः conduct chiefly influenced by the quality of darkness (one of the three qualities constituents of the *Mâyâ* of the Vedantins and *Pradhâna* of the Sâmkhyas); (2) the prevalence or spread of darkness. The idea of (1) is expanded in S'ak. V. 8.—नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय । For the second sense comp. Meg. नित्यज्योत्स्नाप्रतिहततमोवृत्तिरम्या प्रदोषाः । मतो नः— is equivalent to मन्यामहे. The p. p. p. of मन् used in the sense of the present tense is constructed with the Gen.

एषः—*This*, that is now in the sky. This does not refer to the mid-day sun, as some suppose. For it is clear from the words of the king at the end of this Act. (गतमर्धं दिवसस्य p. 63.) that it is 12 A. M. at the close of the Act; and the events related hereafter can be reasonably supposed to require the space of three hours; so that it is the commencement of the second watch of the day (about 9 A. M.) that the bard now announces. The business time of the king is from 6. A. M. to 9 A. M. See below, note on षष्ठे भागे. According to others the time extends to 12 A. M. see com.; but then the king has power to rise earlier from his judgment seat. The reading एक् for एष has no propriety. षष्ठे भागे—See com.; on this Wilson says :—

From the *Dasa Kumâra* it appears that the day and night was each divided into eight portions, corresponding accordingly to one hour and a half, and they are thus disposed of; Day: first portion—the king being dressed is to audit his accounts; second—he is to pronounce judgment in suits appealed to him; third—he is to breakfast; fourth—he is to receive and make presents; fifth to discuss political questions with his ministers and councillors; sixth—he is, as stated in the drama, his own

master, seventh—he is to review the troops; eight—he holds a military council. Night; first portion—the king is to receive the reports of his spies and envoys; second—he sups or dines; third—he retires to rest after the perusal of some sacred work; the fourth and fifth portions or three hours are allowed for sleep; in the sixth—he must rise and purify himself; in the seventh—he holds a private consultation with his ministers, and furnishes the officers of government with instructions; and the eighth—is appropriated to the *Purohit* or priest, the *Brāhmanas* and religious ceremonies, after which the business of the day is resumed.

आत्मनदहृद्वर्ती—In the sixth portion the king is the master of his time. See com. The other reading does not bring out this sense. Cf. S'ak. V. 5.

कर्णे दत्त्वा—Listening; not certainly to the strain poured forth by the *Vāitālika* but to the commotion attendant upon the king's rising from the judgment seat. **प्रवेशकः**—For the definition, see com. and introduction, p. p. 3-4.

उत्कण्ठितः—उत्कण्ठा अस्य संजाता. **मकरकंतुः**—so called from the *Makara* (a sea-monster) subdued by him and represented on his banner. Notice the propriety of the word. 'By the mention of this title his invincibleness is indicated.' This explains the अवश्यपातत्वं of his arrows.

P. 33. **तपस्विनी**—Poor, helpless. तपस्विन् properly means an ascetic, and as an ascetic is necessarily a poor man depending upon others in every respect, it secondarily means 'one needing help, deserving pity;' or तपस् may mean 'distress (तप्यते अनेन) one in distress and deserving help.' **निक्षेपः**—Any thing deposited in trust without a seal (an open deposit—समक्षं निक्षेपणं निक्षेपः Mitāk. on Yaj. II. 67). **अभिसंहितः**—see note on अतिसंधेय p. 28. Cf. सकलमभिसंधाय Māl. Mād. I. 14.

सहसा—thoughtlessly; fr. सह + term. असा. **महानसः**—a kitchen; महच्च तदनश्च. Had it not been for a technicality of grammar (for by अनोश्मायः &c. Pān. V. 4. 94, अनस् has an अ added to its final when at the end of a Tat. comp.), we should have taken this as a Bah., as Swāmī, a commentator on Amara, actually does. Bhānuji Dikshit, therefore, remarks अत्र अनसा उपकरणं (i. e. of food) लक्ष्यते. अनस् properly means 'food' from अन् to breathe, अनित्यनेन; it also means a cart.; comp. the cognate word in Latin *onus* a cartload, a burden.

P. 34. **पञ्चविधः**—*vic.* (1) भक्ष्य to be masticated and then

eaten; (2) भोज्य to be eaten or swallowed without being chewed; (3) लेह्य fit to be licked; (4) चोष्य to be sucked and (5) पेय to be drunk. अभ्यवहार—fr. हृ with अभि and अव to collect together as materials for food. शक्यं &c.—some read शक्या which makes the construction simple, but शक्यं is more idiomatic. The use of शक्यं as a predicative word with an inf. to which it gives a passive force is common enough. Cf. 'एवं हि प्रणयवती सा शक्यमुपेक्षितुं कुपिता' Māl. III. 22; 'शक्यमालिङ्गितुं पवनः' S'ak III. 5, the com. on it and our note *ad loc.* See A. G. § 178-180.

ननु &c.—Vid. means to say that if the lady Urvas'ī has seen him she must have been captivated by his beauty as he was by hers and that there must be a corresponding longing on her part for him which may soon lead to the union of both.

पक्षपाताय &c.—Mark the king's modesty. He means that he is quite unworthy of that princess of celestial beauties. Cf. the similar passage in S'ak, quoted in the com. पक्षपातादृते &c. v. l.—Wilson translates—Weigh is not thus; judge impartially. Ranganātha reads 'पक्षपातापि तस्यां सदृश्यालौकिक एव' Lit. Extraordinary is the predilection shown by faultless beauty towards her.' But this is not so forcible as our reading, and is but too plain to rouse the curiosity of Vid. विरूपतया—like myself in ugliness or deformity. The reading सुरूपतया has been abandoned in this Ed. and वि० adopted in its place (correct the trans. accordingly), and for the following reasons:—(1) Vid. says अद्वितीया &c.; so if he were to speak of himself as अद्वि० in beauty he would be contradicting himself as he would be her द्वि० in that case. (2) Kali's Vid. is conscious of the fact that he is ugly and deformed both, bodily and mentally and makes no attempt to conceal it. Thus Vid. here himself says further on (Act V.) that he looks like a monkey (ननु आश्रमवास परिचित एव शाखावृगः ।). Cf. also मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम् । S'ak. VI. and साधु रे पिङ्गल वानर साधु । Māl. IV.

P. 35. समासतः—summarily; or better still, 'as a whole, collectively.' This is opposed to प्रत्यवयवं &c.

आभरणस्य &c.—Ornaments beautify other girls—inferior beauties—but this one herself sets off ornaments. प्रसाधनावधि here means the decorations themselves. Not that the decorations deck her person but the gracefulness of her person adds beauty to the decorations. उपमान—सामान्यधर्मत्वेन प्रसिद्धः पदार्थः things which are well known as preeminently possessing the common

attribute (constituting an उपमा), standard of comparison. प्रत्युपमानम्—a counterstandard of comparison. If a comparison would be instituted between her face &c. and the known standards of comparison, such as the moon &c. their relation would be reversed. This idea is expanded by the poet in his description of another paragon of beauty. Cf. Kum. I. 41, 43-48.

The poet's power of description is seen in the different ways in which he describes perfect beauty. Cf. his description of Pārvati.—सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितम् । सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकरसोन्दर्यादृष्टक्षयेव ॥ and of Śākuntalā Śāk. II. 9.

दिव्यरस—mark the double entendre (1). heavenly love i. e. love for a heavenly being (Urvas'ī); (2) heavenly water. चातकव्रत—Vid. implies by this the king's indifference to the queen. चातक fr. चत् to beg; the चातक is said to drink no other water than that dropped from the clouds. Mallinātha (on Rag. V. 17.) says 'धरणीपातितं तोयं चातकानां रुजाकरम्'. So it is wholly and solely dependent upon a cloud for water. See our note in Sans. on the word at p. 106. Rag.

The Chātaka is not a fabulous creature. It is a migratory bird which is seen in the rainy season and disappears in autumn. It has a shrill but not unpleasant note, which is of the same pitch as that of the cuckoo and which much resembles the word for 'a cloud' pronounced in the Vocative. Hence the bird is supposed to invoke the clouds for a shower, that it may intercept a few drops to quench its thirst. Mr. Pandit in his notes thus describes the bird that is seen in Western India—It is a small bird, smaller than the smallest dove, has a long tail and combines in itself the black, the yellow and the white. It has a long crest on its head, of the shape of a bow with an arrow stretched on it which is supposed to prevent it from bending its head by coming opposite the back and thereby to prevent it from drinking water lying on the ground or any water to drink which the beak is to be lowered.

विविक्त—a lonely or solitary place; fr. विविच् (विविञ्चन्ति जना अत्र from which people separate themselves)+त added अधिकरणे. प्रमदवनं—प्रमदानां वनं (sometimes प्रमदावनं); lit. a garden for ladies. A garden attached to the royal harem so laid out and arranged as to secure utmost privacy so that the king may promenade there with queens. आदेशयतु—A mere formal way of saying 'lead the way to' Kings and other great personages never go out alone but their servants walk before them to clear the way.

कार गति :-Vid. is sorry to see that he has to act against his own wish, viz., to dissuade the king from 'his pursuit of the mirage.'

P. 36. एतेन &c.—This remark is in keeping with the Vidushaka's duty to minister to the humour of his master. प्रत्युम्मतः—such a respect he deserved as a guest.

इदं विशेषणं—Here the king refers to the epithet 'दक्षिण' in Vidushaka's speech. It is capable of a double interpretation: (1) southerly; (2) polite, solicitous-to-please (especially ladies). See com. In this latter sense the term is usually applied to lovers who, even when they are actually in love with one lady, seek to please other sweet-hearts by their pleasantry and solicitous attention (दक्षिण). Vid. uses it in the first sense. But the king whose mind is under the full sway of love understands it in the other. In the following Sl. the wind is described as a lover of the दक्षिण kind (see intro. p. 4).

निषिञ्चन् &c.—The *mādhavi* also called *vāsanti* (for both Madhu and Vasanta refer to the same season) is spring-creeper which flowers and bears sweet floral juice in summer. The *Kunda*, otherwise called *māghī*, blossoms in the month of Māgha—two months before spring. This natural phenomenon the poet has clothed in a rich poetic garb. The *Vāyu* is compared to a lover who has two sweet-hearts, one the Madhavi, young still, the other, the Kaundi, grown up and somewhat elderly. He is specially attached to the former but tries to please the other by dancing with her. **निषिञ्चन्**—has two meanings—(1) besprinkling i. e. generating floral nectar; (2) impregnating. **नर्तयन्**—(1) shaking; (2) making her dance. **स्नेहदाक्षिण्य**—these terms also have double meaning. The breeze shows स्नेह (making the flowers unctuous with honey) to माधवी and दाक्षिण्य (southerliness) to कौन्दि which simply moves with it. स्नेह in the other case means love (leading to actual enjoyment). The meaning of *semen* is also hinted at. **योग**—combination. स्नेह in both its senses and दाक्षिण्य are the chief qualifications of a lover.

P. 37. **अभिनिवेशः**—strong or passionate attachment. Vid. means that the king should be at least *dakshina* to the queen like Vāyu. And the king, indeed proves to be so. (Cf. his remark **मा मेव उर्वशीगतमनसापि मे** &c. p. 63 **प्रतीप**—here used in its literal sense of 'against the current'. **प्रतिगता आपो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा**; fr. प्रति + अप् water which changes its अ to ई when preceded by द्वि, अन्तर् and a preposition (by Pân. VI. 3. 37); **द्वीप, समीप** &c. **हि** is used अवधारणे 'certainly.' The readings **तत्र शान्तये** for **तापशान्तये** and **महत्** for **हि तत्**, are not good. Such a plain statement as **तत्र शान्तये** is not only unpoetical but superfluous as the idea is already expressed in the passage **तत्र मया** &c.; **महत्** has no

propriety. The king means that his seeking peace of mind in the garden would be as futile as the attempt of a man to swim against a current when he is being actually borne down by it, since every thing in it would tend to excite his passion and so make his case worse.

पञ्चबाणः—For the five arrows of the God of love, see com. p. 47. According to others they are अरविन्दमशोकं च शिरीषं चूतमुत्पलं । पञ्चैतानि प्रकीर्त्यन्ते पञ्चबाणस्य सायकाः॥ These are his flowery arrows. Other arrows are also mentioned: उन्मादनस्तापनश्च शोषणस्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्चबाणाः प्रकीर्तिताः ॥ मलयवात—The breeze blowing from the south in spring and always associated with it. Malaya is a mountain in the south of India known for its sandal trees. The breezes blowing from the Malaya mountain are poetically supposed to waft the odour of the sandal trees and other plants growing on the mountain (Cf. Git. ललितलवंगलता-परिशीलनकोमलमलयसमीरे) and thereby ruthlessly to inflame the passion of persons smitten with love. Cf. कथय कथमिवाशा जायतां जीविते मे मलयभुजगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः ॥ Bhā. II. 28. अपगत-दाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः कृतं कर्तव्यं, वहेदानीं यथेष्टम् । Kād. p. 255. सहकार—A kind of mango tree, known for the sweet fragrance of its blossoms, so called probably because of its being a favourite haunt to lovers (lit. that which brings together). Malaya breezes, mango-sprouts, voice of the cuckoo &c. are poetically represented as the exciters of passion (कामोद्दीपनानि).

P. 38. अनङ्गः—so called after his body (अङ्ग) was burnt to ashes by S'iva when he attempted to shoot his dart at that Deity. Cf. Kum. III. 72. प्रतिगृहीतं—Accepted (so as to be one's own property). प्रतिग्रह has a technical meaning. It means 'what one receives with the intention of having the property in it transferred to himself.' The king means that he receives the blessing so that he may enjoy the fruit of its fulfilment. Here the king of course shares the belief that the words of a Brâhmana (no matter he is so in name only) must come true. वसन्तावतारः—heralding the advent of the spring.

कुरबकं—(कुत्सित ईषद्वा अलीनामल्पमकरन्दत्वाद् रवोऽत्र) A kind of small red flower. See. com. उपोद—(fr. उप + वृद्ध) developed or grown up by gradual increment. Cf. किं तावदव्यतिनामुपोदतपसां &c. S'ak. V. 9. सुग्धस्वस्य &c.—The first two lines describe youth in a concealed state (सुग्धत्व or the state immediately preceding youth) and the third line the first manifestation of youth. The

three words कुरवक, राग and रजः may respectively refer to their secondary sense of childhood (कुरवक primarily implying scantiness of honey) feeling of love (the precursor of youth) and puberty (the first manifestation of youth).

P. 39. मणिशिला—may be a slab set with jewels or a marble slab. सनाथ—lit. one having a lord or a protector; hence secondarily, provided or furnished with. Mark how the original sense is quite lost sight of. अतिमुक्तलता—same as माधवीलता (called in Marāthi मोगरा or कस्तुरमोगरा); अतिक्रान्ता मुक्तां शौक्यात्. It has very beautiful white flowers.

“The beauty and fragrance of the flowers of this creeper give them a title to all the praises which Kālidāsa and Jayadeva bestow on them. It is a gigantic and luxuriant climber; but when it meets with nothing to grasp, it assumes the form of a sturdy tree, the highest branches of which display, however, in the air their natural flexibility and inclination to climb”. Sir William Jones; Vol. V. p. 124, as quoted by Sir M. Williams in his notes on the S’ākuntala.

उपचारः—showing one’s respect (fr. चर् with उप to approach or move near, to serve): hence the means of or materials for showing respect, such as a collection of flowers. प्रतीच्छति—expects, is waiting for Cf. S’āk. p. 157. Here the bower is spoken of as though it were a conscious being intentionally making preparations to receive the king.

ललितलताः—Here the vernal creepers are compared to ladies beautifully attired and captivating men by their charms. Cf. S’āk. VI. p. 157. सखे कौपविष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलोभयामि ।

P. 40. नम्रविटपासु—shows womanly modesty. धृति—fr. धृ to hold fast as to a thing which gives pleasure; hence to be pleased Cf. Rag. III. 10 XVI. 82. दुर्ललितं—दुष्टं ललितमस्य spoiled by fondling, obstinate in will, wayward, hard to please &c अहल्याकामुकस्य—कामुक fr. कम् + उक् added कर्तरि. According to Rāmāyana (Bālakāṇḍa Ch. 49), Ahalyā was the first woman created by Brahmā who gave her to Gotama. Indra who was captivated by her enchanting beauty, on one occasion assumed the form of her husband in order to deceive her and seduced her in his absence. According to another account Ahalyā knew the god in disguise but in her wantonness of heart yielded to his desires. When

Gotama returned home he was the profligate god running in his disguise and understanding in a moment what had happened pronounced a deadful curse upon him, which impressed upon his body a thousand orifices afterwards changed into ornamental marks resembling eyes, and deprived him of his virile powers, and also caused his wife to be a stone (according to Padma P.) for thousands of years until Râma, the son of Das'aratha, should release her from that form.

Such is the Pauranika story, which, however, takes its rise from the original Vedic conception being misunderstood in later times. Ahalyâ is the *Dawn* or *Night* which gradually disappears as the *day* approaches (अहनि लीयमाना). She is metaphorically spoken of as the wife or sister of the sun who pursues her and who is also metaphorically called her *jâra* (स्वसुर्यो जार उच्यते Rg. VI. 55. 4.); she grows feeble and feeble and finally disappears as the sun rises. And Indra is often identified with the sun. Also in the Taittiriya Samhitâ, and the S'atapatha Brâhmaṇa which comments upon it, Indra is spoken of as the ravisher (*jâra*) of Ahalyâ. The allegory is well explained in his Tantravârtika*, by Kumârila Bhaṭṭa, a celebrated Mīmāṃsaka, who makes Indra (the sun) carry away Ahalyâ (the shades of night). Darkness prevailed before the creation; and the Râmâyana representing Ahalyâ as the first born daughter of Brahmâ evidently refers to 'night, or the primeval darkness.' According to some, as Indra is the god of rain and Ahalyâ means unploughed land (अ not + हल a plough and aff. यत्) this allegorical story of Indra's connection with Ahalyâ may refer to the conversion of cultivable land lying untilled into a fertile one by means of rains.

वेद्यः—The reading वज्र is meaningless. According to one account (see com.), the moon was an accomplice of Indra in his seduction of Ahalyâ. The Vid. humorously calls him a physician probably referring to his being the lord of herbs (औषधीपति). He also calls himself a *vidya* as he has to cure the king of his love-malady. So in the S'ak. the Vid. says—लङ्घित एष सूर्योऽपि शकुन्तलाव्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यति । p. 155. अत्र—in these love-matters. उन्मत्तौ—foolish or stupid (as proved by the result). Vid. means, as Soma's advice proved disastrous to Indra, so

*एवं समस्ततेजाः परमेश्वरत्वनिमित्तं इन्द्रशब्दवाच्यः सविता एव अहनि लीयमानाया रात्रेः अहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरणहेतुत्वात् जीर्यति अस्मादनेन वा उदितेनेति अहल्याजारः न परस्त्रीव्यभिचारान् ।

whatever I propose to you serves to augment your agony instead of palliating it. I am, therefore, a fool since I proceed in a matter in which my efforts have been already futile. This is of course slightly sarcastic. *Cf.* एष तावदुन्मत्तः । अहमपि एतस्य सङ्केन ईदृशवर्ण इव संवृत्तः । Śāk. VI.

अतिस्नेह &c.—The king says this taking Vidúsh'aka's remark literally. Vid. is flattered by the compliment and says in the next speech that he would devise a remedy.

P. 41. **समाधि**—properly a term of *Yoga*; here means 'concentration of the mind on a particular subject.' **निमित्त**—a good omen, such as the palpitating of the right arm or throbbing of the right eye. See notes on III. 9.

न सुलभा—some read असुलभा; but this reading must be rejected as it involves a fault of poetic composition called अविमृष्टविधेयश. Here the negation being emphatic must have a principal position and must not be subordinated by being made a member of a Tatpurusha compound (असुलभा). For a fuller explanation of this fault see our note on Rag. I. 21. **च-च**—This particle is often repeated with each of two assertions in the sense of 'on the one hand, on the other hand, though yet,' and expresses antithesis. **अनङ्गविचेष्टितं**—The powerful (वि) action, sport or play of Love viz. the twitching that he felt. For the idea comp. शांतमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य Śāk. I. 15. **अभिमुखीष्विव &c.**—The king suddenly felt his longing relieved; so from the sensation of pleasure he experienced he fancied that the fulfilment of his desire was near. *Cf.* सर्वा हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः । The pl. असिद्धिषु may indicate a general statement, a feeling such as people experience &c.—or may be *metri causa*, as Mr. Pandit remarks.

यान—means here 'passage' or 'a path'; traversing along the heavenly path or journeying through the air. **निर्दिष्ट**—definitely pointed out.

सखि तदा &c.—The allusion is to Chitralekhá's speech दृढं खलु लग्ना &c.

P. 42. **अपहस्तित**—p. p. of the denom. verb fr. अपहस्त (अपसारणार्थं हस्तः अपहस्तः). This is a stronger term than दूरीकृत. **सम्प्रधार्यताम्**—let the matter be carefully thought over; i. e. whether it is a proper course for you to follow. **तावत्**—just, beforehand i. e. before you have actually gone into his presence, when it will be too late. **मदनः खलु &c.**—*Cf.* Shakespeare, Romeo and Juliet. Act. II.

Iul.—By whose direction found'st thou this place?

Rom.—By love, who first did prompt me to inquire,

He let me counsel and I lent him eyes.

अन्तराय—a hindrance or obstruction; fr. अन्तर् or अन्तर and अय् or इ to go, to stand in the way (अन्तर्मध्ये अन्तरस्य व्यवधानस्य वा अयनं). Here Urv. refers to a misfortune like that mentioned at the beginning of the first Act,—the outrage committed upon her by Kes'in.

P. 43. **देवगुरु**—Here Bṛhaspati. When गुरु means 'a father' the term signifies Kaś'yapa. **अपराजिता**—because never failing in its virtue. Similarly Kāli. calls the protective herb of Bharata अपराजिता S'āk. VII. **शिखाबन्धनविद्या**—The hair-tying-spell. This appears to be a charm or charms which they were to repeat as they tied their hair. By virtue of the knot thus tied up they were rendered proof against all kinds of danger. According to foot-note 2 this Vidyā consisted in tying up the hair by means of an enchanted thread; but this does not seem to be intended here. This Vidyā must not be confounded with the *Tiraskarini* referred to further on. See *infra*, p. 45.

विस्मृतं &c.—Kālidāsa uses this participle in an active sense; cf. S'āk. V. मधुकर विस्मृतांसि एनां कथं p. 118. and पूर्ववृत्तमन्यसंगाद्विस्मृतो भवान् p. 141. Kāghavabhatta explains this as विस्मृतं विद्यते अस्य by affixing the *matub* aff. अच् by Pān. V. 2. 127. Urvas'ī was so much engrossed by thoughts about Purūravas that she forgot very thing about the Vidyā.

सिद्धमार्ग—The path or region of the *Siddhas*. The *Siddhas* are a class of semi-divine beings, of great purity and holiness and possessed of the eight supernatural faculties (सिद्धयः), *viz.* अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः ॥ To this is sometimes added कामावसायिता. They are supposed to inhabit the region between the earth and the sun. According to some their region is between the earth and the moon. The region meant here is probably near the Himālayan peaks (See Kum. I. 5.)

P. 44. **विशेषपावनेषु**—See com.; cf. Rag. XIII. 58. **अवलोकयत इव**—The city was mirrored into the mingled waters of the Ganges and Jamunā. The metaphor is suggested by a person's looking into a looking-glass. 'It is considered as leading to the acquisition of religious merit to look into sacred water as in a mirror so as to see oneself reflected in it.' Pandit. **प्रतिष्ठान**—The capital of Purūravas, situated according to the poet at the

junction of the Ganges and the Jamuna, which afterwards was called Prayāga. According to the Hv. it was situated on the northern bank of the Ganges in the district of Prayāga (उत्तर जाह्नवीतीरं प्रतिष्ठाने महायशाः । राज्यं च कारयामास प्रयोगं पृथिवीपतिः ॥)

This cannot be the town of the same name situated on the Godāvari and capital of Śālivahana. Proofs—(1) It is clearly stated here as being situated on the Ganges. (2) The king uses a simile taken from the junction of the two rivers (II. 15); the sight, therefore, was quite familiar to him. (3) The king and Urvasī go for sport to the forests of the Hemakūta (Act IV); it is not likely that they would go to such a distance if their capital was on the Godāvari. (4) After his return to the capital the king takes a bath, on a festival-day at the confluence of the Ganges and the Jamunā, Act V. (5) It was the capital of the Lunar dynasty of kings whose territory lay to the west of the Jamuna and the Doab and who do not seem to have possessed anything as far south as the Godāvari.

शिखाभरण—crest jewel;—implies both its uncommon beauty and position towards one end of the city. Mr. Pandit thinks the ornament referred to here is the modern *mūda*, but that does not seem to be possible.

प्रथमोदित इव—By comparing the king to the moon and Urv. to moon-light and suggesting thereby their invariable connection (cf. Kum. IV. 33 शशिना सह याति कौमुदी), Ohitralekhā implies a corresponding eagerness on the part of the king to see Urvasī. The idea here is that the Moon rises first and moon-light follows, however short may be the interval between the two acts कौमुदी—For derivation, see com. सविशेषं प्रियदर्शनः—Because Urvasī now sees him with the eyes of love.

P. 45. तिरस्करिणी—A Vidyā or charm by which the celestial beings (demons included) could render themselves invisible to any one. To remove the तिरस्करिणी (तिरस्करिणीपमनीय p. 51) means to withdraw the spell or to undo its effect by repeating a counter-charm or so. The *tiraskarini* could act even on others; cf. Ś'ak. VI. p. 179, where Mātali is described as proud of this art. प्रतिच्छन्ना—Though herself invisible she is able to see others; she is also visible to the audience though invisible to the king and Vid.

‘Being visible to the audience and invisible to the individuals

on the stage is a contrivance familiar to the plays of various people, especially our own, as the ghost of Hamlet, that of Banquo, Ariel in the Tempest, and Angino in the Virgin Martyr, who repeatedly enter invisible. The wardrobe of some of our old Comedians comprised a robe to walk invisible, which Gifford supposes was a dress of light gauzy texture. Something of the kind is used here apparently, as the stage directions are 'covered with a veil' and 'throwing aside the veil. Wilson. Of course this remark applies to the actors' dresses and not to the Vidyā.

तूष्णीमास्ते—For he does not hear the words of Vid.; so deeply is he engrossed in thinking of Urvas'ī.

आत्मानं विकस्यते—Flatters or boasts of herself (by holding aloof or remaining inaccessible). In this sense, however, the verb. विकस्य् is more often used intransitively; besides विकस्यसे rather refers to words than to feelings and so the reading कृतार्थयति for विकस्यते, which means 'makes her life fruitful' appears better and should be preferred. मानुष्यं विदुष्यते—Ohitra, means that Urv. can know the woman by exercising her superhuman power. Not to do it is to show oneself as helpless as a mortal who cannot do it.

P. 46. विरोधम् &c.—See com. Nothing is more painful to a woman than the existence of a rival wife. ननु &c.—Do not I say, don't you hear &c. ननु is so used to call the attention of a person to something already referred to. स्वप्न—(cf. the cognate words *sopor* (L.), sleep, *schlafen* (Ger.). प्रतिकृति—प्रकृष्टा प्रतिनिधेर्वा कृतिः delineation of a likeness, a picture. The two expedients mentioned here are those usually resorted to by lovers to dispel their longing. हीनसत्त्व—Of low magnanimity, ungenerous (in that it entertained unworthy thoughts about Pur.) or void of courage (fr. हीन p. p. of हा, abandoned, destitute, and सत्त्व), सत्त्व-सतःभावः lit. existence; and as existence is co-extensive with life it means life, spirit, power of endurance &c.

अनुपपन्नं—उपपन्न come near to (the desired object). अनुपपन्न not leading to the desired end, impracticable, impossible. न-न—The two negatives form an emphatic affirmative. असमाप्य—Notice the grammatical anomaly. Syntactically उद्गातृत्वं becomes the subject which is absurd. We must therefore take it as equivalent to असमाप्यतः with the additional force of the indec. participle. समवाप्य *v. l.* is against the context; it goes against the king's उभयमप्यनुपपन्नम्. For the idea cf. त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुं । अस्मैस्तावन्मुद्गरुप-

चित्तेर्दृष्टिरालुप्यते मे &c.; मत्संभोगः कथमुपनमेत्स्वप्नजोपीति निद्रामाकांक्षन्तीं नयनसलिलात्पीडिरुद्धावकाशाम् ॥ Meg. II. Comp. also Sak. VI. 22.

P. 47. रुजं—रुज् means constant acute pain; fr. रुज् to break to pieces. वापि—or perhaps. तस्मिन्नने—After the second alternative, the king speaks of Urv. less familiarly and more politely. समागममनोरथान्—The pl. is necessary. It shows how often the king thought of her. Comp. such expressions as संकल्पमनोरथशतलब्धं समागमसुखं &c. वृथैव संकल्पशतैरजस्रमनङ्ग नीतोसि मया विवृद्धि । Sak. III. (extra.). कृती—One who has attained his end. This is preferable to सुखी c. l. which simply means happy. (Cf. काम इदानीं सकामां भवतु &c.—S'ak. IV. The king means that his mental anguish is too severe for him to bear and that he would fall a victim to it if he would not obtain his desired object. If then it is the object of Kāma thus to kill him let him satisfy his desire.

नाम्—is emphatic; *me* whose longing is none the less intense.

प्रतिवचनस्य—As already remarked the Prakrita Gen. stands for the Dative; see com. प्रभावनिमित्तम्—Because she had none natural with her.

P. 48. अविहा—Help, help ! This is probably a corruption of अव + इह 'prote me here' and so it is an exclamation used in calling for help in danger. निर्माक—निश्चयेन मुच्यते, कर्मणि घञ् (अ); that which is cast off at certain fixed times; a slough. अक्षराणि—This probably means a few letters hastily scribbled out and not a formal letter. नास्त्यगतिः &c.—See com. the king does not expect such a fortunate thing as his receiving a letter from Urv. to happen; and hence his remark. The sense is—whenever a person has an ardent desire for a thing there is nothing that he does not imagine as happening in fulfilment of it. Cf. मना-रथानामनटमपाताः v. l. S'ak. VI. 10. अनुवाच्य—Reading to himself. Mark this sense of वच् cau. with अनु. नागरिकः—lit. town-bred; clever, polite; see com.; cf. S'ak. V. नागरिकवृत्त्या संज्ञापयैनाम्.

P. 49. अज्ञाता—Whose heart—real state of feelings—is not known to you. यदि नाम—if at all; I am not in fact. Urvas'ī means—if it were true that I did not care for you even when I knew of your love, how is it then that, even before I was aware of your real feelings, the Nandana breezes and the heavenly Pārijāta flowers alike failed to relieve my torment on your account? Your supposition, therefore, is wrong. My anguish is even greater than yours. A couch of flowers, cool breezes &c. are the stock remedies of persons suffering from the

pangs of unrequited love. (*cf.* with this S'akuntalâ's love-letter—तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि । निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथान्यद्भानि ॥ कमलनालायमानैः अङ्गैः—which bear a silent testimony to his equally great yearning for you. स्वस्ति-वाचनक—वाचन *fr.* वच् *cau.* + ल्युट् (अन) + क added स्वार्थे. It is a present of sweetmeats &c. offered to a Brâhmana on auspicious or festive occasions when he pronounces blessings by reciting holy verses. Mr. Pandit reads वायनं (वाअण) and remarks—वाअण is doubtless a very old corruption, the वाण of the Marâthi language, of उपायन. The corruption has been improved back into a Sanskrit word वाणक as will be seen from the following clerical verse usually repeated by the woman who gives an *upâyana*, such as is described here उपायनमिदं तुभ्यं व्रतसंपूर्णहेतवे । वाणकं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥

समाश्वासनमिति &c.—*i. e.* It is something more than that.

P. 53. उदाहरण—Declaration of love or song, as Mr. Pandit takes it. See *Supra* our note on जयोदाहरण p. 21. उत्पक्ष्मणा—With upturned eyelashes; here stands for उत्पक्ष्मनयनेन—with eyes fully staring at it. मद्दिरेक्षण—With eyes exerting a maddening influence like wine; hence with fascinating or bewitching eyes. See *com*; *comp.* Shelley quoted by Mr. Vaidya—Wilt thou not turn those *spirit-beaming* eyes and look on me?

अत्र—Here, now that the king has thus avowed his love. सम-विभागा—Equally divided between us two; *cf.* further on sl. 16. स्वहस्तः—Autograph. Mark the force of स्व; Urvas'î cannot deny it afterwards. कुसुम &c.—the appearance of the flower is the harbinger of the coming fruit. Vid. means that Urvas'î is sure to see the king soon. For the idea, *cf.* our note on अंकुरितं &c. p. 19. विसंवद्—not to be in agreement with, to fail to fulfil one's promise; hence to deceive &c. क्षम *fr.* क्षम् to endure, क्षम्यते इति (चञ्) that can be endured; fit for, becoming, proper. When it means enduring, able &c. it is derived as क्षमते इति with अच् added कर्तरि. Mark the poet's skill in not bringing forward Urv. at once. This serves a double purpose. It shows Urvas'î's modesty and heightens the charm of the meeting.

P. 51. निरस्करिणीमपनीय—Removing the influence of the spell of concealment. पूर्वदृष्टा—पूर्वं दृष्टा. Here पूर्व is emphatic; *first* seen (and not formerly seen) in confluence with; this is preferable to दृष्टपूर्वा. It is a *comp.* सुप्सुपा.

P. 52. बलवत्—Kâlidâsa uses this as an *adv.* *cf.* बलवदस्वस्थ-शरीरा शकुन्तला । S'âk. III.

भद्रमुखि—Lit. the sight of whose face is suspicious; gentle one. **पर्युत्सुक**—Exceedingly (परि) restless. **आर्त्ति**—Mark that this is a stronger term than पर्युत्सुक. Cf. तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव S'āk. III. 15. **साधारणोयं** &c.—अय refers to the long-ing expressed in the first and second lines; or better still, प्रणय may mean a 'prayer' and then refer to Chitralekhā's speech 'महारजिनानुकम्पनीया (यथा मया सानुकम्पनीया तथा भवतीभ्यामहमपि इति प्रणयः) Cf. S'āk. quoted in the com. and Rāghavabhaṭṭa on it. **Mr. Pandit** says (see com.) स्मरं प्रति प्रणयः and makes it refer to the fourth line. But that does not seem to be a natural meaning. **तमेन** &c.—A general maxim which indirectly expresses a request to Chit. that she should try to bring about a union between him and Urvas'ī. Ranganāth reads the 2nd l. as आर्त्ति न पश्यसि पुरुरवसरतर्था, but symmetry requires our reading (आर्त्ति पुरुरवसे well corresponding to पर्युत्सुकां तां). The third and fourth lines too he reads differently (see com.); but यतस्व तां कौमुदी &c. is too prosaic for Kālidāsa: an indirect request in the form of a लोकांकीर्त्त is more poetical than one directly expressed. Besides what is the propriety of the Loc. इन्दुविम्ब ! तमेन &c.—Mark how the poet draws his similes from every-day-life.

दूती—A go-between, a female messenger conversant with love matters. See Māl. Mād. III. 15. Mud. III. 9. Jagadharma quotes the following as the qualifications of a dūtī; पटुता धृष्टता चेतीङ्गितज्ञत्व प्रतारणम् । देशकालज्ञता चैव दूतीकृत्ये गुणा मताः ॥

P. 53. **लघु**—Suddenly, too unexpectedly. The poet purposely makes her remove the *tiraskarini* that the king may hear her reproach of Chitralekhā.

आचार—The customary formalities; see com. Some read आकारं 'adjust your features, compose yourself.' But the context does not justify this reading. Urvas'ī has already had time to compose herself. Chitra. means that Urv. should give up jesting and should first salute the king. Mark the growth in the familiarity of the nymphs with the king. They can jest in his presence. Further on (p. 86.) Chitr. calls the king 'वयस्य.'

नाम—Indeed, to be sure; or 'I admit that' &c. See, com. **जयशब्दः**—जयस्य शब्दः the expression of 'victory to you.' **सहस्राक्षः**—See note on अहल्याकामुकस्य p. 40. **पुरुषान्तरम्**—*Nitya Samasa*. The king means—I have indeed got a victory now (gained my object). For by saluting me with the expression not hitherto addressed to any one but your master, the great Indra, you have accepted me as your lord (and husband).

P. 54. चित्रलेखे &c.—Mark the poet's genius in calling away Urvāsi at a time when she most wished to be in the company of her lover and thereby giving variety and interest to the action. Comp. the similar scene in S'ak. where S'akuntalā is indirectly called away by Gautami—चक्रवाकवधु आमन्त्रयस्व सहचरम् S'ak. III.

भरतेन—A sage of hoary antiquity, since even Kālidāsa calls him a *Muni*.

He is the founder of the science of Music and Dramaturgy. His celebrated work is called 'the Bharata-Nātyas'āstra', which is mainly a metrical composition divided into 38 chapters and contains among other particulars precepts and rules about every particular regarding dramatic composition. His time or age is generally considered to be later than the sutra period of the Vedas, as also the epic age of Rāmāyaṇa and Mahābhārata. It is fairly within the Paurāṇic times, or perhaps at the junction of the Dars'ana or Rationalistic and Paurāṇic or early Brāhmanic times. The various references cannot take the present work (Nātyas'āstra) beyond the first quarter of the fourth century before Christ.' H. H. Dhruva. The sons of Bharata, at the desire of king Nahus'ha who had obtained the temporary sovereignty of heaven, brought down the drama to the earth from heaven.

अष्टसाध्वयः—See introduction, Sec. I. ललितभिनयं—*Abhinaya* is of four kinds—आंगिक, वाचिक, अहार्य and सात्त्विक. The sixth and seventh chapters of Bharata's work deal with the sentiments in all their details, and their exhibition, while the next three chapters deal with gesticulations of different kinds. सलोकपालः—The *Lokapālas* are guardians of the eight quarters; for their names see com.

P. 55. अनपराद्धं—See note on अपराद्धं p. 9. प्रत्यर्थी—lit. one who seeks the opposite end; hence one who stands in the way of. In law this means 'a defendant'. वैयर्थ्यमिव—*Cf.* सङ्कल्पवन्धयोः &c. p. 17. वक्तुकाम—Notice that the nasal of the inf. is dropped before काम and मनस्.

P. 56. स्ववशं—over which she had mastery. Mark the antithesis between अनीशया and this. विश्वसितैः—Urvā. was breathing very heavily. Her sighs were indicated by the tremor of her breasts caused by her heart and palpitating tumultuously. The poet has an *Utprekshā* on this. The king fancies that Urvā'si by means of the sighs she heaved forth towards him, fixed in

him her heart, the dislocation of which was indicated by the throbbing of her breasts. Mr. Pandit substitutes without propriety स्तन for स्तन. For if, as he thinks, the flowers were shaken by the motion of her body, they could not have indicated the inward trembling of the heart.

Wilson quotes from the Rival Queen—

Alex. (to Statira) My fluttering heart, tumultuous with its bliss;
Would leap into thy bosom.

वेपन्त—*Cf. L. vibro.* वेल्, वेह् to shake, to tremble. *Cf. volvo.* to roll. सर्वत्र—*i. e.* in all matters indiscriminately. वैधेय-विधिं विधानं doing one's bidding, executing one's commands; तस्या-यमधिकारी (aff. अम्) one fit for a servant's work; hence an illiterate person, a fool.

P. 57. अन्यथा—In any other way (था) than truth; untruthfully, falsely. भट्टिनी—so a queen is to be generally addressed by low characters. D. R. II. 10; see also com. यत्त्वया कथितं—*scil.* that the king is in love with Urvas'i. परिवर्तनं—Because the characters were impressed on one side only. कथं वाच्यताम् &c.—This shows that even low-class females were taught to read and write in those days.

अविरुद्ध—Not objectionable or indecent, fit for a lady to hear. कौलीन-कुले जनसमूहे भवं arising from, born in a multitude of men; hence a report, and generally a bad report, a scandal. Or कौ पृथिव्यां लीनं; or कुल may mean a family; something relating to family or private matters, a family scandal.

P. 58. क्रीडापर्वतः—क्रीडार्थः पर्वतः an artificial hillock for pleasure. सुरभिः—सुष्ठु रमन्ते take pleasure अत्र; the spring season. Some read सुरभि यत्, but our reading is preferable as it explains the epithet वसन्तप्रिय. मनोविनोदनफलैः—Supply उपायैः, ०रथशतैः. *v. l.* has no propriety. If there are hundreds of such amusements the king has the option to avail himself of them; why should he be after one of them alone? कामार्ते जनं &c.—Notice Ranganātha's reading given in the com. He tries to explain it but his explanation does not seem to be satisfactory on account of the unnaturalness of the reading itself. The king can appeal to Vāyu's heart and rouse his sympathy better by gently reminding him of his love for Anjanā. अञ्जना—Wife of Vāyu and mother of Māruti.

'She was the daughter of a monkey named Kunjara and wife of Kesarin, another monkey. She was in a former birth a celestial

nymph by name Punjakasthali and was born on earth owing to a curse. One day while she was seated on the summit of a mountain, her garment was slightly displaced and the God of wind being enamoured of her beauty assumed a visible form and asked her to yield to his desires. She requested him not to violate her chastity to which he consented, but he told her that she would conceive a son equal to himself in strength and lustre by virtue of his amorous desire fixed on her and then disappeared. In course of time Anjanâ conceived and brought forth a son who was called Mâruti being the son of Marut.

P. 59. म्लायमान &c.—केसर is here पुंनाग which has a beautiful large white flower with a circular tuft of filaments in the centre. This speech of Vid. is connected with his previous speech भो वयस्य किमेतत् &c. after uttering which he must have gone after what seemed to him to be a *bhûrjapatra* but which turned out to be a peacock's feather.

P. 60. दुरागतं—Vid. evidently plays upon the word स्वागतं uttered by the king. प्रतिविधेयं—How to remedy or mend the matter: what suitable reply to make? लोत्र—fr. लृ to cut; also लोत्र fr. लृप्. कुम्भीरक—Also कुम्भीलक; fr. कु भूमि; hence an earthen wall; and भिद् or भिद् to break; one who breaks into a house, a robber. (cf. पटच्चर. वा—A particle indicating a question. स खलु परं &c.—See v. l. where मन्त्रपत्र probably means 'a state paper, a record of ministerial counsel.' सौभाग्य—Good luck; particularly refers to a man's or woman's getting a good wife or husband. The queen's speech is ironical.

पित्तोपशमनं—Vid. wants to account for the king's apparent incoherent conduct by suggesting that he is so acting under the influence of vitiated bile. Sweet things are one of the remedies for calming down excessive bile. The remedy suggested is in keeping with the Vidu'shaka's fondness for a good dinner. The student should remember that it is near mid-day when the queen appears on the scene—a time when a bilious attack generally occurs; cf. मध्याह्ने च तथार्धरात्रिसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ।

P. 61. शोभनं &c.—A sarcastic remark again. आश्वसित पिशाचोपि &c.—'This refers to a method of exorcising a ghost that has taken possession of a person. A quantity of cooked rice mixed with yellow or reddish powder is offered to it with prayer and the ghost is then supposed to leave its victim. राजा-मूर्ख &c.

—Because Vidu'shaka's speech indirectly admitted that the king was guilty. बलात्—Forcibly. Mark the force of the word. The king does not admit that his conduct was strange in any way but sticks to his first plea that he was looking for something else. रम्भोरु—For the Voc. ending see com. च if. दासः—The king calls himself a servant here to please the queen; but as a voluptuary he believes women to have a sort of mastery over their husbands. Cf. IV. 12. where he says प्रभुता रमणेषु योषितां &c. The word *dāsa* is as old as the Aryan invasions of India recorded in the Veda. See *infra* note on *dasyu* p. 120.

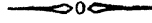
P. 62. मा खलु &c.—The queen says that she is not so light-hearted as not to know the insincerity of his professions and that she is justified in disregarding his supplication. But, as Mr. Pandit remarks, 'True to her character as a Hindu wife, she fears that her hauteur exhibited in spurning his prostration will cause her to regret her conduct. She means that whatever his fault, she ought not to fall short of her ideal of a good wife. And we find in the next Act that the queen does repent. The poet's object here is to exhibit this trait of a Hindu wife.' Cf. Kanva's advice to his daughter. भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः &c. Ś'ak. IV. 18. दाक्षिण्यकृतात्—*v. l.* does not properly form the antithesis required by किं तु. प्रावृणन्दी—which is both turbid and rapid. अप्रसन्ना—Has a double application. इदं—*viz.* that the queen has gone unpacified.

रस—Mark the double meaning of this as also of राग. रस—(1) love (2) water, रागः—(1) affection; (2) redness of colour. तद्विद्वांसि. रसविदां; cf. उपचारविधिर्मनस्विनीनां न तु पूर्वाम्यधिकोपि भावशून्यः । Māl. III. 3.

P. 63. अक्षिदुःखितः—Rang. thinks this should rather be दुःखिताक्षः । मा मैवं—This speech of the king shows that he is a Dakṣiṇa Nāyaka. किं स्वहं &c.—The king hopes that the queen, in as much as she has slighted his prostration, will repent and herself seek reconciliation virtually giving her consent to his marriage with Urvas'ī and wishes to hold out. धीरता—refers to the king's words धैर्यमवलंबिष्ये.

कर्णिकार—This is supposed to be what is called in Marāṭhi *Pāngará* which has blood-red flowers in spring with all its green leaves dropped away. सुकुलानि—Symmetry would require this to be in the singular number.

ACT III.

P. 64. त्वमासनं &c.—Mark the grammatical construction. Here प्रह्. cau. is treated like a root governing two Accusatives, though it is not directly mentioned in the *karikā* दुह्याच् &c.; see com; cf. ग्रहित्यज्योष्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वं नित्यमित्यनुसंधेयं Malli. on Rag. XV. 88.

When the sage Bharata had to go to Indra's palace he took with him his pupil Pallava who had to carry his Guru's seat. Rshis took their seats with them wherever they went. If they had pupils one of them carried it in his hands. Pallava had thus an opportunity to witness the play that was enacted before the celestial assembly. Hence it is that Gálava asks Pallava about the success of the performance.

P. 65. अग्निधारणं—Every A'ryan householder is enjoined by his religion to maintain the sacred fire in his house, strictly protected from pollution. The daily and other ordinary sacrifices were offered into this sacred fire. A separate room was therefore consecrated to this holy fire which was to be kept burning day and night, to avoid defilement. The Fire sanctuary therefore, had to be watched, for which purpose Gálava was appointed by the sage. सुरैः प्रयोगेण—It appears that the management of the play was in the hands of the sage Bharata who, therefore, had to give instructions to the actors and look to every thing connected with the play. आराधिता &c.—He knows that it was not आराधिता owing to the unpleasant turn the events took on account of the curse of the sage &c.; but he does not pronounce his definite judgment upon his Guru's performance. लक्ष्मीस्त्वयंवर—when Lakshmi appeared out of the milky ocean that was being churned for Amṛta, the gods and the demons both wished to have her. Thereupon Indra, seeing the obstacle to future churning, proposed that the churning should be carried on till the appearance of Amṛta and then Lakshmi, be disposed of by *Swayamvara*. In the *swayamvara* Lakshmi, being helped by her friend Vāruṇī, the goddess of Surā produced from the churned ocean at about the same time with Lakshmi, chose Vishnu. The practice of *swayamvara* or the election of her husband by a bride was much in vogue among the Kshatriyas and especially kings in ancient times. When the intended marriage of a princess was announced the various suitors

assembled at the house of her father and she made her choice by throwing a garland round the neck of one of them.

The reading in the *ft.* note (no. 2.) is altogether wrong as it attributes जन्मादिता to Urvas'ī throughout the play which was not the case at all. The reading कथमाराधिता भवत् is also faulty as it is inconsistent with what follows. कथं would also require हि instead of पुनः in the subsequent speech.

आम—expresses 'recollection' here. वारुणी—so called because 'loved by Varuṇa.' लोकपालाः—The eight guardians of the world; see com.; cf. however Wilson.*

P. 66. पुरुषोत्तम—पुरुषेषु उत्तमः Loc. Tat.; Malli. on Rag. III. 49 who remarks न निर्धारण इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु 'सन्महत्पर-मोक्तृष्टाः पूज्यमानैः' इति उत्तमपुरुष इति स्यात् । But the author of the *Tatvabodhini* takes objection even to this and says that this must be taken as a *Nityasamāsa* having no स्वपदनिग्रह. See our note on the word, Rag. III. 49.

भवितव्यता०—A remark suggested by the words निर्गता वाणी which makes 'speech' the agent of the act. The limbs act under

* The *Lokapālas* or guardians of the world are more properly those divinities who were appointed by *Brahmā* upon the creation of the world to act as rulers over the different kinds of created things. The following is the list as given in the *Mahābhārata*, the *Harivamśa* portion.

Indra, sovereign of the three *Lokas*, or earth and the regions above and below. Soma—of sacrifices, ascetic rites, the lunar and solar asterisms, *Brāhmaṇas*, and healing herbs. Dakṣa—of the *Prajāpatis*, the patriarchs or first-created, and progenitors of mankind. Varuṇa—of the waters. Vaisvānara—of the *Pitris* or manes. Vāyu—of the *Gandharcas*, of unembodied element, of time and sound. Mahādeva of the *Mātrīs*, of the spirits of ill, of kine, of portents and planets, of infirmities and diseases, and of ghosts. Vaisravana—of the *Yakṣas*, *Rākṣhasas*, *Guhyakas*, of wealth and of all precious gems. Sesha—of the entire serpent race. Vasuki—of the *Nagas* or ophite tribes of *Pātala*. Takshaka, younger brother of the *Adityas*—of snakes. Parjanya—of oceans, clouds, and rain. Chitraratha—of the *Gandharvas*. Kāmadeva—of the *Apsarasas*. Nandi, the bull of *Siva*—of all quadrupeds, Hiranyāksha and Hiranyakasipu—of the *Dāityas*. Vipracitti—of the *Danavas*. Mahākāla—of the *Ganas* or *Siva's* attendants. Vritra—of the children of *Andyusha*, the wife of Twashtri. Rāhu the son of *Sinhikā*—of evil portents and prodigies. Samvatsara—of the divisions of time, from the twinkling of an eye to the period of an age. Suparna—of birds of prey. Garuda—of the winged race. Aruṇa—the brother of *Garuda*—was made by Indra ruler in the East. Yama, the son of *Aditya*—in the South. The son of *Kāsyapa*, Amburāja—in the West. Pingala, the son of *Pulastya*—in the North.

the influence of what is to happen. He means that it was fated that Urvas'î should suffer degradation and hence her slip. न खलु—Here खलु is used (जिज्ञासायां) in the sense of inquiry (indicating eagerness to know the result). Was he not angry &c. ? सा खलु—Here खलु is निश्चये. She was certainly &c. न ते दिव्यं &c.—Here we need not wonder how the sage could punish a mere slip of the tongue with so heavy a punishment. For a theatre is something different from the quiet study-room of the critic. रणसहायस्य—*Cf.* भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः p. 135; and *supra*. p. 12. उपस्थितसंपरायः &c. उपतिष्ठस्व—स्था with उप in the sense of forming a union (संगतिकरण) is atm. by the Vart. उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणप्रथिव्यति वाच्यम्. संतान—संतन्यत that which is extended (संतन् + धञ् i. e. अ.) *Cf.* अपत्य; or संतनोति कुलं fr. संतन्—णः (अ) Vart. on Pân. III. 1. 140. पुरुषान्तरं—पुरुष a person or individual and अन्तर—the heart, inmost secret. Here पुरुष refers to Urvas'î being used like the English 'man.' Or पुरुष may refer to Pururavas—Who knew what sort of man Pur. was on whom Ur. had fixed her affection.

P. 67. अपराद्धा—is pass. here. This implies a slight personification of अभिषेकवेला. This conversation between the two pupils of Bharata is intended to prepare the audience to properly understand the events to be represented hereafter.

विष्कम्भकः—fr. विष्कम्भ् to bind firmly together. Vishkambhaka is an interlude between the Acts of a drama which shows in a few words the connection between the parts of the story past and future and which is expressed through the conversation of characters other than the chief ones. It is *S'uddha* or pure when introduced by one or more minor characters and *Mis'ra* or mixed when expressed by characters minor as well as low. The present Vis. *mixed* as it is conducted by a *madhyama patra* and by a low one speaking *prākṛita*; वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथा-शानां निर्दशकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः । एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ॥

कञ्चुकी—or chamberlain (so called probably from the Kan-chuka or the long thin robe he wore) is a respectable attendant of the harem. He is represented as an old man, a Brāhmaṇa, endowed with many good qualities such as truthfulness &c. and a clever man of business. He is particularly chosen to fill this office on account of his old age which renders him above passion.

कल्ये—fr. कल् to impel, to urge to energetic action; कल्य free from sickness, healthy, youthful, कल्याण is derived from this.

लब्धुं—*V. l.* भोक्तुं. This would make अर्थान् mean 'pleasures,' which meaning is quite inappropriate. साधयन्ती शरीरं—साधयन्ती प्रतिष्ठा *v. l.* bringing about the fixity of our position (old age being the first qualification in the case of a Kanch.). This reading is not good as it does not bring out the intended meaning. The Kanchuki by referring to the ravages which old age daily makes upon the human body wants to point out the necessity of rest in old age.

सेवाकारा &c.—सेवारूपा of the form of service; is bound up in service. The Kanch. contrasts his own old age which he has to spend in service with the happy old age of those who can enjoy rest in it. For परिणति means old age *cf.* Sis. IX. 3. Or कारा may mean prison. Service is itself the prison. Old age is as it were bound in the fetters of service. The Kanch. means that in old age the body gets weakened and is quite unable to undergo physical labour, which, however, is forced upon it in the case of men of his class. The body, consequently, instead of getting rest it so much requires, has to work during its weakened state as if held in thralldom by *Sevá*. स्त्रीषु—having to guard women he has not a moment's respite.

The entrance of the Kanchuki is generally marked in Sanskrit plays by his thoughtful observations on old age and his own decrepitude and the serene dignity which age imparts to his mien adds to the impression he makes on the audience.

P. 68. सनियमया—'observing the rules.' Every *Vrata* has its rules such as fasting altogether or during a particular portion of the day, bathing more than once, wearing particular kinds of garments &c. व्रतं—This, in all probability, is the संकष्टचतुर्थीव्रत, the fruit of which was प्रियानुपसादन.

मानः—ईर्ष्याकृतःकोपः। वृत्तान्तः—The general aspect of things. वृत्तः अन्तो यस्य. उत्कीर्णं—carved or sculptured out. धूपैः—The smoke of incense. The pl. shows that the incense was burnt in different places and the fumes were coming out through several latticed windows. धूमैः would have been simpler. षडभिः—the sloping roof of a house; here 'eaves'. This word according to Mr. Pandit is the origin of the Maráthí पडवी. संदिग्धपारावसाः—पारावत is the ash-coloured wild pigeon. As the curls of smoke issued forth from the windows it was very difficult for the beholder to distinguish between them and the pigeons sitting underneath the eaves. They were mistaken for each other. Mark the

meaning of संदिह; it properly means to besmear or anoint a thing so well as to conceal its proper appearance; hence to produce on one thing the appearance of another. The use of the word indicates the presence of the pigeons there.

आचारप्रयतः—clean owing to their having performed the customary acts, such as washing the hands and feet, cleaning the face, putting on fresh clothes &c. Such acts induce bodily purity which is enjoined for all religious performances (cf. Rag. I. 35, 90.) Lamps must be lighted after purifying the body as they are sacred objects. Rang. says आचार प्रयतः व्यावृत्तः 'engaged in'; but this sense of प्रयत is rather unusual. सयुष्पबलिषु—Here बलि may simply mean 'offerings'. The places where the auspicious lights were placed were decked with garlands of flowers. Or better still *hali* may mean worship performed with flowers and other materials of adoration. Cf. अर्वाचितबलिपुष्पा &c. Kum. I. 60. अर्वाचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि S'ak. IV. It appears that it was a common practice—which obtains in rare instances now, or on special occasions—in those days to worship first the places where the lights were to be placed. The places as occupied by the evening auspicious lamps were considered holy and the homage of worship was paid them in the shape of flowers, rice &c. They were also probably decked with *rāngolī* decorations. स्थानेषु—The places where light is necessary, and where lamps are generally placed, are the *sanctum sanctorum* of the household deities, the principal hall, the verandas, and other frequented rooms.

सन्ध्यामङ्गलः—The evening lamps, as dispellers of darkness and the fears attending it, are naturally considered auspicious. Their being punctually at the evening twilight is supposed to induce Lakshmi to enter the houses which are thus lighted and prosperity follows her foot-steps. These lamps are saluted as holy objects and worshipped like other deities. शुद्धान्तवृद्धाजनः—The old matrons of the house and not the old servant-maids of the inner apartments; this latter meaning is precluded by the epithet आचारप्रयतः. The matronly kinswomen of the king would personally do the work of placing the lamps. शुद्धान्त-शुद्धः अन्तः यस्य lit. free from pollution all round; forms the apartments exclusively assigned to the women of the family. The idea of a harem is different; it contains the wives of a man. But the *S'uddhānta* is occupied by the mother, sisters, aunts &c. of the householder. Pururavas has only one wife. जनः conveys a plural idea gene-

rally when at the end of compound. Cf. सखीजनः p. 17. मृगशाविः सममेधितो जनः S'ak. II. 18. शुद्धान्तवृद्धोजनः v. l. is decidedly inferior. The work of placing lamps was generally done by the women in ancient times while वृद्धोजनः will include males; but which are the males that can place the lamps? Not certainly the eunuchs, mutes &c; the only aged attendant of the S'uddhānta is the Kanchuki, but he is never known to perform this office.

P. 69. परिजन—shows that there was darkness in the earlier part of the night. गिरिरिव—shows the hugeness of the king's body. He was not spare-built, but stout and stalworth, such as Dilipa was. Cf. Rag. 1. 13. गतिमान्—This epithet is necessary to explain the comparison. A mountain is steady while the king who was coming out was in motion. If therefore a walking mountain can be imagined the king can be compared to it. But the mountain cannot walk in its present condition divested as it is of its primeval wings. The poet, therefore, uses the expression अपक्षलेपात्. Mountains once possessed wings which were subsequently clipped off by Indra. See our note on Rag. 1. 68, III.

42. If a winged mountain is therefore thought of it can be supposed to move and then would resemble the walking king. The idea is rather extravagant. Nārada is similarly compared further on to a tree in motion. See V. 19. अनुत्त &c.—The female torch-bearers are here compared to the Karnikāra trees which are tall and bear flowers on them. The female attendants were also of high stature and had in their hands torches which shone like flowers on the Karnikāra trees. A thin, straight and tall form in the case of women is highly admired by Sanskrit poets and compared to a Yashti or stick.

कार्य—the business of state (which had the temporary effect of drowning his uneasiness). अविनोद—In the night the king being unengaged his uneasiness will return and in that state the hours of night will appear to him more than usually long. For the idea cf. एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् S'ak. IV. 15. सव्यापारमहनिन तथा पीडयेद्विप्रयोगः । शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ॥ Meg. II. The opposite would be the effect when the two lovers are together; cf. III. 22; also अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् Utt. I. 27.

सुदर्शनः &c.—whence a good view of the moon can be commended. रोहिणीसंयोगः—Rohini is a lunar asterism of that name (the Hyades) figured by a cart and containing five stars. It

is so called from the reddish appearance of the principal star *Tauri aldebaran*; रोहिणी, also रोहिता being the *fem.* of रोहित red, by Pân. IV. 1. 39. As personified Rohini is one of the daughters of Daksha and the most favourite spouse of the Moon. Cf. उपरागान्ते शशिनः ससुपगता रोहिणी योगम् S'ák. VII. 22. वयस्य. &c.—The king is in doubt as to the nature of the vow and the real motive of the queen in inviting him to the terrace. He however, has a vague suspicion that his expectations might be realised (see p. 63. प्राणिपातलङ्घनात् &c.)

P. 70. अवपूत &c.—when their proud wives are angry with them the husbands go the length of appeasing their wrath by even prostrations before them. Puru'ravas had resort to a similar means of appeasing his queen (p. 62.) Dushyanta falls at S'akuntala's feet though for a different purpose. S'ák. VII. p. 201. But proud women slight such marks of contrition in the excitement of anger for which in their cooler moments they feel stung with remorse. निभृतैः—'Secretly.' We are tempted to take this as an *Adv.* on the analogy of शनैः, नीचैः, उच्चैः &c. निभृतं would have been grammatically less objectionable, but there is no Ms. authority for it. It may also be taken as an *adj.* qualifying अनुशयेः, but then the sl. would lose its force considerably. The conciliatory attitude of the wife, no doubt, shows itself in the end. The wife feels remorse; but she is always loath to show it. She is unwilling openly to admit her mistake. The reason of this is furnished by the epithet. मनस्विन्यः—(प्रशस्तं मन आसां विद्यते) 'self respecting, proud.'—Such women cannot tolerate their husband's flirtations. They jealously guard their female rights. The variant noticed in the com. is not supported by good Mss.; besides अनुशयेः is meaningless, as remorse on the part of the husband is not the point of the context. Mr. Vaidya substitutes अनुशयेः for निभृतैः but the context does not justify this either. For not only there is no अनुनयविविधत्वात् but on the contrary the king has already said that he would not himself move in the matter.

गङ्गातरंगः—समाना श्रीर्यस्य स सश्रीकः गङ्गातरङ्गाणां सश्रीकः। *Tarangas* (ripples) are waves that slowly rise and fall. So this shows that the steps were built of white shining marble and their slope was gentle. यथा—gives the reason. Just as the approach of the sun is heralded by Aruna (S'ák. IV. 1.) so the arrival of the moon is proclaimed by her spreading lustre which removes the darkness of the east.

दूरमितः—The upward spreading rays of the moon just about to rise drove away the darkness from the east to a considerable distance beyond the palace westward. This darkness the king compares to the dishevelled hair flowing about the face of a woman. This reading we prefer to दूरतरं as the light was not yet so strong as to justify the use of the comparative which indicates excess. The East is here compared to a young woman, who, during the absence of her lord in a distant place, keeps her hair uncombed and untied, which consequently hangs loose on her back and the woman is a picture of sadness and dejection. At the approach of her lord she combs her hair and trims it into a braid and the face resumes its usual beauty and attractiveness, thus pleasing the beholder; the East likewise at the approach of her lord binds up her hair in the form of darkness and greets him with a joyful face; she has thus her back towards the king who, therefore, says अलकसंयमनात् and not पसादात्. The moon is implied to be the husband of the East. हरिवाहनदिक—The direction presided over by Indra, the East. Indra is called *Hari-Vāhana* because his horses (sometimes spoken of as two, at others as more—see *Rg.* 1. 16, 1; 101, 10; 16, 4; &c.) are named *Haris*. See com. and *Rag.* III. 43.

P. 71. खण्डमोदक—A ball of sugar cut off at one side. It cannot be the full moon as is plain from the foregoing description of the first part of the night (निशानिद्रालसा बहिणः &c.) The Vid. has his upon a comparison of his own liking. He is a well known votary of gormandism. *Cf.* किं मोदकखण्डिकायां *S'āk.* II. 48. Sweet balls or *lādus* are his every day pastime; and any thing therefore that is round appears to him to be like his favourite article. In the present instance, however, by *modaka* we are to understand a mere round lump of sugar, as other *lādus* cannot be so white as to appear like the moon. राजा द्विजातीनां—The moon is said to be the king of the twice-born, for which see the quotation from the *Hv.* in the com. The royalty of the moon over the *dviyas* (the first three orders) may be perhaps due to his mistaken identification with the plant *Soma*, so well known in the Vedas. See *Rgveda* VIII. 79. 8. X. 109. 2; in I. 91. 5, we have त्वं सोम असि सत्पतिः त्वं राजा उत वृत्रहा । See our note on *Rag.* II. 73. For द्विज *cf.* 'मातुरयेधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्' *Manu* II. 169.

औदरिक—उदरमेव देवता यस्य ; उदरे एव पसितः । *fr.* उदर+उक; a glutton. **विषयः**—province, sphere or element; even his similes and

metaphors are drawn from it. क्षपा—क्षपयति चेष्टा (active work or business); fr. क्षि cau. + अच्.

रविमावसते &c.—वस् with आ governs the Acc. On the Amāvāsya (अमा together or in the same house—अमा means 'a house' in the Veda—वसतः चन्द्रार्कौ भवताम्) or new-moon-day the sun and the moon are together or in conjunction i. e. they rise and set together. This phenomenon is poetically described by saying that the moon enters the sun. Certain rites, as enjoined by the Vedas, are to be performed on the Amāvāsya day which would not take place if they, the sun and the moon, would not thus be together; and the pious would be in danger of losing religious merit. The moon realises this predicament of religious people and out of kindness for them enters the body of the sun. सुधया तर्पयते—The moon's body is supposed to be nectareous. For the notion expressed here see com. All this talk about the nectar in the body of the moon being drunk by the gods and the manes of the departed ancestors in turn may be due to the identification of the moon with Soma (beverage). Or it might have been a poetical way, afterwards woven into a systematic story, of explaining away the phenomenon of the waning of the moon. Cf. Rag. V. 16, and our note thereon. मूर्च्छतां—fr. 'मूर्च्छ् to wax strong' to prevail or grow dense. Its use in the first sense is very common in Kālidāsa's works. Cf. S'ak. V. 18 ; Rag. II. 34. &c. हरच्छ्वा—When S'iva drank the deadly poison, Halāhala, he felt a burning fire inflame his body and he was forced to adopt several means to cool it. Among others he bore the moon on his forehead.

उपातिष्ठते—'he prays' in which sense स्था with उप is A'tm. उत्तिष्ठति v. l. is against the context.

P. 72. ब्राह्मणं—A Brāhmaṇa being a worthy vehicle of divine message. पितामहः—fr. पितृ + आमह irregularly formed by Pāṇ. IV. 2. 36. किं &c.—This is a device to withdraw the girls from the scene where they are no longer required. पौनरुक्त्य—mark the transition of meaning; it properly means repetition; and since what is repeated is without interest and useless, it means superfluity. तादृशं—as actually expressed in her letter (p. 49). आशाबन्धेन &c.—cf. सर्वोपि प्रत्याशया धार्यते Kād.; सुर्वोपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति S'ak. IV. 16. बलवान् &c.—The king means that although his physical depression is palpably seen it cannot adequately indicate his mental torment.

P. 73. संकट—hemmed in, impeded; see com. Cf. 'रंवां द्रक्ष्यस्युप-लविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्' Meg. I. परिहीयमानैः &c.—The king does not look cast down and depressed in spirits which is a natural consequence of drooping limbs. On the contrary his drooping condition adds beauty to his appearance; he looks lively and graceful. This inconsistency is a proof that reunion with his beloved is not far distant. 'This refers to an idea,' remarks Mr. Pandit 'that unexpected cheerfulness is a precursor of approaching good luck.'

भवानिव—Vidú's words are as hope-inspiring as the pulsations of the right arm. दक्षिणः—There may be a pun on the word which may apply to Vid. and mean 'courteous, clever'; see Mál. II. The twitching of the right arm or shoulder in the case of men is a good omen and augurs the obtainment of something desirable especially union with a beloved person. Cf. अभिमतफल-शंसी चारु पुस्फोर बाहुः Bhaṭṭi, I. 27. and our note ad. loc; and Rag. XII. 90. The opposite is the case with women. Com. also 'पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे स्त्रीणां तु वामावयवे प्रजातः । स्पंदः फलानि प्रदिशत्य-वर्यं निहन्यनुक्तागविपर्ययण' ॥ Vasantarājiya, as quoted by Hem. on Rag. XIV. 49. Here we have one limb of *Sandhi* called *Anu-~~māna~~* 'an inference' pointing to the acquisition of *Urvas'ī*. The poet has made use of this auspicious presentiment to prepare the audience for the sudden arrival of *Urvas'ī* on the stage. Cf. the king's speech at II. 9. (p. 41).

अन्यथा—other than true i. e. false. अन्यथा is used in this sense in न खलु अन्यथा &c. p. 57. Immediately after the *Vidúshakás* hope-inspiring words the king feels auspicious signs which embolden the former to confidently assert that his words are bound to come true as he is a *Bráhmaṇa*. The infallibility of a *Bráhmaṇa*'s words is hinted at here. प्रत्याशा—hope, expectation.

ततः प्रविशति &c.—This is a different scene and has nothing to do with all that precedes. *Urvas'ī* starts at the hour of dusk as will appear subsequently. अभिसारिका—a woman who meets her lover at a rendezvous; see the com. here and at p. 42. *Vasantasená* similarly goes to meet her lover. अभिसा० may be a wanton married woman or a courtesan as in this case. अल्पाभरण०—सुकामरण v. l. for which see com. and *Ranganátha*'s remark. *Abhisárikás* will dispense with such ornaments as will produce lustre. They desire to walk out clad in dark vestments.

P. 74. वाग्बिभवः—treasury of words, command of language. परिवर्तितं—'transferred'—indicates its whiteness and great size. मनोरथलब्धं—मनोरथ lit. the car of the mind; hence, a desire as it takes the mind from one object to another. This speech is intended as a pun. Chitra. wishes to vex her friend a little by means of jokes. So she uses an expression which apparently means—The king is enjoying the company of his beloved (other than Urv.) obtained according to his best wishes; but if rightly interpreted it would give her real meaning which is—he is enjoying his beloved's (Urvas'i's) company whom he has pictured to his mind (obtained by his imagination.)

P. 75. सुग्धे—Simple girl. अन्या चिन्ता—An other thought *scil.* the beloved whose company he is enjoying is other than yourself. सोच्छ्वासं—heaving a sigh of relief. संदिग्धे—My ungenerous or simple heart entertains a doubt (woman's uncharitable heart is stupid enough to doubt the fidelity of her lover). Urv. here blames herself for having entertained unworthy thoughts about the king. Or, my heart is not clever enough to penetrate a speech of doubtful import; see trans. and com.

राजन्या—Mark the propriety of the word, रजन्यनुरागिणो भवन्ति लोका अस्मिन्. अनभिज्ञार्थेन—Because the king does not explicitly refer to the woman with whom he intends to pass the night. अन्तरिते *scil.* by means of their तिरस्करिणी. स्वैर—mark the Sandhi (स्व + ईर).

P. 76. अतुपक्रम्य—not to be approached; hence not to be remedied. आतङ्क—*fr.* तङ्क् with आ to coagulate, or तक् to live in distress + अ (घञ्). It properly means bodily distress; and secondly, that which causes such distress, mental disquietude. See notes on Rag. I. 63. S'ak. p. 72.

प्रत्यम—प्रतिनवमप्रमस्य fresh. The cooling appliances mentioned here are usually employed by love-sick persons on such occasions. सर्वाङ्गीण—सर्वाङ्ग व्याप्नोतीति. *fr.* सर्वाङ्ग + ख (ईन) which is added to पथिन्, अङ्ग, कर्म &c. when preceded by सर्व (सर्वपथीन &c.). व्यष्टि—meaning a necklace occurs in Kum. V. 8. विलोलयष्टिप्रबिलुप्तचन्दनम्) and Rag. XIII. 54. (सुकामयी यष्टिरिषाद्विद्धा).

इवानी—Now that all doubts are dispelled by the king's definitely referring to her in the words सा दिव्या. हृदय—Because it was her love-bound heart which forced her in spite of herself to seek

the king. शिखरिणी—A dainty prepared from curds mixed with sugar, spices &c.; see com. Mark the Vidúshaka's speech and compare it with सर्वत्र &c. p. 71. हरिणीमांस—*v. l.* we reject this unhesitatingly; for the Vid. is never described as fond of flesh, but is a lover of sweet things alone. Some might quote S'ak. II. 'शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारः भुज्यते' in support of this. But there, we must remember, the Vid. is describing the daily course of action of the whole party, and does not particularly refer to himself. He uses the passive construction, and says 'food consisting for the most part &c.' (भूयिष्ठः and not भयः) is eaten by the party and not necessarily by him; he does not say अस्माभिः. Both Rang. and Kátayavema read as in the text.

P. 71. एवं मन्ये—These words really bear connection with what he says in sl. 11. Chitra, probably connects them with the previous speech of Vid. and remarks to Urv. शृणु &c. अयं सत्याः—see p. 19.

सहसा—*adv.* (properly Inst. of सहस् force, violence) hastily, at once. अग्रतोपि मम &c.—An instance of the Gen. absolute, showing disregard or contempt. उदासीन—lit. one sitting erect (and not looking at the person approaching), hence indifferent. Urvas'i appears before the king but forgets to take off her veil of magic and makes the remark. It shows the agitated state of mind. Mark the poet's skill in keeping off Urvas'i from the king's view.

P. 78. अविद्वा—an interjection calling attention to something suddenly happening. वार्चयमः—वाचं यच्छति इति. वाच् becomes वार्च when followed by यम and the idea of 'observance of a vow is expressed'; Pân. VI. 3. 69.; otherwise वाग्यमः. Here the king too is to observe silence for some purpose. आकार—outward features, particularly the expression of the face as giving a clue to one's inward thoughts are mental disposition. See Malli. on Rag. 1. 20. हला किमच &c.—This fear of Urv. at the approach of the queen shows her संभ्रम; see com. मृगलाञ्छनः—मृगो लाञ्छनमस्यः—also called मृगलक्ष्मन्, मृगाङ्क &c.—The spot on the moon is poetically supposed to be a deer. Cf. 'अंकाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः' S'is. II. 53. For another supposition cf. Rag. XIV. 40.

स्वस्तिवाचनं—see note on that word at p. 49. विशेषरमणीयः—more beautiful.

P. 79. अवतः—goes with प्रणिपातलंघनं. व्यपदेशो—pretext: fr.

व्यपदिश to direct wrongly; hence to name falsely; cf. 'मित्रं च मा व्यपदिशस्यपरं च यासि.' Mrch. IV. 9. In the S'āk. the word occurs in the sense of 'a family'; V. 21. सुभदर्शना—charming to view i. e. well pleased and in good humour. The explanation of this cheerfulness is either of the two in the view of the Vid.

सितांशुका—A white garment is sometimes worn on such occasions by females. मङ्गलमात्रं—Married ladies in their *saubhāgya* condition must needs put on certain ornaments and decorations which the most poor cannot dispense with, as an auspicious token of their good fortune. The chief of them are the *mangalasūtra* (a string of glass-beads mixed with gold ones), the Kumkuma (saffron powder) mark, the nose-ring, bracelets &c. पवित्रदूर्वाकुर &c.—It appears that the fine blades of the Dūrvā grass, which to the present day are held sacred by all true Hindus, were worn in their hair by women when observing a vow. The practice is not so common now. It is probable from the mention of Du'rvā which is sacred to Gaṇapati that that deity was worshipped previously. The queen really desired to give up her anger but she does so under the pretext of the vow that she may not appear fickle-minded or weak in her indignation.

उज्झितगर्वं—This qualifies वपुषा. A person, during the performance of a *vrata*, or rather any religious observance, must be free from the spiritual enemies of mankind, such as काम, क्रोध, मद &c. But as the वृत्ति does not belong to the body but to the Ego the poet should have rather written वृत्त्या omitting वपुषा altogether. As it is वृत्ति must be taken to mean outward deportment or appearance. वपुषा इव. v. l.—इव goes with प्रसन्ना. Looks like one pleased or as if pleased. This reading suggests a doubt which goes against the king's previous speech तथापि &c. We therefore prefer एव, by her very bodily appearance.'

देवीशब्देन—Mark the etymological meaning of देवी 'the resplendent one' and compare it with ओजस्विता. Urv. means that Aus'iniari deserves to be called *Devi*; her personal splendour marks her out as highly worthy of this highest honour. परिहीयते—ह्य with परि in the Pass. means 'to be wanting in' or 'to be inferior to,' as here. Cf. 'न मतिच्छंदात्परिहीयते मधुरता' Māl. II.

P. 80. सुहृत्सुपरोधः &c.—There is a concealed sarcasm in these words. She knows that the king is constantly thinking of Urvas'ī. ईदृश &c.—The Vidushaka's remark is intended to

give a different colouring to the matter. *प्रियानुप्रसादनम्*—*अनु* indicates offence previously given. The term *अनुप्रसादन* is generally used with respect to a woman trying to please her husband or lover after giving him offence, while *अनुनयन* (see p. 62) is applied to a man acting similarly towards his wife or love, though the terms are frequently interchanged. *Cf.* 'आनयैनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः' Kir. IX. 39. अपसन्ना देवी p. 62 &c.; Or 'better still' remarks Mr. Pandit; 'अनुप्रसादन is conciliating the husband after she is herself reconciled, showing that she is not only no longer angry but that she is anxious to conciliate him.'

मृणालकौमल—implies extreme tenderness. *रूपयासि*—cause to emaciate; *cf.* Kum. V. 29. It is the caus. of *रुह्ये* to faint and is appropriate here. *उत्सुकः*—adds intensity to the *ākāṅkshā*..

P. 81. *बहुमानः*—simply 'respect, regard.' *अन्यसंक्रान्त* &c.—Urvas'ī's remark that the king has great regard for his queen shows the fear of her heart that she may fail to secure his permanent love. Chitra. tries to set her mind at ease on this point.

नागरिक—lit. a townsman; hence one polite or courteous, paying attention to ladies; so it means, 'amorous persons, gallants.' *न युक्तं सुभाषितं* &c.—For the auspicious words referred to here see com. Vid. wishes to please the queen and so asks the king not to go against her wishes. He is also afraid lest the speech of the king that he is already pleased (sl. 13.) might induce the queen to give up the completion of the vow which would mean loss of sweetmeats to him.

P. 82. *शराव*—*m. n.*—(शरं cream, curds &c. अवति holds) a shallow dish, an earthen vessel. *तव उपवासः*—Here the Vid. refers to a fast; but there is nothing in the previous portion which suggests that the queen was observing a fast. The Vid. probably relies upon the fact that the observance of a vow is generally accompanied by a fast. Whether the queen's vow was coincident with the *Sankashta Vrata* is not quite clear, but the worship of the moon, the mention of *Durvā*, and the description of the forepart of the night show that the time was the *Sankashta chaturthi*. We know that on this day fast is observed which is broken in the night after moon-rise. The gift of *Modakas* leads to the same inference. Rang. reads *एतद्भूतं* instead of *उपवासः* which obviates the difficulty.

वर्तितव्यं—Here the pot. p. shows *futurity* with *certainty*. *क्रिपर-*

Urv. is unable to mark the real point of the queen's speech; either she may be sincere in her speech or she may be sarcastic.

विशद—suggests the absence of foul doubts. Cf. जातं ममायं विशदः प्रकामं &c. S'ak. IV. 22.

P. 83. छिन्नहस्तः—Baffled in his efforts to catch. हस्त means by *Lakshana* 'skill.' The dejected fisherman, unable to catch the fish once lost, makes virtue of the necessity and says that he has spared the life of the fish and thus takes religious credit to himself. Similarly the queen being unable to divert the king from his strong love for Urv. gives her consent to what the king might do. तादृशः—Thus given away i. e. allowed to love another woman; or better still, see com. धीवर—दधाति मत्स्यान् fr. धा + वर U. III. 1; (more probably fr. धी intellect, one distinguished by skill in catching fish); a fisherman.

तथा *scil.*—loving another woman. हि—surely (अवधारणे) भीरु—explains why she has the *S'ankā* so readily. भव वा &c. This speech would show that though Aus'inari is really reconciled, and wishes to make amends for what she considered as her fault, viz. her having contemptuously treated the prostration of the king, she has sufficient self-respect not to stay long where she was not much welcome. Though she herself was reconciled, she knew the king had not given up his pursuit of the intrigue after Urvas'ī, and it would not have been proper even for her as a Hindu lady to do more than what she did after telling the king that he was free to make love to Urvas'ī. The passive and perhaps somewhat reproachful consent given by her to the king's making love to Urvas'ī is regarded by the author as sufficient to satisfy the king's conscience and justify the rest of his proceedings.

P. 84. अलंघितपूर्वः &c.—The queen means that she has never broken the conditions of vows she had to observe. Her staying there any longer would be the violation of the rules, and the king would therefore do well not to ask her to remain there longer.

प्रियकलत्रः &c.—Urvas'ī shows here again her despair (cf. her speech at p. 81.); since the king loves his queen strongly he may not requite her love. This speech shows her timidity and at the same time the constancy of her love for the king. किं—may also be taken as a pron. 'what, is it that you are going to

withdraw? **अपिनाम**—These two particles when combined express a wishful supposition 'would that'. These words of the king are connected with what he says in the following sl. Urv., however, without waiting to hear the subsequent part of the speech completes it in her own manner by saying **अज्ज** &c. expressing her wish (see Rang. quoted in the com.) that her desire may be obtained.

कान्ता—The loved one. The word is necessary here. It dispels all doubt from Urvas'ī's heart. कान्त. v. 1. is inappropriate as we do not speak of a sound being कान्त. हर्म्य—*n.* हरति मनः; a mansion or palacial building. See com. **साध्वस**—Mental agitation. It is a combination of fear mingled with modesty. **चतुरया सख्या** &c.—Chitra. is here to do the work of a *duti* who is रथिकथाचतुरा; cf. 'सर्वार्थमना रतिकथा चतुरेव दूती गंगा शरन्नयति सिन्धुपतिं प्रसन्नाम्' Mud. III. 9. **बलात्**—Force is necessary as she is मन्दायमाना; cf. Rat I. 2.

P. 85. **हला** &c.—Rang. puts this speech into the mouth of Chitra. which is perhaps in better keeping with Urv.'s usual modesty. **पुष्टतो गत्वा** &c.—Here we are to suppose that they take off their *tiraskarini*. **वरोक्तः**—ऊरु preceded by वाम and such other words takes ऊ in the *fem*.

अक्क &c.—This statement of Urvas'ī alone being able to please him is corroborated by a particular illustrative statement in the next line which is therefore called **दृष्टान्त**. **नोच्छ्वसिति** &c.—*Cf.* कुमुदान्येव शशांकः सविता बोधयति पंकजान्येव S'ák. V. 28.

P. 86. **एकासने**—shows his highest regard. **अस्याः प्रणयवती**—Like her loving friend (cowife). Urv. thinks herself to be the queen's friend as she has been kind to her. *Cf.* कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने S'ák. IV. 18. **पुरोभागिनी**—Lit. one who takes the first share or takes a share before it is due (पुरः); hence officiously and impatiently claiming what is not due, quarrelsome, naughty. This is the sense here; the meaning of **दोषिकदृक्त्व** will not suit. Urv. means that she is not a **पुरोभागिनी** since she can claim the king now as hers being given to her by the queen. Or it may mean 'one who places oneself in the front where one has no right to be; hence officiously meddling in other men's affairs. Urv. has made love to the king who rightfully belongs to the queen. She has no right to encroach on the rights of the queen which, however, she has ventured to do. This may expose her

to the charge of meddling in other people's affairs. Kālidāsa himself defines the term to a certain extent in S'āk. V. किं पुरोभागे स्वातन्त्र्यमवलम्बसे.

कयामिहैव—&c. This is not a question, but an exclamation. Finding from Urvas'ī's speech that she knew every thing that passed there since the evening. Vid. infers that they were there from sunset or even before that and exclaims in sunrise.—What! Are you here ever since the evening? See com.

व्यापार—Acting or behaving towards, coming in contact with. This word has a variety of meanings. Cf. Sāk. शकुन्तला-व्यापारात् p. 41. and our note *ad. loc.* व्यापारोधि मदनस्य p. 34. &c. The king's speech contains a very good hit which makes Urv. silent. Mark the sentiment of Ś'rngāra in this sl. so delicately expressed. Ohitralekḥā's speech embodies an *alankāra* called विकृतं for which see com.

वसन्तानन्तरे &c.—For an explanation of this, see note and com. on अप्सरोवारपर्यायेण p. 91. स्वर्गस्य नोत्कण्ठते—उत्कण्ठ् a denom. from उत्कण्ठा governing either the Dat. or the Gen., so that the Prākṛta Gen. may also be rendered by the Dat. स्वर्गाय. We, however, prefer the Gen.; for उत्कण्ठ् contains the idea of स्मरण; the Gen. shows that the स्मरण is due to the idea of happiness &c. associated with *swarga* which the Dat. cannot do. Mark that Chit. calls the king her friend (वयस्य); see *supra*, our note on आचार p. 53. Cf. the similar request of Anasūyā to Dushyanta—वयस्य...यथा नो प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वर्तय' S'āk. III. p. 83. This speech of Chit. making way for Act. IV. is technically called अङ्गावतार (descent of an Act). See com. and intro. p. 3.

P. 87. भवति &c.—Vidu'shaka's remark is again expressive of his particular character. There are godly men, no doubt, who despise the acquisition of *swarga* but their reason for doing so is not that of our Vidu'shaka. They know that there is no eternal life in that place also. अनिमिषैः &c.—It is supposed that the inhabitants of heaven never shut their eyes but look with a firm uninterrupted gaze. Their eyes are as twinkless as those of fishes.

The notion is the more deserving of attention as it is one of those coincidences with classical mythology which can scarcely be accidental. Helliodorus says.—'The gods may be known by

the eyes looking with a fixed regard and never closing the eyelids; and he cites Homer in proof of it. 'An instance from the Iliad which he has not noticed, may be cited perhaps as an additional confirmation, and the *marble eyes* of Venus, by which Helen knew the goddess.....are probably the *stabdha lochana* the fixed eyes of the Hindus, full, and unveiled even for an instant, like the eyes of a marble statue.' H. H. Wilson.

अनिर्देश्य—निर्दिष्ट् to point out definitely; अनिर्देश्य not to be adequately described. दासः—One devoted to the service of; one who gives himself to another; cf. दास दाने, दासत आत्मानं ददाति इति दासः Malli. on अयं प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः । Kum. V. 86. See also com.

P. 88. इयं तावत्—इयं may refer to Urvas'i, but more properly it refers to the speech that follows. The verse speaks of the height of his happiness and fortune. The speech is worthy of a gallant.

सामन्त—समंते भवः सामन्तः lit. a border prince; a tributary king; a petty chieftain ruling over a few villages (कतिपयग्रामपतिः). मौलि See. com. अङ्क—Sign, characteristic mark; शासन written orders or edicts. चनाङ्क—Marked i. e. characterised or distinguished by my edicts being brightened &c. Puru'ravas was, the student should remember, the universal sovereign of his time and the petty princes were his principalities. They paid him tribute and received regal mandates from him to which they would show their respect by taking them on their crowned heads. The rays issuing from their diamonds fell on the order (शासन) which thereby became brightened by them. Cf. अशेष-नरपतिसमभ्यर्चितशासनः Kād; गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यामिवास्य शासनम् । Kir. I. 21. This shows that the king was respected even in his absence. For this reason we prefer the reading-ङ्क to आपदपीठम्' v. l. एकातपत्रम्—The exclusive privilege of using a white silken umbrella as a mark of royalty is a sign of supreme or imperial rule. Cf. एकातपत्रं Rag. II. 47. No subordinate potentate, therefore, could use such an umbrella. कान्तं—Mark the propriety of the word. It is not forced upon him; he does it as a pleasant duty.

नास्ति मे विभवः &c.—The idea is 'that a kindness should be reciprocated by a greater kindness; 'see 'भवानपि अतः प्रियतरं शृणोतु' p. 107; Urvas'i means—the king's sentiment is so beautiful

that it is not possible to find one which will be its superior, and that she will, therefore, say nothing in reply. Pandit.

विरुद्धार्थ—Things opposed in their nature; contrarities. This is explained in the next verse. **अविरुद्धसंवर्धनः** *v. l.*—Promoting results in their usual order, or, according to their nature. We reject this as it does not express the antithesis suggested by **त एव** in the next sl. **नाम**—May be **प्राकाश्ये** (it is a well known fact that) or **विस्मये** (what wonder!). **त एव**—‘Those very’ which formerly used to burn me. **मुख्ययन्ति**—For the opposite effect of the rays of the moon and the shafts of Madana, *cf.* S’ák. III. 3. **बाणास्त एव**—*Cf.* स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः S’ák. III. 10. **ममानुकूलाः—मनोनुकूलाः** *v. l.* We reject this reading because the arrows can only hit the body and not the mind which is atomic in its nature, and which is different from हृदय. *Cf.* II. 2. (हृदयं कृतमार्गमवन्वयापातेन). **संरम्भ**—Impetuosity, violence; or anger, zeal.

P. 89. दुःखात्—After the experience of distress. *Cf.* ‘सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्’ *Mrch.* I. 10. **निर्वाण**—Complete satisfaction; supreme happiness. Lit. it means ‘what is blown out’ and refers to the blowing off, complete extinction of, the self—a state of being completely identified with the supreme spirit; hence in philosophy, eternal bliss, final emancipation. The word is used by the Buddhists to express their *Summum Bonum* which is a state of rest and quietude in the bosom of the ocean of eternal beness, which is both consciousness and bliss. For other particulars see our note on that word at p. 69. S’ák. निर्वाणोऽवाते *Pân.* VIII. 2. 50. When वात (wind) is not the subject, निर्वाण is the p. p. participle of वा with निर्; निर्वाणोऽग्निः मुनिश्च । निर्वाता वातः ।

प्रदोष—प्रारब्धा दोषा यस्मिन् प्रारम्भो दोषाय इति वा. *Prádi Samāsa*; the forepart of the night. **वासगृह**—Inner apartment; the bed chamber; *cf.* धर्मासनादिशति वासगृहं नरेन्द्रः *Uttar.* I. 17.

P. 90. सख्यास्ते—Notice the use of सखी; the wife of the friend; or the friend’s (king’s) wife may also be spoken of as friend; *cf.* मेनका किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठा. S’ák VI. p. 159. and *Meg.* शंके रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनादा सखीं ते; जानि सख्यास्तव मायि मनः संभृतस्नेहमस्मान् &c. **अभ्यर्थना**—Here means ‘an earnest wish’ or a prayer to God.

त्रियामा—Lit. that which consists of three watches (each of three

hours) the first and the last half watch being excluded. See com. सुभ्रु—The Voc. sing. is noticeable. It should be strictly सुभ्रुः. Many good authors, however, such as Kāli., Bhavabhu'ti, and even Bha'tti (VI. 11. 'हा पितः कासि हे सुभ्रु' upon which Dikshit remarks प्रमाद एवायमिति बहवः) use the form in short उ. The point is fully discussed in the com. which see. The speech of the king contains what is called Bindu (for which vide com.).

ACT IV.

P. 91. छाया—Complexion, beauty collectively arising from a symmetrical arrangement of the parts. The comparison is very appropriate. It suggests the tenderness of Chitralekhā's feelings. अस्वस्थता—Mark the meaning of स्वस्थ; lit. abiding in the self; hence at ease. Mark the influence which the Vedānta exercised upon the language. अप्सरोवारपर्यायेण—वार appointed time of service, regular return of a recurring event. पर्याय rotation. The sun is by turns served by several persons, for which see com. We do not find Chitralekhā's name in both the lists. From Chitralekhā's speech in the third Act, p. 86, it appears that she had to wait upon the sun in the *Grishma* season. Now the *Apsarases* that attend upon the sun in the hot season are Menakā and Rambhā according to one list and Menakā and Sahajanyā according to the other ; and as these are separately mentioned in the play, Chitra. cannot be identical with any of them. Her term of service, therefore, must be a creation of the poet's imagination, unless he follows some other authority.

P. 92. प्रणिधानस्थितया—प्रणिधान (fr. प्र forcibly or greatly, नि into and धा to place, to fix) concentration of the mind upon one thing. The practice of Yoga and particularly the last stage of it, viz. *Samādhi*, gives power to the *Yogin* to divine the future, to know what passes in his absence or in places where he is not present, &c. Vide Patanjali's Yog. Su'. III. 50. Heavenly beings are supposed to possess this power naturally; cf. Sānumati's speech 'अस्ति मे विभवः प्रणिधानेन सर्वं ज्ञातुं' S'ak. p. 146. अरयाहितं—अति शयन आधीयते (तन्निवारणार्थं मनो दीयते Vāchaspatya) स्म मनासि 'what is seriously taken to or felt by the mind; hence a great calamity.

P. 93. किल—As I find. रतिसहायं—Her companion in love-sport. लक्ष्मसिहायं v. l. is without propriety. धुरं—The comparison is commonplace in Sanskrit; cf. तेन धूर्जगतो गुर्वी &c. Rg. I. 34. II. 74; III. 35. &c. गन्धमादन—A mountain to the east of Meru abounding in odoriferous herbs, whence its name (गन्धेन मादयतीति intoxicating with scent.). See Kum. VI. 46. मन्दाकिनी—Originally the name of a tributary of the Ganges (see Rag. XIII. 48.), but afterwards identified with the heavenly Ganges upon earth. सिक्तापर्वतः—This sort of amusement seems to have been common with children; cf. Meg. quoted in the com.; and Mallināth's com. on it; comp. also Kum. I. 26—मन्दाकिनी—सैकतवेदिकाभिः &c. विद्याधर—A class of demigods (so called because of their peculiar knowledge of the magical art; (विद्याया गुटिकाभ्रनादिविषयिण्या धरा धारकः); see our note on Rag. II. 60. None but divine beings could play on the banks of the divine river. निभ्याता—looked at steadfastly or intently.

भवितव्यम्—It was Fate. Saha. attributes the anger of Urv. to the irony of Fate, thus freeing her from the blame of *feminine* jealousy. Cf. प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्ताः सर्वकषा भगवती भविष्यतैव । Māl. Mād. I. 26. The forms भवितव्य and भवितव्यता, in the sense of Destiny (personified) are always used as such, but not भाव्य. Sah. next accounts for the fact by saying दूरास्तुः &c. Cf. Rantāvali—प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषहं हि भवति. 'This somewhat modifies the preposition होद्वं by admitting partly a human cause for the fact of Urvas'ī's having taken offence at Purūrava's conduct,' Pandit. Perhaps it is better to take भवितव्य in the sense of 'So it must have been (तथा भवितव्यमेव).'

P. 94. गुरुज्ञाप—See com. the *Guru* is the sage Bharata whose curse (see Act III. p. 66.) deprived the nymph of her residence in heaven and along with that of her divine nature also. The curse operated as soon as she came to reside with Purūravas. She was thus unable to remember certain things which otherwise she would not have forgotten. The she entered the forest sacred to Kumāra, without knowing the consequences, was due to this loss of superhuman knowledge. देवतानियमा—For the *niyama* see p. 114. Kumāra or Kārtikeya, son of S'iva, was a celibate, so much so that he hated the very sight of women. Women, therefore, were, and are, absolutely forbidden to enter places consecrated to him.

कारणान्तर—*v. l.* To be retransformed by some (mysterious or unknown) cause. Ohitra, might have known the cause, but in her distraction of mind she did not put herself again into a contemplative mood to find it out. This is the possible explanation of this reading which is found in the majority of Mss. and is also the reading of Kâtayavema (०णिवत्तिना). But even with this explanation the absence of a question from Sahaj, as to the nature of the cause, which we may expect her eagerly to ask, as well as her words further on अवश्यं किमपि अनुग्रहनिमित्तं &c. remain unintelligible. If Urv. knew the conditions of the curse and which, as we shall see further on, she did (p. 114. l. 1. 1-2.) Ohitra. and Sahaj. also knew them. But the poet is not likely to refer to the *Kîraṇa* here as the ends of poetry will not at all be served by such a reference here. We have, therefore, preferred the other reading काननोपान्तवर्ति० where कानन means the forest sacred to Kumâra. Urv. was metamorphosed as soon as she crossed the boundary of the *Kumâravana*. काननोपान्ते वर्तते (इन् being added simply कर्तरि) तादृशी लता तस्या भावेन—transformed into a creeper which stood &c. परिणत—Changed, the original form being destroyed (परिणाम and विवर्त are two terms of the Vedânta; in the former there is स्वरूपनाश not so in the latter). रूपं—Mark the propriety of the word. The form was only changed but not the senses (*cf.* अम्यन्तकरणया &c. p. 113).

अलङ्घनीय—Not to be reached or brought under its power. लङ्घनीय, lit. that can be passed over; hence completely brought under power. *Cf.* 'विधिरहो बलवानिति मे मतिः' Bh. Nit. sl. 91. Mark the poet's command of language. This is the second common saying in this page. **नाम**—The first is प्रसिद्धौ; the second विस्मये or कुत्सेन. ईदृशः—अन्यादृशः *v. l.* अन्य इव पश्यति ; lit. unlike or different looking; hence strange, unexpected or undeserved. **किमवस्थः का अवस्था यस्य. अहोरात्रान्**—The comp. is always *mas.* by 'रात्राङ्गाहाः पुंसि' Pân. II. 4. 29. The *neu.* is sometimes used (see Manu. I. 64. 62. &c.). **निर्वृत्तानामपि** &c.—The rainy season is described by the Sanskr̥t poets as producing uneasiness or strong longings in the hearts of lovers, especially those who are separated from each other. *Cf.* Meg. quoted in the com., the next line being कण्ठाम्लेषमणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ।

P. 95. **आकृतिविशेषः**—आकृतीनां विशेषः—distinguished patterns of forms, men of uncommonly good or noble appearance. विशेष at the end of a comp. means 'excellent, noble'. *Cf.* अतिथिविशेष S'ak. I.

The idea is—persons who are so fortunate as to have a noble and imposing figure cannot be so unfortunate as to suffer from misery for a long time. अनुग्रह—The antidote against a curse; lit. compassion or favour of the individual denouncing the curse. The brief is that every imprecation must have its अनुग्रह or means of termination, also called प्रतिशाप.

Before this speech of Sah. some editions read—सह०—सखि अस्ति समागमोपायः । चित्रः०—गौर्गचरणगतसंभवं मणिं वर्जयित्वा कुतोऽस्याः समागमोपायः । We reject these speeches as interpolations. For if we accept these as genuine, Sahajanyâ's present speech (किमपि समागमकारणं &c.) becomes absurd. Besides, the poet will not make here, in terms so distinct, a declaration which is likely to lessen the interest of the audience in the further development of the plot.

उन्मत्तवेषः—This strangeness in dress is an indication of that mental state which is technically called *Unmāda*. It is thus defined—चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः Sah. Dar.; or better विप्रलम्भमहापाति (as here) परमानन्दादिजन्माज्यस्मिन्नन्यावभास उन्मादः । Rasagangādhara. आ—expresses anger or pain. रत्नः—Mark the Gen. which is *neu.*; here the king fancies the cloud to be a demon carrying away Urvas'ī (see next sl.).

नवजलधरः &c.—Stanza quoted in K. P. VII. as an illustration of the rule 'when the negation is prominent or emphatic; the negative must be separately mentioned and be construed with the verb.' Also quoted in D. R. as an instance of *Unmāda*. सन्नद्धः—This and the other adjectives have a double application; i. e. अयं सन्नद्धः, नवजलधरः न संनद्धः, दृप्तनिशाचरः &c. सन्नद्ध—Fr. सन्नद्ध to equip oneself and prepare for any action: (1) fully developed or equipped; cf. Meg. I. 8. कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां where it is applied to a cloud; and means 'प्रकटितसुरधनुस्तिष्ठितगर्जितादिसामयिकः' according to Sarodhârîṇi, and व्यापृतः 'at work' according to Mallinātha; (2) fully armoured and ready for fight. The darkish hue of the cloud, which the king took for a demon was thought to be his armour. The king marks the object closely and finds it to be a rainy cloud; what he took for the armour is its dark colour. The king ultimately finds that his whole delusion is removed and he is as far from his Urvas'ī as before. न—The use of the negative particle न instead of अ is very appropriate since negation is an emphatic fact here. दूराकूटम्—(1) extended to a great length; (2) drawn to its utmost, greatly bent. नाम—(1) indeed, surely; (2) as I supposed (संभाव्ये).

पटु—Sharp-falling, falling in quick succession. स्निग्धा—(1) bright shining; (2) radiant with beauty. For the comparison com. सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया Meg. 1. 37.

P. 69. रम्भोरूः—One having thighs fleshy and tapering like the stalk of a plantain tree; one having beautiful thighs. ऊरु takes ऊ in the *fem.* when preceded by a word expressive of a standard of comparison. See com.

तिष्ठेत् &c.—The *pot.* is used to point out 'possibility'; it may be that &c. दीर्घे न सा &c.—There ought to be some such word as इति चेत् नैव यतः to connect this clause with the preceding. But the meaning is so clear that they are easily supplied. The stanza, therefore, is quoted in K. P. VII. (also Sah. Dar.) as an instance wherein the न्यूनपदत्व is neither a merit nor a fault. पिहिता—The अ of अपि is dropped optionally before घा; so अपिहित also. स्वर्गाय—The *Dat.* in the sense of the *inf.*; see com. उत्पत्तिता—This supposition is natural as Urv. was a celestial being. The student should mark the different conjectures which arise in the king's mind and which are dissipated by reasons to the contrary. In the third line the supposition has to be inferred—May she have been carried by the demons! But this supposition is untenable on the ground expressed in the line. न च—The च refers to the first three lines. च—On the one hand...on the other hand. अदर्शनं—अगोचरं *v. l.* not perceptible to the senses (here the eyes)—is not as appropriate as अदर्शन as it involves tautology with नयन. परावृत्त &c.—*cf.* प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः Bhar. Nit. sl. 90; *cf.* Eng. 'misfortunes never come single'. अनुबन्धि—Following closely. *Cf.* तदियमापस्तमन्ततोऽनर्थानुबन्धिनी Dk.

P. 97. च च—show simultaneousness or the immediate succession of the two events. सुदुःसहः—The separation will be the more unbearable since it is coeval with the rainy season. The rain cloud takes away the excessive heat (आतपद्धि) of the day making it highly pleasant. This pleasantness must perforce bring to his mind his lost Urv., thus causing unbearable pain. *Cf.* यद्वास्ततिकैरपि तरुभिर्देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं &c. and sl. 4, S'āk. VI. p. 151. भूतापद्धि—Because the heat is fierce in summer. It is only mitigated by the clouds. रम्यैः—The days are found to be pleasant all the more because यदेवोपनतं &c. (see, p. 93.)

राजा कालस्य &c.—See the quotation from the Mah. Bhār. Udyoga P. Ch. OXXXII. 16 given in the com. The remark

applies to countries that are under absolute monarchy. The king is said to be the maker of time. The mere breath of the king can make and unmake laws; he can therefore change the entire face of things and events. As the maker of time, the king (who takes the words literally) thinks of ordering the new cloud to disappear; for the appearance of the cloud is likewise the result of his own order. Another thought, in the meantime, strikes his mind which does away with his desire to countermand (प्रत्यादिश) the rainy season. राजोपचारः—My being furnished with the insignia of royalty. This is explained in the following sloka. For a similar राजोपचार cf. Rag. II. 9-14.

विद्युद्धेखा—रेखा रूपं कनकं रेखाकनकं; now see com. The streaks of lightning are in the place of the ornamental gold lines of the ceiling, the cloud being the ceiling itself. The word श्री prefixed to वितान indicates excellence (majestic appearance); or it suggests the idea that such halls are sacred to Lakshmi or induce her to reside under them. As an honorific prefix श्री is applied to great names, as श्रीश्यासः; to great works as श्रीभागवतं &c. or to certain words, as श्रीखण्ड, श्रीफल &c.; वितान is *m. n.* अभ्र-अपो बिभर्ति fr. अप् and भृ + कृ (अ); or अभ्रति fr. अभ्र to move, + अच्. व्याधूयन्ते &c.—A king is fanned by *chauries*, which in this case is done by the Nichula trees.

पटुतरं—Sweeter and more distinct (than they were before *i. e.* in the hot season). Cf. Rut. II. 6. The peacocks serve as minstrels to the king. धारासारं—(1) their wealth in the form of streams of water; (2) wealth in streams *i. e.* an abundance of wealth. नेगमाः—Traders, निगमे (वाणिज्यपथे) भवाः । परिच्छद्-परिच्छाद्यते अनेन इति *external* appendages, fr. परिच्छद् + घ (अ) which is affixed to indicate a class name in *mas*; च्छाद् becomes च्छद् when घ is affixed provided it is not preceded by two or more prepositions; *e. g.* सयुपच्छाद् : Pān. III. 3. 118, VI. 4. 96. The king says—enough of this praise let me apply myself to the search of my beloved who is connected with my inner soul. Cf. Rut. Canto II. 1. where the rainy season is likened to a king.

P. 98. हन्त— is used here in the sense of खेद; alas ! व्यवसित- thus engaged in the search (cf. व्यासिता S'āk. VI. 9). Alas ! my distress I feel augmented, engaged as I am in the search. संदीपन—it means ' exciting or inflaming. ' Cf. संदीपना एव दुःखस्य मियसखीविनोदनोपायाः । Uttar. III.

आरक्तराजि—Reddish lines. कन्दली—is a small plant (called कर्दळ in Marā.) with beautiful red (or yellow) flowers. Their redness is here softened by the rain-water dropped upon them. स्मरयति—Puts me in mind of (so as to cause a longing). In this sense (i. e. आध्यान-आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणं Sid. Kau.) स्मरयति is the Cau; otherwise स्मारयति. For a similar idea comp. आसारसिक्त-क्षितिषाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकौशैः । विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवा-हधूमारुणलोचनश्रीः ॥ Rag. XIII. 29.

सूचयितव्या—Should be traced. The king tries to find out some definite marks which may indicate to him the whereabouts of Urvas'ī.

पद्मं स्पृशेत्—Because as a celestial being she might move without at all touching the ground. स्थली—A natural spot of ground (while स्थल is artificial). Cf. Kum. IV. 4. गुरुनितम्बतया —The plumpy hips being heavy their pressure is left on the hinder part of the feet. The trace is therefore deeper behind than in the front where the impression is faint. Cf. Śāk. III. 6. quoted in the com.

ओष्ठराग—It seems it was a common practice with ancient ladies to apply red paint (prepared from red lac) to their lips. cf. 'रागेण बालोष्ठमलंचकार' Kum. III. 30. V. 11.; विंशालक्तकः Māl. III. 5. &c. उदबिन्दु—उदक becomes उद् when followed by मन्थ; बिन्दु &c. (Pân. V. 3. 60.) Cf. Gr. Udor water, L. udus wet. निमग्न—i. e. अवर्तमनोज्ञ Rag. VI. 52. It is considered a mark of feminine beauty to have a deep navel; cf. निम्ननाभि Meg. II. अङ्कितं—The tears as they fell upon her lips washed away the red lac applied to him. They thus acquired the colour of the lips and their red marks were left on the garment (bodice or scarf). भिन्नगतः—Walking with uneven steps. This may also be taken as Ab.; (see com.) 'owing to her uneven movement or steps'. For the constr. of the sl. see com. शुकोदरदयाम—श्याम-dark—green. The parrots on this side of India do not show any change of colour as to their belly. The poet ought to be supposed to refer to some species found in his country. The king mistakes a green grass plot for the breast garment but a closer observation disabuses his mind.

P. 99. सेन्द्रगोपं—*Indragopas* are small insects that appear in the rainy season (hence so called, इन्द्रः गोपा यस्य वर्षाभवत्वात्) and intersperse the green grass, thus giving it a variegated appear-

ance. This adj. accounts for the king's supposition of the red drops of lac and the consequent delusion. The idea is very poetic and natural. *Cf.* *Rutu*, II. 5. कुतः &c.—The king now despairing to discover any trace of Urv. wishes to gain some tidings of her from some one (though it would probably turn out to be a vain hope.). वृक्षसित—sending forth vapour. The idea of being refreshed is also present. Rain falling on the स्थली took away its heat and refreshed it, as it were.

केकागर्भेण—Full of notes. के मृगि कायन्ति ध्वनन्ति इति केकाः—The peacock was uttering his deep notes. The cry of the peacock is deep and melodious, especially at the approach of the rainy season. The *shatja* sound in music is borrowed from the peacock. *Cf.* *Rag*. I. 39, and com. उन्नमित—This is the peacock's habit. कण्ठेन—The Inst. is descriptive.

नीलकण्ठ &c.—Notice the alliteration (अनुप्रास) in this and also in the preceding verse. उत्कण्ठा—*भाव* and दीर्घापाङ्गत्व are signs of female beauty. इष्टिश्मा—Worth looking at i. e. likely to attract the eye. Notice the fanciful interpretation of Rang; see com. He also notices the variant दिष्टिश्मा which has no propriety.

नर्तितुं—The peacocks commence their dance at the approach of the rainy season. *Cf.* *Rut*. II. 6.

P. 100. मत्प्रियाया विनाशात्—याविप्रणाशात् *v. l.* Here प्र is without propriety. विनाश means 'disappearance' rather than 'death,' Urv. being a celestial being. Besides, the king would not prosecute his search if he were to suppose her dead. Nor does he speak any where else of her death. The silence of the peacock serves to intensify his fear that Urv. might have vanished from him for ever and so he says विनाशात्. Mammata takes objection to the use of the word विनाश which in its very utterance means 'death' and cites this stanza in *Ullāsa* VII. as an instance of the rhetorical fault 'inauspiciousness' (अमङ्गलत्व). Rang., however, tries to remove the objection by saying that the word is necessary as it indicates the उन्माद of the king and thereby contributes to the growth of the विप्रलम्भशृङ्गार; see com. घनरश्मि—Two senses are possible; (1) beautiful like a cloud (streaked with lightning); (2) thick and beautiful. We prefer the latter interpretation as the plumage of a peacock does not resemble a cloud; and even in that case we have to take घन in a special sense. The second sense is appropriate as it corres-

ponds to हस्त in केशहस्त which denotes 'luxuriance or abundance' निःसपत्नः—without a rival to dispute its beauty. Mark the meaning of सपत्न which originally must have meant 'the son of a सपत्नी (properly सापत्न)' and then an enemy or a rival in general. The Com. of Amara derives the word as सपत्नीव सपत्नः accounting for the change of the final ई to अ by Pāṇini's use of the word in IV. 1. 145.

रतिविगलितः—This corresponds to उपवनविभ्रमः । केशहस्तः—हस्त, पाश and पक्ष when coming after केश in a compound mean 'abundance, or a thick mass of;' see com. कुसुमसनाथे—This is added to complete the likeness, the flowers resembling the eyes on the peacock's tail. किं करोति—Because, then his pride would be humbled. But now the death, at least the disappearance of Urv. leaves him the undisputed master of his possession. The reading in the K. P. is कं हरेत् 'whom will he attract or please, which is not so strong as our reading. We find a very nice play of fancy in this verse. For the main idea cf. अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार । सपदि गतमनस्काश्चित्रमालयातुर्कीर्णै रतिविगलितचन्द्रे केशपाशे प्रियायाः ॥ Rag. IX. 67.

आतपान्तः—i. e. the approach of the rainy season. परभृता—so called because the female cuckoo is supposed to leave her eggs in the nest of a crow which broods them. Cf. प्रागन्तरिक्षगमनात्त्वमपर्यजातमन्यैर्द्रिजैः परभृताः खलु पाषयन्ति. S'āk. V. 22 and our note thereon. पण्डिता—Of course in settling love-disputes (or uttering sweet notes).

मदनदूति—For the short ending, see com. It is believed by the poets that the lovers who have fallen out forget their quarrels and get reconciled on hearing the song of the cuckoo. The bird may, therefore, be said to play the part of a *dūti* 'negotiator' between the disagreeing lovers. Cf. 'रतिदूतिपदेषु कोकिला मधुरालापनिसर्गपण्डिताम्' Kum. IV. 16. मानावभङ्ग &c.—Olevar in breaking down the pride (of a woman who feels insulted by the flirtation of her husband with other sweethearts); for the influence of the song of the cuckoo which makes offended ladies forget their wrath, see the quotations in the com. Kālidāsa's power as a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of others is clearly seen in this verse.

P. 101. किमाह भवती—An instance of 'आकाशभाषित.' आत्मगत—On my part i. e. given by me.

प्रभुता रमणेषु—Mark the force of रमण (रमयति रम्यते च अस्मिन्) on *loving* husbands only. The ascendancy of young women over their husbands is so strong that they would have their sole attention given to them. Even a mere suspicion of the faithlessness of their husbands excites their anger. Cf. Sahaj.'s speech at p. 93. Of course the ascendancy referred to here is to be understood in connection with love matters only and not in others, as the poet himself remarks उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतो-मुखी S'āk. V. 26. Comp. Manu IX. 3. (न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति)

कथा—Conversation, talk. Cf. S'āk. IV. 1. महदपि परदुःखं &c.—Com. विरलः परदुःखदुःखितो जनः. We really find a paucity of men whom other men's sorrows touch. **अधरं पा**—A Sanskrit idiom, taking its origin in the conventional description in poetry of the woman's lip as containing nectar (cf अधरसुधा—अमृतं &c.). **मदान्धा**—The meaning of 'vanity' is also intended. **राजजम्बु**—The word राज thus prefixed indicates excellence; a jambu tree of the best kind. Cf. राजहंस, राजरम्भा &c.; 'राजविद्या राजगृहं पवित्रमिदमुत्तमम्' Bg. XI. 2.

P. 102. **दक्षिणेन**—The instrumental shows direction. Such words (ending in एन and showing direction) govern the Gen. or Acc.; cf. दक्षिणेन पुष्पवार्तिका S'āk. I. p. 19. **प्रियाचरणं**—The notes of the royal swans resemble the jingling of anklets; cf. सा राजहंसेरिव संनताङ्गी गतेषु लीलाञ्छितविक्रमेषु । व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धै-रादिस्तुभिर्देवपुरिसिञ्जितानि ॥ Kum. I. 33. सोऽन्मादहंसरवदूपुरनादरम्या. Rutusamhāra III. 1. Hence the king's delusion.

मानसोत्सुकं—Mānasa is the name of a sacred lake on the mountain Kailāsa on the other side of the Himālayan range. Being a mental creation of Brahmā it received this name indicative of the manner of its birth. Cf. कैलासपर्वते (शिखरं) राम मनसा निर्मितं सरः । ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः (ब्रह्मणा प्रागिदं यस्मात्तद्-भून्मानसं सरः v. l.) Rāmā. See our note on Rag. VI. 24. It is also called Brāhma (Rag. XIII. 60.). It is said to be the native place of royal swans which are described as migrating to its banks every year at the commencement of the rainy season. Cf. Meg. II. and Malli. on it; also यस्यास्तोथे कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं नाभ्यासन्ति...Meg. II. **शिञ्जित**—'applied to the sound of ornaments. अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥ Amara.

तत्—That famous lake. **पाथेयं**—'Provender.' Swans are described as living on lotus-fibres which, therefore, they carry with them on their journey to Mānasa. **उत्सृज**—Because with the

stalk in his beak the swan would not be able to speak. उद्धर—The use of this verb shows that the fig. is borrowed from the state of a man who is being drowned and solicits help to draw him out. स्वार्थात्सतां &c.—The swan may refuse to comply with the king's request on the plea that his own business demands his immediate attention. The king, therefore, appeals to his goodness by means of a general rule observed in the life of the good. The illustration embodies a general principle of action and the figure therefore is *arthāntaranyāsa*, in which a particular statement is corroborated by means of a general one and *vice versa*. cf. आपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदां ह्युत्तमानां प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव । Meg. II. also एते सत्यरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये; सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः Bhar. Nit. Sl. 74, 73. परोपकाराय सतां विभूतयः ।

नतभ्रू—नत bent, arched; curved eyebrows are a mark of beauty; cf. भेदाद्भ्रूवोः कुटिलयोः &c. S'āk. V. 23. यदि &c.—The fawn by looking upwards and not replying to the king shows that he has not seen Urvas'ī. But the king doubts this as improbable since his manner of walking proves that he must have seen her from whom the gait appears to have been stolen (or borrowed).

P. 103. मद्वेलो—Sportive steps are gentle and light. The swan walks in the same fashion as Urv. and hence the charge of theft against him. Cf. हंसैजिता सुललिता गतिरङ्गनानाम् । Rutu. III. 17

हंस प्रयच्छ &c.—Stanza quoted in D. R. III. as an illustration of असत्प्रलाप (unmeaning talk). The king takes his stand on legal ground. A thief is forced by law to give the whole when a part of the stolen property is found with him. The presumption is that he must have stolen the whole. The king means you have stolen by Urvas'ī's gait; you must therefore surrender the whole i. e. Urvas'ī in person. अभियुज्यते—Claimed as one's property.

रथाङ्गनामन्—Lit. named after a part of a choriot (चक्र). Notice the alliteration, and the propriety of the words. The king wants to establish a sort of relation between the bird and himself. He is a रथी, his beloved a रथाङ्गश्रोणिबिंबा and the bird is रथाङ्गनामन्, so there is a common tie (रथ) binding them all together. कः कः—The goose's creaking resembles in sound कः कः 'who are you' and the king therefore thinks that the bird wants to know who he is. See Kāt. quoted in the com. A

similar fanciful resemblance is found in the first crying of a child which is supposed to be कोहं कोहम्. मा तावत्—I must not allow this ignorance on his part.

सूर्याचन्द्रमसौ &c.—‘आनङ् देवताद्वन्द्वे’ Pān VI. 3. 26. See H. G. under Compounds. The references have already been explained. Purūravas is properly the great grandson of सूर्य. See com; Kālidāsa, however, overlooks the fact. स्वयं वृतः &c.—Cf. परिग्रहबद्धवैपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् । Sak. III. 18.

P. 104. सरसि नलिनी०—The Chakravāka bird is represented as a type of constancy and connubial love. He cannot brook the least separation from his mate. Even a leaf separating him from his beloved is enough to make him cry piteously for her. The same is the case with the female bird. We know the poets believe that an inevitable decree of fate separates them in the night time when the cries are heart-piercing. Cf. नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती चक्रवाक्यारतति &c. Sāk IV. p. 111. विधुर—Lovelorn (fr. अघ्र to hurt or विगतः धूः विधुरं तदस्यास्ति). मायि च &c.—The king means that as a passionate lover himself the bird ought to sympathise with him the more readily and yet he does not—This is the working of fate. कान्ता—Mark the force of the word; your wife is dear to you so is mine to me.

विषयविणे प्रभावप्रकाशः—Cf. अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् Sāk. V. p. 136. अन्तःकृजित०—We know the fondness of bees for lotuses. They suck the honey as they hum. The lotus here is of course an open one and the bee is perched on it. The king compares Urvāsī’s mouth to a lotus (which is very natural) and the humming sound of the bee in the interior of the lotus to the murmuring or hissing sound produced by Urvāsī due to pain caused by his biting her lower lip. This अधरदशन (a somewhat strange idea) is often described by Sanskrit poets; cf. अधरकिसलयप्रां दन्तभिन्नं स्पृशन्त्यः Ritu V. 15; also IV. 6. 12. 13. अपरिक्षतकोमलस्य Sāk. III. 22. मधुकरे—मधुपे would have been better, as the bee is described to be a lover in the next sl. (तव रतिरभविष्यत्).

P. 105 ते—तया, अवाप्त्यः—Had you felt (which you clearly have not). Mark the use of the conditional, which is used when the nonperformance of an act is implied or ‘ where the falsity of an act is implied as a matter of fact.’ A. G. § 216. साधयामः—The can. of साध् is used in the sense of ‘going’ mostly in dra-

mas and sometimes in poetry (Rag. XI. 90). प्रायेण व्यन्तकः साधर्गमेरथे प्रयुज्यते S. D. According to S. P. Pandit it is a word which belongs to the phraseology of the class of ascetics called the Sâdhakas. उदन्त—उद्गतः अन्तो यस्य (अन्तो निर्णयो यस्माद्वा) news, intelligence. नीप—The Nipa bears a fruit as large as and of the shape of a small apple. The fruit is ripe in the rains and is much liked by village people. The tree is called नीव (aspirated into न्हीव sometimes) in Konkon. Pandit.

प्रियकरेणु—A bad compound. करोति इति करेणु ; or के रेणुरस्याः. सल्लकीभङ्ग—भङ्ग seems to be used here for a twig or branch broken off from the stem. Elephants are said to be very fond of the Sallaki; cf. स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः सल्लकीविटपभंगवासितम् । Kum. VIII. 33. Uttar. III. 6. आह्निक—(अहि भवः, अह्ना निर्वृतः साध्यः fr. अहन् + इक); any thing performed daily such as bathing, taking meals &c.: daily food. मदकल—attractive by their youthful love or sweetly warbling through intoxication, or uttering indistinct but sweet sounds in passionateness. युवतिसिखकला—Urv. is likened to a digit of the moon on account of her peerless beauty and spotless purity. It is, however, better to separate the two words (see com.) in which case मदकल qualifies गजयूथप. For it is not necessary to particularise women, and the elephant, as the lord of the herd, was in rut. It is necessary to compare Urvas'ī to the young moon; for purity in the moon i. e. freedom from the spot, is seen in her digit stage or phase. सुथिका—a kind of jasmine having very beautiful flowers also called गणिका on that account. शबल—Variegated. Wilson is wrong in translating this as 'having hair brown as the yellow jasmine.' स्थिरयौवना—being a heavenly being. सुखालोका—Cf. दृष्टिक्षमा *supra*. Mark the alliteration (अनुपास) in the stanza. स्निग्धमन्द्रेण—Here we are to suppose that the elephant gives out a cry. शंसिना Foretelling. The king regards the cry of the elephant as a good omen; cf. for this sense of शंसु "अभिमतफलशंसी चारु पुस्तोर बाहुः" Bhatti I. 27.

P. 106. नागाधिराजः—नगे भवः नागः (or न गच्छति अगः न अगः, नागः a comp. सुप्तुपा; not one that cannot walk altogether). The king is पृथिवीभृतामाधिपतिः another name for पृथिवीभृत् is नगः; so he is नागाधिराज, and the elephant is नागाधिराजः; so there is certain verbal similarity also between the two. दानं—(1) charity; (2) rut. अर्थिषु—(1) to those that desire money; beggars, to whom the king's charity was unstinted, (2) to those desiring their object i. e. the bees wishing for the elephant's temporal juice. स्त्रीरत्नेषु—

Among the best of women; रत्न at the end of a compound means any thing best or excellent of its kind. मातृभूः—The king who knows the poignancy of the pangs of separation wishes that the elephant may not be subjected to this grief: he may escape this hard lot.

सुखमास्तां &c.—*cf.* स्नस्यस्तु ते याम्यथ किं ब्रवीमि स्वभाग्यनिष्ठो ननु सर्वलोकः । सुरभिकन्दरः—It is very difficult to determine the locality of this mountain; probably it is an invention of the poet. The name suggests that it had a fragrant valley or caves. प्रियञ्चार्यं &c.—It is not easy to see whether the poet speaks of the celebrity of this mountain on the authority of some Purāna or some story in the epics or it is a creation of his own imagination. उपत्यका—Land at the foot of a mountain. The aff. त्यक is added to उप and अधि in the senses noticed in the com.

P. 107. दुरितपरिणामैः—Here the poet treats दुरितपरिणाम as a compact notion instead of a compound one, otherwise the construction would have been दुरितानां परिणामैः. शतहृदाद्यून्यः—For the derivation of शतहृदा see com. Why the king should want light is not clear from the reading in the text. It appears that there was darkness and the king was unable to see far off. The reading in the foot-note makes this clear.

अल्पकुचान्तरा—indicates the plumpiness of her breasts which leave very little space between them. *Cf.* Kum. I. 40 पर्वसु संनता—having well-turned, fleshy joints. The bones at the joints such as the knee, the elbow and the wrist did not protuberate out, but were fully covered with flesh. The adj. is an *epitheton ornans*, and has as much or as little propriety as नितम्बवती below पर्वसु and नितम्बवती appear to be suggested to the poet by the alliteration they have with पर्वत and नितम्ब. Epithets like this (comp. रम्भोरूप P. 96 निमग्ननाभिः p. 98, रतिविगलितबन्धे p. 100, रथांगश्रेणिर्विवा. P. 103. गुरुनितम्ब P. 98, कशोदरी P. 131.) which go against our sense of delicacy as they openly describe particular parts of the female body, are frequently to be met with in the writings of even the best Sankrit author's.* अनङ्गपरिग्रह—Where Ananga

* However revolting such descriptions may appear to our modern refined tastes and ideas it is certain they did not appear so to the good simple minds of olden times. *Cf.* what Milton says—

Then was not guilty shame; dishonest shame
Of nature's works, honour dishonourable,
Sin-bred, how have ye troubled all mankind
With shows instead, mere shows of seeming pure,
And banished from man's life his happiest life,
Simplicity and spotless innocence?

delights to dwell, and which he, therefore, appropriates as his property; hence a charming place. नितम्बवती—having large, beautiful hips. See com. and remarks on पर्वसु सज्जता above.

सर्वक्षितिभृतां &c.—Strangely enough the sloka is found *verbatim et literatim* in the Ramayana (Aranyakanda ch. 64. slokas 29-30) where Vālmiki puts it in the mouth of the similarly circumstanced Rāma, who hears it echoed with a similar result. वनोद्देश— is the same as वनान्तर, in the preceding sl.

यथाक्रमम् &c.—The student should bear in mind that the words of the king in sl. 27 were echoed by the mountain which the king takes for a reply to his question. The words are so chosen that with a slight change in the construction and meaning they serve the purpose of a reply (see com.). This arrangement is called in dramatic language *Trigata* (for which see com.).

अतः प्रियतरं &c.—For the pleasant reply returned by the mountain the king expresses his gratitude by wishing a greater happiness to the mountain. Cf. नास्ति मे विभवीतः प्रियतरं मन्त्रयितुं p. 88 and our note *ad loc.*

P. 108. तरङ्गभ्रमङ्गा &c.—In this stanza the king expresses his supposition that his Urvas'ī has been changed into a river. Urvas'ī will knit her eye-brows in anger. How is this possible in the case of the river? The river has ripples on its surface which by their gentle rise and fall resemble the knitting of the eye-brows in the act of frowning. Urvas'ī has a girdle round her waist, the gold bells of which in her movement produce a jingling sound. This condition is fulfilled in the case of the river by a line or row of cranes in excitement (क्षुभितविहगश्रेणिरसना). The adj. क्षुभित is essential since the jingling of the bells finds its parallel in the cackling noise of the birds due to their agitation caused by their fear of the violent stream. विकर्षन्ती &c.—Urvas'ī's garment would get loosened through her hasty steps due to anger; (see च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयम् &c. sl. 7. p. 98). Where is the garment of the river? The long sheet of white foam produced by the water being dashed against a rocky bed is the garment of the river, which it drags along through anger, the violent motion being the result of anger. आविर्द्धं याति—Urvas'ī's movement in walking would not be slow and regular. Her steps would be crooked and occasionally interrupted by her brooding mood—thinking about the offen-

sive conduct of the king. The crooked and interrupted movements of the river are occasioned by the stream being repeatedly obstructed by the rocks in its bed, the avoidance of which not unfrequently makes it take a zigzag way. पदा विद्धं यान्ती *v. l.*—is certainly to be rejected, as पद is quite meaningless when applied to the river. Besides विद्धं cannot be easily made to mean 'crookedly'. यथा—should be construed with every distinct condition expressed in the first three lines; thus यथा व्रणा, यथा वरसना, यथा.....विकर्षन्ती, यथा.....आविद्धं याति तथा.....which expresses the conclusion that Urvas'ī has been metamorphosed into a river. Rang.—यथाशब्दः कोप्यञ्जकेषु तरंगेत्याद्याविद्धमित्यन्तेषु विशेषणेषु योज्यः। The necessary conditions of metamorphosis are mentioned in the first three lines and the conclusion is drawn about the change of Urvas'ī into the river. The words स्तलितमभिसंधाय apply both to Urvas'ī and to the river. In the former they mean 'remembering (my) fault over and again (बहुशः)'; in the latter 'frequently (बहुशः) avoiding the interruptions'. For नदीभावेन परिणता comp लताभावेन परिणतमस्या रूपम् p. 98. ध्रुवं gives us the figure called उत्प्रेक्षा in which the subject in hand has, superimposed upon it, the nature of a similar thing (संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत् wide K. P. X). The Utprekshā upon तरंगभ्रमंगा is that they are the eye brows of Urvas'ī broken by frowns and so on; comp. चञ्चन्मनोज्ञशरीररसनाकलापाः; ...नद्याः.....नितम्बविम्बाः । मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा वाद्य ॥ Rutu. III. 3. and भ्रूविभ्रमाश्च रुचिरास्तनुभिस्तरंगैः (जिताः) Rutu. III. 17.

त्वयि&c.—The three adjectives in the first line refer to मम and serve as reasons why Urvas'ī should not find the least fault in the king. The figure is परिकर which consists in the use of significant epithets विशेषणैर्यत्साकृतैरुक्तिः परिकरस्तु सः K. P. X.) कमपराधलक्ष्य—The force of अपि has to be understood here: the meaning being 'even what least fault.' The king says he is conscious of not giving her even the least offence, much less there is ground for a greater fault. If अपि is not inserted it would mean 'Urvas'ī may not find a small fault but she may find great faults to justify her anger. Mammata in his काव्यप्रकाश Ulla. VII. finds अनाभिहितवाच्यत्वदोष in this (omission of a necessary word) मम-कर्तारि षष्ठी, मत्कर्तृकं.

समुद्राभिसारिणी—The use of the word अभिसारिणी is intentional. The river is going (flowing) towards the sea, but this she does as an *abhisarika*, the ocean being poetically regarded as her lover: cf. भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य &c. Mud. III. 9;

अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पितृयसौ पाययते च सिन्धुः । Rag. XIII. 9 The king has perfect faith in Urvashi's chastity. अनिर्वेदप्राच्याणि श्रेयांसि—The negative particle अ in अनिर्वेद shows विरोध or opposition, अनिर्वेद being equivalent to धीरता. Cf. 'Faint heart never won fair lady': अनिर्वेदः श्रेयो मूलमनिर्वेदः परं सुखं । अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्तते ॥ Rāmā. Comp. also साहसे श्रीः प्रतिवसति (Fortune favours the brave), and further Shakespere as quoted by Mr. Vaidya—

‘ We fail,

But screw your courage to the sticking place
And we will not fail’.

P. 109. घर्मान्तर्गसि—The Kadamba tree puts forth buds at the roar of clouds or when sprinkled with the first rain drops. Whenever a Kadamba, therefore, puts forth buds, it is a sign of the end of the summer season. Cf. मरुन्नवाग्धः पविधूतसिकाः कदम्बवष्टिः स्फुटकोरकैव । Utt. III. 42. See also Meg. 1 25. शिखाभरण—Mark the use of शिखा as applied to the hair of a woman. Cf. यस्याः शिखायामयमर्पणीयः *infra*. Sl. 35. सारङ्ग—A gazelle, a spotted antelope.

रक्ताशोकः &c.—This sl. is quoted in the K. P. Ullasa VII. as an instance where harsh words are a merit as the king is in an angry mood. The commentators of the K. P. regard it as genuine and therefore we have given it here. धूयमानमूर्धन्—an unusual comp. मुधा—falsely. He justifies this remark in the next two lines. वाताभिभूत—affected by rheumatism or wind. उत्कण्ठा—उत्कण्ठया घटमाना (gathering through eagerness) या षट्पदघटाः (swarms of bees) तासां संघट्टा गाढमिलनं यच्च चासौ दष्टच्छदः (with its petals bitten off) च. तत्पादाहतिमन्तरेण—It is a poetical convention to describe the *Asoka* tree as putting forth flowers when gently struck by amorous ladies with their foot decked with jingling anklets; cf. पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोक. &c., Kum. II. 26. &c.

तरुवर—is probably the mango tree. स्तवका अस्य संजाता असौ स्तवकितः । मदकल—कलजितं च कलङ्कारश्च ताभ्यां मनोहरे. नन्दन Name of a forest, and not Indra's garden. ऐरावत—name of an elephant.

कृष्णसार &c.—The idea expressed in this sl. is this. The forest at that time presented an attractive appearance on account of its beautiful scenery. The forest—beauty is here personified. She wishes to take a view of her embellishments—her own charms; but this observation needs an eye, which is, in this case, the antelope squatting on the ground and looking about at the sylvan beauty. The antelope is as it were the solidified

glance of the presiding deity of forest splendour. The eye of the *Ka'nana'sri* being dark, the poet, somewhat boldly, not only makes the glance dark but identifies it with the concrete body of the antelope. For Rang.'s reading and interpretation vide com. Mr. Pandit takes सार to mean 'essence.' Cf. Mā. III. 5. The fig. is *Utprekshā*.

अस्यान्तिक &c.—cf. Rag. IX. 55. quoted in the com. विपर्ययः—fr. इ with वि and परि+अच्.

P. 110. काकार्यं &c.—Stanza quoted in the K. P. as an instance of the mixed character of the accessory feelings. Some of the commentators of the *Prakāśa* regard it as a quotation from *Vik-* which does not appear to be correct. See com. p. 110. अकार्य—viz. love for *Devayāni*, a *Brāhmaṇa*'s daughter.

Trans.—The foul act, and the exalted race sprung from the moon ! What a disparity ! May she be seen again ! (Then, in that case) I possess sacred knowledge for the removal of faults. O ! Her face is lovely even in anger. What will wise men, free from sin, say ? (But) her sight is difficult to obtain even in a dream. O, my mind, be at rest; (and yet) what fortunate youth is that who will drink (the honey) of her nether lip ?

प्रभालेपी—Shedding its lustre all round. This explains why the thing cannot be a bit of flesh. स्फुलिङ्गः—स्फुना फूत्कारेण लिंगति (manifests itself by being blown). अभिवृष्टं—It has just (इदं) rained all round. गहनमभिवृष्टं v. l. makes अभिवृष्ट pass. वृष्ट is both trans. and intrans.; but its intran. use is more common. स्तवक—The word is necessary. The red lustre of the ruby can be attained neither by a single flower nor by its tender leaf (प्रसव v. l), but by a bunch of flowers only. In the last line there is *Utprekshā*; the sun is said to be busy with an attempt to raise it up with his hands (rays).

P. 111. अस्त्रोपहतं &c.—Why soil it with tears ! *Urv.*, the fittest person to wear the jewel, being lost, its sight would force tears out of his eyes.

इति—by name. Cf. दिलीप इति राजेन्दुः Rag. 1. 12. शैलसुता०—It appears that the red lac of *Pārvatī*'s feet was washed off by a small rivulet and deposited in the crevice where it got hardened and changed into a ruby.

अनुयास्ति—Mark the force of अनु; it denotes authority or qualification in the person giving the direction; cf. भवादृशेषु प्रमदा-

जनोदितं भवत्यधिक्षेप इवानुशासनं । Klr. I. 23. मृगचारी—Living like a deer i. e. living upon fruits, roots &c. and simple water (abstaining from rich food). Kâtayavema (see com.) gives the tradition that it was the sage Nârâyana, father of Urvas'î. But the speaker here can not be the father of Urvas'î; for in that case the poet would have taken further notice of him. The king too does not mind him beyond paying him a compliment for his suggestion. Further on the king, while speaking of the incident to Urvas'î, speaks of him as मुने: only, p. 114.

विलग्नमध्यया—Having an exceedingly thin waist. This is a mark of beauty. Comp. मध्येक्षामा Meg. and वेदिविलग्नमध्या Kum. I. 39. The reading निमग्नमध्या is bad. निमग्न as applied to the waist is absurd. It is properly applied to the navel (see sl. 7. p. 98.) and other joints. Kât. reads पुनस्तया वेदिविलग्नमध्या where वेदि means the sacrificial altar, the middle points of which come very close to each other; and not a ring. बालमिवेन्दुं—The simile is appropriate in this respect:—The crescent of the moon was put on his head by S'iva for its cooling effect when his body was burning with the poison (Hâlâhala) he had swallowed. The gem would have a similar effect on the king.

P. 112. रति—Mark the propriety of the word, 'pleasure, as from the company of a woman'.

तन्वी &c.—Both Urv. and the creeper, between whom the king establishes a similarity and identity, are slender. The rain drops are like tears washing the lower lip of Urv., who is weeping with remorse. The creeper has not flowers on it the season being past. Urv., likewise, has no ornaments on her person, repentance preventing her from decorating her body. चिन्तामौनं &c.—There are no bees buzzing about the creeper; this silence is like that of Urvas'î through anxiety. Mr. Vaidya quotes an instance of the opposite kind (where a woman is looked upon as a creeper) from the Bhâhminivilâsa—स्मितं नैतत्किंतु प्रकृतिरमणीयं विकसितं मुखं ब्रूते को वा कुसुममिदमुद्यत्परिमलम् । स्तनद्वंद्वं मिथ्या कनकनिभमेतत्फलपुगं लता रम्या सेयं भ्रमरकुलनम्या न रमणी ॥

समर्थये—is used merely in the sense of 'I think' प्रियां प्रति—as belonging to Urv.; what the king thought to be the attributes of Urvas'î proved to be something else; so every time he was disappointed. Cf. 1, 7. 14. 28. of this Act. विनिद्रे—निद्रा sleep: hence a dull condition; विनिद्र therefore means, 'opened': it is also applied to a flower in this sense; cf. Kum. V. 80. स्पष्टं

&c.—The king says he will not open his eyes as there is a fear that he may see something other than Urv. in case he opens them.

P. 113. गतासुना—By one in a swoon. अभ्यन्तरकरणया—Having the senses concealed inside. Here करण is not limited to the 'mind,' as Mr. Pandit takes it, but refers to all the senses. Her form was changed but consciousness was not suspended; she internally possessed all the organs of sense. With her mind alone she could not have seen what passed around her. It is only when the mind acts in combination with the sense of sight that one can see. प्रसन्नवाह्यान्तःकरणः—प्रसन्नः सबाह्यान्तःकरणोन्तरात्मा v. l. would be better. The external senses are the five *Karmendriyas* (hand, foot, organ of excretion, organ of generation and throat), and five *jnanendriyas* (ear, eye, skin, tongue and nose). The internal organs according to the Sāṅkhyas are three—बुद्धि or organ of reason or apprehension, मनस् or organ of thought, and अहंकार or self-consciousness. To this the Vedāntins add a fourth, viz. चित्त or the organ of feeling. Nearly the same expression occurs in Sāk p. 186. अकलुषः—Lit. one not to be defiled, holy. कच्छ—The skirt of a mountain with abundant water and beautiful scenery.

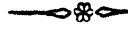
P. 114. गुरुशापः—See note on the word at p. 94. समयः—The condition or rule; properly समय means 'a contract,' fr. इ with सम्, going together in order to come to a mutual understanding. उपपन्न—Explained, made intelligible. इदं—Refers to निमित्तं.

P. 115. प्रकृतिस्थाः—प्रकृति the original nature or natural form. Here it means the natural form. स्फुरता—Radiating on all sides. विच्छुरितं—Urvas'ī's face was tinged red by the red lustre of the gem and so bore the splendour of a lotus steeped in the light of the young sun.

असूयन्ति—A denom. fr. असूया which properly means गुणेषु दोषा-निष्करणं (Sid. Kau.) Urv. was to be pitied; and yet the subjects would find fault with her. कथं—in what manner, what should be the form of the vehicle !

अचिरप्रभा &c.—This shows that the ancient balloons had banners and their sides were painted. The wish of the king was not altogether extravagant considering the divine powers of Urvas'ī. As a heavenly being she could satisfy his desire.

ACT V.

P. 116. We have the Nirvahana-sandhi in this Act. नन्दनवन-Not the garden of Indra but one of the forests of Gandhamâdana frequented by heavenly beings. अनुरज्यमानः—अनुरञ्ज् is sometimes used transitively; cf. Râmâ समस्थमनुरज्यन्ति विषमस्थं त्यजन्ति च । or it may be a cau. form. असंतानत्वं &c.—Excepting the want of a son he has no other want. Some read संतानत्वं which also gives the same sense. तिथिविशेष—Some days of the months and the year are specified as holy, a bath at some sacred stream or the sea on which is considered as conferring special merit. उपकार्या—उपक्रियते (and not उपकराति which explains उपकारिका) इति; a royal tent or any temporary residence erected for the reception of royal personages. Cf. for a similar description स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्या गतमात्र एव । दिव्येन शून्यं बलयेन बाहुमपोदनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥ Rag. XVI. 73. यावत्—Used with the present gives it the sense of the future. अग्रभागी—Being a Brâhmaṇa and a personal friend of the king he would be the first to get the flowers and perfumes that would remain after the king had finished his toilet.

P. 117. नालवृन्ताधारे—placed on a fan or a casket made of the *tala* leaves. As such a precious gem could not be placed on it, it was covered with a piece of white silk cloth (दुकूल) and then the gem was placed upon it. It appears that Urvas'î had taken the gem off her person before bathing, as is usual with Hindu ladies, and handed it over to the servant-maid for safe custody, and that the maid was carrying it back to her mistress' tent. The gem was large enough to attract the bird. See *infra*. sl. 4. व्योम्यः—which used to be worn as. आक्षिप्य नीतः—The bird darted at the gem all at once and carried it off at one swoop.

P. 118. आहर्ता—The bird was bearing away its death as it were, and not the gem. तत्करः Mark the deriv. तत्करोति इति तत् + कर; त् is changed to म् by the Vârt. तद्वहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुदुतलोपश्च' The sl. may show that theft was capitally punished in Kâlidâsa's days. See intro. p. 19. किराती—किरं पर्यन्तमूमिमतति इति किरातः a class of mountaineers. Vide Amara II. 10. 20 Cf. 'पर्यन्तश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्' Rat. II. 3. See our note on Kum. I. 6.

अलात—न लातमस्य that cannot be seized by the hand; hence a fire-brand. चक्र—The circle traced by it when whirled round. तद्भागरेखा—*cf.* ज्योतिर्लेखावलायि Meg. रेखावल्यं—Should rather be taken as one word (रेखारूपं वलयं). अपराधी &c.—*cf.* the precept अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चिवाप्यदण्डयन् । अयशो महदामोति नरकं चैव गच्छति ॥ and अपराधिषु सत्त्वेषु नृपाणां सैव (क्षमा) दूषणम् । H. II. 170.

P. 118. यवनी—It was customary with the ancient Indian kings to employ Yavana females as their attendants—particularly as the bearers of their arms. By the term Yavana we are not to understand the Mahomedans who were not in existence in Kâlidâsa's times, but the Greeks or Ionians (or the Tartarians or the Bactarians.) *Cf.* एष चाणासनहस्ताभिर्यवनीभिः &c. S'âk. II. p. 44. and our note on यवनी.

P. 119. कुणप—*m. n.* a dead body. भोजनः (often used as a term of contempt). प्रभापलुवित—The gem with its halo of rays is compared to a nosegay or bunch of red *as'oka* flowers with red leaves around. दिङ्मुख—the quarters are often poetically spoken of as ladies. *Cf.* हरिवाहनदिङ्मुखं p. 70. हस्तावाप—a protection for the hand, an arm-guard; fr. वप् with आ to protect. शरासन—शरा अस्यन्ते अनेन. बाणपथ—bow-shot. क्रव्यभोजनः—Raw flesh-eater, carrion-feeder. क्रव्य—*cf.* L. *caro*.

मणिविशेषः—that excellent gem. नक्तं—*cf.* nocturn, night (L. *nox*). लोहिताङ्गः—The planet Mars so called from its reddish appearance. परुष—thick and therefore of a dense dusky colour. The bird that was flying away from the king intervened between the gem in its beak and the (king just as the cloud would do between Mars and the) beholder's eye. नागरिकः—The superintendent of the city police. सायं—fr. सो, स्यति समापयति दिनं that which brings the day to an end. ऽदस्यु—a word of Vedic antiquity. It is probably derived fr. दस् to destroy, to kill, from which also दास is derived. In Veda the term often means an evil spirit, hence a cruel man, a thief. दस्यु or दास was the term originally applied to the aborigines of India by the Aryan invaders. कुम्भीरक—see p. 60.

P. 120. रत्नमिति &c.—With this *cf.* the similar passage in S'âk. न तस्मिन्महार्हं रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मारितः । &c. p. 148. परिग्रहीतार्य &c.—It is clear from Vidushaka's speech बहुमतः खलु &c. on p. 117 that he already knew every thing about the gem.

बलेन ते मार्गजतां &c.—This is merely a courtier's compliment to his master. प्राप्त्वापरा—having obtained his desert or punishment meet for his offence. उपकार्यान्तर—v. l. 'another' tent in which case the Kanch. must be supposed carelessly to refer to the huts of the hermits in the distance.

विस्मय—They were astonished because the bird was pierced with an arrow, which they could not account for as the place was surrounded by the dwellings of hermits. अङ्गिः &c.—See com.

अभिचुद्धं &c.—This was necessary as it was polluted by contact with the vulture.

P. 121. वर्णविचारक्षमा—The Kanch. was too old to decipher the letters. Mark the poet's skill in making the king discover the secret himself. There is considerable poetic charm in this. सापश्यतां—अपत्यं न पतन्ति (fall into hell) पितराऽनेन; न + पत् + यत् (य added करणे Yaska derives it as—अपत्यं कस्मात्—अपततं भवति पितुः सकाशादपत्यं पृथगिव तसं (detached) भवति अनेन जातेन सता पिता नरकं न पततीति वा.

निर्यागमञ्चन्यं करोमि—A phrase constantly occurring in dramas; it simply means 'I shall attend to my business.' It is a device to withdraw a particular character from the stage and is used even when there is no actual command given. ऐल—Pururavas was so called being the son of इला (king इल transformed into a woman). प्रहर्तुः—संहर्तुः v. l. would be better, as प्रहर्तु does not go in well with आयुस् (life), संतान—संतनोति कुलं or संतन्यते कुलमेनेन; संतन् + ण or घञ् i. e. अ added कर्तरि or करणे; or this may mean 'continuation of the family (the affix घञ् being added भावे). Both the senses are possibly intended.

नैमिषेयसत्रात्—A sacrifice performed in the Naimisha forest. Naimisha is the name of a forest of Paurānic celebrity, represented as the seat of religious austerities and the performance of sacrifices, which sometimes lasted for a thousand years. Cf. नैमिषे निमिषेक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः । सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसम-मासत ॥ Bg. P. It was here that the great Paurānic scholar, Su'ta, narrated the Purānas to the sages. The Mahābhārata thus accounts for the name यतस्तु निमिषेणैवं निहतं दानवं बलम् । अरण्येऽस्मिन्सततस्वेतनैमिषारण्यसंज्ञितम् ॥ सत्र—a sacrificial session generally lasting from 14 to 100 days. Satras lasting for a year or even twelve years were also not rare. 'The simple allusion' (to the sacrifice), remarks Mr. Pandit, 'gives an appearance of reality which a distinct statement that it was performed would have failed to convey'. The sacrifice

ferred to here could not have lasted for twelve years, as Mr. Vaidya supposes, as in that case the poet could not have passed it over with a mere allusion. The king too would not have undertaken a sacrifice, so recently after his marriage, which would have kept him away from his dearly loved Urvas'ī for such a length of time. The context also does not make such a supposition possible. It is more reasonable, therefore, to suppose 12 years to have elapsed between the events of the third and the fourth Acts.

अविल०—*Cf.* Rag. III. 7. Kād. p. 11. The reading चुचुकाम is not good as it is चुचुक and not its point that assumes a darkish hue in pregnancy. कतिचिदहानि—*Scil.* previous to his departure to the Nai forest. The king had observed only a few early marks of pregnancy, but not such as are manifested later on, such as the enlargement of the abdomen &c.

P. 122. च्यवन—Name of a sage, son of Bhrigu by his wife Pulomā. A demon attempted to carry off Pulomā while pregnant, and the child was prematurely born, whence his name.

नाराचः—नरानाचामति (aff. अण्) or नारं नरसमूहमाचामति (aff. ड); an arrow entirely made of steel. अर्ध० is one with a steel point and edges.

P. 123. वत्सल्य—वत्सलस्य भावः; mark the derivation of वत्सल-वत्स a calf+ल which gives the whole the sense of 'loving, affectionate' by वत्संसाभ्यां कामबले Pān. V. 2. 98; otherwise वत्सवान् (having a calf). See notes on Rag. V. 7. *Cf.* राजा—किंनु बाले अस्मिन् औरस इव पुत्रं स्निह्यति मे मनः । नूनमनपत्यता मां वत्सलयति । Ś'ak. VII. p. 192. ज्वेपथु—one of the Sātvikabhāvas, the result of excited emotion. अम्बा—Voc. sing. of अम्बा—a mother; used in addressing a respectable elderly woman or mother. *Cf.* German 'amme'.

अस्य राजर्षेः—Genitive of agency; see com. अनाख्यातोपि &c.—'This does not mean that the T'apas'ī (who already knew it) or the boy found out the relation but that the king, as was apparent from his features, knew it almost intuitively and the T'apas'ī could well observe it. चापगर्भे—Like a true Kshatriya the boy would not part with his bow even when he was doing obeisance. The custom is still observed by the Indian princes who never lay aside their sword or dagger under any circumstances.

हार्द—हृदयस्य कर्म (aff. अण्). For the paternal feelings on a similar occasion comp. S'ak. VII. 17. 19.

P. 124. जातकर्म—The ceremony to be performed on a child's birth (the fourth of the twelve rites mentioned by Manu, II. 27. &c.). It consists in giving the child honey and clarified butter out of a sort of golden spoon before separating the navel string. It should be performed by the father, but in his absence by any one Rag. III. 18.

गृहीतवियः—The *Vidya's* referred to include the *trayi* also. धनुर्वेद—Military science. One of the four *Upavedas* (or writings subordinate to the Vedas), attached to the Yajurveda, as आयुर्वेद is subordinate to the Rgveda. Archery formed the principal part of a Kshatriya youth's education in ancient times.

आश्रमविरुद्ध—*Himsa* (हिंसा) not being allowed in the hermitage. The boy was taught the use of the bow but he was not to kill any animal as long as he remained at the hermitage. गृहीतामिश्रः—The *a'misha* of course, as the student knows, is the gem *Sangamaniya*. किल—As was reported, as we were told. The Tāpasi was not an eye-witness of the act. She is telling what she heard probably from the hermit-boys.

P. 125. हस्तन्यास—हस्ते न्यासः.

सर्वांगीण—Thrilling through the whole body. किल—As they say. चन्द्रकर &c.—A very appropriate simile. The rays of the moon penetrate through every particle of the moonstone which at once begins to ooze under their influence; cf. द्रवति च हिम-रश्मादुद्धते चन्द्रकान्तः । Utt. VI. 12.

अशक्तिः &c.—Because Vidushaka's strange appearance, rendered more haggard by his wild and quaint dress, was likely to frighten a child. शाखामृगः—A Madhyamapadalopisamāsa. See com. Vid. looked much like a monkey (see p. 28. आलिखितो वानर इव &c.).

P. 126. शिखंडक—is a term generally applied to the long hair on the crown of the heads of boys, also called S'ikhā. The tying it into a knot is sometimes done by the parents, especially by the mother, out of affection.

स्रेहप्रस्रवः—A stream of milk gushing forth at the sight of a child through the excess of maternal affection; cf. Rag. I. 48. स्नेह may also mean 'milk'. Such a description is common in Sanskrit literature. Prof. Cowell quotes Tennyson—

‘ The sacred mothea’s bosom, panting, burst
The laces towards her babe ’.

जात—*m.* a son; generally used in the *Voc.* in dramas as a term of endearment; ‘ my darling, my dear boy.’ भर्तृवद्भुमता भव—It is a blessing which a Hindu woman most cherishes, and which is therefore bestowed on her by elderly persons. *Cf.* S’āk. p. 206.

P. 127. पितरमाराधयिता—Nouns ending in *तृ* are used with the *Acc.* instead of the *Gen.* when habit or disposition is intended to be expressed. *A. G.* § 118. अर्धासने—This honour is due to the queen. *Cf.* Shakespeare, Henry to Kath.—‘ Arise, and take place by us.’ Henry VIII. Act. I. कवचहरः—The aff. अच् indicates a particular standard of age; see *com.* The capacity to wear an armour was a sign of the beginning of youth. This was also the time when a prince might be appointed the *Yuvarāja*; *cf.* Rag. VIII. 94. विसर्जयितुं—Pass. infinitive. उपरुध्यते &c.—This remark is made that she might not be detained.

P. 128. पूर्वस्मिन्नाश्रमे—see *com.*; the other two *a’s ramas* are वानप्रस्थ and संन्यास; *cf.* Rag. V. 10 and our notes *ad loc.*

अग्न्यः—अग्र भवः। पौलोमी—Indra’s wife. S’achi, daughter of the demon Puloman. See Râma. Uttara Kânda, XXVIII. 20. As S’achi is regarded the best of wives, so is Jayanta considered the best of sons. *Cf.* Rag. III. 23, quoted in the *com.* पुरंदरः—*Lit.* the destroyer of the cities of his enemies. For the Vedic version of the story see our notes on Rag. II. 74.

P. 129. प्ररुदितसि—Mark the force of प्र. Urv. began to weep. When Vid. looked at her he saw the tears trickling down her cheeks, the king saw them flowing in a stream. पीनोन्नतः—Some read पीनस्तनोपरिनिपातिभिरानयन्ती मुक्तावलीविरचनापुनरुक्तिमस्रैः॥ पुनरुक्ति—Properly something repeated; hence any thing done again. महेन्द्रसंकीर्तनेन—Refers to the king’s word पुरंदर in sl. 14. समयः—Condition imposed by Indra.

P. 130. विद्यागमनिमित्तं—This was the reason given to Satyavati. She was not informed, it appears, of the true cause; for had she known it, she would not have brought the boy directly into the presence of the king, but would have delivered him back to his mother to enable her to keep him away from the king’s sight if she chose any more to do so. अप्रकाशं—shows that even Ohyavana was not made acquainted with the true parentage of the child. आराधनसमर्थः—*Scil.* by his good con-

duct as well as by assisting in the work of administration of the state. प्रत्यर्थिता—fr. प्रत्यर्थन् who seeks the opposite of; hence, hostile.

नाम—is used here अलंकि; I was consoled, but it was a vain consolation. He means that the आश्वासन is in *name*, *apparent* only and not *real*. Or it (नाम) may be कुत्सायां (*censure*). कुशोदरि—has no special propriety here. See note on पर्वसु संनता. p. 107. व्यावर्तिता०—the simile very forcibly expresses the king's meaning. The uneasiness caused by his want of issue (असंतानत्व) implied here corresponds to आतपरुज् (the suffering caused by heat), सुतोपलब्ध्या आश्वासन to अप्रवृत्ति and the sudden separation for good (विप्रयोग) to the stroke of lightning.

सौख्यः—that desirable event, viz. सुतोपलब्धिः. अनुबंधी—अनु gives the idea of a chain of succession of misfortunes (such as separation from Urvas'i, the king's retirement to the forest &c.). Vid. probably says this to Urv, to whose speech the latter adds, of course in the hearing of the king, मामपि समर्थयते &c.—will (probably) think; see com. Here Urvas'i expresses her fear that her action is likely to be misunderstood by the king. She is going to heaven just after her son is returned to her after being properly educated. The king, therefore, may possibly think that she has obtained her end and is now going to heaven with an easy heart, without much caring for him. This will be another misfortune to add to those mentioned by Vid'ushaka.

सुलभविद्योगा—cf. सुलभविपदां प्राणिनां Meg. II. Here the king says that he will not think unkindly of her as he knows that she has no independence of action and also tries to console her. He means to say that he would entertain no ungenerous thoughts about Urv., who, as he knows, has no option in the matter, and that she should, therefore, disburden her mind of her fear.

P. 132. सूना०—सूनावद्य विन्यस्य राज्यं v. l. there is no propriety of अद्य. Urv. did not say that she would go to heaven the very day. Nor was it possible for the king to carry out his object in a single day. विचरित०—cf. for the idea मृगंरज्यं &c. Rag. XVIII. 7. It was a custom with ancient kings to abdicate the crown and to retire to a forest to lead there an ascetic's life, when their eldest son was old enough to take upon himself the responsibility of governing the kingdom. Cf. Rag. III. 70. VII. 71.

गुंगव—A well grown (strong and stout) bull—suggests ability and experience in the king. The bull was an animal of primary

importance with the ancient Aryas. Hence the comparison. It is also one of the words that denote excellence when at the end of a Karm. comp. दम्भ—A symbol of youth and inexperience; दमनमहर्ताति one requiring training and consequently experience. The comparison is common enough in Sanskrit literature. Cf. गुर्वी धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्भः सदृशं विभर्ति; Rag. VI. 78. also Mud. III. 3.

गन्धद्विपः—The scent-elephant. The possession of such an elephant is supposed to ensure victory to a king. See com. वेगोदम—fierce by its rapidity of circulation or virulence. भुवं &c.—Because a king is supposed to have something unearthly in him; cf. बालोपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः । महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति Manu. VII. 8. न खलु वयसा &c.—Comp. तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते । Rag. XI. I. प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसां हेतुः । Bh. Nit. 38. भरः—Excess of power or vigour, pre-eminence.

P. 133. संघ्रियतां—Let preparations be made. The student will get some idea of these from Bhatti. III. 3—5. विद्युत्संपातः—The brightness of Nārada's body is so great that it dazzles the eyes like a sudden flash of lightning. गोरोचना—is known for its deep bright colour. शशिकला—Suggests both thinness and purity (whiteness). वीतसूत्र—the sacred thread. वीत its particular position; cf. उपवीत, प्राचीनावीत and निवीत. Amara. II. 7. 50.

प्ररोह—branches and twigs. These correspond to the gold-coloured hair of Nārada. जङ्गम—भृशं गच्छतीति Adj. from जंगम्य (the Frequentative base of गम्) + अच् of the पचादि group; that which moves constantly; hence moving (oppo. स्थावर). Many eminent grammarians such as Kaiyata, Vāmana, Bhattoji, hold that the affix य (of the freq.) is added to roots implying motion in the sense of कोटिल्य (crookedness) only and not क्रियासमभिव्याहार (excess or frequency of action i. e. motion) but Nāges'abbhatta shows how this opinion is due to a misunderstanding of the text of the Mahābhāṣya and remarks तस्माद्भूत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिव्याहारे यङ् भवत्येव; अत एव स्थावरप्रतिद्वन्द्वार्थको जङ्गम इति सिद्धम् । कल्पवृक्षः—कल्प the desired object, तत्फलकः वृक्षः Madhyamapadalopi comp. See notes on Rag. 1. 25. Cf. with this Nārada's description in Sis. 1—गतं तिरश्चीनमनुरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः । पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥ चयस्त्वेषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभावित्ताकृतिं । विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति कमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ दधानमभोरुहकसरयुतिर्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिराचिषं । विहंगराजाङ्गरुहेरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवज्रित्तुभिः । कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैर्धनं घनान्ते तद्धितां गणेरिव ॥

P. 134. अर्हणा—Materials of worship. मध्यमलोकपालः—Mr. Pandit remarks—Nārada does not say जयतु २ महागजः. His blessing takes the form of a command to the course of the Universe and is not a mere wish; for the gods consider it an honour to give effect to his wishes; and to him the king is only a मध्यमलोक, as he has access to all the three worlds and assigns to the king his proper place. आवर्ज्य—Pouring it (on the feet of Nār.). Of course they rise before they do this वृज् cf. (*L. Vergo*) diverge. भगवन्—Learned men, gods, ascetics and sages are to be so addressed in dramas by the higher characters; see D. R. II. 67. दम्पती—See com. It is, however, a regular Vedic word दम् or दम् (cf. *L. domus*) ; a house and पती the lords (master and mistress) of.

P. 135. विष्टरः—notice the *Sandhi*. विस्तीर्यते इति lit. what is spread out. By Pân. VIII. 3. 93. (see com.). The स्त is changed to ट after वि when the meaning is a particular tree or a seat; but वृक्षस्य विस्तरः । नारदं अनु—अनु being a कर्मप्र. prep. governs the acc. अनुशास्ति आज्ञापयति—Mark the king's modesty. Nārada says अनुशास्ति which implies slight superiority. The king does not think it respectful enough to be used of Indra and interrupting Nārada substitutes आ०. This is an additional instance of अनुत्सकः खलु &c. p. 22. Comp. तेन भवन्तं प्रार्थयन्त । किमाज्ञापयन्ति and स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह । राजा—किमाज्ञापयति भगवान् । S'ak. III. p. 62, V. p. 133. सांयुगनि—Tried in battle, skilled in war. The aff. (ईन) is similarly added to प्रतिजन, सर्व-जन, &c., प्रतिजनं साधुः प्रतिजनीनः, &c. शल्यं—does not refer to Urvas'i's fear expressed in her speech मामपि &c. (p. 133) as Mr. Vaidya supposes, for that fear was already removed by the king; but to the thought of the coming separation which had been rankling in her mind ever since she saw her son.

परवानस्मि—He means I am Indra's servant and in duty bound to obey his command not to retire to the forest.

त्वत्कार्ये वासवः &c.—This is explained in S'ak. VII. 34. (तव भवतु विद्वैजाः &c.) : cf. also Rag. I. 26. दिनान्ते &c.—See com.

आकाशे &c.—we are to suppose that Rambhā and the troop of other *Apsarases* were yet in the air standing invisible and awaiting Nārada's order. अभिषेकः—stands for सामग्री. संभाराः—सम्यग् प्रियन्ते; these are बिल्व &c.; see com.; we may also add to these all kinds of food grains, all juices, all flowers, all sacred grasses, sacred waters &c.; for the full ceremony, cf. Rag. XVII. 9-28. भद्रपीठ—भन्दते इति भद्रं fr. भदि कल्याणे. An auspicious seat of gold,

silver &c. specially prepared for an occasion. *Cf.* तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः । उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठापवेशितम् ॥ Rag. XVII. 10.

P. 137. कलशमावर्ज्य &c.—This being the chief part of the ceremony Nārada does it himself. It must be performed by the worthiest of Brāhmanas. शेषो विधिः—*Scil.* putting on the decorations and ornaments &c. धुरंधर—may also mean the bearer of the yoke of the family (possession of the kingdom). *Cf.* आत्मकुलाचितं Rag. IX. 2.

अपरसुनिः &c.—Atri, a celebrated divine sage and one of the sons of Brahmā. See our notes on Rag. II. 75. Each of the personages mentioned here resembled his father by his qualities. लोककान्तेः—To rule the people in such a way as to secure their affection and to please them was regarded as the highest duty of kings. *Cf.* Uttar. I. 12. अतिशयिनि—possessed of अतिशय or prosperity of every kind to its fullest extent. *Cf.* Rag. quoted in the com. The bard means that since the prince possesses all that can be wished for, the fittest blessing he can think of is that he should be able to resemble his father in all his *virtues*.

P. 138. उन्नतानां पुरस्तात् &c.—As Himālaya also is. *Cf.* स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वी क्रान्त्वा मरुतिवात्मना । Rag. I. 14. स्थितिम्—Preserving social order, not transgressing the bounds of duty. *Cf.* Rag. III. 27. 'स्थितेरभक्षा and note *ad loc.* This is said of course in order to show to the prince what the subjects may expect of him.' स्थिति° and अनाक्रम्य° should also be taken with जलधि. Mark the lofty flight of fancy in this sl.; we have already referred to the beauty of this simile. ज्येष्ठमातरं—*scil.* the queen—Aus'inari.

P. 139. तिष्ठ &c.—Nārada as the principal person directing the affair asks the prince to wait. The reading in the foot-note, however, is natural and preferable. यौवराज्यश्रीः—His majesty as a Yuvarāja. महासेन—महती सेना यस्य lit. the leader of the great army (of gods); see Kum. XIII. पाकशासनः—Indra; lit. killer of the demon Pāka. The term, however, originally meant पाकान् अज्ञानं शास्तीति who guides the ignorant i. e. endows them with knowledge. See our note on the word. Rag. X. 1. भरतवाक्य—The concluding speech (one or two S'lokas) of a piece, so called in honour of Bharata, the founder of the drama. It contains an expression of good wishes on the part of the actors in the form of a prayer or a blessing. परस्पर &c.—*Cf.* निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरवती च । Rag. VI. 29.

NOTES TO SUPPLEMENT.

P. 141. The *Pra'krita* passages given here are expunged from the main text as they appear on strong grounds to be interpolations. We give below the reasons for our conclusion mostly abridging them from Mr. Pandit's preface pp. 8-9.

I. External reasons—(1) Six out of the eight MSS. collated by Mr. Pandit do not give them. (2) Kāṭyāyana, a commentator of critical acumen, knows nothing of them. (3) A new edition of the play according to a Dravidian MS. by Dr. Pischel omits them.

II. Internal reasons—(1) The king as an *Uttama-pātra* must and does always speak Sanskrit. He cannot be supposed even when under strong emotion or mental derangement to speak in regular turns two languages in order to give vent to his feelings; this would be quite unnatural. (2) They are mostly tautological, their contents being given in the Sanskrit verses that precede or follow them. (3) A great many of them though forming parts of the king's soliloquy are full of descriptions and vague allusions and references in the third person to some one in his situation rather than to himself distinctly. (4) Not only they are not required, but several of them interrupt the free and natural flow of the feelings expressed in the Sanskrit passages.

प्रावेशिका—Introducing a character. आक्षिप्तिका—A kind of song sung while a character is approaching the stage and is accompanied with dancing and the musical marking of time with the hands. See com. समुल्लापति—The subj. is चित्रलेखा. उत्संग—bank. सखीसहिता—सखी हंसी v. l. द्विपदिका—A kind of *Prākṛta* metre.

P. 142. आलीढ—Completely overpowered or consumed by. It also means 'wounded or hurt by'; cf. सनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः । Rag. II. 37. अपवल्गित—Drenched in, filled up with. जम्बलिका—A kind of song in which each line is sung once or twice and no pause allowed between the chorus and the next line. उल्लङ्घ Mark that this is the origin of the Marāṭhi ओल्ले wet.

P. 143. देहप्राग्भारः—His huge body or the forepart of his body. As the elephant rushed through the trees and shrubs he bore away with him the flowers and twigs of trees. On this Mr. Pandit remarks—mark that it is not the king that gives utterance to this stanza, but the same is sung and heard on the stage before

the king enters the stage, and must, therefore, be supposed either to be sung by him or by some one else there. In the latter case, however, the usual direction नेपथ्ये might be expected. हृदयाहित &c. (sl. 6)—Mark that this stanza bears very little or no connection with the context. मया ज्ञातं &c.—A mere repetition of the contents of the preceding Sanskrit stanza.

चर्चरी—A kind of song. It is a strain sung by an actor or actress under the influence of passion and in a tone either low, middle, or of the highest pitch. 'This stanza' remarks Mr. Pandit, 'it must be admitted, has a place of its own, as it were' in the context, where it occurs, though we could very well do without it. It also has a claim to be part of the soliloquy containing one of the king's own sentiments.'

P. 144. गन्धोन्मादन &c.—उद्धेलित agitated or shaken. This stanza has no connection whatsoever with the context, except perhaps the king in his madness sees a *kalpa* tree dancing and himself dances in imitation of it. Rang. connects it with the context by supposing that the king describes the state of the tree in spring and thereby indirectly countermands the rainy season. भिन्नकः—see com. विरहानुगतः—in a state of separation. खण्डकः—is explained in the com. परवारणः—The repeller (of other elephants), the terror of his rivals.

P. 145. तेना—According to Rang. a particle indicative of auspiciousness; see com., it is possible, however, that Rang. misreads तेना for तेन which may refer to the *khandaka*. बर्हिण &c.—This is nearly a repetition of the preceding Sanskrit verse, निलकण्ठ ममोत्कण्ठा &c. खुरक—A particular kind of dance or song; see com. The student will do well to pass over these technicalities.

P. 146. विद्याधरकानन—Probably a part of the forest frequented by the *Vidyādhara*s. बाष्पोत्पीड—A gushing flow of tears. अम्बर-मानेन—majestic like the sky. अम्बः शब्दः तं राति इत्यम्बरं (sound being the special property of the sky); मान measure. हेह्ले—An exclamation to call attention. कान्ते—Rang. takes it as loc. sing. of कान्त 'charming' qualifying नन्दनवन. वलन्तिका—A kind of *ra'ga*. He approaches after repeating the verse in that *ra'ga*. प्रियतम &c.—विसंतुल—faltering in his steps, going unsteadily. These lines again are entirely out of place. The context requires the words. अहो धिक् धिक् &c. to follow immediately after यावदत्र गच्छामि । परिक्रम्य.

P. 147. उपभङ्ग—Divisions of the song which he repeats in the *kakubha ra'ga*. गतिलालस—anxious to learn the mode of walking.

P. 148. मल्लघटी, कुटिलिका—kinds of dance. मर्मर—the rustling sound of dry leaves; see, however, com.. लय—is the perfect harmonious combination of dance and of vocal and instrumental music. See com.

P. 149. चतुरस्रक—a particular posture of the body or gesture in dancing. See com. ०प्रेमरभेन—प्रेमरसः Rang.; he also reads सरे before हेसज्जआणओ &c. and takes it to mean शरेण; see com.; एकक्रम Com.—all at once. गन्धोद्धत &c.—The bees were attracted by the strong smell of the juice flowing down the elephant's cheeks and were maddened by it. We must supply some such word as भ्रमति. Mr. Pandit thinks that the lines may also be taken in connection with stanza 22. करिणीविरह० and गन्धो० being taken as Voc. sings. But that does not appear to be correct; for the elephant mentioned in stanza 21. is not the same as the one spoken of here; the former is करेणुविरहसंतापित, while the latter is करिणीसहाय.

P. 150. स्थानक—may mean (1) a particular position of the body or (2) a mode of recitation, as Rang. takes it. ललितप्रहार—a blow struck in sport; i.e. without exertion. This implies the great strength of the elephant. खण्डिका—A kind of song to be recited with particular gestures &c. अविचल—Unwavering, steady in his purpose. कोलः—A hog, a boar. For the twofold meaning of the epithets, see com. पेच्छह—Rang. calls this उन्मादवशादाकाशवचनम्.

P. 151. निर्भर—This may be better taken with बहुविध० the whole being one compound word; or read निर्झर for निर्भर. शोखर—A garland. किनर—(Lit. कुत्सितः नरः a deformed man) certain beings with a human body and the head of a horse. They form a division of the demi-gods and are described as fond of singing in loud tones (Kum. I. 1), प्रसीद &c.—For एनया and नत्या Mr. Pandit reads नदि; the third line he reads as ०त्तीरसमुत्सुके नदि. Here the river is regarded as identical with Urvasī. सुरसरि—Voc. sing.

P. 152. Sl. 26. In his sudden frenzy the king fancies that he is standing on the shore of a sea (though really a river). A strong easterly gale made the waters run fully into the whole bed and caused big waves to rise and strike against the banks. This caused the delusion. पूर्वदिक् &c.—A dancer throws up his hands.

The sea does the same by tossing about its waves raised by the violent wind blowing from the east. मेघांगैः—As the king is looking at the supposed sea he cannot refer to the clouds gathering overhead. So this may mean (1) limbs of azure colour or (2) limbs in the shape of the reflected clouds.

हंस &c.—हंसरथाङ्गैः शंखकुङ्कुमेन च कृतमाभरणं यस्य । a dancer ties to his feet little bells which make a jingling sound as he strikes the earth with his foot or feet in the course of his dance, and also decorates his body with saffron marks. This the ocean has in the form of the noisy flamingoes and *Chakrawa'ka* birds and the saffron-coloured conch-shells. Or this may mean—having the birds and conchshells for saffron marks. Mr. Pandit reads हंसविहंगमकुङ्कुमशंख० and finds it difficult to assign a meaning to कुङ्कुम. If his reading be genuine कुङ्कुम may mean 'saffron-coloured.' करिमकर &c.—This probably means wearing a garment of lotuses variegated with dark, in the form of sea monsters. A dancer also sometimes wears a mottled garment.

वेलासलिल०—The sea is supposed to beat the time to its dance by means of the waves which dash against the shore at regular intervals. नवमेघकाल०—dark-like or with the new clouds. The last line, however, does not seem to refer to the dancing sea but to be an independent description of cloudy sky.

P. 153. गगनोज्ज्वल—Majestic (bright and extensive) like the sky; see com. प्रणयिनी &c.—The king perhaps describes his own state here by means of an *anyokti*. आस्वाद—love. Rang. proposes to read अबद्धासादितः for his explanation, see com. The reading अबद्धाशाकः is, however, the best of all. अरप्येन विना करोमि—I shall take her away from the forest. कृतान्ता—for the various interpretations see com. The stanza is spurious. Kālidāsa never uses such expressions.

P. 154. पुलक—The hair standing on end through the sensation of joy. प्रसाधित—decorated. साध् cau. with प्र to embellish, to decorate. विमान—in the case of the swan means 'flight in the sky.' 'And homeward wings his joyous flight.' Wilson. स्वेच्छा०—Mr. Pandit remarks the स्व in स्वेच्छा refers to the *Vima'na* and not to the *Hamsayuva'*.

APPENDIX

No. 1.

Griffith's Translation of Rg. X. 95.

- 1 Ho there, my consort! Stay, thou fierce-souled lady,
and let us reason for a while together. Such thoughts as
these of ours, while yet unspoken in days gone, by have
never brought us comfort.
- 2 What am I now to do with this thy saying? I have gone
from thee like the first of mornings. Purāravas, return
thou to thy dwelling; I, like the wind, am difficult to capture.
- 3 Like a shaft sent for glory from the quiver, or swift steed
winning cattle, winning hundreds, the lightning seemed
to flash, as cowards planned it. The minstrels bleated like
a lamb in trouble.
4. Giving her husband's father life and riches, from the
near dwelling, when her lover craved her, she sought the
home wherein she found her pleasure, accepting day and
night her lord's embraces.
- 5 Thrice in the day didst thou embrace thy consort, though
coldly she received thy fond caresses. To thy desires, Puru'-
ravas, I yielded: so wast thou king, O hero of my body.
- 6 The maids Sujāṛṇi, Sreni, Sumna-āpi, Hradechakshu,
Granthini, and Charanyu,—these like red kine have
hastened forth, the bright ones, and like milch-cows have
lowed in emulation.
- 7 While he was born the Dames sate down together, the
Rivers with free kindness gave him nurture; and then,
Purāravas, the gods increased (strengthened) thee for
mighty battle, to destroy the Dasyus.
- 8 When I, a mortal, wooed to mine embraces these heav-
enly nymphs who laid aside their raiment, like timid does
they fled from me in terror, like chariot horses when the
car has touched them.

- 9 When, loving these immortal ones, the mortal hath converse with the nymphs as they allow him, like swans they show the beauty of their bodies, like horses in their play they bite and nibble.
- 10 She who flashed brilliant as the falling lightning brought me delicious presents from the waters. Now from the flood be born a strong young hero ! May Urvas'î prolong her life for ever !
- 11 Thy birth hath made me drink from earthly milch-kine: this power, Puru'ravas, hast thou vouchsafed me. I know, and warned thee, on that day. Thou wouldst not hear me. What sayest thou, when naught avails thee ?
- 12 When will the son be born and seek his father ? Mourner-like will he weep when first he knows him ? Who shall divide the accordant wife and husband, while fire is shining with thy consort's parents ?
- 13 I will console him when his tears are falling: he shall not weep and cry for care that blesses. That which is thine, between us, will I send thee. Go home again, thou fool; thou hast not won me.
- 14 Thy lover shall flee forth this day for ever, to seek, without return, the farthest distance. Then let his bed be in Destruction's bosom, and then let fierce rapacious wolves devour him.
- 15 Nay, do not die, Puru'ravas ; nor perish: let not the evil-omened wolves devour thee. With women there can be no lasting friendship: hearts of hyenas are the hearts of women.
- 16 When amid men in altered shape I sojourned, and through autumns spent the nights among them, I tasted once a day a drop of butter; and even now with that am I contented.
- 17 I, her best love, call Urvas'î to meet me, her who fills air and measures out the region. Let the gift brought by piety approach thee. Turn thou to me again: my heart is troubled.
- 18 Thus speak these gods to thee, O son of Ilâ. As Death hath verily got thee for his subject, thy sons shall serve the gods with their oblation, and thou, moreover, shalt rejoice in Svarga. (As quoted by Prof. Arte).

No. II.

METRES USED IN THE PLAY.

1. Verse in Sanskr̥t is regulated by quantity and not by accentas in English. A *padya* or stanza consists of four *pa'das* or quarters. A *pa'da* is regulated by the number of syllables (अक्षर) or syllabic instants (मात्रा).

2. The vowels अ, इ, उ, ऋ, and ॠ are short and the rest long. The quantity of a syllable is determined by the vowel it ends

in. A syllable with a short vowel is called लघु or light, and one with a long vowel is called गुरु or heavy.

3. But if a light syllable be followed by an *Anuswa'ra* or *Visarga* or by a conjunct consonant the syllable is made heavy. A syllable at the end of a quarter may be short or long as the exigency of the metre requires it. सातुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् । वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोपि वा ॥

4. A short syll. is marked as ~, and a long one as —. The following letters are symbols representing different triads (गणः) of light and heavy syllables:—

य ~ — —; र ~ — —; त — — ~ म — ~ ~; ज ~ ~ —; स ~ ~ —; म — — — न ~ ~ ~. ग represents a heavy syll. and ल a light one.

The following couplet will help the student in remembering the long and short syllables forming each Gana—आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

5. The following are the metres occurring in this play.

अनुष्टुभ्, इन्द्रवज्रा, उपजाति, वैतालीय, औपच्छंदसिक, अपरवक्त्र, द्रुतविलंबित, वंशस्थ, पुष्पिताम्रा, प्रहर्षिणी, मंजुभाषिणी, वसंततिलका, मालिनी, पृथ्वी, मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, हरिणी, शार्दूलविक्रीडित and आर्या.

Their definitions and schemes:—

अनुष्टुभ्—अनुष्टुभ् or S'loka is defined as—पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठं च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ In an *Anushtubh* the fifth syll. ought to be short and the sixth long in all quarters. The seventh should be short in the second and fourth quarters only. Other syllables are governed by no rule.

I. 12, 13, 14, II. 4, 5, 15, 17. III. 9, 11, 18, 21. IV. 9, 14, 17, 18, 19, 21, 27, 31, 40; V. 1, 3, 7, 12, 14, 20, 23, 24.

इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवजा ययि तौ जगौ गः । Sch. of G. त त ज ग ग IV. 35

उपजाति—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयादुपजातयस्ताः ॥ A mixture of इन्द्र० and उपेन्द्रवज्रा (जतजास्ततो गौ । Sch. ज त ज ग ग) forms उपजाति.

I. 17, 11. V. 2, 6.

वैतालीय—षड्विषमेष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेन्ते रलौ गुरुः ॥ The first and the third quarters contain six *ma'tra's* (syllabic instants) and the second and fourth eight each, followed by a रगण and a short and a long syllable. See also Apte's Dictionary. IV. 12.

औपच्छंदसिक—पर्यन्ते र्यां तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम् । The same as *Vaita'liya* with only a long syllable added at the end of each quarter, I, 15. 16.

अपरवक्त्र—(a particular kind of *Vaita'li'ya*), अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ ।

Sch. न न र ल ग (odd quarters)

न ज ज र. (even ,,) II. 22.

द्रुतविलम्बित—द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरो । Sch. न, भ, भ, र. 4. 8,* or 4. 4. 4.).

वंशस्थ or वंशस्थविल.—जतौ तु वंशस्थसुदीरितं जरौ । Sch. of G. ज त ज र. *Vamsa'stha* is a metre with twelve syllables for a foot.

I. 5. 9. III. 12, 13. IV. 7, 37, 39.

पुष्पिताया—अयुजि नयुगरेफतो यकारो । युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताया । *Puspita'gra* is an *Ardhasamavritta* i. e. one of which the first and third and the second and fourth feet are alike. The uneven feet have twelve syllables each and the *ganas* न न र य, and the even ones have thirteen syllables each and the *ganas* न ज ज र followed by an extra long syllable. III. 3, 22.

प्रहर्षिणी—त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । Sch. म न ज र ग (3. 10.)

I. 3. Foot-note.

मञ्जुभाषिणी—सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी Sch. स ज स ज ग. (6. 7.) IV. 33, 43.

वसन्ततिलका—उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः Sch. त, भ, ज, ज, ग, ग.

I. 3. II. 14, 16. III. 19, 20 IV. 6, 11, 15. V. 9, 15, 16, 19.

मालिनी—ननमयतयुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । Sch. न, न, म, य, त.

II. 6. IV. 10, 13, 22. V. 17, 21, 22.

पृथ्वी—जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः । Sch. ज स ज स य ल ग (8. 9.) II. 11.

मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्भौ नतौ तादुरु चेत् । Sch. म, भ, न, त, त, ग, ग. (4 6 7.).

I. 7. II. 1. III. 1. IV. 4.

शिखरिणी—रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी । Sch. य, म, न, स, भ, ल, ग. (6. 11.) IV. 28, 34.

हरिणी—नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । Sch. न, स, म, र, स, ल, ग. (6. 4. 7.) II. 10. III. 10. IV. 1, 20. V. 18.

शार्दूलविक्रीडितं—सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।

Sch. म, स, ज, स, त, त, ग. (12. 7).

I. 1, 4. 8. II. 7, 20, 23. III. 2, 15. IV. 2, 25, 38.

आर्या—This belongs to the class of metres regulated by the number of *ma'tra's* or syllabic instants.

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

The first and third quarters contain 12 *mātrās* or syllabic instants the second 18 and the fourth 15. This can be easily-recognised.

* The numerical figures indicate the cæsura or pause.

NO. III.

BOMBAY UNIVERSITY EXAMINATION PAPERS.

1865.

I. To what class of dramatic writings does the *Vikramorvas'īya* belong? Mention the peculiarities of the class and of the subdivision in which it is found. II. On what natural phenomena are the legends of the *Vikramorvas'īya* founded? III. Give a brief out-line of that play. IV. Give a list of the works of Kālidāsa. V. Translate into English:—The whole passage from सर्वः कृत्ये वयसि &c. p. 67, to यावदेनमवलोकनमार्गे स्थितः प्रतिपालयामि p. 69. VI. Give the contents of the 2nd Act and the *Vishkambhaka* of the 3rd. VII. What is a *Trotaka*, what *Vishkaambhaka* and what *Praves'aka*?

1868.

I. Translate into English:—(1, 2) एतेन प्रमद्वननोदितेन p. 36. to प्रविशतु भवान् । p. 37. (3) आश्वासितस्य मम नाम &c. p. 133. (4) सर्वक्षितिभृतां नाथ &c. and the passage following to कंदरमुखविसर्पी प्रतिशब्दः । p. 107. How does the echo in this last passage lead the king to exclaim कथं यथाक्रमं दृष्टेत्याह ? II. Name and define the species of dramatic composition to which, according to the Native critics, *Vikramorvas'īya* belongs. What minor incidents in this play resemble those in *S'ākuntala*? III. Explain the following giving the context in each case:—(a) अये यान्ति रथस्य रेणुवद्मी चूर्णाभवन्तो घनाः । (b) तत्रेप्सितसंनिधानाद्भवान्नस्यते । मया खलु दुर्लभप्रार्थनः कथमात्मा विनोदयितव्यः । (c) अतः खलु दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं युहीतम् । (d) छिन्नहस्तो मत्स्ये पलायिते तादृशः प्रियस्तत्रभवान् । p. 83. (e) मुनिना भरतेन &c. II, 2, p. 53. What do you know of this Bharata? Name the *Rasas* alluded to here. What is the usual number and which is or are omitted here? IV. Give about 8 epithets of the God of Love you may have met with in Sanskrit works and explain their propriety. V. (a) त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावद्विच्छामि कर्तुम् । अस्मैस्तावन्मुहुर्मुहुरपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे । सव्यापारामहनि न तथा बाधयेन्मद्वियोगः श्रेष्ठे रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदं सखीं ते । In what poem do these lines occur? Quote the stanzas from the *Vikramorvas'īya* which contain the same ideas as these lines.

1873.

I. Translate into English the following:—(1) सामंतमौलिमणि-रंजित &c. p. 88. (2) विद्युद्वेखाकनकरुचिरं &c. p. 97. (3) अथवा स्थाने मनोरमा ममेयम् । इयं हि तन्वी मेघजलाद्रेः &c. IV. 38, II. Give the meaning of each of the above verses. Dissolve the compounds

सामंतमौलिमणिरञ्जितपादपीठं, कृतार्थः, मञ्जरीचामराणि, धाराहारोपनयनपराः and मेघजलार्द्रपल्लवतया, and state to which class each of them belongs. Give the meaning and explain the etymological formation of आतपत्र, तडित्, तस्कर, धनुः, पीठ, पुरंदर, प्रसभं, भुजंग, वनिता, विद्युत्, and वीरध्. Explain and illustrate the use of 'किमुत'. III. Explain the meaning and context of the following passages. (1) भवितव्यताविविधायीनि &c. p. 66. l. 11 यथा मुनयोऽपि व्याहरन्ति &c. p. 97. l. 6.; (3) प्रभुता रमणेषु.....अपेक्षते. p. 101; (4) विभावितैकदेशेन &c. p. 103. l. 3; (5) स्नेहप्रसन्न &c. V. 12; (6) p. p. 121, 122, ll. 6-7.

1878

I. Translate into English:—(1) p 76. The whole passage from राजा—वयस्य, एवमादिभिरनुपक्रम्योयमातङ्कः । to the end of sl. 11, p. 77. Write a note on एवं in सखे एवं मन्ये । What is the object of शृणु in Chitrakhya's speech; (2) अयमेकपदे तथा वियोगः &c. p. 97. (3) सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां &c. p. 104. Write a note on the double use of च in the above two passages. II. Explain in Sanskrit prose the following कृपिता न तु &c. IV. 12. III. Explain the allusions in the following:—(a) सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहापितामहौ । (b) विभावितैकदेशेन देयं यदभिपुज्यते । (c) समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा । IV. Explain the following words:—त्वमासनं प्रतिग्राहितः (p. 65); तन्मद्यासीत् p. 65 ; सेवा कारापरिणतिः (p. 65); सहस्राक्षादगतः पुरुषान्तरम् (p. 53.); सपुष्पचलिषु; सन्ध्या-मङ्गलवर्तिका विभजते सुखान्तवृद्धो जनः (p. 68.); प्रत्यादेशः (रूपगर्वितायाः श्रियः); पितुः पदं मध्यमम् (उत्पतन्ती); दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम् ; सुवदनामालेख्येपि प्रियामसमाप्य । V. Criticise the manner in which Pururavas reconciles Ausinari to his making love to Urvashi.

1882.

I. Translate into English:—(a) The passage from राजा—समाश्वासनमिति किमुच्यते (p. 50) to फले विसंवदति (p. 50), except वयस्यअक्षराणि. (1) Dissolve and name the compounds ललितार्थ-बन्ध, उत्पद्मणा, मंदिरक्षणेन. (2) If the readings in the fourth and sixth lines (seil. उत्पद्मणा &c. अत्रावयोः &c.) do not yield a good sense, mention others that you may know. Give reasons. (b) प्रियमाञ्जरितं...मयाद्य दृष्टा (p. 25). Name the metre. Say why it will be improper to read हि instead of अय in the last line. II. Give notes on the following words and expressions:—त्रिदश, अपाङ्गनेत्रा, पञ्चबाण, अपराजिता, सिद्धमार्ग. III. Explain, giving the context, the following:—(a) अभिजातं खलु अस्य वचनम् । अथवा चन्द्रादमृतमिति किमत्राश्चर्यम् । (b) नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् । सखे प्रसन्नस्ते तर्कः । (c) सद्दशं पुरुषान्तरविशेषं महेंद्रस्य । (d) उर्व०—अहो अनवे-

क्षितं लघु स्वयोज्झितास्मि । चित्र०—इतो बुद्धताज्जास्यामि का काञ्चुज्झिष्य-
तीति । आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व । (e) लोप्तेन गृहीतस्य कुम्भीरकस्य अस्ति वा
प्रतिवचनम् । (f) दूरारूढः खलु प्रणयोसहनः । IV. What is the meaning
of the title *Vikramorvas'īya* ? What are the sources from which
Kālidāsa draws his materials of *Vikramorvas'īya* ? Which por-
tion of the dramatic plot is the creation of the poet ? V. Note
briefly the resemblances in ideas occurring in *S'ākuntala* and
Vikramorvas'īya.

1887.

Translate into English:—(a) एषा मनो मे &c. (p. 25). What is
there in the first half that corresponds to खण्डिताग्रात् in the
second half ? (b) हृदयमिषुभिः.....प्रियां समवाप्य (यामसमाप्य
v. l.) तां (p. 46). (c) अवधूतप्रणिपाताः &c. p. 70. Explain
clearly the force of अपि. Is निभृतेः a satisfactory reading ? (d)
सर्वक्षितिभृतां नाथ &c. p. 107, both as a question by and answer to
the king. II. (a) Was the *S'uryopasthāna* of king *Pur'uravas*
mentioned in the first act of the *Vikramorvas'īya* *Nitya* or a
Naimittika *Vidhi* ? Give reasons for your answer. (b) What is
the allusion in तिष्ठत्येष क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां ज्योममध्ये ? (c) What is
generally believed to be the situation of प्रतिष्ठान ? Is this प्रतिष्ठान
one with the captial city of *Puru'ravas* as described in the play ?
Illustrate your answer with quotations. (d) What things are dis-
closed by the play which lead one to the conclusion that the cel-
estial heroine was not jealous, and recognised the superiority of
the earthly heroine ? III. (a) Criticise the forms and construction
in the words underlined:—यथानिर्विष्टं प्रदेशं संक्रमामहे; अनप्सरेव मम
प्रतिभासि; सखि न खलु तामभिकुद्धो युरुः; एतानौपहारिकमोदकानार्थमाणवकं
लम्भय; तेन त्वया न शस्त्रं संन्यस्तव्यम् (b) Explain the grammatical forms
सुमुष्टः, मुक्तकल्पा, वाच्यमः, विमनस्का. IV. Explain fully:—इत्तफलो मे
विषमावतारः; पीडितं मां परिष्वजध्वम्; हला चित्रलेखे उपकारिणमपि
राजर्षिं न शक्नोम्यामन्त्रयितुम्; अपाङ्गनेत्रा; पञ्चविधस्याभ्यवहारस्य; अयं मेऽ-
पहस्तितलजो व्यवसायः, विभावितिकदेशेन देयं यदभियुज्यते ।

1890

I. Describe briefly the character of the hero of *Vikramorvas'īya* and compare it with that of the hero of *S'ākuntala*. Make a
note on the word *Vikramorvas'īya*. II. Translate into Eng.:—(1)
सर्वः कृत्ये वयसि &c. (p. 67). Compare the readings—लब्धुं for भोक्तुं;
मथा for मियं (third line); प्रतिष्ठां for शरीरं and काकुः for कारा. (2)
परिक्रम्य to the end of sl. 2. p' 68. (3) Parse the words महाराजः, नि-

शानिद्रालसाः; आचारप्रयतः, संध्यामङ्गलदीपिकाः III. Explain the following stating the context in each case and noting any grammatical peculiarity or other important features—(a) सदोषावकाश इव ते वाक्यशेषः । (b) अम्ब भगवते च्यवनाय मां प्रणिपातय । (c) कथं सेन्द्रगोपं नवशाद्वलमिदम् । (d) विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते । (e) अहो अनाख्यातोपि विज्ञात एतस्य राजर्षेरौरसः संबन्धः । (f) कथमिहैव युवयोस्तमितः सूर्यः । IV. Quote the words, if possible, or give the substance (in Sanskrit) of the description of any two of (1) The lineage of the king. (2) The likeness of the creeper and Urvas'i; (4) The noontide at the palace; (5) The evening at the palace.

1895

I. Relate the story of उर्वशी and पुरुरवस् as given in the Purāṇas and quote or give the substance of the Vedic verses on which the story is supposed to be based. II. Translate into English:—(a) गूढा नूपुरशब्दमानमपि मे &c. p. 84. (b) सरसि नलिनीपत्रेणापि &c. p. 104 (c) समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति &c. p. 113. न हि सुलभवियोगा &c. p. 134. Name and dissolve the compounds underlined, namely नूपुरशब्दमानम्, पृथक्स्थितिभीरुता, विनिद्रे, सुलभवियोगा, विचरितमृगयूथानि. III. Explain fully the following:—(a) तुल्योयोगस्तव च सवितुश्चाधिकारो मतो नः (b) हा धिक् हा धिक् अभिसंहितोस्मि दास्याः पुत्र्या । अन्यथा न मां वयस्य एतत् पृच्छेत् । (c) एतावन्मन्त्रयमाणेन भवता वर्धितं मे कौतूहलं । (d) ननु भणितमेव म्लानकमलमालायमानैरङ्गैः । (e) साधारणोऽयमुभयोः प्रणयः स्मरस्य and the second line. (f) ननु प्रथमं मेघराजिर्दृश्यते पश्चात् विद्युलता । (g) युज्यते आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुम् (h) उभयमपि घटते । तथापि भवता यत्पश्चादभिहितं तन्मा प्रतिभाति (i) नन्वेतस्य व्रतपरिग्रहस्यायं प्रभावो यदेतावन्मन्त्रित आर्यपुत्रः । (j) यदेवोपनतं &c. III. 21. IV To what does the king liken the course of love when it meets with impediments and the face of Urvas'i brightened by the lustre of the Sangamaniya jewel?

1899

I. Translate into English:—(a) आलोकान्तात्प्रतिहतं ० II.1 (b) उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु ० III. 2. (c) अचिरप्रभाविलसितैः ० IV. 43. II. Why is this play called Vikramorvas'ya? Discuss the propriety of the first word in the compound. III. (a) Derive and give the meaning of:—त्रिदिव, कार्मुक, उर्वशी, द्विरेफ, पुरन्धि (b) Write a grammatical note on:—सैनापत्य. (c) State what you know of:—प्रतिष्ठान, महेंद्र. IV What constructions may be used with मा, मास्म, अलम्, and कृप्? With what words may the infinitive be compounded? V. Give the substance of the third Act. VI.

नाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
L.B.S. National Academy of Administration, Library

मसुरी

MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस करनी है ।

This book is to be returned on the date last stamped

[illegible]

(b) वासार्थं हर संभृतं ॥ 20 (c) परिजनवनिताकरा ॥ III. 3. (d) तव पितरि पुरस्ताः V. 22. II. Explain with reference to the context:—
(a) धवरो भणति धर्मो मे भविष्यतीति. (b) अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि. (c) विरमतु भवान् । न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचारितुम्. (d) अयं ममापहस्तितलज्जो व्यवसायः (e) नास्ति विधेरलङ्घनीयम्. (f) कः क इत्याह (g) भवितव्यानु-
विधायीनीन्द्रियाणि. III. Write notes on:—(a) अत्रेरिबेन्दुः (b) अष्टर-
साश्रयो निबद्धः (c) पितुः पदं मध्यमसुदृप्ततन्ती. (d) षष्ठे भागे त्वमापि दिवस-
स्यात्मनश्छन्दवर्ती. (e) उरुङ्गावा नरसखस्य मुनेः (f) शविमावसते सतां क्रि-
यायै. IV. Derive:—मौर्वी, दम्पती, वध्य, गिरिजा, वितथ, छुद्धान्त, हरि-
दन्ध and अर्णव. Illu- to the IV Act:—
समर्थये यत्प्रथमं प्रियां

GL SANS 891.21
KAL

125838

\$auu

891.21

कालिदा

अवाप्ति सं०

ACC. No. ~~14547~~

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No... Book No.....

लेखक

Author... कालिदास.....

शीर्षक

Title... विक्रमोर्वशीयम् ।

निर्गम दिनांक
Date of Issue

उधारकर्ता की सं.
Borrower's No.

हस्ताक्षर
Signature

जाने

891.21 LIBRARY

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

कालिदा MUSSOORIE

Accession No. 125638

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving